

R.Várkonyi Ágnes

Europica varietas~ Hungarica varietas

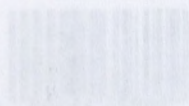

Akadémiai Kiadó, Budapest

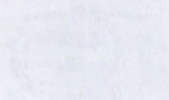
R. VÁRKONYI ÁGNES

EUROPICA VARIETAS –
HUNGARICA VARIETAS

TANULMÁNYOK

HTPK

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

R. VÁRKONYI ÁGNES

904 60

3770

EUROPICA VARIETAS – HUNGARICA VARIETAS

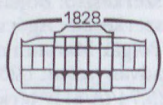
TANULMÁNYOK

V. KÁROLY MAGYARORSZÁG KIRÁLYA (10) – "Egyetlen emlékeztető" (11) – Ké-
konceptió (13) – Az első magyar nyelvű (17) – „Meghalt a béke” (19) – Az
augsburgi királyi gyűlés (22) – V. Károly és a magyar király (24) – Napot,
Váradi, Tolodó (27) – 1541: Regensburg és Párizs (31) – Erdély V. Károly
konceptiójában (32) – Fejedelmek sorozatának (34)

ERDÉLY ÉS A TÖRÖKKÉRDÉS MÁRMÁNY POLITIKÁJÁBAN (37)
Váradi a Christiana Regensburgi (39) – Erdélyi György Rómában (41)
– „Uj politikai megállapodás” (43) – Az első (45) – Hosszú (47) –
(50)

COMENIUS ÉS A VESTETÉK (53) – „A magyar nyelvű (55) –
Károlyi és a béke (57) – Károlyi és a béke (59) – „Károlyi és a
tudomány” (70) – A magyar nyelvű (72) – Angolok Párizs
(74)

A MAGYAR NYELV ÉS A VESTETÉK (76) – „A magyar nyelvű (78) –
A magyar nyelvű (80) – A magyar nyelvű (82) – A magyar nyelvű (84) –
A magyar nyelvű (86) – A magyar nyelvű (88) – A magyar nyelvű (90) –
A magyar nyelvű (92) – A magyar nyelvű (94) – A magyar nyelvű (96) –
A magyar nyelvű (98) – A magyar nyelvű (100) – A magyar nyelvű (102) –
A magyar nyelvű (104) – A magyar nyelvű (106) – A magyar nyelvű (108) –
A magyar nyelvű (110) – A magyar nyelvű (112) – A magyar nyelvű (114) –
A magyar nyelvű (116) – A magyar nyelvű (118) – A magyar nyelvű (120) –
A magyar nyelvű (122) – A magyar nyelvű (124) – A magyar nyelvű (126) –
A magyar nyelvű (128) – A magyar nyelvű (130) – A magyar nyelvű (132) –
A magyar nyelvű (134) – A magyar nyelvű (136) – A magyar nyelvű (138) –
A magyar nyelvű (140) – A magyar nyelvű (142) – A magyar nyelvű (144) –
A magyar nyelvű (146) – A magyar nyelvű (148) – A magyar nyelvű (150) –
A magyar nyelvű (152) – A magyar nyelvű (154) – A magyar nyelvű (156) –
A magyar nyelvű (158) – A magyar nyelvű (160) – A magyar nyelvű (162) –
A magyar nyelvű (164) – A magyar nyelvű (166) – A magyar nyelvű (168) –
A magyar nyelvű (170) – A magyar nyelvű (172) – A magyar nyelvű (174) –
A magyar nyelvű (176) – A magyar nyelvű (178) – A magyar nyelvű (180) –
A magyar nyelvű (182) – A magyar nyelvű (184) – A magyar nyelvű (186) –
A magyar nyelvű (188) – A magyar nyelvű (190) – A magyar nyelvű (192) –
A magyar nyelvű (194) – A magyar nyelvű (196) – A magyar nyelvű (198) –
A magyar nyelvű (200)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

0776

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 6824 1

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35.

Első kiadás: 1994

© R. Várkonyi Ágnes

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát, az egyes tanulmányokat illetően is

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó és Nyomda igazgatója
Nyomás és kötés: Akadémiai Nyomda
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Felelős szerkesztő: Bojtár Anna
Műszaki szerkesztő: Agócs András
A borító Polgár Mariann munkája
Kiadványszám: I/232
Megjelent 25,74 (A/5) ív terjedelemben

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár 2.2.33.../19 ...95... sz.

TARTALOMJEGYZÉK

AD LECTOREM (7)

V. KÁROLY MAGYARORSZÁGON (9)

Zrínyi portréja V. Károlyról (10) – Erasmus tanítványai (11) – Két koncepció (13) – Az olmützi tanácskozás (17) – „Meghalt a béke” (19) – Az augsburgi birodalmi gyűlés (22) – V. Károly és János király (24) – Nápoly, Várad, Toledó (27) – 1541: Regensburg és Buda (31) – Erdély V. Károly koncepciójában (32) – Fejedelmek serkentő órája (34)

ERDÉLY ÉS A TÖRÖKKÉRDÉS PÁZMÁNY POLITIKÁJÁBAN (37)

Várad: a Christiana Respublica végvára (39) – Erdély-élmény Rómában (42) – Új politikai mozgástérben (45) – Az államférfi (49) – Hosszú távú tervek (56)

COMENIUS ÉS A VESZTFÁLIAI BÉKE EURÓPÁJA (62)

Kirekesztve a békéből (62) – Kiút a labirintusból (65) – „Rettegjetek a tudatlanságtól” (70) – A műveltség új értékrendszere (72) – Angelus Pacis (74)

A „KERESZTÉNYSÉG ACHILLESE” (76)

A kitörés kockázata (78) – Tűzijáték Frankfurtban – tűzvész Erdélyben (84) – A magára hagyott fejedelem (87)

ZRÍNYI SZÖVETSÉGLEVELE (91)

A szöveg (92) – A koncepció (96) – Ellentétes történelmi kihívások (98) – A megegyezés (105) – Szövetségben a Rajnai Ligával (118)

AZ ÍGÉRET IDEJE (122)

Megújodás és béke (123) – Főpróba (129) – „Mars Theatruma” (135) – A Liga Sacra Buda küszöbén (147) – Megnyílik a nyugati front (152) – Nélkülünk, rólunk (154)

BÚCSÚ ÉS EMLÉKEZET (158)

A török képe a magyar közvéleményben (158) – Valóban csak a közöny? (160) – Viták a köz véleményéről (161) – Hírlevelek, kémjelentések, bizalmas tudósítások (162) – A „rettenetes sárkány” legyőzhető (166) – Korélmény és távlat (171) – Szulejmán horoszkópja és Carolus Quintus (173) – Ellenségekép és változásai (175) – Árva török gyerekek (181)

VITÉZLŐ REND A VÁLASZÚTON (183)

Érdekegyeztetési próbálkozások (184) – A válság (185) – Reformkísérletek (189) – A vitézlő rend túlélőképessége (192) – Berendezkedési tervek (193) – Az irigy idő (197)

MAGYAR POLITIKA ÉS A NEMZETKÖZI HATALMI EGYENSÚLY (199)

Egység a megosztottságban (199) – A közép-európai konföderáció terve (204) – „Európa védőbástyája” (207) – Változatok az országegyesítésre (209) – Az emberi jogok eszméje (214)

BÉL MÁTYÁST OLVASVA: KÖZÉP-EURÓPA ESÉLYEIRŐL (219)

Tájékoztatottság (220) – Az együttélés képessége (221) – Ökológiai érzékenység (224)

DOKUMENTÁCIÓ (227)

A tanulmányok első megjelenési helye (229)

Rövidítések jegyzéke (230)

Irodalom (235)

Képek jegyzéke (261)

Személynévmutató (263)

Képek

AD LECTOREM

Europica varietas – Hungarica varietas címmel itt közreadott válogatott tanulmányaink az elmúlt tíz évben készültek. Tartalmuk a 16. század elejétől és a 18. század közepső harmadáig eltelt több mint két évszázad, az az idő, amikor egymásba rajzolva a változó Európát és a változó Magyarországot a történelem felvázolta a majdani Közép-Európa lehetőségeit. 1516-ban ajánlja államelméleti művét V. Károlynak Erasmus, kifejtve benne, amit majd haláláig ismételt, nem egyszer Magyarország ügyében is szólva, hogy a legnagyobb rossz a polgárháború, s ha egymás ellen harcolnak országai, Európa elveszti önazonosságát. 1749-ben pedig Bél Mátyás abban a tudatban hunyhatta le a szemét, hogy „próbát tett”, leírta a különböző nyelvű, szokású, vallású lakosság békés együttélésének természetrajzát, kézikönyvet adott a jövőnek, hogy „célba érjenek”.

A konkrét történeteket vizsgálva a két egymástól távoli időhatár között magam is meglepődtem, milyen elevenen élt a gondolat, és mennyi változtatban tört utat a próbálkozás, hogy Európa széttört egységét a kor követelményeinek megfelelően újrafogalmazzák. Korszakunk elején Európa fogalma a reneszánszszal kapcsolódott össze, korszakunk végén a változatosságok egységével: Európa nem tűri a nagy birodalmakat, hanem a nagyobb és kisebb államok együttélésével építi fel önmagát. Egyik alapelvét Comenius és Bethlen János, a fejedelmi kancellár csaknem egy időben, a vesztfáliai béke után egymástól függetlenül, de azonos gondolati tengelyen fogalmazzák meg: egész Európa vesztesége, hogy Csehországot kizárták a békéből, és Erdély Európának abban a szegletében fekszik, amelynek jó állapota szorosan összefügg „a többi Európa biztonságával”. Gyakorlati követelményeit ugyancsak azonos módon fogalmazzák meg francia, német, magyar, flamand, angol, lengyel, itáliai gondolkodók: nemzetközi összefogás szükséges, mert csak így szorítható vissza Európából az oszmán hatalom. A béke feltétele pedig a tárgyalásokkal, az ellentétek kiegyenlítésével kialakított európai hatalmi egyensúly. Hogyan tűnnek fel ezek a törekvések a különböző kísérletekben, az egyéniség és a közösség magatartásában? Miként kísérhető nyomon a királyi Magyarország és Erdély politikusai körében, Pázmány és a két erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor, Rákóczi György kapcsolataiban? Hogyan kristályosodik ki a kora újkori Európában az együttélés értékrendje, a vallási tolerancia, a műveltség, a tájékozottság és tájékoztatás, a közvélemény sok mással együtt? Vizsgálataink eredményei a különböző tapasztalatok, politikai kultúrák eleven kölcsönhatását mutatják, azt, hogy nemcsak a nyugati világból

áramlottak a javak kelet felé, hanem a dunai térség, s ami minket különösen érdekel, a három részre széttört Magyarország ugyancsak sokat adott az egyetemes kultúrának, miközben kialakította a túlélés alternatíváit.

A hosszú távú folyamatok és a fordulópontok egységét néhány döntő időpontot kiemelve kívántuk érzékeltetni. Így került az eddigieknél élesebb megvilágításba például 1527 tavaszán az olmtúzi konferencia, a lepantói győzelmet ünneplő Magyarország, a vesztfáliai béke, Buda visszavívása. Végso soron arra voltunk kíváncsiak, hogyan élték át az emberek koruk fejleményeit, mit láttak jövőjükből a politika műhelyében és az országutakon. Röviden: tanulmányaink a 16–18. századi történelem néhány elfelejtett vagy behavazott vonulatát próbálják feltárni. A tanulmányok a témakörök időrendjében követik egymást.

A tanulmányok többsége már megjelent, részben különböző folyóiratokban, részben rövidebb formában, részben ma már nehezen elérhető vidéki kiadványokban. Együttes kiadásukat nem a szétszórtság és hozzáférhetetlenség, hanem a tartalmi-gondolati egység indokolja. Mert csakis így kaphatunk megnyugtató választ olyan kérdésekre, hogy miért Toledóban írták alá a váradi béke egyik példányát, miért V. Károly császár az egyetlen Habsburg, akiről Tinódi históriás éneket írt és Zrínyi Mátyás királlyal együtt emlegetett, mi az oka a háborúk verte Magyarország szakadatlan megújulási próbálkozásainak, és miért van az, hogy a 17. századi Angliában többet tudtak Erdélyről, mint ma.

V. KÁROLY MAGYARORSZÁGON

Természetesen nem járt Magyarországon. Földjét lova patkója soha nem nyomta. 1532-ben sem lépte át a határt. A bécsújhelyi síkságról keletebbre csak gondolatai szállhattak el. Mégis másfél évszázadon át élt Magyarországon. Beszéltek róla. Holta után is emlegették és felidéztek alakját. Nehéz időkben, a törökkel harcolva, az országegység megtartásáért, majd visszaállításáért küzdve, vagy a Burgot ostromolva, hogy végre béke lehessen Magyarországon.

A Habsburg-uralkodók között az egyetlen, akit magyar históriás ének idéz. Akit felkerestek Nápoly, Toledó, Augsburg tornyai között a magyar követek, hogy szóljanak arról is, amire gondolni sem mertek idehaza. Később emlékiratokba foglalták nevét, példáját idézve kérték egységre és cselekvésre Európát, a maradék Magyarországról, amelyet Zrínyi így jellemzett: „Az neve van országunknak, hogysem valósága.” Ő a példa Buda visszavívásánál, és az egyetlen Habsburg, akit Mikes megajándékozott egy szép történettel.

Nemzeti történelmünk tudatvilágából ez az V. Károly teljesen kiesett. Magyarország ma még megíratlan egyetemes történetével együtt. De a világ urának tisztelt uralkodó életét taglaló könyvtárnyi irodalomban sem lapozhatunk rá magyarországi utóéletének nyomaira.

Európa és Magyarország közös történelme könyv lapok nélkül. Kölcsönös tudatkihagyások, idegenségek, elzárkózások, rossz lelkiismeretek és sértődések emléke. Szekfű Gyula szuggesztív erejű képe még a gondolatát is elvetette, hogy kapcsolatot keressünk V. Károly és Magyarország között: „A császár pedig nehezen megközelíthető, senkivel nem barátkozó, méltóságos alak... A világban mint egy született Tizian-kép jár, fekete lovának komor pompájában, megközelíthetetlen emberfeletti méltóságban” – olvasható a Magyar történet második fejezetének élén.

Hasonlóan írt 1928-ban megjelent művében az V. Károllyal foglalkozó hatalmas nemzetközi irodalmat áttekintő kultúrhistorikus, Egon Friedell is: „Tiziano... csaknem megfoghatatlan zsenialitással tárta fel ecsetével a császárnak ezt a titokzatos, világtávoła, ember-kívüle lényegét” – olvasható újabban Tandori Dezső fordításában. „Ott lovagoltatja a képen hajnali szürkületben a mühlbergi csatamezőn: fekete páncélos lovag, támadásra süllyesztett lándzsával jön lassan, mint maga a kikerülhetetlen sors, igazi győztes, aki azonban diadalának mégsem tud igazán örülni; a világ lábainál hever: de hát mi is a világ?”

Mi is a világ? Egység és változatosság. És éppen ezért csupa meglepetés. Felütjük Zrínyit, és nyomoznunk kell V. Károly után.

Még senki nem vizsgálta meg, hogy miért von Zrínyi párhuzamot a Mátyás király életéről való elmélkedések lapjain V. Károly és a 17. századi Magyarországon leginkább óhajtott király között.

„Isten magához vette lelkét, holott az ő bajnoka volt a földön... Egynehány nappal azután megége Bécs városa,... Talám ennek a királynak nagy geniusa nem szennyvedhetette az ő halálát valami bosszu nélkül, avagy onnan kezdte el az ország több veszedelmét, mintha immár nem kellenének többé ezek, elhalván Mátyás király. Így cselekedett Carolus Quintus geniusa is: mihant a császár kiszállta a hajóból, az ki őtet hozta a tengeren által utolszor post regnorum resignationem, azt írja Framianus Strada, hogy mingyárt nagy szélvész támada, és elburítá a hajót, quasi non vecturam ampilus Caesarem.” Majd a két nagy királyt az uralkodói szimbólumban egyesíti: „Avagy talám, mint Herculessel égett meg Oeta, ugy ezzel a királlyal Bécs, extremum operum.”¹

Különös az összevetés. Zrínyi alaposan tanulmányozta Károly történetét. „Carolus Quintus fáradsága semmivé lett” – jellemezte a császár Tunisz és Algír elfoglalása érdekében tett erőfeszítéseit. A *Discursusok*ban pedig a győzelem kiaknázását elmulasztók példáit sorolva elmondja, hogy „Carolus Quintus minden tudományával és bölcsességével egyetemben belé botlék ebben a vétekben”. Mert a páviai győzelem gyümölcset nem használta ki.²

Felidézi V. Károly alakját a *Szigeti veszedelem* első énekében és könyvei között több kötet őrizte a letűnt évszázad nagy uralkodóját. Volt egy kézirata is: „Eötödik karoly Csaszar idieben az militiarul irt tractatusbul valo extractus, minden rendekre nézve.” Családi hagyományt ápolt volna? A szigetvári hős harcolt Bécs alatt 1529-ben és V. Károly császár „megajándékozta”. Ha nem ismernénk a kor két fontos politikai iratát, Zrínyi V. Károly-képét könnyű szívvel sorolnánk az általános történeti ismeretanyag és a családi emlékek közé. Csakhogy 1660 nyarán és 1661 januárjában két fontos *Opinio* ugyancsak hivatkozik V. Károlyra. Az egyik a grazi, a másik a Porcia hercegnél, a Titkos Tanács elnökénél tartott tanácskozáásra készült.

A magyar tanácsosok íásaiban V. Károly a legjobb uralkodói magatartás példaképe, és a Zrínyi koncepcióját kifejező mű szerzői szeretnék, ha Lipót császárban és magyar királyban újjáéledni látnák V. Károly császár nagyságát és lelkületét.³

A törököt visszaszorító vállalkozásra készülnek az ország főméltóságai, a ve-

¹ ZK I. 203–204. V. Károlyról: Szekfü Gy. 1935. 64. – Friedell E. 1928–1993. 364.

² ZK I. 196. 118.

³ Szigeti veszedelem I/63. – ZK 46 (BZ 201) – 79 (BZ 377) – 80 – 87 (BZ 49) – 432 Ms (3497)/–697 (BZ 40) ZK IV. – Klaniczay T. 1964. 13, 107, 323, 375. – *Opinio Consiliorum Hungarorum* 1661. jan. 15. Bécs, EPJ. 91No. 9321. pag. 24.

zető politikusok, Zrínyi és köre. Feltűnő, hogy V. Károly, a nagy géniusz ilyen fontos lett számukra. Miért?

Újabbban valóságos reneszánsza van V. Károlynak a nemzetközi tudományban. Kérdésünkre azonban sem a régi, sem az újabb szakirodalomból nem kaptunk választ. A Mohácsot követő évtizedek magyar politikájával újabbban is kitűnő művek foglalkoznak. S noha igen jelentős az a forrásanyag, amelyet a régi magyar kutatókkal együtt letettek a tudomány asztalára, V. Károly és a magyar politika kapcsolatáról a vizsgálatok más szempontból folytak. Ily módon az a kép rögződött meg, hogy V. Károlyt különböző okok miatt nem érdekelte különösebben Magyarország, öccsének, I. Ferdinánd magyar királynak pedig nem adott érdemleges segítséget a török ellen.⁴

Nekünk azonban értenünk kell Zrínyit és ismernünk kell történeti realitását a magyar politikai kultúrát. Két nagy, egymással is összefüggő kérdéskört kell alaposabban megvizsgálnunk. Mi az oka, hogy V. Károly emlékezete ilyen erősen és elevenen élt a magyar politikai gondolkozásban? Ha valóban magára hagyta az országot, ha nem törődött az oszmánok megtámadta Magyarországgal, mi ez a hagyomány? Vágyálom, illúzió, önbiztatás – amire, mint tudjuk, mindig is hajlamos volt a magyarság? Vagy volt valami reális alapja? Vissza kell tehát mennünk Mohács évtizedeibe. Egységben vizsgálva Magyarországot és Európát, a Respublica Christianát mint működő rendszert figyelve próbáljuk megtalálni a választ.

ERASMUS TANÍTVÁNYAI

Egységben látva Magyarország és Európa történetét, a Mohács utáni évtizedek fejleményei érthetetlené válnak, ha a nemzetközi összefüggésekből kitépve próbálnánk megérteni. Ha pedig a kor humanista alkotásait, a röpiratokat, követi beszédekét és tudós levelezéseket elsősorban történeti forrásértékükben elemezzük, nyilvánvalóvá válik, hogy Erasmustól a magyar politikusokig, Brodaricstól a lengyel vagy a bécsi humanista körökig mindenki tisztában volt vele, és ennek hangot is adott, hogy ha Magyarország kihull a keresztény országok közösségéből, az az egész Európának mérhetetlen veszedelmét hozza magával.

Erasmus egyik legszebb műve már különös sorsában is kifejezi, hogy Magyarország és Európa története lényegét tekintve egységes és közös volt, akkor is, amikor a kard szabott éles határokat. A kérdéses könyv az *Institutio Principis Christiani* – A keresztény fejedelem neveltetése –, az ajánlás szerint Károly hercegnek készült 1516-ban, hogy az „ifjacska”, mert még csak 16 éves Habsburg-sarj, aki a korabeli Európa legnagyobb hatalmát örökölte, megtanulja az uralkodás tudományát. Erasmus könyvének ezt a nevezetes példányát Győrben őrzik a

⁴ Kellenbenz, H. 1960. – Kohler, A. 1980. 26–28. – Kellenbenz, H. 1982. 41. – Csáky M. 1982. 223–238. Kohler, A. 1982. 124. – Rabe, H. 1982. 175. – Török P. 1930. – Kárpáti E. 1941. – Bárdossy L. 1943. 64., 176–178., 240. – Gunszt P. 1976. – Zombori L. 1980. – Rázsó Gy. 1986.

székesegyházi könyvtárban.⁵ Ebből nevelték Budán a kamasz II. Lajost, Magyarország és Csehország királyát. Előzéklapjára a mohácsi csata után valaki beleírta: „Sum Johannis Regis Electi Hungariae” – „Jánosé, Magyarország választott királyáé vagyok”. Szapolyai János király halála után fia, II. János király örökölte a bársonykötésű könyvet. János nevében adják majd át végérvényesen a magyar koronát Habsburg Ferdinándnak. Erasmusnak írott levele szerint Ferdinánd király is az *Institutió*ból tanulta a kormányzás művészetét, ő az, aki sok meddő harc után, belátva, hogy Magyarország keleti részén nem tudja megszilárdítani hatalmát, 1556-ban II. János magyar király javára lemondott Erdélyről.

1526–1556 beteljesült történetét alaposan feldolgozták, és jól ismerjük: az oszmán birodalom mélyen behatolt a kontinensre, és a középkori Magyarország három részre tört szét.⁶ Közben azonban voltak, akik óriási erőfeszítéseket tettek, hogy a maradék ország megőrizze egységét, elkerüljék a polgárháborút, és a török megszállta területek ellenében megmaradt ország ne szakadjon ketté. Erasmus, V. Károly császár és főleg több magyar politikus neve kapcsolódik össze ennek a sikertelen kísérletnek a csaknem teljesen elfelejtett dokumentumaiban.

Ez az irányzat alig kapott figyelmet. Nem csak a súlyos katonai kérdések miatt. 1526–1556 között az egységre törekvő politikai irányzat céljai nem valósultak meg, az országegységet nem tudták megőrizni, és kudarcha fulladt minden nemzetközi és hazai próbálkozás, hogy a polgárháborút elkerüljék. Mégis, tudván, hogy ez az időszak Közép-Európa születését készítette elő, meghatározta a Habsburg birodalom és a kora újkori Magyarország kialakulását, nem mondhatunk le róla, hogy a nemzetközi és a magyar politikai kultúrát dimenzionális egységében, a sikeres és a vesztes koncepciók összességében ismerjük.

Erasmus az Európa egységét megteremteni képes jó kormányzás alapelveivel ismertette meg tanítványait. Azt fejtette ki röpirataiban a magyarkérdés kapcsán többször is, hogy a keresztény országok összefogása nélkül nem szoríthatják vissza a kontinensről az oszmán birodalmat. Amíg pedig itt a török, nem valósítható meg Európa egysége, a Respublica Christiana, az újkor álma, a béke az uralkodók és a népek között. Közép-Európára Erasmus magyar, lengyel, ausztriai és spanyol híveivel összefogva alternatívát kínált. Ebből a szellemi közegebből tekintve 1526–1556 története az alternatívák harcának története.

Áttekintésünk ezt próbálja rekonstruálni, erről kíván további kutatásokra ösztönözve megfigyeléseket adni.

⁵ Erasmus 1516–1987. 151–152.

⁶ Barta G. 1986. – Kosáry D. 1978. – Kubinyi A. 1986. – Perjés G. 1979. 254–257. – Rázsó Gy. 1986. – Rúzsás L. 1976.

1526. augusztus 29-én a mohácsi csataterén Szulejmán szultán megsemmisítő győzelmet aratott II. Lajos király felett. A koronás Szűz Mária képével hímzett zászlók alatt harcoló mintegy 20–25 ezer főnyi haderő majd mind egy szálig elesett. A csataterén maradt az egyházfők és a főméltóságok nagy része, csaknem az egész politikai elit. Meghalt Magyarország és Csehország királya.⁷ Annál inkább figyelemre méltó, sőt behatóbb elemzést érdemel, hogy azonnal, szinte a csata másnapján már készen áll egy második politikai garnitúra. Többségük művelt, képzett humanista. Gyors egymásutánban követik egymást az országgyűlések és politikai döntések, s a magyar kérdés nemcsak magyar kérdés, egyben cseh és lengyel kérdés is. „Naprakészen” foglalkoztatja a nemzetközi fórumokat is.

A kettős királyválasztást kiváló művek sokoldalúan megvilágították. Ugyanakkor a csatavesztést követő idő egyik különösen fontos, ha talán nem a legfőbb kihívásáról kevés szó esett, ha felmerült egyáltalán. Ez így szólt: megegyezés vagy polgárháború. Megőrizni mindenáron a maradék ország egységét, vagy felosztani a török fegyverektől megvédett területeket. Mivel a kortársak Szulejmán győzelmét nem lezárt eseménynek tekintették, hanem következményeivel együtt mérték fel, a polgárháború veszélye és a magyar királyság megőrzendő egysége a szomszéd országokat is behatóan foglalkoztatta. Mint általában mindenkit, aki aggódott a keresztény Európa jövője miatt.

A halál torkából megmenekült Brodarics István kancellár, szerémi püspök, aki Lajos nagybátyja, Jagelló Zsigmond lengyel király kérésére a csatavesztést követő legfontosabb nemzetközi tárgyalásra, az olmtüzi tanácskozásra írta meg és adta ki a csata történetét, így szól a tragédiát követő napokról: A török császár... Buda felé indult... felégetve az útjába talált falvakat és városokat... az egész Dunán inneni Magyarországra zsákmányolókat bocsájtott... Az ellenség, mely Magyarországon ekként dühöngött, sehol nem talált nagyobb ellenállásra csak Maróton... Ide húzódtak a mieink közül néhány ezren feleségeikkel és gyermekeikkel együtt... az ellenség... kénytelen volt ágyúkat hozni, a tábort szétlőtték, az ott lévőket majdnem egy szálig levágták.... rémület töltötte el még a távoliakat, sőt a bécsieket is.⁸

A velencei követ a szultán bizalmasától, Musztafa pasától nyert értesülésére hivatkozva hangsúlyozta, hogy Szulejmán egyelőre nem akarta egészen Magyarországot meghódítani, célja pillanatnyilag annyi volt, hogy a „kulcsokat” megszerezze.⁹ Mohácsi győzelmével megnyílt számára az út Bécs felé, még akkor is, ha most csak Budáig hatolt. Hajóra rakatta a királyi rezidencia

⁷Bárdossy L. 1943. 34–35. – Szakály F. 1986. – Perjés G. 1989. 225–267.

⁸Brodarics I. 1527–1977. 327.

⁹Szalay L. 1859. 3–4.

értékeit, s a Duna és Dráva között elfoglalt egész területet, még Buda várát és városát is minden őrízet nélkül hagyva visszatért birodalmába.¹⁰

A mohácsi csataterén porba hullott koronáért hárman nyújtották ki a kezüket. A cseh koronát Zsigmond szerette volna, Szent István koronáját először Szapolyai János vette fel, majd mindkettőt Ferdinánd szerezte meg.

Ferdinánd már testvérének, Mária királynénak kondoleáló levelében kijelentette, hogy Magyarország trónját jogos örökségének tekinti. Békekötések és az 1506., majd 1515. évi Habsburg–Jagelló házassági szerződés alapján.¹¹ Álláspontját azonban meg kellett változtatnia: örökséggént nem vehette birtokba az országot.

Szulejmán elvileg fegyverrel szerzett tulajdonának tekintette Magyarországot, megszállta gazdag déli tartományát, a Szerémséget, és a határvárakba erős őrseget helyezett. Bármely pillanatban visszajöhetett.¹²

Szapolyai János szepesi grófot és erdélyi vajdát Magyarország rendi testületeinek nagy többsége egyetértésben választotta királynak a székesfehérvári országgyűlésen, november 10-én, és másnap meg is koronázták. Hivatkozhattak az 1505. évi országgyűlés végzésére, amely kimondta, hogy ha a király utód nélkül hal meg, a haza fiai közül választanak uralkodót. Valójában a döntést az határozta meg, hogy az ország nyitva állt a török előtt, egyedül Szapolyai kezén maradt számottevő fegyveres haderő, s az ország leggazdagabb birtokosa volt. A nemesség annyira kedvelte őt, hogy már gyermekkorától mindenki úgy tekintette, mint a királyi trón örökösét.¹³

A magyar trónkérdés tehát szétválaszthatatlanul összekapcsolódott a török problémával. Megoldására a két Habsburg-fivér is merőben eltérő utat látott.¹⁴

Ferdinánd az ország fegyveres elfoglalására készült. Tudatában volt, hogy Csehországgal együtt Magyarországot birtokolva könnyebben ellenállhat a töröknek. Emlékiratában kifejtette: az ország „akkora, mint két királyság, nemcsak lakóit látja el, hanem Német-, Olasz-, Cseh-, Morva- és sok más országnak szolgáltat húst és más élelmiszert”. Az örökös tartományok kára lenne, „ha átengednék az egész kereszténységnek ezt a védfalát és előerődjét, amely mostanáig sok éven át őseinknek és magunknak nyugalmit és sérthetetlenségét biztosította”. Magyarországon van a világ legjobb könnyűlovassága, a török egyetlen méltó ellenfele.¹⁵

A hainburgi tanácsülés – október 14-én – azonban nem látta keresztülvihetőnek, hogy fegyverrel foglalják el az országot. Háborút indítani – állapították

¹⁰Brodarics I. 1527–1977. 328.

¹¹Hermann Zs. 1961. – Niederhauser E.–Gonda I. 1977. 65.

¹²Káldy-Nagy Gy. 1974. 82–83. – Barta G. 1982. 19–20.

¹³Brodarics I. 1527–1977. 291. – Kovachich, M. G. 1801. – Szakály F. 1975. 40. – Barta G. 1983. 42–61. – Csáky M. 1982.

¹⁴Wandruszka, A. 1989. 23–24.

¹⁵Gévay A. 1840. I 55–63. Idézi: Török P. 1930. 58–59.

meg a tanácsosok a megbeszélésen – semmiképpen nem lehet, és nem is szabad. Ferdinándnak nincs pénze, nincs megfelelő felkészültségű és létszámú hadereje. Főleg pedig kiszámíthatatlan veszélyekkel járhatna, mert „a törökök és mások is beavatkozhatnak”.¹⁶

V. Károly császár ugyancsak elvetette a fegyveres beavatkozás tervét. Világpolitikai nézőpontból ítélte meg a magyar helyzetet. Szoros összefüggésben a török katonai és diplomáciai expanziójával.

Az oszmánok előretörve a Földközi tengeren és behatolva a szárazföldre a Balkánon át, Magyarország küszöbére lépve harapófogóba fogták Európát. Az oszmán kihívásra Európa megújulások sorozatával felel, de ezek, az újkor fejleményei egyelőre új ellentéteket szülnek. Az V. Károly kezében összpontosuló roppant politikai és gazdasági hatalom ellen tiltakozó Ferenc francia király a páviai csatavesztés után minden aggály nélkül kérte Szulejmán szultán segítő kezét a Habsburgok ellen. Majd amikor 1526 májusában megalakul a Cognaci Liga, hogy összefogja V. Károly ellen Franciaországot, Velencét, VII. Kelemen pápát és néhány itáliai városállamot, Szulejmán már mint a Liga „csendestársa” szólott bele az európai politikába.¹⁷ Károly viszont tudta, hogy a török ellen Magyarországon csak egy egységes Európa segítségével veheti fel sikeresen a harcot, s ugyanakkor a Habsburg-uralkodóház elemi érdeke, hogy hatalmi ellenőrzésébe vonja a török terjeszkedésnek kitett dunai térséget.

V. Károly, amint sógorának haláláról értesült, követeket küldött és kiáltványban szolt a magyar rendekhez. Európai összefüggésbe helyezi a mohácsi tragédiát. Elmondja, a páviai csatában elfogott francia királyt azért engedte szabadon, mert megállapodott vele, hogy közösen fordulnak a török ellen. Ezzel szemben 1526 tavaszán, amikor ő már lement Itáliába, hogy onnan támadva meg az oszmánokat mentesítse a magyar királyt, Franciaország létrehozta ellene a Cognaci Ligát. Mégis elindította a segítséget Magyarországra, de elkéstek, mert időközben már befutott a csatavesztés híre. II. Lajos az emberiség hőse, hazájáért és a Respublica Christianáért férfiasan küzdve esett el. Ebben az értelemben tekinti Károly magát Lajos örökösének. Életét ő is arra áldozza, hogy összefogja a kereszténységet a török ellen. Ajánlja öccsét, akit „mi erőnkkel, tekintélyünkkel, sőt saját személyünkkel soha el nem hagyunk. Már is a legnagyobb készülékben állunk. Magunk és alattvalóink minden erejét arra összpontosítjuk, hogy mennyiben a dolog nagyságához képest lehet a törököt rövid időn s gyorsan elverjük küszöbötök előtt, sőt, ha Isten segít, határszéleitektől is messzetartsuk; ilyképen öcsénket ezeknek az országoknak és tartományoknak békés birtokába behelyezzük és abban megőrizzük”.¹⁸ Hasonló szellemben ír Károly császár Ferdinándnak, a lengyel királynak és Szapolyainak.¹⁹

¹⁶Jászay P. 1846. 193.

¹⁷Szekfü Gy. 1935. 19., 33., 35. – Bárdossy L. 1943. 15. – Kosáry D. 1978. 17.

¹⁸Granada, 1526. november 26/30. – Jászay P. 1846. 244–247.

¹⁹V. Károly Ferdinándnak. Granada, 1526. nov. 30. Brüsszeli Okmánytár, I. 47–49. – Vö.: Jászay P. 1846. 247–248.

Mégis túlzás lenne azt mondani, hogy V. Károly császár befolyására tette félre Ferdinánd a fegyveres beavatkozás tervét, és az örökösödés koncepciójával szemben elfogadta, hogy választással nyerje el a magyar trónt.

Ferdinánd magyar híveit a csatavesztés hírére Pozsonyba menekült Mária királyné vitte magával vagy szervezte meg. A két fiatal királyi titkár, Nádasdy Tamás és Oláh Miklós segítségével. A királyság életben maradt főméltóság-viseelői közül a nádor, Báthory István, a kancellár, Brodarics István, a horvát bán, Batthyány Ferenc tisztában voltak azzal, hogy a török visszaszorításához Európa összefogott erejére van szükség. Thurzó Elek kincstartó, a Fugger-vállalkozás társa, jól tudta azt is, hogy a Habsburgok és a Fugger-bankház érdekei szorosan összefonódtak.

A Habsburgok minden jelentős hatalmi lépését, a Jagelló-Habsburg házassági szerződést megerősítő bécsi konferencia költségeit, a kettős házasság jegyajándékait s a német-római császárválasztást a Fuggerek fedezték. Viszont a bankház elemi érdeke volt, hogy birtokolhassa a magyarországi rézvagyon, mert így a tiroli rézbányákkal együtt kézben tarthatta az egész európai rézkereskedelmet.²⁰ Mátyás királysága óta pedig hagyományos politikai gyakorlat, hogy a térség országait dinasztikus uniók próbálják összefogni a hathatós védelem kialakítása érdekében.²¹

1526 őszén tehát a magyar állam főméltóság-viselői szabályos megállapodást kötöttek a Habsburg-főherceggel. Ferdinándnak el kellett ismernie az ország integritását, megfogadva, hogy a törvényeket megtartja, és mindenben aláveti magát a magyar államrend követelményeinek. 1526. december 16-án, a pozsonyi országgyűlésen, ahol az egyházi rendet Szalaházy Tamás püspök, két prépost és egy perjel képviselte, V. Károly politikai tekintélyében és gazdasági erejében bízva választották meg Magyarország királyának Habsburg Ferdinándot, Csehország királyát s az osztrák örökös tartományok urát. Annak tudatában, hogy az itáliai hadjárat befejezése után a császár Európa segítségével a török ellen fordul.²²

Király ország nélkül – jellemezhető a megválasztott Ferdinánd helyzete, mert néhány nyugati vármegyén és három-négy városon kívül az egész ország János birtokában volt. Ferdinánd trónbitorlónak tekintette Jánost, heves propaganda- és diplomáciai harcot kezdett ellene, s fegyveres leszámolásra készült. Az országgyűlést nyolcezer gyalogos és kétezer lovas német őrizte. A pozsonyi várat csellel foglalták el.²³

Ezzel szemben Károly császár többször figyelmeztette öccsét, hogy egyezzen meg János királlyal, vagy ahogy még ekkor írta, „a vajdával”. A császári szándék

²⁰ Makkai L. 1960. – Hermann Zs. 1976.

²¹ Kosáry D. 1987. 22–23.

²² MOE I. 33–70.

²³ Ferdinánd Margit főhercegasszonynak, Németalföld kormányzójának. Bécs, 1526. november 24-én. Brüsszeli Okmánytár, I. 45–47. – Jászay P. 1846. 206–209. – Barta G. 1983. 109–111.

találkozott János király és a lengyel uralkodó elképzeléseivel. Hasonló igyekezet vezetett több főurat is a két király hívei közül. Így 1527 elején megkezdődtek a megegyezési tárgyalások előkészületei.

AZ OLMÜTZI TANÁCSKOZÁS

János király híveinek tömegerejét a vármegyék, a városok és a köznemesség alkotta. Udvarának mérvadó személyiségei a legjobb humanista hagyományokon nevelkedett, tanult urak voltak, mint például a tekintélyes jogtudós, egykori nádor Werbőczy István, a régi kormány híres tagjai: Perényi Péter temesi bán, Dóczy János kincstartó és Várdai Pál egri püspök. Ferdinándtól az ország állami szuverenitását féltették, mivel tudták, milyen módszerekkel hajlította engedelmességre az ausztriai rendeket.²⁴ Tisztában voltak a Habsburg-dinasztia nagy nemzetközi súlyával, de annál keserűbb tapasztalattal szolgált Mohács példája. A két Habsburg fivér nem tudott húguk és sógoruk számára nemzetközi segítséget mozgósítani. Károly, Ferdinánd és II. Lajos már 1524-ben hiába fordult közösen segítségért a pápához. A politikai elit közvéleményében feltűntek olyan nézetek is, hogy Szulejmán a Habsburg-császár miatt támadta meg Magyarországot, s a gazdasági összeomlás a Fugger-bankház számlájára írható.²⁵

János király Magyarország megrendült biztonságát diplomáciával vélte elensúlyozni. Diplomatai körében mintha Közép-Európa adott volna találkozót egymásnak, Statileo János horvát-dalmát származék, mint a Jánoshoz pártoló Brodarics vagy a VII. Kelemen pápa Jánost némi fenntartással magyar királynak elismerő levelével megérkező Frangepán Ferenc, aki az itáliai szerzetesi életet cserélte fel a politikával. Hieronym Łaski, az erasmista Jan Łaski lengyel prímás testvére, lengyel szintűgy a sziléziai Kázmér herceg. Magyar, olasz, német, cseh diplomataik is felmérték, mint János király vagy Ferdinánd erasmista műveltségű hívei a Magyarország kettészakításából eredő veszélyeket.

Az országegyesítő szándékok és koncepciók első próbája az olmutzi megegyezési tárgyalás volt. Hosszabb előkészítés után 1527. április 14-én írták alá a megegyezés feltételeit. Ferdinándot Leonhard von Harrach udvari kancellár, János királyt Werbőczy István kancellár képviselte. Werbőczy Erasmus szellemét idézve fogalmazta meg a megegyezés célját: hogy a keresztény vér ontását elkerüljék. Zsigmond lengyel király már az előző évben is a két király békés megegyezését javasolta, és most kancellárja, Krzysztof Szydłowiecki révén a mediációt vállalta. A megegyezés legfőbb szorgalmazója V. Károly császár volt.

1527. március 6-án írja Ferdinándnak: „Sok jó dolgot békés eszközökkel lehet legjobban elérni. Jobb várakozni, mint a szerencse kerekére bízni magunkat... Legjobb volna kiegyezni a vajdával (János királlyal), csak a korona maradjon meg Önnél. Ezzel nagy költséget és nagy veszedelmet lehetne elkerülni, de

²⁴ Lhotsky, A. 1971. 127–128.

²⁵ Acsády I. 1896. 12. – Sinkovics I. 1986. 156. – Barta G. 1983. 67. – Későbbi vetületében: Rúzsás L. 1986.

még ennél is többet, meg lehetne hiúsítani a vajda cselszövéseit, aki a törökhöz csatlakozhat, s adófizetés ellenében segítséget kaphat tőle az egész kereszténység, elsősorban az örökös tartományok megrontására, hogy bosszút állhasson Önön, s oly mélyre taszítsa, hogy ezután ne árthasson Magyarországnak.”²⁶

Ferdinánd viszont csak időt akarna nyerni. A cseh koronázás után, 1527. május 27-én Prágából tudósítja Margit főhercegasszonyt: mihelyt Bécsbe visszatér, összeszedi csapatait, hogy Magyarországot, ha másként nem megy, fegyverrel elfoglalja.²⁷ Körülbelül ekkor kaphatta meg Károly császár ismételten a megegyezésre intő levelét: „Ne kockáztasson Ön háborút. Béküljön ki a vajdával, bármibe is kerül. Csak a korona maradjon Önnél. Remélem, hogy béke lesz a kereszténységben és akkor segíthetek.”²⁸

A megegyezési tárgyalások feltételeit nagy gonddal dolgozták ki. Ez lesz minden későbbi tárgyalásnak az alapja. Eszerint az ország János király kezén lévő területe maradjon János királyé, de halála után a korona Ferdinándra száll. A megegyezést Mária királyné és János király házassága pecsételi meg.²⁹

A megállapodási terv magában foglalta az ország egységét, mert még csaknem teljes területe János uralma alatt volt. Többen tudni vélték, Károly császár és Ferdinánd „beleegyeztek” János királyságába.³⁰ A változásokra érzékenyen reagáló Fugger-bankház az év márciusában megegyezett János királlyal a magyarországi rézbányák bérletéről.³¹

Reálpolitikai megfontolások, racionális érvek mind a két király békés megegyezése mellett szóltak. A kettős királyválasztás polgárháborúval fenyegetett. Ha a fegyverek veszik át a szót, ha kettétépik Magyarországot, a keresztény Európát megosztó háborút új tűzfészek növeli és terjeszti ki. A magyarok azért rettegetek az ország megosztottságától, mert attól féltek, hogy elvesztik államiságukat. V. Károly, aki egységben látta az európai országok belső ellentéteit, a török veszélyt, s a háború kiszámíthatatlanságát, hiszen a megegyezési tárgyalások idején rázta meg egész Európát Róma kifosztása, attól tartott, hogy ha Magyarországon polgárháború robban ki, az a török nyílt beavatkozására ad alkalmat. Lengyelország királya félt, hogy a magyar polgárháború következtében a kontinens szívében megnyílik a török hadszíntér, meggyengül a kereszténység ereje, és Közép-Európa minden országa veszélybe kerül.

Hogy mennyire voltak indokoltak ezek a félelmek, megmutatta a jövő. A Cognaci Liga országai azonnal felismerték a lehetőséget, hogy új frontot nyis-

²⁶Gévay, A. 1840–1872. I. 48. – Bárdossy L. 1943. 48., 52. – Lhotsky, A. 1971. 210. – A levélváltás viszonylag gyors és biztonságos volt: Rabe, H. 1982. 175.

²⁷Brüsszeli Okmánytár, I. 52–53.

²⁸1527. április 26. Gévay, A. 1840–1872. I. 71. Idézi: Bárdossy L. 1943. 52. – Lhotsky, A. 1971. 210.

²⁹Szalay L. 1859. 52–73. – Bárdossy L. 1943. 50–52.

³⁰Szalay L. 1859. 79. – Bárdossy L. 1943. 51–52. – Hopp L. 1992. 90.

³¹Hermann Zs. 1976. – Kellenbenz, H. 1982. 39., 42.

sanak a Habsburg-császár ellen. Velence és Franciaország meg is kísérelte már, hogy megnyerje a maga céljaira János királyt.³²

János ekkor még ellenállt minden biztatásnak, hogy a Cognaci Liga „csendestársánál”, a török Portán keressen támogatást. Pedig már 1526 végén törökök járnak Budán, a velencei politika ugyancsak mérlegelte a törökkel való megegyezésének lehetőségét, s V. Károly és Ferdinánd félelme nem volt alap-talan.³³

Mint minden jó politikus, János sem tett fel mindent egyetlen lapra, számolt más lehetőséggel is, ha a megegyezés nem jönne létre. Már elküldte Párizsba követét egy francia–magyar szövetség tervezetével.³⁴ Súlyos tények igazolják Harrach kancellár félelmét is: „die Venedtiger und der Weida gantz ains sein”,³⁵

„A polgárháborút Platón nem háborúnak, hanem lázadásnak nevezte” – érvel Erasmus, és semmit nem tart elítélendőbbnek, mint keresztények keresztények ellen viselt háborúját. Nincs igazságtalanabb, mint ha a fejedelmek jogos örökségük címén indítanak háborút, „mert amíg valamilyen területet megszerzel, azalatt egész országot kifosztod és végső romlásba döntöd”. Most, az olmtüzi tárgyalás előestéjén Erasmus mesterien felépített röpiratban üdvözlí a magyar trónviszály békés megoldásának reményét: „Ha a keresztény fejedelmek maguk között egyetértésre jutnának, sokkal szerencsésebben és nagyobb szabású keretek között uralkodnának és a töröktől is könnyen megszabadíthatnák a keresztényeket.”³⁶ A tárgyalások pontos menetének és fordulatainak feltárása az elkövetkezendő kutatások feladata. Nem tudjuk, miért mondott csődöt a lengyel király mediatori buzgalma, miért nem ment el a végső tárgyalásra Werbőczy, és mennyiben változtak meg és mikor Bécsben a különböző elképzelés képviselők között az erőviszonyok.³⁷

„MEGHALT A BÉKE”

A kudarcba fulladt olmtüzi tárgyalás tragikus következményeit Erasmus nemcsak a magyarországi fejleményekben látta, hanem annak nemzetközi kihatásait mérte fel úgy, hogy „meghalt a béke”. Ferdinánd az előzetes megá-lapodás helyett új, elfogadhatatlan feltételeket szabott János királynak. Alighogy vége a tárgyalásnak, július elején 15 ezer főnyi haderővel támad János király

³² Óváry L. 1879. 31–33. – Charrière, E. 1848–1860. I. 155. – Szalay L. 1859. 16–18. – Bárdossy L. 1943. 39–41. – Barta G. 1983.

³³ Kosáry D. 1978. – Perjés G. 1989. 104. kkl. – Barta G. 1983. 103–104.

³⁴ 1527. április 26. Charrière, E. 1848–1860. I. 158. – Szalay L. 1859. 18–19. – Horváth M. 1859. 324–333. – Barta G. 1983. 141–143.

³⁵ Idézi: Lhotsky, A. 1971. 211.

³⁶ Erasmus levelezése, 4/1. 217–218. – Trencsényi-Waldapfel I. 1941–1966. 102.

³⁷ Barta G. 1986. 289–290. – Csáky M. 1982. 237.

ellen. Budán pedig Werbőczy István ünnepélyesen bejelenti, János király csatlakozott a Cognaci Ligához.

Miután Kázmér brandenburgi őrgróf vezetésével a Habsburg-csapatok könnyűszerrel elfoglalták az egész országot, Erdélyben megnyerték a szászokat és a székelyeket is, János király pedig kormányával Lengyelországba húzódott, Ferdinánd országgyűlést hívott össze, és Székesfehérvárott 1527. november 3-án a rendek nagy többségének részvételével megkoronázták.³⁸

Országát és híveit veszítve János nem látott más utat, mint hogy éljen azzal, amire Velence és Franciaország biztatta s a törökök is jelezték: a Porta kapuja nyitva előtte. Zsigmond lengyel király viszont óvta, és János is csak nagy lelki gyötrelmek után szánta rá magát erre a magyar politikában veszélyes lépésre. Nem magányos ellenkirályként, hanem mint a Cognaci Liga tagja, Franciaország várható szövetségese. Ez lehet az oka, hogy követte, Hieronym Łaski feltűnően kedvező feltételekkel kötötte meg a török-magyar szerződést 1528. január 27-én. A szultán „visszaadja” Jánosnak egész Magyarországot, vagyis elveszi Ferdinándtól, s ezért a szövetségi elkötelezettségen kívül mást nem kíván. Sem adót, sem ajándékot, sem vazallusi szolgálatot. Most lesz viszont János király kormányának portai ügyvivője Lodovico Griitti, a velencei dózse törvénytelen fiából lett isztambuli bankár és hadseregszállító, aki Ibrahim nagyvezér mellett közreműködött a török szövetség létrehozásában, és később mint János kormányzója, majd Ferdinánd ügyét támogatva a Portán alaposan összekuszálja a különben sem egyszerű politikai viszonyokat Magyarországon.³⁹

Újabbán a kutatók véleménye ugyan változatlanul megoszlik a tekintetben, hogy a szövetség pusztán alávetettségnek adott formát, vagy ellenkezőleg, valóban kölcsönös garanciákat is tartalmazó megállapodás volt, de egyaránt beható figyelemmel vizsgálják az akár formális, akár valóságos kedvezményeit és főleg azt, hogy mi lehetett a háttérben.⁴⁰ Több körülmény alaposabb figyelmet érdemel. Łaski a tárgyalásokon egyenesen V. Károly hatalmára hivatkozva utasította vissza az adófizetést kívánó igényeket, a nyugati hadjáratra készülő Szulejmán pedig nem engedheti meg magának, hogy nyugtalan országot hagyjon majd a háta mögött. Főleg pedig azzal kell számolni, hogy János király nem nincstelen trónkövetelő, hanem a Cognaci Liga tagja. Az év őszén pedig Fontainebleau-ban I. Ferenc király kancellárja és Statileo János erdélyi püspök, János követe aláírják a francia-magyar szövetséget.⁴¹ Ez azt is jelentette, hogy Ferdinánd magyar királyságát sem az oszmán hatalom, sem Franciaország nem ismerte el. János királyi méltóságát viszont mindkettő igen.

³⁸ MOE: 133–156.

³⁹ Szalay L. 1859. 103–125. – Perjés G. 1989. 118–119. – Kretschmayr, H. 1901. – Szakály F. 1975, 1986. – Kosáry D. 1978. 147. – Barta G. 1983. 172–173., 242.

⁴⁰ Perjés G. 1975. 1989. – Szakály F. 1975. – Kosáry D. 1978. 147. – Barta G. 1983. 172–173., 242.

⁴¹ Charrière, E. 1848–1860. I. 163–165., 167. – A török szövetséggel összeveti, elemzi és azt János királyra nézve kedvezőbbnek, ezt hátrányosabbnak tartja: Bárdossy L. 1943. 75–76.

Másfél évszázadon át mindvégig megfigyelhető, hogy a török politika „együtt mozog”, lépést tart a keresztény világgal, terveit ismeri, azoknak, ha teheti, elébe vág, lépéseire azonnal gyors visszavágással felel. Megfigyelhető ez a tizenöt éves háború kitörésénél éppen úgy, mint a vesztfáliai béketárgyalások értékelésében és Velence megtámadásában.⁴²

Szulejmán hadjárata 1529-ben lehet válasz is Ferdinánd fegyveres beavatkozására. Bécs ostroma bekövetkezett volna anélkül is vajon, ha Ferdinánd nem támadja meg János királyt, a török szövetségesét? Vagy Ferdinánd lépése jó ürügyül szolgált csupán? A történészek véleménye abban megegyezik, hogy Szulejmán legfőbb célja Bécs elfoglalása volt, s ezt a politikát véli folytathatónak egy évszázad múltán Kara Musztafa is. Több forrás és az események logikája arra mutat, hogy Szulejmán legfőbb ellenségét V. Károlyban látta. Lényegében és végső soron Magyarországon is ellene harcolt, miként közvetlenül a Földközi-tengeren. Egységben szemlélve az oszmán és a keresztény világ tengeri és szárazföldi hadszíntereit, az óriási átkaroló hadműveletnek is felfogható. Sok mindent elárul ebből Szulejmán levele, amelyet 1532. július 17. kelettel küldött Eszékről Ferdinándnak: „... elhatároztam, hogy megindulok Hispánia királya ellen, ... nem az a célom, hogy ellenetek, hanem az, hogy Hispánia királya ellen menjek... Hispánia királya már régóta mondogatja, hogy Törökország ellen akar vonulni. Én azonban Istennek kegyelméből hadseregemmel ellene fordulok...” A béketárgyalásnál pedig Szulejmán kizárólag Károlyt tekinti partnerének.⁴³

Az 1529. évi hadjárat messze ható következményekkel járt. Ferdinánd csaknem teljesen kiszorult az országból. Néhány vármegye, az ország nyugati és északnyugati keskeny sávja maradt a kezén. Budát, a királyság székvárosát örökre el kellett hagynia. Soha többé nem térhetett vissza Mátyás király egykori, még kifosztottsága ellenére is régi szépségét őrző, pompás reneszánsz rezidenciájába. Utódai pedig csak több mint kétszáz év múlva fordulnak majd meg az újjáépített palotában. Különös, bár érthető, hogy visszafoglalása után sem Lipót, sem az ifjú József király nem látogatta meg Budát. A korona Szulejmán kezébe jutott, s legitimáló ünnepélyességével adja vissza azt János királynak.⁴⁴

⁴²R. Várkonyi Á. 1988. 2–3.

⁴³„Caesar autem Karolus, si pacem velit querat eam a magno Caesare sed sine medio Ferdinandi regis, non enim vult magnus Caesar quovis modo, per medium Ferdinandi regis ipsi Karolo Caesari pacem dare.” Gritti, 1533. jún. 11-én, Gévyay A. 1840–1872. VI. 29. Idézi Bárdossy L. 1943. 145. – Szulejmán levelét Bariska I. fordításában idézzük: Kőszeg emlékezete, 170–171. – Berindei, M. – Veinstein, G. 1987. Idézi: Perjés G. 1990. 148. – Fodor Pál találó megállapítása: „Magyarország az oszmán–Habsburg vetélkedés” egyik színtere. 1991. 54.

⁴⁴Szekfü Gy. 1935. 23. – Rázsó Gy. 1986. 154.

A mohácsi csatavesztés megindította, Bécs ostroma megrázta a keresztény világot. A város hősies védelme pedig Európa-szerte tudatosította, ha elhatolhat is Bécsig a török hadsereg, nincs veszve minden.

Magyarország népe viszont kegyetlenül megszenvedte, hogy a megosztott Európa szemben álló hatalmainak felvonulási területe és hadszíntere lett. Az ország testét a két király és a két nagy nemzetközi hatalom, a Habsburg és a török–francia érdekkörei metszették ketté. Lakossága a frontvonalak közé esett senki földjén élt, magára utalva vívta önvédelmi harcait. A magyarországi viszonyok rendezése, a török expanzió megállítása Közép-Európa országainak életbevágó érdeke lett.

1530 nyarán az augsburgi birodalmi gyűlésen V. Károly és a magyar rendek követői hasonlóan látták a törökkérdést. Károly, Európa ura, aki a cambrai-i békével sikerrel zárta le háborúját a Cognaci Ligával, s a pápa Bolognában fejére helyezte a császári koronát, beszédében kifejtette, hogy az elmúlt évtized birodalmi gyűlésein elhangzott magyar jóslatok gyorsan bekövetkeztek: a török rátette lábát Magyarországra, a kereszténység legutolsó védőbástyájára. Itt az ideje, hogy a fejedelmek és a birodalmi rendek „a gyorssegélynek nevezett, de még soha nem teljesített támogatás helyett” komolyan járuljanak hozzá a kereszténység ellenállásához.⁴⁵

A magyarok emlékiratban fejtették ki véleményüket. Legsürgetőbb feladat, hogy korszerű védelmi rendszert építsenek ki. Macedoniai László váradi püspök arról beszélt a birodalmi gyűlésen, hogy az adott időpont különösen alkalmas az oszmánok elleni háborúra. Oláh Miklós Erasmusnak címzett, de valószínűleg szélesebb körű tájékoztatásul szánt irodalmi levélben a török portyák kegyetlen pusztításait ecseteli. Megrendítő szavakkal írja le Mehmed bég, nándorfehérvári kapitány példátlan vérengzését: Thurzó Elek, mikor „a török elta-
karodása után kiment, hogy szemügyre vegye, mi kegyetlenséget követek el, ... több mint ötszáz, részben karddal lemészárolt, részben földhöz csapdosott kisgyereket talált ott holtan. Talált közöttük ötvenet, akik még úgy-ahogy lélegeztek, ezeket – mélyen megrendülve a félholt apróságok iránti szánalomtól és a törökök bestialitása miatt – két kocsin várába, Semptére vitette, hogy valami módon meggyógyíthassák őket. Lásd, Erasmusom, ilyen irgalmatlan zsarnokság nehezedik egy keresztény népre, és Magyarország, melyet hajdan híressé tettek nagy diadalmai, nagy vitézsége, tündöklelessé övéinek ragyogó tettei: micsoda súlyos szolgaságban szenved most, hogy a hit ellenségeinek zsákmányolásaitól, rablásaitól nincs biztonságban egy pillanatra sem.”⁴⁶

Erasmus röpiratban szólítja cselekvésre a birodalmi gyűlést. Érvrendszere az újkori Európa igényeit fejezi ki. A keresztény és a mohamedán világ nem a két vallási rendszer különbsége miatt került egymással ellentétbe. Azzal, hogy az

⁴⁵ Károlyi Á. 1880. 280. – Bárdossy L. 1943. 88–89. – Kohler, A. 1982. – Luttenberger, A. 1982. – Kohler, A. 1990. 160–164. – Gundmann, A. 1986. 95–105.

⁴⁶ Augsburg, 1530. október 13. Erasmus levelezése, IX. 2396. – Klaniczay T. 1982. 701.

oszmán hatalom behatolt Európába, két gyökerében más civilizáció ütközött össze. Vegyék észre a keresztények, hogy a magyarországi török hódítás egész Európára nézve beláthatatlan veszélyeket rejt magában, sajátítsák el az egységeremtés képességét és a célszerű pénzgazdálkodást. Gondolják meg az uralkodók, hogy a török ellen a sikeres háború első, legfőbb feltétele az európai béke.⁴⁷

Ismeretes, hogy a birodalmi gyűlés a vallás ügyét vette előre, a törökkérdést az előkészítő bizottságra bízta, közben a birodalmi rendek közössége meghasonlott, a protestáns fejedelmek és rendek otthagyták a gyűlést, mintegy politikai frontot alkotva a két Habsburg-uralkodó ellen. Ily módon a katolikus rendek válasza a császári expozéra nagyvonalú, de nincs igazi fedezete: gyorssegélyt szavaztak meg a védelemre, és kilátásba helyezték nagyobb hadműveletekre alkalmas hadsereg felállítását is.⁴⁸

V. Károly barcelonai tárgyalásai a perzsákkal és harcai a Földközi-tenger térségében semmi kétséget nem hagynak felőle, hogy tisztában volt a török ropant erejével és globálisan látta az oszmán terjeszkedést. Csakis ezzel magyarázhatjuk azt az érdekes fejleményt, hogy János királlyal szemben – 1528 óta a török szövetségesével – változatlanul toleráns politikát ajánl Ferdinándnak.

„Kerülje a török ingerlését, tartózkodjék a háborútól, míg össze nem szedjük magunkat.” – „Saját erőnket nem tartom elégnek a törökkel szemben.” – „Kössön békét a vajdával. Úgy tűnik, teljesen fölösleges, hogy újabb követséget küldjön a Portára, ha egyszer a hadjáratot elhatározták, már idő sem lenne rá. Inkább a várak megerősítésére, a védelem megszervezésére legyen gondja. Legyen óvatos, ne ingerelje a törököt, nehogy önmaga idézze fel a háborút” – minősíti a császár Ferdinánd 1527. évi meggondolatlan fegyveres támadását.⁴⁹

A bécsi udvart, úgy tűnik, felkészületlenül érte az oszmán világ politikai kihívása. Nincsenek tapasztalatok, hiányoznak a képzett diplomáták, nincs Ferdinánd tanácsosai között senki, aki érzékelte volna, hogy a Portán egészen más a diplomáciai közeg, mint a keresztény világban. Ferdinándnak nincs következetes politikai koncepciója a törökkérdésről. 1530-ban ismét felajánlja Szulejmánnak, hogy kész évi díjat fizetni, ha őt ismeri el Magyarország királyának János helyett.⁵⁰ Majd ismét fegyveres támadást indít János ellen. Rövidesen beigazolódik Károly császár aggodalma: török segédcsapatok pusztítják végig az országot. János király sikertelenül kér fegyverszünetet, Ferdinánd király csapatai Wilhelm Roggendorf generális vezetésével beveszik Esztergomot, és másfél hónapig sikertelenül ostromolják Budát. Évszázados tapasztalatok birtokában Velence konstantinápolyi követe biztos prognózist küld a Signoriának: Buda

⁴⁷ Erasmus: *Utilissima consultatio de Bello Turcis inferendo...* 1530. – Trencsényi-Waldapfel I. 1966. 110–112.

⁴⁸ Károlyi Á. 1880. 280–281. – Bárdossy L. 1943. 88–90. – Kohler, A. 1980. 135. kkl.

⁴⁹ Gent, 1530. január 11., április 3. – Lanz, K. 1844–1846. I. 262–263. és Brüsszeli Okmánytár, I. 77–90. – Horváth M. 1859. 333. – Bárdossy L. 1943. 52., 59., 88.

⁵⁰ Török P. 1930. 35–36. – Bárdossy L. 1943. 89–90.

ostroma miatt nem lehet béke. Hamarosan Ferdinánd is kétségbeesetten tudatja Kelemen pápával rejtjeles levélben: Szulejmán hadjárata nemcsak Magyarországot, nemcsak egész Ausztriát, hanem az egész kereszténységet fenyegeti.⁵¹

1532 nyarán Ferdinánd kiáltványt intézett a magyar rendekhez: V. Károly császár és ő felkészülten várják az oszmán támadást, haderejükkel szembeszállnak és egész Magyarországot megszabadíthatják a zsarnok uralmától.

Szulejmán Bécs ellen vonuló hatalmas hadseregét valóban nagy, mintegy 130 ezer főnyi haderő várta. V. Károly, a német fejedelmek, az ausztriaiak és magyarok egyesített hadserege azonban nem mozdult ki a bécsújhelyi síkságról. Miközben alig száz kilométerre Szulejmán teljes haderejével három hétig ostromolta Kőszeg várát. Máig nem találtak kielégítő magyarázatot a kutatók arra, hogy miért maradt el a keresztény és az oszmán hadsereg erőpróbája. A tervek döntő összecsapást ígértek, a költséges felvonulás megtörtént. Egész Európa azt várta, hogy az egyesült keresztény hadsereg kiszorítja Magyarországról az oszmán hatalmat.

1532 szokatlanul aszályos év volt. Mindkét haderő súlyos élelmezési gondokkal küzdött és járvány fenyegetett. A keresztény táborban késett a zsold, a hadsereg derékhadát alkotó birodalmi csapatokat csak az osztrák tartományok és a német fejedelemségek védelmére szavazták meg, s a közös hadvezetést sem tudták megoldani.⁵² A tengeren Károly eredményesen harcolt. Mialatt a szultán Kőszeget vívta, a spanyol flotta elfoglalta Koron várát Morena szigetén. Kétes eséllyel új hadszínteret nyitni Magyarországon egyik fél sem akart. Az ország belső viszonyai és a jól érzékelhető új magyar politika Szulejmánt és Károlyt egyaránt arra intette, a kockázat nagy, a győzelem bizonytalan.

V. KÁROLY ÉS JÁNOS KIRÁLY

Szapolyai még 1531-ben eljuttatta V. Károlyhoz a magyarországi viszonyok megoldásával foglalkozó emlékiratát.⁵³ Kifejtette, hogy a kereszténység javát nézi, mindig is készen állt a megegyezésre, de Ferdinánd a császárt tévesen tájékoztatta róla, követeit elfogta, az ország sorsát fegyverre vetette. Ő ellenben most is kész, hogy megegyezzen, ha Károly császár veszi kezébe és garantálja a tárgyalásokat, mert Ferdinánd csak bajt okoz erőszakos cselekedeteivel. Kéri Károly császárt, hogy „fivérét más belátásra juttatni próbálja, részben testvéri szeretettel, részben császári tekintéllyel és a kereszténység felforgatásától visszatartani igyekezzon”.⁵⁴ Egyedül Károly császár az, írja, aki megteremtheti a rég óhajtott békét Magyarországon. Végül a kereszténység közös reményének adva

⁵¹ 1531. január 7. és 1531. február 16. Óváry L. 1901. II. 187., 190.

⁵² Ferdinánd király a magyar rendekhez. Pozsony, 1532. június 19. – Jurisics Miklós várkapitánynak. Linz, 1532. szeptember 12. Kőszeg emlékezete, 1982. 22–23., 49–51. – Szerémi Gy. 1545–1961. 217–220. – Istvánffy M. 1622–1962. 150–154.

⁵³ Zombori I. 1980. 619–620.

⁵⁴ Uo. 620.

hangot zárja sorait: „Felségednek lesz a feladata – aki fivérét kor, bölcsesség és tekintély dolgában felülmúlja –, hogy mellőzve minden részrehajlást és kedvezést, a Respublica Christianáról és az egész keresztény vallásról császári felséged tanácsa, bölcsessége és tekintélye alapján gondoskadjék.”⁵⁵

Miért határozott úgy János, hogy Ferdinándot és Szulejmánt egyaránt megkerülve V. Károly császárral rendezze az ország ügyét? Már egy éve a két király hívei közös tanácskozásokat tartanak, hogy a polgárháborúba fulladó országot megmentsek. Két alapelv kristályosodott ki: mindenáron meg kell tartani az ország egységét, a két király uralmának véget kell vetni. Vagy Ferdinánd, vagy János maradjon a trónon, attól függően, hogy melyikük képes egységben megtartani az országot. Ha pedig ezt egyikük sem tudja megoldani, új királyt választanak, de – Ferdinánd hívei szerint – még a török védnökség gondolatától sem riadnak vissza.⁵⁶

János királyt a körülmények kényszere tanította meg, hogy kiismerje a török politikát. Láta, hogy a török pusztításaitól nem tudta az 1528. évi szövetséggel megvédeni az országot, Gritti Ferdinánd javára is dolgozik, ezzel az ország szétszakítására kövezi ki az utat. Ferdinánd ereje pedig a törökhöz képest semmi. „Szerencsétlen és hiszékeny magyarjainknak” – olvasható a kor egyik legszebb reálpolitikai megállapítása V. Károlyhoz küldött Emlékiratában – majdhogynem Konstantinápoly elfoglalását és a török megszállta várak visszafoglalását ígérte könnyelműen Ferdinánd.

„Mi ketten gyengék vagyunk” – írta Károly császár Bécsbe –, a keresztény uralkodóktól rövid időn belül segílyt várni nem lehet.⁵⁷ Megint távoli lett a remény, hogy a kereszténység összefog. A schmalkaldeni szövetség harcot nyitott a császár ellen, és a francia király nyílt szövetséget készít elő a törökkel.

Eredményesen harcolni a török ellen nem lehet, ha az ország morálisan nem készül fel a háborúra – tanította Erasmus, és Károlynak 1532-ben látnia kellett, hogy nem lehet hadszínteret nyitni az oszmánok ellen meghasonlott és polgárháború pusztította országban.⁵⁸

Jovius azonban másról is tudósít. A bécsújhelyi táborban a két Habsburg fivér között éles szóváltás robbant ki. Ahogy eldőlt, hogy nem támadják meg a Stájerországon át hazafelé vonuló Szulejmánt, Ferdinánd az összegyűlt haderővel Magyarországra akart menni János király ellen. Károly azonban ebbe nem egyezett bele, és Ferdinándnak le kellett tennie a magyarországi hadműveletről.⁵⁹

Pszichológiailag érthető Ferdinánd elkeseredése. Magyarországra mint országainak védelmi rendszerére, élelemforrásra egyaránt szüksége volt, s mind-

⁵⁵ Uo. 620.

⁵⁶ MOE I. 326–330., 370. – Bárdossy L. 1943. 103. – Perjés G. 1989. 133–134.

⁵⁷ Gévay, A. 1840–1872. I/5. 64–66. – Lanz, K. 1846. I. 605. – Bárdossy L. 1943. 105–106.

⁵⁸ Erasmus 1516–1987. 133–134. – Kárpáti E. 1942. – Hantsch, H. 1959. – Kellenbenz, H. 1960.

⁵⁹ Jovius 1532–1982. 163.

amellett kereskedelme, bányakincsei minden nehézség ellenére a nemzetközi hitelpiacon számottevő tényezőnek számítottak. Ferdinánd gondjait növelte, hogy Csehországban is nehézségei támadtak. Politikai lépését viszont nem a józan megfontolás diktálta, mert az Magyarországra és a dinasztíára nézve egyaránt súlyos következményekkel járt. 1533 elején követeket küldött a Portára. Ismerje el a szultán őt Magyarország királyának, a követi utasítások szerint ennek fejében békét ajánlott, és a követ az engedményekben a legvégsőig elmehet.

A Portán Ibrahim nagyvezér és Gritti feltehetőleg tudott V. Károly és János közeledéséről s a megindult tárgyalásokról. Számolni kellett azzal is, hogy nem csak Ferdinánd látta Magyarország roppant fontosságát az új politikai helyzetben, Isztambulból nézve előretolt bástya, s emellett nélkülözhetetlen élelem- és munkaerőbázis. Gritti pedig talán számolt azzal is, hogy az ország felosztottságából személyes előnyei is származhatnak. A nehezen áttekinthető választ Ferdinánd követte úgy értelmezte, hogy a szultán Esztergom kulcsai fejében hajlandó teljesíteni a kérést. A bécsi kormány józanabb körői indokolt gyanakvással fogadták a hírt. Ferdinánd pedig a magyar főméltóság-viselőkkel 1533. március 22-én tanácskozást tartott. A magyarok elutasították az országmegosztás tervét. Kifejtették: az örökös tartományok pillanatnyi érdekeinek talán megfelel, hogy a szultán elismeri Ferdinánd uralmát Magyarország egy részén. Hazájuk leg-
elemibb érdekeit azonban mélyen sérti és a dinasztia javát sem szolgálja. „Amíg az ország fel van osztva, Felséged királyi tekintélyét és hatalmát sem fogja gyakorolhatni...” Így „folyton újabb okok adódnak majd az országban a háborúkra és belső zavarokra s a bajok és zavarok nem érnek véget, amíg csak Felségedet nem ismerjük el egyedüli királyunk és vezetőnknek. Ha pedig ez nem következik be, még akkor is, ha nem volna külső ellenség, eldől Magyarország sorsa, ami Felségednek sem válik majd előnyére. Sőt örökös súlyos lelki gondokat és nyugtalanságot szerez vele önmagának, nekünk pedig végső pusztulást...” Ismételtlen kéri Ferdinánd királyt, hogy „méltóztassék józanul meggondolni, nehogy ha ezt az amúgy is megtépett és csaknem elveszett egységes országot kettészakítjuk, Magyarországnak még a neve is elveszzen”. Javasolják, hogy ha az ország kezében lesz, akkor tárgyaljon a törökkel, „lépjen vele minél tartósabb szövetségre, s egyezzek meg vele az ország és Felséged gyermekei érdekében”.⁶⁰

Ennek ellenére Ferdinánd az ország megosztását kérte Szulejmántól, nem zárva ki azt sem, hogy ha az egész országot megkaphatná, cserébe adnák Koront. „Totum Regnum Hungariae, quod gladio acquisivi donavi gratiose Joanni regi” – Magyarországot a szultán egészben odaadta Jánosnak, olvasható Szulejmán Ferdinándnak küldött levele latin fordításában.⁶¹ A perzsa háború gondjaival elfoglalt szultánnál azonban Gritti elérte, hogy az országot a két király pil-

⁶⁰ Gévay A. 1840–1872. II. 102. – Bárdossy L. 1943. 120–122.

⁶¹ A szultán levele Ferdinándnak. 1533. július 4. Gévay A. 1840–1872. II/6. 138–139. – Török P. 1930. 72–73. – Bárdossy L. 1943. 127.

lanatnyi birtoklása alapján osszák fel, s ő legyen a határok kijelölője.⁶² Ferdinánd a meglehetősen homályos portai válaszokból azt a kétségtelen diplomáciai sikert szűrte le a maga számára, hogy a szultán elismerte őt Magyarország királyának. Látszólag kivédte János király kezdeményezését is Károly császárnál, mert a tárgyalások Ferdinánd török megegyezésének hírére abbamaradtak.⁶³

NÁPOLY, VÁRAD, TOLEDÓ

1536 márciusában Nápolyban János király két teljhatalmú megbízottja, Forgách Ferenc kalocsai érsek és Brodarics István veszprémi püspök és tanácsos kereste fel Károly császárt. A követség János újabb javaslatát hozta. Telepítsen a császár erős és hatékony haderőt Budára és Temesvárra. János az ország egysége érdekében lemond Ferdinánd javára az egész országról és a koronáról, ha megkapja családi birtokait, úgymint a szepesi hercegséget, a szepesi városokat, a bányavárosokat, 17 vármegyét és feleségül egy Habsburg-hercegnőt.⁶⁴

Károly császár nemrégiben foglalta el a két fontos földközi-tengeri támaszpontot, La Goletát és Tuniszt. Az új pápa, III. Pál benne látja a török ellen összefogásra készülő keresztény világ reményét, s érdeklődéssel figyelve a magyarországi helyzetet, kész a megegyezési tárgyalásokat közvetíteni, mert a kontinentális török háborúban Magyarország egységét kulcskérdésnek tekinti.⁶⁵ Hasonló megfontolások alapján dönthetett V. Károly császár is, nem látva más módot a dinasztia érdekeinek biztosítására sem, mint a megegyezést János királlyal. Legkiválóbb diplomatáját, Johann Wese lundi érseket küldte Magyarországra, hogy folytassák a tárgyalásokat.⁶⁶ János királyt kancellárja, Martinuzzi György képviselte, nagy tapintattal és körültekintéssel, mert a jó tájékoztatási szervezettel rendelkező Porta miatt a lényegyet titokban tartva, a tárgyalásokat fegyverszüneti előkészületeknek álcázták.

A tárgyalások kettős céllal folytak. Küszöbön állt a nemzetközi törökellenes szövetség megteremtése. János király és Fráter György pedig a török elleni háború kilátásaival is számolva az ország egységét akarják biztosítani. Mennyiben tekinthető a tárgyalások legfőbb célja: az ország egységének megőrzése a magyar főmértóságok, nemesek, városok, vármegyék körében általában kívánatosnak? Egyáltalán, a korabeli értelemben vett magyar politikai közvélemény köreit mennyiben foglalkoztatta az ország megőrzendő egysége? Mivel e vizsgálatok más irányúak voltak, nincs rá megbízható válasz. Sokat elárul azonban Perényi Péter kijelentése 1537. augusztus 24-én Patakon keltezett és Thurzó Eleknek címzett levelében: „A két fejedelem megegyezését úgy áhítom, hogy

⁶²Barta G. 1988. – Kretschmayr, H. 1901. – Szakály F. 1986/2. 14.

⁶³Acsády I. 1896. 104. – Török P. 1930. 70–72. – Bárdossy L. 1943. 115–123.

⁶⁴Sörös P. 1917. 457–459.

⁶⁵Morone modenai püspök, pápai nuncius bécsi jelentései 1536–1537. Óváry L. 1879. 9–21.

⁶⁶Károlyi Á. 1879. 68.

ezért az áldott egyezségért egy ingben, mezítláb minden jószágomat, amit Isten adott nekem, odahagynám, Isten engem úgy szeressen.”⁶⁷

Töbrendbéli megszakítással a tárgyalások Bécsben, Gyulafehérvárott, Körömbányán, Rozgonyban, Sárospatakon folytak, és végül Váradon született megállapodás.⁶⁸ Sok nehézséget okozott Ferdinánd bizalmatlansága és merevsége is. Elutasította a pápai közvetítést. Ragaszkodott hozzá, hogy János azonnal adja át a teljes országot, majd területszerző, híveket toborzó akciókba kezdett, s ezekre János hasonlókkal válaszolt. Újra fellángoltak a belső harcok.

Ferdinánd 1537-ben, hogy karddal vágja el a tárgyalások fonalát, támadást indított a török ellen. Katzianer generálisnak az volt a feladata, hogy foglalja el az ország déli részén, a Dráván átívelő eszéki hidat, a török hadjáratok legfőbb támaszpontját. A hadjárat a 30 ezer főnyi haderő katasztrófájába fulladt. Mohács óta most érte a kereszténységet a legnagyobb vereség.⁶⁹

Közben III. Pál pápa és V. Károly kezdeményezésére kialakulóban volt a nemzetközi törökellenes szövetség. A magyar politikusok tudtak az előkészületekről és sokat vártak az 1538. február 8-án Velence bevonásával megalakult Szent Ligától. Nagy biztonsággal állítható, hogy Oláh Miklós két híres munkája – a *Hungaria* és az *Athila* – a nemzetközi törökellenes szövetséggel több vonatkozásban is összefüggésbe hozható.

A *Hungariában* leírja Oláh Miklós az ország természeti adottságait, ismerteti értékeit, termékeny szántóit, gazdag erdeit, folyóit, bányakincseit. Hangsúlyozza, hogy az ország látja el hússal Velencét és a német fejedelemségek városait. Mintegy sugallva, hogy a török megszállta Magyarország változatlanul szerkesztés része maradt Európának. Az *Athila* számos részlete a készülő török elleni összefogást világítja meg. A hunokra tógát ad és antik műveltséggel ruházza fel őket, Marsot, Venust, Jupitert tisztelik. Vagyis beállításában az európai civilizáció hordozói. Attilát Isten küldte, hogy jó útra térítse a bűnökbe merült Európát. A bűnök pedig a rossz kormányzás bűnei, egyenetlenség, polgárháború, anarchia. Reformálják tehát meg kormányzatukat, és hagyjanak fel az egymás elleni harccal. Különben megtapasztalhatják Isten büntető ostorát.

Mire február végén Váradon aláírják a Habsburg–Szapolyai-megegyezést, majd a nyár elején Brodarics István útnak indul az okmánnyal V. Károly udvarába, elmondható, hogy 1538 a béke éve Európában. A Szent Liga megalakulását V. Károly császár és I. Ferenc francia király megegyezése követi.

A váradi békében V. Károly, János és Ferdinánd testvérekké fogadják egymást. Megállapodnak, hogy az ország elvileg egységben marad, noha egyelőre két király is uralkodik földjén. Ha János király meghal, Magyarország, vagyis a Királyság és Erdély Ferdinándé és fiaié lesz, ha ők kihalnának, Károly utódaira

⁶⁷ Sztárai Historia, 117.

⁶⁸ Károlyi Á. 1979. 131–231.

⁶⁹ Ferdinánd király Mária Királynénak. Graz, 1537. nov. 20. Brüsszeli Okmánytár, I. 385–386. – Acsády I. 1897. 120–121.

száll a korona, ha Károlynak is magva szakad, János leszármazottai öröklék. Különben, ha Jánosnak fia születnék, kárpótlásban részesül.

A békeokmányok bevezető szövegei mind V. Károly jelentőségét hangsúlyozzák a megegyezésben. „Mi János... magyar királyságunk különböző bajoktól és nyomorúságoktól sújtva olyan veszélybe került, hogy fennmaradására alig láthattunk reményt. Még kevésbé arra, hogy régi alakjában helyreállítsuk, úgy ahogy volt, amikor Nándorfehérvár, a kereszténység akkori bástyája leomlott és nem sokkal később maga Lajos király is odaveszett Magyarország majdnem egész ifjúságának és katonaságának virágjával..., de emellett belső gyűlölködés, fosztogatás és öldöklés is annyira sújtotta, hogy végül még az ellenség is megsajnálta... Most végre Isten akaratából és kegyelméből felderült a nap Magyarországra, amikor ügyünket a legszentebb és legkiválóbb katolikus fejedelemnek Károly úrnak, a római császárnak, színe és döntése elé terjesztjük, a kereszténység feje elé, akitől Isten után egyedül remélhetjük Magyarország megsegítését az ő irányításával és legfőbb hatalma alatt...”⁷⁰

A megegyezés János király és V. Károly törekvéseinek közös, de sérülékeny eredménye volt. Jánost az ország egyesítése és megőrzése vezette, Károlyt a dinasztikus érdek. Eltérő célok, de közös értékrend: védelem és harc az oszmánok ellen. A béke kihirdetését Károlyra bízta a megállapodás azzal a feltétellel, hogy megfelelő haderővel gondoskodik az ország védelméről. Amikor Töledóban az egyezményt aláírta, már új török támadás fenyegette az országot.⁷¹

Hogyan érhet célba a váradi béke? Attól függött, mennyiben sikerül megszervezni az ország védelmét, érdemben, tehát külső segítséget is bevonva, mielőtt a török tudomást szerez a megállapodásról. János király és Martinuzzi György álláspontja V. Károlyéval egyezett meg: amíg nem rendelkeznek hatalmas sereggel, a megállapodást nem lehet kihirdetni. Martinuzzi a Portán ajánlékokkal és manőverezéssel igyekezett látszatra fenntartani a régi állapotot. Amikor János király 1540-ben meghalt, csecsemő fiát, János Zsigmondot azért kiáltotta ki magyar királynak Martinuzzi, hogy Szulejmán minden gyanúját elaltassa. Bécsben kevesen voltak, akik ezt a török természetéhez alkalmazkodó politikát annyira megértették volna, mint például III. Pál pápa nunciusa. „Én jól ismerem János király eljárási módját (a törökökkel). Látom, hogy mily nagy ügyességgel tartja fenn magát a Portával szemben... bizonyos, hogy csak így módon óvta és óvja meg a kereszténységnek Magyarországot, mely nélküle már rég a kutyák kezeibe került volna.”⁷²

Ferdinánd bizalmatlan maradt, a béke mielőbbi gyors kihirdetését követelte. Majd fegyveres erővel kezdett megint jogai érvényesítéséhez, 30 ezer főnyi haderőt indított az országba, hogy foglalják el Budát. Ugyanakkor követet kül-

⁷⁰ Közli: Brüsszeli Okmánytár. II. No. 156. – Goss, R. 1911. No. 12–16. – Bárdossy L. 1943. 209.

⁷¹ Sörös P. 1917. 346–347.

⁷² Jeromos Rorario nuncius Farnese bíborosnak. Villach, 1539. október 11. Óváry L. 1879. 76. – Sörös P. 1917. 348–349.

dött a Portára. Lépését a romantikus történetírás hosszú életű, rossz csengésű ígével minősítette: „beárulta a békét”. Inkább arról volt szó, hogy a Lhotsky véleménye szerint is türelmetlen Ferdinánd ismét meggondolatlan és elhamarkodott diplomáciai lépést tett. A váradi béke értelmében lépett fel, ennek a megállapodásnak a nevében kérte Szulejmánt, ismerje el őt az egész Magyarország urának. „Nagyon türelmetlenül hallgatott meg – jelenti követe a szultáni fogadásról –, torkomra forrasztotta a szót, csaknem kikergetett. Környezetének egyes tagjai azt javasolták neki, hogy metszesse le ajkamat és orromat, és úgy küldjön vissza Felségedhez. Tudja meg Felséged, hogy itt nem lehet sem békét sem fegyverszünetet létrehozni, ugyanis a török már holnap elindul innen... azaz a feltett szándékkal kél hadra, hogy Magyarországot birtokba veszi. Felséged mindent elmérgesített azzal a hadsereggel, s ez az, amit előre megmondtam és meg is írtam Felségednek, ám Felséged más tanácsot követett.”⁷³ Nem találtam rá közvetlen bizonyítékot, de hihetetlennek tartom, hogy az isztambuli udvar ne tudott volna a megállapodásról. Éveken át folytak a tárgyalások, többé-kevésbé a keresztény hatalmak diplomatáinak színe előtt, s az oszmán birodalom nemcsak az akkori világ egyik legjobb kémhálózatát építette ki, hanem a szultán hatalmas székvárosában már az európai országok különböző faktorai, jövőmenő követei sajátos hírhálózati diplomáciai központot hoztak létre.⁷⁴

Az egész ország tisztában volt a török támadás kimondhatatlan veszélyével. Frangepán Ferenc érsek drámai írásban kérte Károly császárt, tegyen eleget a váradi békében vállalt kötelezettségének. „Nem ismerünk a jelenben senkit a keresztény világban, aki sebeinket orvosolhatná, a keresztény államok e nemes tagját megóvhatná, mint császári Felségedet.” Magyarország közepe sík terület, ki van téve a török berohanásainak – „vége az országnak, főleg ha Buda is, amit Isten ne adjon török kézre jut”.⁷⁵ Több megoldást javasol: fegyverszüneti tárgyalással vagy évi adót ajánlva, s végső esetben fegyverrel elejét vehetnék Magyarország tragédiájának. Sokat segíthetne, ha Károly megegyezne a franciákkal. Az országot csak úgy tarthatják fenn, ha Ferdinánd kezében egyesülhet, különben a török oldalára jutnak. Az időközben Ferdinánd király pártjára állt Frangepán ezt az álláspontot fejtette ki a magyarországi válságról a Bécsújhelyen 1540. október 10-én tartott tanácskozáson is. Meggyőződése volt, hogy Károly és Ferdinánd elegendő haderővel rendelkezik Magyarország kellő védelmére.⁷⁶

⁷³Łaski jelentése: Wien HHStA Turcica I. fasc. 5. Konv. – Kenéz Gy. fordításában Tardy L. 1977. 271–274.

⁷⁴Bárdossy L. 1943. 250–251. – Bessenyei J. 1986. 81–82.

⁷⁵Sörös P. 1917. 552–554.

⁷⁶Bucholtz, F. 1831–1836. V. 132–134. – Hopp L. 1992. 100.

1541. április 5-én Regensburgban megnyílt a birodalmi gyűlés, hogy a török segély ügyében döntsön. A magyar tanácsosok, Ferdinánd követei személyesen is találkoznak Károly császárral. A császár ideges, izgatott, Ferdinánd megnyugtató híreket küld: a magyarok eltűlozzák a veszélyt.⁷⁷ Majd befut a tudósítás, a szultán útban van Magyarországra, Ferdinánd seregét visszaverték. Végre Ferdinánd is megérkezik Regensburgba. Ebben a hangulatban mondta el a birodalmi gyűlésen drámai beszédét Frangepán. Erasmus értékrendjét építve tovább. Magyarország pusztulása egész Európa vesztesége lesz. A török nem ismer békét, törvényhozójuk parancsa, hogy hitüket fegyverrel terjesszék, és Magyarország déli részeinek teljes pusztulása rá a példa, hogy a béke idején is rablásból él. Jogot, törvényt kénye-kedve szerint tekint, meggyalázza a testet, elragadja a javakat, elpusztítja a nemességet, a tudást, a régiséget. Szulejmán egész Európát meg akarja zabolázni. Béküljenek meg egymással. „Vessetek véget az idétlen vitáknak, s hagyjátok abba a haszontalan és céltalan széthúzást, egymással folytatott ellenségeskedéseitekkel legalább a veszély óráiban hagyjátok fel!” Károly császár és Ferdinánd király vezetésével az egész kereszténységet nagy veszedelemtől szabadíthatják meg és állandó dicsőségük lesz Magyarország megőrzése.⁷⁸

Kifutván az időből, Ferdinánd ünnepélyes követséget indított Szulejmánhoz. A követség elkésett. A Buda alatti táborában lejátsszódó nagyjelenetet történelemkönyvek és ifjúsági regények unalomig ismétlik generációkon át. Nem tudhatjuk azonban, hogy vajon Szulejmán nem azért is kérte magához a csecsemő II. Jánost anyjával és a magyar urakkal, s nem azért szállatta meg közben a várost és a várat s tétette fel nagy sietve a Nagyboldogasszony-templom tornyára az iszlám harci jelvényét, hogy Ferdinándot befejezett tények elé állítsa, s egyben a regensburgi gyűlés programjának is elébe vágjon.⁷⁹

Buda eleste az európai politikai és civil közvéleményben nagy visszhangot keltett. Károly és Ferdinánd Mohács óta a magyarkérdésben talán először végre egyetértésben cselekedett. 1542-ben mintegy 60 ezer főnyi birodalmi és pápai haderőt küldtek Magyarországra. De a nagy hadsereg tönkrement, mielőtt bármit is elérhetett volna.⁸⁰ Válaszul Szulejmán megerősítette Budát, és 1543–1544-ben újabb hadjáratával kiszélesítette magyarországi hódításait. Több fontos várat elfoglalt és uralma alá hajtotta az ország középső egyharmadnyi területét. S noha V. Károly Ferenc királlyal békét kötött (Crépy, 1544), tervezett magyarországi hadjáratát nem tudja megvalósítani. Csak akkor fordulhat a török

⁷⁷ Károlyi Á. 1880. 292–293. – Óváry L. 1879. 129–130. – Sörös P. 1917. 565–566.

⁷⁸ A beszéd azonnal megjelent nyomtatásban is. Latinul: Augsburgban, Wittenbergben és hely nélkül. Németül: Regensburgban és Ingolstadtban. Olaszul 1542-ben, hely nélkül. Vö.: Sörös P. 1917. 564–571.

⁷⁹ Sinkovics I. 1986. 220–221. – Perjés G. 1989. 162–167.

⁸⁰ Károlyi Á. 1880.

ellen Magyarországon, ha békét teremt a vallási viszályokba merült fejedelemségek között is.

1547-ben, amikor a császár legyőzte a schmalkaldeni szövetséget, Martinuzzi György, Erdély kormányzója többször és hathatósan kérte a császárt, szabadítsa fel Magyarországot a török uralom alól, vagy vegye birtokába a váradi szerződés értelmében az országot.⁸¹ Ekkorra azonban Konstantinápoly a küszöbön álló perzsa háború miatt 1547 júniusában békét kötött a Habsburgokkal. A török–Habsburg béke globális megállapodás, magában foglalja a Földközi-tenger térségét, Velencét és Franciaországot is. Magyarországon az adott hatalmi viszonyokat rögzítette. A szultán kijelenti, hogy egész Magyarország ura, de a kardja erejével meghódított országból a Ferdinánd hatalma alatt lévő részt évi 30 ezer arany – ajándéknak becézett – adó fejében átengedi Ferdinándnak. Az ország többi része az iszlám népének kezében maradt.⁸² A béke jogi alapokra fektette mindazt, ami 1541 után történt, és törvényesítette az ország megosztottságát. A Ferdinánd kezére jutott királyság Magyarország harmincöt vármegyéjét foglalta magában, Horvátország és Szlavónia megcsonkított területeivel együtt. Bányáival, városhálózatával, kereskedelmi útvonalaival és vámhelyeivel ez volt a legfejlettebb, leginkább sűrűn lakott területe az országnak. Az egykori ország nyugati és északi félkaréja, keskeny hosszú sáv – az egykorúak szóhasználatában az „ország gallérja” – nehezen védhető és az északkeleti vármegyékben Ferdinánd uralma csak névlegesnek mondható.

ERDÉLY V. KÁROLY KONCEPCIÓJÁBAN

Az 1547. évi béke János Zsigmond királyfinak juttatta az ország tekintélyes keleti részét, Erdélyt, a Tiszán túli területeket és Felső-Magyarországból Kassa városát a vonzáskörébe tartozó vármegyékkel együtt.

Közvetlenül az oszmán birodalomba kapcsolta Szulejmán az ország középső részét, egykori területének mintegy kétharmadát.

Az 1547. évi béke rögzítette Magyarország szétdaraboltságát. Megszüntette a magyar állam intézményeinek egységét, és legelemibb életkörülményeiben a társadalom minden rétegének létét bizonytalanná tette. János Zsigmond kormányzó köre és Ferdinánd magyar tanácsosai egyaránt törvénytelennek tekintették azt az eljárást, hogy őket a béketárgyalásokba nem vonták be. Károly császár és Szulejmán a fejük felett állapodott meg az ország felszabdolásáról.

Martinuzzi György viszont következetesen azon dolgozott, hogy a váradi béke értelmében létrehozza az ország egységét. Természetesen most már csak a török megszállta területeket körülvevő nyugati, északi és keleti országrészekről lehetett szó. Többrendbéli tárgyalás és részleges megállapodás után, miközben Szulejmán Erdély déli részének elfoglalására készült, 1551-ben létrejött a meg egyezés. Ferdinánd király Johann Castaldo vezetésével háromezer főnyi spanyol

⁸¹ Martinuzzi levelei és iratai, 1878. 554–559., 1882. 253., 270–281. – Barta G. 1880. 241–287.

⁸² Brüsszeli Okmánytár, II. 142–138. – Thúry J. 1896. II. 396–400.

és német katonákból toborzott sereget küldött az országba. A 11 éves II. János király nevében anyja lemondott a magyar trónról, s miután átadta Castaldónak a magyar Szent Koronát, Lengyelországba ment.

Magyarországnak az a része, amelyet nem ért el a török hódítás, 1551–1556 között elvileg Ferdinánd jogára alá került. 1541 után azonban a két Habsburg-fivér álláspontja az erdélyi fejedelemség kérdésében ugyancsak eltért egymástól.

V. Károly nem helyeselte Ferdinánd törekvéseit Erdély megszerzésére. Valójában reálisabban mérte fel az erőviszonyokat, mint makacs és erőszakos öccse. Ismeretes, hiszen sokszor feldolgozták, hogy a rosszul ellátott Habsburg-hadsereg mennyi vészt és súlyos megpróbáltatást zúdított Erdélyre. A török támadásra készült. Martinuzzi manőverezéssel próbálta visszatartani. Ez viszont Ferdinánd gyanúját ébresztette fel, s a barátot megölette. Mivel egyházi személy, váradi püspök és bíboros életét oltotta ki a gyilkos tör, Ferdinándnak emiatt súlyos nehézségei támadtak Rómával.⁸³ A szultán pedig az országegyesítő kísérletre bevett szokás szerint ismét támadással felelt.

1552-ben, amikor két hatalmas hadsereget kialakítva indított Szulejmán átgondolt, területszerző hadjáratot Magyarországra, Ferdinánd hiába küldte segélykérő leveleit Károlynak, a császár minden erejét lekötötték a német fejedelmekkel vívott küzdelmei.⁸⁴ Az ország teljesen magára maradvá vívta önvédelmi harcát. Elesett több fontos vár, Temesvár, Szolnok, Drégely elfoglalásával több vármegyényi terület került török uralom alá.

Eger vár ellenállása, az Oláh Miklós, immáron egri püspök által kinevezett Dobó István kapitány és a védősereg győzelme nem a felszabdalt kis ország öncélú hősi tettének számított akkor. Európai jelentőségű esemény volt, nemcsak azért, mert Ali pasa és Ahmed pasa egyesített hadainak ostromát kivédve az elnyert török hadizászlót Bécsbe vitték a királynak, mintegy jelképes bizonyossággal, hogy a török legyőzhető. Eger a magyar királyságot és Lengyelországot összekötő utat védte, egész Felső-Magyarországot és Kassát fedezte. A kulcsfontosságú erőd megőrzését a régió és a kereskedelem működőképessége követelte.

1556-ban a két Habsburg-fivér mintha belefáradt volna a törökkel Magyarországért vívott küzdelmekbe. Ferdinánd bejelenti a Portán, hogy lemond Erdélyről, kivonja csapatait és átadja az országrészt II. János királynak. Károly császár lemond minden hatalmáról és visszavonul, a német-római császári méltóság Ferdinándra száll. Erdélybe a 16 éves II. Jánost mint Magyarország választott királyát hozzák vissza lengyel földről. Valószínűleg vele van Lajos király és apja könyve, Erasmus *Institutiója*. Feltehetőleg Izabella királyné vitte magával, amikor át kellett adnia Budát Szulejmánnak. De az *Institutio* lapjain kifejtett kívánságok a jó kormányzásról, a polgárháború elkerüléséről már csak

⁸³Barta G. 1988.

⁸⁴Ferdinánd király Mária királynénak. Passau, 1552. június 26. és Károly császárnak. Passau, 1552. június 28. Brüsszeli Okmánytár, II. 333–336. – Lutz, H. 1964. – Lutz, H. – Kohler, A. 1986.

mint óhajtott, próbált, de meg nem valósult kívánalmak vonulhattak be a több mint száz évre szétszakított ország történetébe.

Ferdinánd hatalma az egykori ország csonka részében megszilárdult. A király létrehozta a legfontosabb központi kormánysszerveket, az országgyűlés segítségével letörte a hatalmaskodókat, a vármegyék és a városok segítségével megszervezte a határvédelmet.

A végvári rendszer a természet adta lehetőségekkel élve, a síkfold és a hegyvidék találkozásának vonalán, a vizek védelmét felhasználva alakult ki. A korszerűsítő építkezések olasz, német, holland hadmérnökök munkáját dicsérik, a költségek tetemes részét a német fejedelemségek és az osztrák tartományok szolgáltatták. Sokat áldoztak a nagybirtokosok, s a jobbágyok munkája, a vármegyék és városok szervezése nélkülözhetetlennek bizonyult. A végvárhálózat ereje rendszer jellegében és abban rejlett, hogy kialakították a több száz vagy ezer ember ellátása, étkeztetése, higiéniai körülményei üzemszerű megoldásait.

Ferdinánd legfőbb feladatát, a török visszaszorítását, amiért megválasztották, nem tudta megoldani. A királyi Magyarország nemessége és főurai, az egyházi és világi főméltóságok elfogadták Ferdinánd királyt, becsülték szorgalmát, tisztelték szép családi élete miatt is. Főleg pedig bíztak abban, hogy fia beköltözik az országba, magyar ruhát ölt és érzelmeiben is magyar király válik belőle. Az országegység megteremtésére képes uralkodót azonban nem benne látták, hanem V. Károly császár személyéhez kötötték az oszmán hatalom visszaszorítására képes európai politikát is.

FEJEDELMEK SERKENTŐ ÓRÁJA

Tinódi Lantos Sebestyén históriás énekekben örökítette meg a lezajlott évtizedek történetét, Buda elvesztését, Temesvár vesztét, Eger védelmét. Az viszont kiesett a társadalom történeti tudatából, hogy az első magyar hírmondó külön éneket szentelt V. Károly császárnak. A schmalkaldeni háború egyik jelenetét örökítette meg: a császár mellett harcoló ezer magyar huszár kiválóságát dicsérve beleszótta énekébe a magyarok és a császár párbeszédét. Hívják a császárt a pogány ellen Magyarországra, s Károly válaszában Tinódi hitelesen adja vissza a Habsburg–magyar viszony egyik alternatíváját: sokszor készült, szívesen jött volna, de ottani ellenségeivel kellett előbb leszámolnia. S ígéri:

Vitézők, ha élhetők ez világba,
Megsegéllők titeket országtokba.⁸⁵

A 16. századi magyar történeti tudatban és a korabeli közvéleményben Károly császár személyesítette meg a keresztény világ remélt és igényelt, de meg nem valósult összefogását, a cselekvésre kész egységes Európa képzetét, a humanitas Erasmianát.

⁸⁵ Károly császár hada Saxoniába, ott kúrfirstnak megfogása (1546). Cronica. Tinódi Sebestyén szörzése. Kolozsvár, 1554.

Egy évszázad múltán Zrínyi ezt az V. Károlyt idézi. A magyar politikát a belső reformok és a nemzetközi törökellenes szövetség megteremtése foglalkoztatta.

A lepantói győzelem alkalmából Zsámboki János *Arcus aliquot triumphalis – Egynémely diadalív és magasztalás* címmel úgy állított irodalmi emléket a győzelemnek, hogy Bécsben, 1571. szeptember elején keltezett ajánlásában már a megszólításban is hangsúlyozza V. Károly alakját: „Az igen fényességes hercegnek, Don Juan de Austriának V. Károly fiának.” Majd a jövőt idézi: „ezt az eseményt... az utódok valamikor majd tiszteletben tartják, ha majd a keresztény névre tátongó örvényt és annak veszedelmét teljesen megsemmisítitek.” Nem tudjuk, hogy a Zsámboki Bonfini-kiadását gyakran forgató Zrínyi vajon olvast-e ezeket a sorokat.

Bizonyos viszont, hogy megvolt könyvtárában a spanyol Antonio Guevarának, V. Károly „főemberének” és „udvari prédikátorának” *Horologium Principum* című, 1529-ben, tehát Bécs első török ostroma esztendejében megjelent államelméleti könyve. A régi vitában, hogy V. Károly vajon az utolsó nagy középkori uralkodó volt-e, vagy ellenkezőleg, a kora újkori Európa első, korszerű uralkodója, ez a mű is az újabb megfigyelésekkel már amúgy is az utóbbi vélemények oldalán lehúzott mérleg serpenyőjét nyomja. Bár még további elemzésekre lenne szükség, máris megjegyezhetjük, hogy a mű időfogalma Zrínyi *Vitéz hadnagyának* órahasonlatával rokonítható. Első fordítója, Draskovich János horvát bán „szerelmes házastársának”, a történetíró Istvánffy leányának, Éva asszonynak címzett Ajánlásában kiemeli, hogy Guevara megírta Károly császárnak, miért nevezi művét *Horologium Principum*nak, *Fejedelmek órájának*: miként az emberek az időt mérik és az napokat órákra osztják, ugyanúgy tartásuk magukat a fejedelmek és a főemberek bizonyos regulákhoz és mértékekhez. Majd ismét az erasmusi követelmény következik, csak új megfogalmazásban: „amint az élő Istennek törvénye, és az ő országokbéli népeknek csendes és békességes állapotja kívánja”. S miként Erasmus *Institutiója* a közös gondolkodás egységébe fogta össze a széttört Magyarországot Európával, most Guevara műve lett – méltán állíthatjuk – az egyik legnépszerűbb államelméleti munka Erdélyben és a királyságban. I. Rákóczi György udvari prédikátora, Prágai András az egész könyvet lefordította, és az *Fejedelmeknek serkentő órája* címmel jelent meg Bártfán 1628-ban. Bécs török ostromának századik évfordulóján már olvashatták szerte Magyarországon.

Áttekintésünk szükségszerűen vázlatos. A feltárt források és a kiváló szakmunkák további tényekkel és megfigyelésekkel szolgálhatnak V. Károly magyarországi útjáról. Annyi viszont máris megállapítható, hogy Zrínyi nem öletszerűen idézte fel V. Károlyt, amikor elvbarátaival együtt belső reformokon és a nemzetközi törökellenes szövetség megteremtésén munkálkodott.

V. Károlyban a török ellen egész Európát összefogni hivatott uralkodót látta. Bírálta az elmulasztott lehetőségek miatt, és tisztelte, mert világosan felmérte az oszmán világ visszaszorításának világpolitikai követelményeit.

Nincs rá eddig bizonyíték, hogy Zrínyi és köre tudott volna V. Károly és Ferdinánd ellentéteiről, számon tartották volna, hogy a két Habsburg-fivér kon-

cepciója élesen különbözött egymástól. Az viszont bizonyos, hogy Mohács évszázadában több magyar főméltóságot viselő főúr, írástudó és nemes mindent elkövetett, hogy elkerüljék a polgárháborút és megőrizték az ország egységét, megakadályozták, hogy „bensőleg szétszakadjon”. Erasmus tanítványaiként meggyőződéssel hitték, Európa legegységesebb érdeke, hogy Magyarország egységben és belső békében éljen. Hiszen a török terjeszkedése és a keresztény országok külső-belső vallási és politikai ellentéte európai és magyarországi gond egy-szerre.

Zrínyi korában a történelmi kihívás változatlanul ugyanaz, mint egy évszázaddal azelőtt. Szembetekintve feladataival természetes, hogy Mátyás királyról elmélkedett és V. Károly császár sorsán gondolkozott. Felhasználva hozzá mind-azt a tapasztalatot, amelyet az előtte járók, például Pázmány Péter és Bethlen Gábor adtak át a jövőnek. Érdekes, hogy egy eredetét tekintve máig ismeretlen röpirat, a *Le Mars à la mode de ce temps* 1672-ben megjelent kiadása szerint Zrínyi korában Európa fő problémája ugyanaz, mint V. Károly idején: a török, a val-lási megosztottság, a német fejedelemségek bizonytalansága és Magyarország végső veszélyre jutott sorsa. Feltűnően sokat hivatkozik V. Károlyra a máig ismeretlen szerző. Hangsúlyos mondata minden filológiai vizsgálatnál jobban rokonítja a „Vitéz horvát bánt”, „Európa csillagát”, a „Magyar Marsot” nagy elődjével, akinek el nem végzett feladatát vállalta magára: „Ha Zrínyi meghal, mi lesz majd a kereszténységgel?”⁸⁶

⁸⁶Zsámboki szövegét Majtényi Zoltán fordításában idézzük. Zimányi V. 1983. 178–180. – BZ 113/BZ 264 (–697/BZ 40) – ZK II. – Tarnóc M. 1979. 23–24. – *Le Mars à la mode de ce temps* OSZKK App. H. 971. Ezen idők módja szerint való Mars (Tóth Réka ford.). ZK III. (331–385) 366., 368., 373., 376. – A mű provenienciájáról és esetleges velencei vonatkozásáról Hausner Gábor össze-foglaló jegyzete és Bene Sándor megjegyzése: ZK III. 523–525., 394/22. jegyzet. Feltevésem szerint a megjelenési dátum hamis vagy nem az első megjelenés, esetleg megírás ideje. Tartalmi vizsgálatok az 1663-as év végét, az 1664-es év elejét valószínűsítik a mű keletkezési időpontjának, Érsekújvár elfoglalása után és a hadvezérvita elején.

ERDÉLY ÉS A TÖRÖKKÉRDÉS PÁZMÁNY POLITIKÁJÁBAN

Pázmány Péter esztergomi érsek, bíboros, a Magyar Királyság első egyházi főméltósága utolsó levelét I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek írta. Kéri Rákóczit, hogy mindenáron, ha kell, „dissimulatióval” is, őrizze meg Erdély nyugalmit és biztonságát az oszmán hatalom újabb hódító akciójával szemben.¹

Milyen elveket összegeznek e politikai végakaratnak is beillő gondolatok? Mit tett és mit nem tehetett, csak szeretett volna megcselekedni az államférfi, hogy még néhány nappal halála előtt is politikai programot küld a Habsburg-birodalomhoz kapcsolódó királyi Magyarországról az Erdélyi Fejedelemség – kortársi kifejezéssel élve –, a „másik magyar haza” uralkodójának?

Mit mérhetett fel jól, és miben tévedett? Miről érezte úgy, hogy több évtizedes fáradhatatlan politikai munkálkodás után is bevégezetlenül kell tovább adnia azt az utána következő generációnak?

Pázmányt, a magyarországi ellenreformáció győztes úttörőjét a régi magyar történetírók többnyire a Habsburg-dinasztia feltétlen hívének ábrázolták. Ebbe a képbe azonban Rákóczi Györgynek írott levele nehezen illik bele. Hiszen a világtól búcsúzás súlyos napjaiban, az elmúlás és az örök élet kettős kapujában is a török veszedelem és a protestáns Erdély jövője foglalkoztatta.

Pázmány államférfiúi elképzeléseit, döntéseit, próbálkozásait és tetteit, mindazt, amit a kor felfogása szerint a politika fogalma, a lehetőségek tudománya felölel, viszonylag kevésbé vizsgálta eddig a tudomány. Talán azért is, mert Bihar vármegye református alispánjának fia, aki szinte gyermek fővel katolizált, belépett a jezsuita rendbe, majd 1616-ban Magyarország érseke lett, s mint bíboros fejezte be életét, Magyarország 17. századi történelmének egyik legizgalmasabb személyisége. Elsőpró hatású hitvitázó volt, a katolikus egyház megújítója, egyetemalapító, teológus, író, szervező, szónok, pedagógus, korszerű gazdálkodó, új mentalitás, reprezentáció és életvitel megtestesítője, a „magyar próza atyja”. Lenyűgözően gazdag életművén akaratlanul is interdiszciplináris virtuális műhelyben dolgoznak az egymást váltó generációk: egyháztörténészek, irodalomtörténészek, történészek, nyelvészek, írók. Fraknoi Vilmos múlt századi monográfiája után részlettanulmányok sokaságában világították meg egyházi és írói tevékenységének újabb és újabb, addig ismeretlen területeit, s idő múltával

¹Pázmány I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez. Pozsony, 1637. március 11. Saját kezű eredetije: EME lt Mike Sándor-gyűjtemény 9. szám. Vö.: Pázmány összegyűjtött levelei, II. 757–758.

még életútjának teljesebb, korszerű rekonstrukciója is több generáció erőfeszítéseit meghaladó feladatnak bizonyult. Ma az író, a teológus, az egyházfő, a hitvitázó életműve harmonikus egységben rajzolódik ki előttünk. A politikus alakja kevésbé foglalkoztatta a kutatókat.²

Nézetét Erdélyről és az oszmán hatalom uralmáról többnyire a Fejedelemség politikusának, Kemény Jánosnak *Önéletleírásában* rögzített szavaival illusztrálták: „Átkozott ember volna, ki titeket arra kísztetne, hogy töröktől elszakadjatok, ellene rugoldozzatok, míg Isten az kereszténységen másképpen nem könyörül; mer ti azoknak torkokban laktok... Hitelünk... csak addig durál... az német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni, azontúl mindjárt contemptusban jutván, gallérink alá pökik az német...”³

Vajon hitelesen örökölte meg Pázmány szavait Kemény János? Több mint száz éve csendes, de makacs vita folyik róla. Fraknoi nem ad rá feleletet, Szilágyi Sándor és Bíró Vencel úgy keresték a választ, hogy vizsgálták Pázmány személyes kapcsolatait Bethlen Gábor és Rákóczi György fejedelmekkel. Néhány történetíró, például Szekfű Gyula kétségbe vonták a kijelentés hitelét. Mások, mint Hajnal István is, csak módosításokkal fogadták el. Ezzel szemben Sík Sándor stíluskritikai megfontolások alapján Pázmány eredeti véleményének minősítette, de a kérdést a szaktudomány korszerű vizsgálatába utalta. „Mindenesetre gondolkodóba ejtheti e nyers őszinteségű nyilatkozat azokat, akik Pázmány politikai gondolkodását és cselekvését, nemcsak egységesnek, hanem merevnek, elfogultnak, egyoldalúan dogmatikusnak képzelik el.”⁴ A megoldás módszertani és szemléleti kereteit már a fiatal Hajnal fölvezolta. A historizmus tévedéseitől megtisztított forráskritikára, a 17. századi magyar politikai irányzatok elfogulatlan vizsgálatára, a történelmi személyiségek korszerű biográfiájára van szükség, mert a pártviszályok közben a főurakat és a nemeseket „bizonyára jobban eltöltötte a nemzetfenntartás gondja és a megújulás fájdalmas reménye, mint az a ránk maradt forrásanyagból kiolvasható”. A másik oldalról Szekfű Bethlen-monográfiájában már nagy figyelmet szentelt Pázmány erdélyi politikájának, és konkrét utalásokkal jelezte, hogy a különböző követjelentések alapján Pázmány fontos tényező volt a nemzetközi diplomáciában.⁵ A két világháború közötti időszak azonban túl rövidnek bizonyult, s még Pázmánynak Fraknoi művében közölt opinói sem keltették fel politikája és nemzetközi kapcsolatai iránt a szak-

²Fraknoi 1868–1872. Jól megvilágítja a kérdés lényegét: Polgár László S. I. Pázmány-bibliográfiája. A 413-ból mindössze 25 tétel kerülhetett „A nemzetnevelő államférfi” címszó alá. Polgár 1987. 473–475.

³Kemény Önéletírása, 100.

⁴Hajnal I. 1929. 7. – Szekfű Gy. 1929–1983. – Sík S. 1940. 5. Fraknoi V. 1868–1872. – Fraknoi V. 1886. – Szilágyi S. 1870. – Bíró 1914.

⁵Hajnal I. 1929. 4. – Szekfű akaratlanul is visszafogta a Pázmány-kutatásokat azzal, hogy úgy vélte: „Pázmány külső élete ma teljes világosságban áll előttünk.” Szekfű Gy. 1935. IV. 585. Bethlen életrajzában, ahol minden addiginál részletesebben foglalkozik Pázmány Erdély-politikájával is, Pázmány kijelentését nem idézi, viszont megjegyzése Kemény János „önéletrajzi pletykáiról” nem hagy kétséget álláspontjáról. – Szekfű Gy. 1929–1983. 275.

tudomány figyelmét. Így a korszak végén Sík Sándor szép esszéjében, *Pázmány és Erdély* címével is hangsúlyozta a változatlanul elvégzendő szakkutatás irányát.⁶

A második világháborút követő két évtizedben a Pázmány-kutatások folyamatosságát a római jezsuita műhely tartotta fenn. Mai reneszánszát Öry Miklós S.I. hatalmas forrásfeltárára épített munkássága indította el.⁷ Az újabb történeti, egyháztörténeti, irodalomtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok⁸ eredményei alapján a régi kérdésre már elodázhatatlan a válasz. Milyen gyakorlati politika összegeződött Pázmány tömör véleményében Erdélyről és a törökről, hogy Kemény méltónak vélte az utókor számára megörökíteni?

Vizsgálataim tájékoztató pontjait a 16–17. századi magyar politikai kultúra hosszú távú vonulatai szolgáltatják. Báthory István és Rákóczi Ferenc, Esterházy Pál nádor és Apafi Mihály erdélyi fejedelem, Wesselényi Ferenc nádor és Lippay György érsek, mindenekelőtt pedig a Zrínyi Miklós nevéhez fűződő mozgalom a 17. századi magyar történelem eddig ismeretlen vagy kevésbé ismert területére is elvezetett. Hol a kezdete az olyan politikai irányzatoknak, mint a királyságbeliek és az erdélyiek együttműködése a közös cél érdekében? A számvetés a békekötések egyetemes elméleti rendszerével és gyakorlati megoldásával? Mérlegelése a magyar politika nemzetközi mozgásterének? Vizsgálva V. Károly és a magyar politikusok kapcsolatát, nyilvánvaló, hogy a széttrött ország és az önazonosságát kereső Európa közös gondokkal küzdött.⁹ A 16–17. század fordulójára azonban nagyot változott a világ, a Királyság és Erdély politikusai válságok sorát élik át: az egész Európán végigsöprő válságot és a tizenöt éves háború válságát. Alkalmazkodniuk kell a változásokhoz, ki kell alakítaniuk az új politikai kultúrát annak tudatában, hogy a török visszaszorításának ideje kitolódott, s fel kell készülniük, hogy új körülmények között tudják megvalósítani az országegyesítés nehéz feladatait. Mit, milyen többletet adott a magyar politikai kultúrának e vonulatához Pázmány Péter, a hitvitázó, az író, az egyházfő és a diplomata?

VÁRAD: A CHRISTIANA RESPUBLICA VÉGVÁRA

Neveltetése Pázmányt másfajta viszonyokra készítette fel, mint amilyen politikai közegben majd dolgoznia kellett. Élete a politikai erőviszonyok megváltozásának hatalmas törésvonalán ível keresztül: a kereszténységnek az oszmánok felett aratott lepantói győzelmét ünneplő, a török ellen készülő Európában született, s amikor lehunyta a szemét, még senki nem tudta, mikor ér véget a harmincéves háború, mikor nyílik lehetőség ismét arra, hogy Európa országai

⁶Sík S. 1940. 5.

⁷Öry M. 1970.

⁸Lukács L. 1987. – Szabó F. 1987. – Benda K. 1978. 225–229. – Hargittay E. 1980, 1987. – Bitskey I. 1977, 1986.

⁹L. e kötet V. Károly Magyarországon c. tanulmányát.

összefogjanak az oszmán hatalom ellen. Mégis a gyermekkor és az ifjúkor indításai nélkül Pázmány politikája sem érthető a maga teljességében.¹⁰

Szülővárosa, a Fejedelemség nyugati határán emelkedő Várad, gyermekkorában még virágzó sziget, forgalmas kereskedelmi csomópont. Összeköti a három hatalom alá került országrészt: a Fejedelemséget, a török birodalomba csatolt középső területét és a királyi Magyarország keskeny nyugati és északi félkaróját. Mintha Magyarország hajdani egységét testesítené meg: a magyar király és Habsburg-császár uralma alatt élők itt találkoznak a Fejedelemség lakóival és a szultán alattvalóival. Piacát magyarok, szászok, románok járják, kézművesek, parasztok, nemesek, hegyi pásztorok. Cseréppel fedett üvegablakos épületei között, utcáin görög, török, lengyel kereskedők nyüzsögnek. A várban császári tisztek, olasz hadmérnökök, messziről jött katonák, budai menekült polgárok, székely fuvarosok, szász téglavetők, kőfaragók és ferences ácsmesterek járnak-kelnek. Iskoláiban Európa legkülönbözőbb egyetemein tanult mesterek, a püspöki palotában művelt főpapok. A város főbírája literátus ember, Weres Balázs, akinek öt évvel Pázmány születése előtt, 1565-ben jelent meg Werbőczy-fordítása Debrecenben.

Várad katonai jelentősége Buda elfoglalása után megnövekedett. Főkapitánya rangban a fejedelem után következett. Kormányzója volt az egész Partiumnak, és viselte Bihar vármegye főispáni tisztségét, méltóságban és hatalomban a közvetlen lépcsőfokot jelentett számára a Fejedelemséghez. Báthory István az első váradi főkapitány, aki éppen Pázmány születésének évében foglalja el a fejedelmi széket.

Várad alig egy emberöltővel Mohács után páratlanul nyitott szellemű magyar város. A magyarországi humanizmus egyik bölcsője, kultúrájában átvészelte a kettős királyválasztás viharait. A váradi béke az új országos politika színhelyévé avatta. Talán már János király is, de Izabella királyné bizonyosan a keleti országrész, a „másik magyar haza” fővárosának szánta.

A püspöki palota balszárnyában berendezett „palotája”, a „palatium reginae”, lakosztályaival, szépen festett mennyezetével, fürdőszobájával a reneszánsz igényeit fejezte ki. Székesegyháza liturgikus rendjével is tudatosítja, hogy püspöki székhely, a Christiana Respublica szellemi végvára a török határvidéken. Szent László lovas szobra énekek, imák ihletője és értelmezője. Kisugárzó, képalkotó hatásának beszédes emléke a szent király alakjával díszített kályhacsempe.

Frissen befogadta a reformációt, és alig egy emberöltővel a mohácsi csata után a város a protestantizmus központja lett. Pázmány gyermeki éveiben a nyugati városrész Szentlélek-temploma prédikálólhely, kollégium működik a domonkos kolostorban, és már nyomdájuk, sőt ispotályuk is van. Pázmány Péter, a virágzó protestáns iskola kisdiákja nyilván élvezte a szép fekvésű és gazdag Körös-parti város védelmét, csak hírből ismerhette a határvidéket pusztító török támadásokat.

¹⁰ Öry M. 1970. 11–12. – Zimányi V. 1983.

Biztonság és török veszedelem! Egység és megosztottság! Kálvin racionális hite és a szent király alakja, legendák és csodák képzetei! Csupa kettős élmény. S ha a gyermek fantáziája a világ sokféleségét látva, az élet gazdagságára rácsodálkozva növekszik nagyra, Pázmány gyermekkorra szerencsésnek mondható.

A Közép-Európa keleti végvidékén emelkedő Várad szolgált az első „Itália-élményekkel” is. Az 1570-es években Váradon minden addiginál nagyobb erődítési munkálatok folynak. Az építkezést „architectus Italus” és Ridolfini hadmérnök vezeti, s mint ebben az időben általában, segédjeiket, szakmunkásaikat a vállalkozók hozzák magukkal. Ők irányítják a vár korszerűsítéséhez Váradra rendelt helybéli és a távolabbi vidékekről, a bihari tájakról összegyűjtött kőművesek, pallérok, téglavetők, ácsok, jobbágyok, fuvarosok sokaságát.

Az építkezés országos vállalkozás, a fejedelem (1571), majd lengyel király (1576) Báthory István irányításával folyik, hatalmas költséggel, gyorsított ütemben. Országgyűlések foglalkoznak vele.¹¹

A gyermek Pázmány alispán apja környezetében sokat hallhatott róla. Sze-mme láttára emelkednek fel az új bástyák, a Királyfia bástya, a Csonka bástya, a Föld bástya és az Aranyos bástya, oromzatán a még 1943-ban is épen látható aranyozott Báthory-címerrel. A címert tartó oroszlán a kor szimbolikus nyelvezetén a bátorság megtestesítője. Az építkezés hajszolt üteme, monumentalitása egyszerre fejezte ki a török veszedelem fenyegető erejét, amelyet fel kell tartóztatnia és a fundálók mesterségbeli fölényét, a korszerű haditechnikát Erdélybe plántáló Itália üzenetét.¹²

Biztonsággal ma sincs még eldöntve, hogy miért adta a református bihari alispán tehetséges fiát a kolozsvári jezsuita kollégiumba. Talán ennél fontosabb azonban, hogy az újabb kutatások eredményei meggyőzően bizonyítják: ebben az időben, amikor Pázmány kolozsvári tanulmányait 1583-ban megkezdte, a kollégiumot az akkor már lengyel király Báthory szelleme hatotta át. A kollégium nagy hatású professzora Szántó István hitszónok, Báthory híve. A Habsburg-kormányzat egyik legerősebb pártjának elképzeléseivel szemben tüzes erdélyi patriotizmussal szolgálta Báthory terveit; nemzetközi összefogással vélte megszabadítani az országot a török hatalomtól, fölrázva Magyarország lakosságát, megeremteni az ország egységét.¹³ Nincs rá közvetlen bizonyíték, hogy Pázmány akár később is ismerte volna Báthory István tervezetét a törökellenes nemzetközi szövetségről. Aligha hihető azonban, hogy előljárói ne tudtak volna

¹¹EOE. II. 1573–1584. – Balogh J. 1982. I. 44.

¹²Óry M. 1970. 11–12. – Balogh J. 1982. I. 31., 43 kkl. – II. 79 kkl.

¹³Óry Miklós művének (Óry M. 1970) megjelenése óta Pázmány kolozsvári éveire vonatkozóan új szempontokat hoz: Barlay Ö. Sz. 1986. 121–144. Az általános felfogással szemben, hogy a 12 éves Pázmányt katolikus mostohaanyja, Telegdi Borbála vagy Antonio Possevino váradi látogatása hatására küldték a kolozsvári jezsuita kollégiumba (Bitskey I. 1986. 10–11.), Balogh Jolán véleménye az, hogy 1576-ban a városépítkezéssel párhuzamosan telepedtek meg a jezsuiták Váradon és „az ő körükből indult el az ellenreformáció útjára a bihari származású ifjú Pázmány Péter”. Balogh J. 1982. I. 49., II. 82–83.

róla, és ne foglalkoztatta volna őket Báthory koncepciója: pápai segítséggel összefogni Lengyelország, Erdély, a román vajdaságok s a Habsburg-birodalom erejét.

ERDÉLY-ÉLMÉNY RÓMÁBAN

Pázmány, aki 1588-ban kérte felvételét a jezsuita rendbe, a kiképzés kilenc esztendejének felét Rómában töltötte. Amint Öry Miklós kutatásai tisztázták, a krakkói és bécsi tanulmányok után 1593 tavaszán érkezett az örök városba. Ez az év a tizenöt éves háború kirobbanásának esztendeje.

Lepantó óta először szállt ismét hadba a keresztény világ a törökkel. A háború mintha az 1586-ban Báthory István halála miatt megszakadt előkészületek folytatása lenne. Báthory nemcsak a nemzetközi háború tervét dolgozta ki, hanem következetes diplomáciai lépésekkel megkezdte előkészítését is. Ezt szolgálta unokaöccsének, Báthory Andrásnak bíbornoki kineveztetése, majd második római útja V. Sixtus pápához, aki, mint elődje, XIII. Gergely, pártolta a tervet, sőt a szükséges hadisegélyről is döntött, és annak egy részét ki is utalta. A jezsuiták, közöttük Szántó István, Leleszi János, Alfonso Pisa patrióta meggyőződéssel segítették az ügyet, Báthory András római költségei kiegészítésére az ottani jezsuitáktól kapott több ezer tallér kölcsönt. A tervek szerint több európai haderő is megindult volna, és harcba szállását tervezte a keresztény liga flottája is. A lengyel király váratlan halála ugyan megszakította az előkészületeket, de a helyi összecsapások és a tervezgetések tovább folytak s hosszan elhúzódtak, míg nem az oszmán hatalom általános támadással, mint máskor is, elébevágott a kereszténység összefogásával indítandó háborúnak.

A török háború tehát már kirobbanásának pillanatában Róma ügye is. Az ifjú erdélyi fejedelem Báthory Zsigmond kötelezően nagybátyja rendelkezését követi, amikor a Porta felszólítása ellenére nem a török oldalán száll harcba, hanem 1594 közepén megsemmisíti a török háborút ellenző pártot, s elküldi követeit VIII. Kelemen pápához és Rudolf német császárhoz és magyar királyhoz. Az erdélyi–Habsburg törökellenes szövetséget a pápai diplomácia segítségével kötik meg (1595. január 28.) P. Alfonso Carrillo hosszú előkészítő munkájának eredményeképpen. Pázmány római évei alatt a Szentszék és a Fejedelemség között élénk a kapcsolat, nunciusok járnak Erdélyben és Báthory követei keresik fel a pápai udvart. Öry Miklósnak sikerült felkutatnia annak bizonyítékát is, hogy a római jezsuita skolasztikusok figyelemmel kísérik a háború eseményeit, s amikor Győrt elfoglalják a törökök vagy a keresztények beveszik Esztergomot, kemény penitenciákat vállalnak, így fejezvé ki, hogy lelkiileg részt vesznek a küzdelemben.

A kulcsfontosságú hadszíntér azonban Erdély és Havasalföld. Amíg a királyság területén 1593–1594-ben a szemben álló felek között bizonyos egyensúlyi helyzet alakult ki, a délkeleti térségben, úgy tűnik, a keresztény haderők kerekednek felül. Báthory a moldvai és havasalföldi vajdákkal is megegyezve és csatlakozva a Keresztény Ligához győzelmeket arat: az erdélyi csapatok visszafoglalják Lippát, Jenőt, a havasalföldi csapatokkal együtt háromnapos ost-

rommal beveszik Tergovistyt és Gyurgyevónál megverik Szinán nagyvezér seregeit. 1595 nagy győzelmeit azonban belső polgárháború véres eseményei követték. Báthory Zsigmond úgy teremtett ütőképes hadsereget, hogy szabadságlevelet adott a hadba szálló közszekelyeknek. A fejedelmi döntés gyakorlati érvényesítéséhez azonban már nem volt ereje, döntését visszavonta. Az igazságuknak törvényes úton érvényt szerezni próbáló közszekelyek mozgalmát a jobbagyi szolgálatukhoz ragaszkodó nemesség leverte. A „véres farsang” néven ismert kegyetlen megtorlást évekig tartó belső háború követte. Így a keresztény–török összecsapás első győzelmeit kivívó Erdélyből az elhúzódozó háború kiszolgáltatott áldozata lett, az ország népe addig nem tapasztalt megtorlások, üldöztetések, pusztítások sokaságát szenvedte végig.

Pázmány római évei alatt előljárói mindazt, ami Erdélyben zajlott, szinte naprakészen kísérhették figyelemmel. A Fejedelemség jezsuita misszióinak rendszeresen küldött levelei és P. Alfonso Carrillo jelentései, amelyeket az utóbbi években tárt fel, gyűjtött össze és adott közre Lukács László, rendkívüli részletességgel tájékoztatnak a harcokról és ünneplik Báthory győzelmeit. Kizárt-nak tartjuk, hogy minderről Pázmány ne szerzett volna értesüléseket. Rokonai laktak Erdélyben és addigi életének nagyobbik felét ott élte le. Későbbi döntései és véleményei arra engednek következtetni, hogy az alapélmény itt érte Rómában: a török visszaszorítása csak erős, jól összetartott nemzetközi szövetséggel lehetséges, Erdély azonban túllontúl törekeny és gyenge ahhoz, hogy a szövetség fő terheit viselni tudja, ahogyan még Báthory István tervezte. A háború így is mérhetetlen véráldozatokat kíván a megfogyott országtól, s hogy túlélje, minde-nekelőtt belső reformokra és egységre van szüksége. Talán a megcsalt közsze-ke-lyek sorsán elgondolkozva jut el oda, hogy védelmébe veszi a hajdúkat.¹⁴

Már csak azért is behatóbban kellett foglalkoznia Erdély változásaival, mert előljárói már 1595-ben úgy tervezik, hogy majd Erdélybe küldik. Egyelőre azonban jövődöbéli megbízatásától látszólag teljesen távoli feladatot kap. Óry Miklós kutatásai tisztázták, hogy az 1594–1595. tanévben a római angol kollégi-um tanársegédje volt. Véletlen volna, hogy a Fejedelemség angol külkap-csolatainak kezdeményezése és Pázmány angol kollégiumbeli megbízatása idő-ben egybeesik? Anglia királynőjéhez Kakas István követét azzal a céllal küldte Báthory, hogy diplomáciai segítséget kapjon a Porta várható támadása ellen, s az isztambuli angol rezidens közreműködésével kapcsolatot teremthessen a per-zsákkal. A Keresztény Liga számított az akkor éppen megerősödött Perzsiára,

¹⁴Nagy L. 1983. – Demény L. 1977. – Óry M. 1970. 131. – Lukács L., Monumenta, 1987. IV. 3–8. – P. St. Szántó P. Acquavivának. Bécs, 1594. okt. 28. – Ex litteris annuis provinciae Austriae S. I. Anni 1594 – P. A. Carrillo P. L. Maggionak. Monostor, 1595. május 16. – P. M. Pollardt P. B. Villernak. Szamosújvár, 1595. okt. 24. – P. A. Carrillo P. B. Villernak. Kolozsvár, 1595. nov. 2. – P. C. Acquaviva gratulációja Báthory győzelmeihez: Róma, 1596. jan. 13. – Lukács L., Monumenta, 1987. IV. 94–103., 118–120., 137–138., 162–163., 165–166., 190–191. Továbbá Veress E. 1906–1943. II. 150–157., 174–178. A temesvári, lippai, gyurgyevói és más győzelmekről Veress E. 1944. II. 186–190., 207–213. – Pázmány Erdélybe küldéséről: P. C. Acquaviva P. L. Maggionak. Róma, 1595. júl. 15. – Lukács L. Monumenta, 1987. IV. 152–153.

Abbas sah Kelet-Anatóliában indítandó támadására. Nyilván csak behatóbb vizsgálatok deríthetik ki, hogy Pázmány megbízatásának átfogóbb terveibe, mint e terveket szolgáló lépés, illeszkedik-e vajon az angol kollégiumbeli kinevezése. S van-e valami összefüggés Pázmány angol kapcsolatai és később mindvégig kimutathatóan eleven perzsa érdeklődése között?

Ha hosszú folyamatokban vizsgáljuk a török visszaszorítására készülő Európa terveit, és ezek összefüggésébe állítva rekonstruáljuk a magyar politikusok kísérleteit Magyarország visszafoglalására, az országegység megteremtésére, nem lehet kétséges, hogy Pázmányt sem öncélú vagy véletlen érdeklődés fordította a két távoli ország felé. Később az Esterházy Miklós nádor, majd Pálffy Pál nádor köreiből politizáló főurakat és köznemeseket rendkívül széles körű nemzetközi tájékozódás jellemezte. Zrínyi a török kiűzését célzó haditerveiben mindig számolt a perzsákkal. Közismert, hogy írásaiban „Kazul pasa” fedőnéven emlegeti az oszmán birodalom keleti végeit fenyegető hatalmat. Titkára, az ír származású Forstall Márk sűrűn váltott leveleket testvérével, s ezekből tájékozódott az angol politika fejleményeiről is. *Az török áfium ellen való orvosság* című röpiratában (1663) ugyan Zrínyi Angliát távoli, más világnak mondja, s a realitásokkal számol, amikor leszögezi, hogy katonai segítségére nem számíthatunk. Ugyanakkor az angol politikát, feltehetőleg Regensburgon át, az 1663–1664. évi háború minden eseményéről tájékoztatják. Az is kétségtelen, hogy a Zrínyivel foglalkozó példátlanul gazdag korabeli angol irodalom mögött ma még feltárássra váró külkapcsolatoknak kell lenniök. További vizsgálatra vár a török ellen szervezkedő magyar politikusok rejtjeles levelezésében egy érdekes részlet. Az egyik 1663–1664-ben használt rejtjelkulcs listájában a következőket olvashatjuk: „A Korona = Angliai ajándék.”¹⁵

A magyar politikusok a reális erőviszonyokkal számolva mindig is tudták, hogy a török ellen csak több ország összefogásával szállhatnak háborúba eredményesen. A nemzetközi törökellenes szövetségben pedig elsősorban a Szent-székre számítottak. Mindennek előzményeit már a tizenöt éves háború korabeli magyar politikában is megtaláljuk.

1596-ban, abban az évben, amikor Pázmányt pappá szentelik, a magyar főurak és köznemesek, 90%-ban még protestáns rendek, felterjesztésben kérik a pápát, hogy nyújtson diplomáciai és anyagi segítséget az oszmán hatalmat visszaszorító háború sikere érdekében.

Elöljárói többször is mérlegelték, hogy Pázmányt Erdélybe küldik. Mégsem lett belőle soha, miként vice provinciális remélte, a török védnökség alatt élő Fejedelemség székhelyén, Gyulafehérvárott, a nagytemplom szószekén európai

¹⁵ Öry M. 1970. 91 kkl. – továbbá hogy Pázmány teológiai és főleg egyháztani kérdésekben inkább a löweni és az angol irány híve volt, mint a déli római irányé: 118. – Báthory angol kapcsolatairól is: Veress E. 1929–1933. IV. 25–29. – Demény L. 1977. 16. – Kara Gy. 1987. – Lauter É. 1989. – Fodor V. 1989. – Péter K. 1987 és kiegészítése Gömöri Gy. 1989. 65–93. A rejtjelkulcs-jegyzék, amelyre Kulcsár Árpád hívta fel a figyelmem: OL P 659–51 csomó Teleki lt. Missilis.

és magyar küldetésben szolgáló szónok.¹⁶ Pályájának módosítása a nemzetközi és a hazai viszonyokban bekövetkezett gyökeres fordulattal esik egybe, a kettő között valószínűleg összefüggés lehet.

A 17. század a válságok józan reggelével köszöntött Európára. Braudel kimutatta, hogy a lepantói győzelemnek azért nem lehetett folytatása, mert a törököket nem elég a tengeren megverni, az oszmán birodalom ereje mélyen a kontinens térségeibe hatolva gyökeredzik. A tizenöt éves háború viszont azt is bebizonyította, hogy az oszmánokat nem lehet egyedül a szárazföldön legyőzni. Európa a hosszú hadakozásban gazdaságilag kimerült. A keresztény országok türelmetlenül keresték az egyensúly új útjait, a törökkel nem harcolni, hanem kereskedni akartak, és egymás ellen köszörülték fegyvereiket.¹⁷ Átrendeződtek a nemzetközi erőviszonyok és fölényüket féltve fordultak egymással szembe a Bourbon- és a Habsburg-dinasztiák. A tizenöt éves háborút lezáró zsitvatoroki béke két legyengült hatalom, az oszmán és – Spanyolországot is belefoglalva a béke szövegébe – a Habsburg-birodalom egymás melletti létét, határait évtizedekre rögzítette.¹⁸ Lepantó és a tizenöt éves háború mégis hatalmas élményt jelentett Pázmány generációja számára. A török felett aratott első győzelmek azt bizonyították, hogy a félelmetes ellenfél legyőzhető, és a nemzetközi szövetséget meg lehet teremteni. Lepantó és a tizenöt éves háború a magyar politikába és a közgondolkodásba is a korszak nemzetközi szimbolikus nyelvezetén és közvetlen hagyományaként épült be és élt tovább. Megszilárdult az Erdélyi Fejedelemség külön államisága, a Magyar Királyság szűk karéja szerkezetileg intézményrendszerével még inkább a Habsburg-birodalomba kezdett beszerveződni. A Habsburg-dinasztiát politikai és gazdasági érdekei a keleti határok állandóságának megtartására ösztönözték. A középkori Magyarország területi megosztottsága súlyos realitássá vált.

ÚJ POLITIKAI MOZGÁSTÉRBEN

Mennyiben számolt a nagy nemzetközi változással Pázmány? Helyzetmegítélését Szekfű élesnek, Hajnal világosnak, Kornis Gyula egyenesen kurucosnak – vagyis a Habsburg-dinasztiával szemben állónak, az állami szuverenitást védőnek – mondta. Kosztolányi Dezső úgy jellemezte, hogy a realitásokkal számolt. Írásaiban „nincs görögtűz, minden valóság”.¹⁹

¹⁶A változás okát a Pázmány-kutatók eltérően magyarázzák: – „mindig közbejön valami” Óry M. 1970. 144. – az előljárók féltették a gondosan képzett Pázmányt a veszélyes Erdélybe küldeni: Bitskey I. 1977. 41.

¹⁷Braudel, F. 1949–1965 – idézi Zimányi V. 1983. 213–214. – Carter, Ch. H. 1964. 11 kkl. – Várkonyi Á. 1986.

¹⁸Nehring, K. 1986. 3–49. – Galavics G. 1986. és Várkonyi Á. Opponensi vélemény Galavics Géza akadémiai doktori disszertációjáról.

¹⁹Szekfű Gy. 1935. IV. 24. – Hajnal I. 1929. 9. – „Ez már a kuruckor előrehangzó siralma a császárpárti érsek ajkán.” Kornis Gy. 1935. – Kosztolányi D. 1920. 914.

Reális prognózist készíteni a válságos viszonyok között nem lehetett könnyű: 1616-ban, amikor Pázmány Magyarország érseke lett, még így köszöntötte Thurzó György nádort: „Adjon az Úr Isten jó békességet az kereszténységben, hogy a természet szerént való ellenség ellen lehessenek erősbek, az mikor kívántatik.”²⁰ S ha rosszul mérte is fel a török háború közeli reményét, tévedése közös későbbi bíborostársa és legfőbb politikai ellenfele tévedésével. Richelieu ugyanis éppen ebben az esztendőben, 1616-ban fordul egy törökellenes nemzetközi összefogás tervével a pápához és a Habsburg-kormányzathoz.²¹ Rómában késett a válasz, Bécs elutasította a tervet. Csehországban a rendek kereskedelmi érdekellentétei a Habsburg-kormányzattal a cseh fejlődésben tragikus változást okozó fehérhegyi csata és a harmincéves háború előszelét jelezték. Franciaország politikáját új török orientáció jellemzi már, és ebben a titkos diplomáciák érzékeny műszerei a Habsburgok rovására az európai hatalmi egyensúly fenyegető megbomlását érzékelik.²²

Pázmány döntései arra vallanak, hogy ő is felmérte a nemzetközi politika súlypontváltását. Egyszerre mérlegelte a rövid és a hosszú távú fejleményeket.

„Erdélyt szinte úgy féltém, mint Győrt” – szögezte le, és politikai álláspontját mindig is úgy alakította, hogy a szétszakított országrészek egységét igyekezett megvalósítani.²³

Rövid távon az országegység hiú álom. A társadalom kivérzett. A népességpusztulás katasztrofális. A lakosság biztonsága megingott és – ahogy Pázmány írta – életmódja megújításra vár.

Pázmány racionális gondolkozását már Szekfű hangsúlyozta. A Pázmány-kutatók régen felfigyeltek rá, hogy az érsek újító szándéka nem szorítkozott a katolikus vallás reformációjára, mert bár tevékenységének tengelyét a magyarországi katolicizmus újjáélesztése alkotta, az egész magyar társadalom megjavításán fáradozott. Nemegyszer bírálta a szociális viszonyokat, a belső rend hiányát, a katonaság fegyelmezetlenségét, sokat ostromozta, miként majd Zrínyi is, a magyarság rendetlenségét, egyenetlenségét, tanulatlanságát, összességében a magyarság bűneit.

Szinte kegyetlenül megkívánta a rendet, s ugyanakkor mint hivatott politikus mindent megtett, amit a szavak, a gondolatok erejével megtehetett, hogy visszaadja a társadalom megrendült önbecsülését. Az 1632. évi pestisjárvány idején elrendeli például, hogy aki nem tartja be a higiéniai követelményeket,

²⁰Pázmány Thurzó György nádornak. Prága, 1616. augusztus 20. Pázmány összegyűjtött levelei, I. 60.

²¹Djuvara, T. G. 1914. 190–201.

²²Polišenský, J. V. 1968. – Šmerda, M. 1989. 48. – Bóka É. 1983. 93–94.

²³Pázmány Péter I. Rákóczi György fejedelemnek. Pozsony, 1634. március 30. Pázmány összegyűjtött levelei, II. 478.

azt excommunicációval sújthatják.²⁴ Ugyanakkor nagy gonddal fáradozik, hogy az emberekbe bátorságot, reményt és önbizalmat öntsön.

A 16–17. század egyik jellemző gondolati toposza a kollektív bűnösség tudata. A bűn büntetést érdemel. A bűnös ország vagy bűnös közösség méltán nyeri el Isten vagy földi helytartója – az uralkodó – büntetését. A gondolat különböző ideologikus változatokban ölt formát. Pázmány korában dolgozzák ki például a cseh rendek kollektív bűnösségének gondolatrendszerét, amelynek értelmében a prágai felkelés miatt az egész ország a vádlottak padjára kerül. Magyarország a 16. századból örökölte azt az érvanyagot, hogy a magyarság bűnei miatt a törököt Isten büntetésül hozta az országra. Pázmány maga is sokat foglalkozott a bűnöket ostromozó Isten képzetével, de alaposan megkérdőjelezte a „bűnös nemzet” gondolatot. Alvinczi Péter református teológus és kassai prédikátor szerint a várnai csatavesztés (1444) Isten büntetése volt, I. Ulászló magyar király esküszegése miatt. Pázmány racionális magyarázatot ad: a csata azért veszett el, mert a török erősebb volt, és a király nem fogadta meg a hadvezér tanácsát. A magyar nemzet bűnei Pázmány írásaiban mindig konkrét bűnök és soha nem idő felettiek és jóvátehetetlenek. Különösen azt hangsúlyozza, hogy ezek a bűnök nem vonhatják magukra Isten akkora haragját, amellyel a török uralmat véglegessé és örökkévalóvá tenné. „Mert ha vétett és igazán büntetődik valamely keresztény ország, de azzal nem tartozik, hogy pogányok rabságába és lelki veszedelmekre hagyja az ártatlan kösséget vinni...”²⁵ Nagy biztonsággal állítható, hogy Pázmány írásai, prédikációi az embereket cselekvőképességük tudatára igyekeztek ráébreszteni.

A kardinális döntései azt bizonyítják, hogy mindenekelőtt a magyar politika addigiaknál jóval tágasabb mozgásterét igyekezett megteremteni.

A félelmetes hitvitázó a politikában toleráns. Már 1608-ban a török bennlétét mérlegelve érvelt a vallásszabadság mellett.²⁶ A protestáns Thurzó György nádorral jó viszonyban volt. Jellemző például, hogy 1616-ban ő kel a protestáns hajdúk védelmére a protestáns nádorral szemben, amikor tudatosítja – talán elsőként a magyar államférfiak között –, hogy a török terveinek egyik célpontja Várad. Ha nem vigyáznak az erdélyiek, oszmánok ülnek be Szent László városába.²⁷

²⁴ Pázmány Nagyszombat városa tanácsához és az egész községhez. Sellye, 1632. augusztus 22. Pázmány összegyűjtött levelei, II. 348–349.

²⁵ A keresztény vitézek köteletségéről. Pázmány Művei, 1983. III. 305. – Vö.: Šmerda, M. 1989. 57–60.

²⁶ Pázmány 1608. júliusi Opinióját is közli: Benda K. 1978. 225–229.

²⁷ „De Varadino Turcis tradendo, quae sint ipsius consilia, nescio. Illud scio Illustrissimam D. V. intelligere, quantum iuramento ipsius tribui possit, quamque periculosum sit civitatem ipsam iam Turcis replevisse. Quid si occulta obsidione eos, qui in arce sunt, per Turcas civitatem occupantes in potestatem redigere velit? Etiamne tum prohibendi Haydones, qui suo periculo tam insignem Ungariae portionem defendere volunt, ne vim injustam justis armis propulsent? Ego certe Varadinum, et eum, qui ei adiacet, tractum, dignum censeo, pro quo Christianitas universa diu

A politikában Pázmányt az ország érdekei vezetik. Forgách nádor halála után 1622-ben a két katolikus jelölttel szemben Pázmány az akkor még ugyancsak protestáns Batthyányt ajánlja.²⁸ Az evangélikus Thurzó Szaniszló nádorral súlyos ellentétei voltak, de nem a vallásügy, hanem a belső reform és Erdély miatt.²⁹ Az erdélyi megegyezési tárgyalások érdekében készséggel engedélyezi majd Somogy vármegyei birtokán a protestáns jobbágyok vallásgyakorlatát, és a harmincéves háború sivár éveiben a Habsburg- királyoknak többször javasolja, hogy béküljenek meg a protestáns fejedelmekkel. Térítő politikájának kevéssé ismert részletét világítják meg a kőszegi események.

A protestáns Kőszeg mellett Pázmány vállalt garanciát Esterházy Miklóssal és Sennyei István kancellárral együtt a császári kormányzatnál, amikor Bethlen Gábor fejedelem bekapcsolódva a cseh rendek oldalán a harmincéves háborúba megindította csapatait a királyi Magyarországra. Sőt, főleg az érseki pártfogásnak köszönhetően, hogy II. Ferdinánd az 1622-i országgyűlésen megújította a város valamennyi önkormányzati szabadalmát. Majd 1627–1633 között Kőszeg végigszenvedte a Habsburg-kormányzat erőszakos térítő akcióit. 1627-ben II. Ferdinánd az Alsó-Ausztriában alkalmazott *General Mandatum*-ával megparancsolta, hogy a protestáns lelkészek és tanítók hagyják el a várost, mivel a császárt semmi nem indíthatja arra, hogy a katolikuson kívül „itt (ti. a városban) bármi más vallás gyakorlatára módot adjunk”. A város makacs ellenállása miatt kiadott újabb parancsok, az előljárók bebörtönzése, a kiküldött biztosok tárgyalásai semmi kétséget nem hagynak felőle, hogy a császári rendelkezés a város önkormányzatának megsemmisítését és a magyar királysághoz fűződő kötelékei felszámolását célozta. Az uralkodó az Alsó-Ausztriának elzáróztatott, de változatlanul a győri egyházmegyéhez tartozó Kőszeget a cuius regio eius religio elvének nyers érvényesítésével gyakorlatilag a központi kormányzatba olvasztotta volna be, sőt – a *General Mandatum* kitétele szerint ez a sors várt több, a magyar királyság határain belül fekvő városra és uradalomra is. Nyilvánvaló, hogy az udvari ellenreformációt gazdasági érdekek is vezették: Kőszeg polgárai adóikat ezután nem a Magyar Kamarának, hanem az Udvari Kamarának kötelesek befizetni. A Habsburgok a városokat másutt is jövedelemforrásnak tekintették, és Közép-Európa keleti térségeinek városai a szervesen falura épülő társadalomban már kevéssé voltak polgárvárosok.

Pázmány 1622-ben még Kőszegen szándékozott jezsuita kollégiumot létesíteni, e tervétől azonban elállt és a kollégiumot Győrben alapította meg. Pázmány tehát a protestáns Kőszeget korábban nyíltan segítette, majd a kibontakozó Habsburg állami ellenreformációval semmiféle együttműködést nem

depugnet...” Pázmány Thurzó György nádornak. Pozsony, 1616. november 14. Pázmány összegyűjtött levelei, I. 82.

²⁸Várkonyi G. 1988. I. 152.

²⁹Szekfü Gy. 1929–1983. 206–207. – 1618-ban Pázmány a bizalmas állások és főméltóságok betöltésénél szóba jöhetők névsorába Thurzó Szaniszlót is felveszi. Előterjesztése II. Ferdinánd ifjabb királyhoz, Pozsony, 1618. május 29. Pázmány összegyűjtött levelei, I. 153.

tanúsított. Hogyan egyeztethető mindez össze a magyar főurak körében vitt térítőmunkájával? Alaposan ismerte a Habsburg-kormányzat politikáját, jól tudta, hogy a kormányzást kézben tartó udvari arisztokrácia között nincs egység. Azok az érdekek, amelyek az állami ellenreformációval a Magyar Királyság beolvasztását, az államiság teljes felszámolását célozzák, a magyar katolikus egyház szuverenitását is fenyegetik. A veszély elhárításának kézenfekvő módja, ha a magyar intézmények megerősödnek, s ha maguk veszik kezükbe a rekatolizáció munkáját. A magyar katolikus egyház reformációja legalább annyira következett az ország megújításának szándékából, mint a tridentinum szelleméből. Nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar főúri réteg csak akkor nyerheti el a magasabb kormányhivatalokat, csak akkor tarthat rá számot, ha a Habsburg-birodalom keretein belül országa ügyeit legfensőbb szinten képviselheti, ha katolikus vallású. A török ellen csakis nemzetközi összefogással indítható háború, a keresztény országok szövetsége a Szentszék diplomáciája nélkül nem hozható létre. Minde mellett több más körülmény, mint például a latin nyelv, a humanizmus féltése ugyancsak fellelhető az indítékok között. A kőszegi esetből pedig az a felismerés lett nyilvánvaló, hogy a Habsburg-kormányzat szélsőséges körei nem tűnnek semmiféle katolikus–protestáns közmegegyezést.

Nem vitatva Pázmány ellenreformációs munkájában hitbeli meggyőződésnek elsőbbségét, gyakorlati politikája arra figyelmeztet, hogy a korabeli értelemben vett nemzeti indítékait az eddigieknél figyelmesebben és mélyrehatóbb elemzésekkel szükséges vizsgálnunk. Számolnunk kell a magyar politikai hagyományokkal. A 17. századi magyar politikai gondolkodásban alapelv, hogy a hatalom megosztott és ellenőrizhető kell hogy legyen. Érdekes, hogy ezt a grotiusi alapelvet magyar politikusok Zrínyi és Rákóczi, majd Szent István Intelmeinek IV. fejezetével támasztják alá. Szent István, az államalapító eszméi Pázmány gondolkodásában a magyar politika egyik elvi tengelyét alkotják.³⁰

AZ ÁLLAMFÉRFI

Erdélyt és a török kérdést a Habsburg-kormányzattal összefüggésben vizsgálva Pázmány politikájában feltűnő, hogy mennyire számolt mindig az udvari pártok e tekintetben különösen éles és végletes harcaival. Él a pillanatnyi helyzet adta lehetőségekkel, de úgy, hogy mindvégig a jövő kapujára függeszti szemét. Minden, ami a mindennapok szorításában megtehető, előkészület, a nagy

³⁰Evans R. J. 1979. 41. kkl. – Bariska I. 1982. 54–90. – Pázmány II. Ferdinándhoz a Kőszegen alapítandó jezsuita kollégiumról s.d. A király Pázmány saját kezű felterjesztését áttette a bécsi Udvari Kamarához, a Kamara ellenállásának kérlelhetetlen leszereléséről: Pázmány Dallos Miklós győri püspökhöz. Pozsony, 1626. október 16. Mindkettő: Pázmány összegyűjtött levelei, I. 298–299., 543–545. – Térítéseinek hatékonyságáról és módszereiről Szekfű megállapításán – „Pázmány térítéseinek számát és lefolyását nem ismerjük eléggé” – túlmutatva, Fraknóival némileg vitázva: Öry M. – Szabó F. 1983. 45–47. – Szekfű szerint Pázmánynál a vallás fölötté állt a politikanak. Elemzéseink az újabb véleményeket igazolják. Két, minőségileg más tevékenységről van szó, a rangsorolás anakronisztikus. Vö.: Rónay Gy. 1974. 51–52. – Hargittay E. 1987.

próbatétel, a legfőbb szükségesség, a hosszú távú lehetőség a török kiűzése, az országegység megteremtése érdekében.

1617-ben II. Ferdinánd megválasztásáról szólva a pozsonyi vármegyei gyűlésen Pázmány a következő alternatívát tárta a zömmel evangélikus köznemesek elé: „avagy a pogány torkába köll esni, avagy a szomszéd keresztényi fejedelem szárnya alatt köll megnyugodnunk.”³¹ A kulcsszó itt a „megnyugodnunk.” De nem abban az értelemben, hogy belenyugodnunk. Pázmány több idevágó fejtegetése alapján ez azt jelenti, hogy a magyarságnak nyugalmat kell nyernie erőgyűjtésre. Miért? Többször megfogalmazza: „mert akarnám, ha ezt az kevés magyarságot jobb időre tartanók.”³²

A két nagyhatalom közé szorult ország képze máris a 16. században politikai toposz.³³ Pázmány találó képét később sokan, protestánsok, kurucok is átveszik: „mint a küszöb és ajtó között levő ujj... és mind oltalomtul, s mind ellenségtől romlanunk kell, ha békességben nem maradunk”.³⁴ Ez a képzet sokszor a tehetetlenség, kiszolgáltatottság, letargia indokolásaként jelenik meg a magyar politikai irodalomban.³⁵ Pázmány programja viszont nem a passzív eltűrés, elszenvedés programja, hanem nagyon is aktív cselekvő program a távolabbi cél érdekében. Ez a távolabbi cél rajzolódik ki a Pozsony megyei beszédében is: olyan uralkodót kell választani, akinek a keresztény fejedelmek rokonai, hogy segítséget nyújthassanak a török ellen.³⁶ Hiszen nincs a 17. századi Európában politikus, hadvezér vagy gondolkodó, aki úgy vélné, hogy egyetlen ország vagy akár a Habsburg-birodalom ereje egymaga elegendő lehetne az oszmánok ellen.³⁷

Pázmány politikája eredeti egyetemes erővonalával tűnik elénk, ha látjuk, hogy a törökkérdés a korban európai ügy, a magyarság legégetőbb gondját nemzetközi szinten lehetséges kezelni és megoldani.

Vajon már előjárói tudatosan úgy irányították kiképzését, hogy megállja helyét a nemzetközi politika fórumain? Jól tudott spanyolul, egy évet töltött a római angol kollégiumban. Általában jellemző a jezsuita képzésre, hogy az államférfi készségeit is kifejlesztették növendékeikben. Pázmány életpályáját vizsgálva úgy tűnik, nagy jelentősége van annak, hogy római képzése a jezsuita rend erdélyi politikájának legaktívabb idejével és a tizenöt éves háborúval esett

³¹Pázmány beszéde II. Ferdinánd megválasztása érdekében a pozsonyi megyegyűlésen. Pázmány Művei, 1983. I. 397–398.

³²Pázmány I. Rákóczi Györgynek. Érsekújvár, 1633. január 5. Pázmány összegyűjtött levelei, II. 388.

³³Bitskey I. 1979.

³⁴Pázmány a Bethlen táborában lévő felsőmagyarországi rendekhez. Pozsony, 1626. október 22. Pázmány összegyűjtött levelei, I. 546.

³⁵„Török, német között vagyunk elepedve./Egyik házi körösz, másik merő fene./Ezzel mint kigyóval van kebelünk telve./Másik vérünk szopó, telhetetlen medve.” Thököly haditanácsa. Varga I. 1977. 212.

³⁶Pázmány Művei, 1983. I. 397.

³⁷R. Várkonyi Á. 1986. 20. kkl.

egybe. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a 17. század első évtizedeinek magyarországi helyzete szabta meg a politika nemzetközi küzdőterein Pázmány céljait.

Fraknói Vilmos Pázmány-monográfiájában már sűrűn hivatkozott diplomáciai forrásokra, de feladatának nem a politikus, hanem az egyházfő alakjának megrajzolását tekintette.

Szekfü Gyula az első modern történetíró, aki felismerte Pázmány diplomáciai működését is, de a bíboros életútja és politikai pályája szempontjából nem tulajdonított neki nagyobb jelentőséget. Inkább a régi magyar történetírás hagyományos interpretációját követve a Habsburg–magyar ellentétet és Bethlen Gábor fegyveres harcait tekintette hangsúlyozásra érdemesebbnek. Még nincs magyar külkapcsolat-történet, nincs hová illeszteni a diplomata Pázmány működését. A magyar történetírást Szekfü idejében még mindig és még sokáig főleg a harcok, háborúk históriája foglalkoztatta.

„A 17. századi királyi Magyarország külkapcsolatait mind ez ideig történetírásunk nem, vagy egészen felszínesen vizsgálta. Általánossá lett az a nézet, miszerint a Habsburg-udvar a magyar ügyek tekintetében tökéletesen kisajátította a külügyek irányítását és kezelését, s a magyar rendek semmiféle befolyással nem rendelkeztek a diplomácia alakításában. Ezt véve alapul feleslegesnek látszott a királyi Magyarország „nemlétező” külkapcsolatait vizsgálni. Mindamellett a Habsburg-diplomácia magyar szemszögből történő értékelése sem történt meg.”³⁸ Ezzel együtt a királyi Magyarország politikáját sokáig sajnálatosan „leírták”. Jelentéktelen vagy udvarhű, „Habsburg-barát” vagy retrográd, „haladás-ellenes”, sőt „nemzetellenes” címkeket kapott. Esetleg illusztratív módszerekkel jellemezték: vagy a konzervatív rendi intézmények védelmezője, vagy a Habsburg-abszolutizmus segítő „kiszolgálója” volt a hagyományos régi értelmezésekben határainkon innen és túl. Az utóbbi évek árnyaltabb ábrázolásaiból a külkapcsolatok még teljesen hiányoznak.

Pázmány nem magányos politikus. Kancelláriája, pártja még rekonstrukcióra vár. Kortársával, Esterházy Miklós nádorral kemény harcokban védte Magyarország államhatalmi fórumainak szuverenitását a bécsi kormánysszervek szélsőséges irányzataival szemben. Sőt a királyság főméltóságainak, a nádori, érseki, országbírói, báni tisztségeknek, az új magyar központi kormánysszerveknek – mint a Magyar Kamara – hatáskörét kompromisszumos kötéshúzásokkal igyekezett visszanyerni az abszolutizmust kiépítő Habsburg-hatalom centralizált fórumainak hatásköréből. Magyarországon a rendiség és abszolutizmus nem olyan egyszerű képlet, mint például Spanyolországban vagy Franciaországban. Magyarország konkrét történeti helyzetében a magyar királyság alkotmányos fórumainak védelme, mint a cseh rendek harca, az ország állami-ságát őrizte a beolvasztástól.³⁹

³⁸ Hiller, I. 1988. 125.

³⁹ Makkai L. 1985. I. 785. kkl., 894. kkl. – Benda K. 1975. – Šmerda, M. 1989. 48–60.

Pázmány és kortársai az államhatalmi szintű cselekvőképesség lehetőségeit védtek. Nem az érdekek feladásában, hanem az érdekek egyeztetésében látták a megoldást. Talán elsőként ismerték fel, hogy a Habsburg-birodalom és a Magyar Királyság viszonyát csakis az ország államiságát megtartva az érdekek kölcsönös méltányolásával lehet elrendezni. Így lehetett tehát az érseki főméltóság is a magyar diplomácia egyik bázisa. Pázmány külkapcsolatai csak akkor érthetőek a maguk jelentőségében, ha tudjuk, hogy a császári udvar bizonyos köréi már igyekeztek ellenőrzésük alá vonni, majd tilalmakkal korlátozni a magyar rendek külkapcsolatait. Ugyanakkor a császári kormányzat már csak azért sem tudta teljesen kisajátítani a magyar külkapcsolatokat, mert az európai fórumok méltányolták a nádori, érseki méltóságot. A dinasztia érdeke pedig egyenesen megkívánta időnként a Királyság főméltóságainak diplomáciai szolgálatát, s az uralkodói udvarban a korabeli nagy jelentőségű reprezentációban sem volt nélkülözhető a Királyság előkelőinek rituális jelenléte. Sőt nemzetközi botrány, ha a Burg folyosóján, előszobáiban és fogadótermeiben a követek, rezidensek és a nunciatúrák titkárai a magyar főurakkal nem állhatnak szóba. Kétségtelen az is, hogy a magyar rendek ekkor már megosztottak. Voltak, akik a távolságtartás, elzárkózás, a cselekvésképtelenség „ügyis mindegy”-jében vagy a fegyveres ellenállás útjaiban látták vagy keresték a megoldást. Ezzel szemben Pázmány azok közé tartozott, akik a megegyezésen, a nemzetközi kapcsolatok kiépítésén fáradoztak.

Érseki méltóságából meg különleges tehetségéből következett, hogy Európa-szerte számoltak vele és tekintély lett az erdélyi fejedelmek körében is.

Honnan szerezte az érsek különlegesen gyors és részletes nemzetközi tájékozódását? Kik voltak hivatalának munkatársai? Kik azok a „barátai” Konstantinápolyban, akik segítségével a török ügyekről is csaknem első kézből tájékozódhatott? További kutatások adhatnak választ.

Bethlen Gábor fejedelem első támadását a szélesebb nemzetközi mezőny erőviszonyait mérlegelve bírálta Pázmány. Sértették a hadjáratot kísérő tragikus események. Meggyőződése volt, nincs rá sem belső, sem külső garancia, hogy a magyar rendek a Királyságból sikerrel kapcsolódhatnak be a Habsburgok ellenségeinek oldalán a háborúba. Az ország területe keskeny és hosszan elnyúló. A kortársak a Királyság sávját „az ország gallérjának” nevezték. Innen a Kemény tolmácsolta s annyi találgatásra okot adó jellegzetes Pázmány-kifejezés: „gallérink alá pökik.” A Királyság nehezen védhető az ugrásra kész török ellen.⁴⁰ Magyarország érseke a politika eszköztárából a külkapcsolatokat s a tárgyalásokat részesítette előnyben, nemzetközi méretekben.

Allandó mediator Bethlen Gábor fejedelem és a Habsburg-uralkodó között. Ő kezdeményezte a nikolsburgi békét, ő vezette a tárgyalásokat. Ha lépéseit összevetjük Erdély nagy fejedelmének lépéseivel, mintha két hatalmas politikus hajolna össze a szétszabdalt ország térképe felett. Vagyis mintha az érsek könyvtárában is meglévő szerző, a politika tudományának vitathatatlan mestere,

⁴⁰ Álláspontját világosan összefoglalja Thurzó Szaniszlóhoz Bécsből, 1620. március 17-én írott levelében. Pázmány összegyűjtött levelei, I. 226–228.

Machiavelli tanítványai sakkoznának. Pázmány az országféltésben egyetért Gábel fejedelemmel. „Mert ha nekünk nem fáj saját nemzetünknek fogyása, romlása, nem tudom kinek fájhat.” Ez a gondolat tovább él a század folyamán. Wesselényi Ferenc nádor, Zrínyi Miklós, Bethlen János erdélyi kancellár, Apafi Mihály fejedelem leveleiben szinte szó szerint ismétlődik. A megegyezési tárgyalásokat kezdeményező írását lehet, hogy kéziratban terjesztették. Az érsek ebben maradéktalanul osztotta a fejedelem és az ország – mondhatnók a közvélemény – követelését: a német katonaságot vigyék ki az országból.⁴¹

Erdély csak nyert a béketárgyalásokon. A megegyezési okmányok ismétlődő cikkelyei: ha Erdélyt megtámadja a török, Bécs segítséget ad. Érdekeit alkotmányos szinten biztosítja, és ha kiverik a törököt az országból, az általános békébe a Fejedelemség önálló államiségának biztosítékait belefoglalja.⁴² Pázmány és Bethlen alakították ki a magyar politikai kultúra új és mindmáig nem ismert vagy nagyon kevésbé méltatott fejezetét: a Királyság és a Fejedelemség együttműködését a túlélés érdekében. Vizsgálva Pázmány és Bethlen békekötési technikáját, elméleti megfontolásait, két, egymással összefüggő forrással számoltunk. Az egyik a régi magyar hagyomány, a másik az európai gyakorlat.

Már a váradi béke (1538) pontjai közé befoglalták V. Károly és János király diplomatái a kölcsönös megbocsátás elvét, visszaadták a szemben álló felek az egymás híveitől elfoglalt birtokokat, kimondták a kölcsönös elszámoltatást, emellett elismerték az adományokat és szabadon bocsátották a foglyokat. Ez a toleráns eljárás a 17. században Justus Lipsius és Grotius elméleti munkája nyomán a békekötés rendkívül alaposan kidolgozott nemzetközi normákkal szabályozott gyakorlatában él tovább. Bibó István fejtette ki először, hogy a 16–18. század békekötési technikája, elvrendszere teljesen eltért a 19–20. századi gyakorlatától. Akkor még nem ismerték a 20. századra jellemző szankcionális békeeljárást, azt, hogy a vesztest sarokba szorítják és megbüntetik. A 16–18. században a békekötésnek az volt a legfőbb célja, hogy a „béke” mindenre nézve jó és „örökös” legyen. Kölcsönös érdekegyeztetéssel, nemzetközi garanciákkal vélték elérhetőnek, különös gondot fordítottak a kis országok érdekeire, és igyekeztek különböző biztosítékokkal feloldani a feszültségeket.

Bármely ország államiségének nemzetközi elismerését végső fokon az hozta meg, ha belefoglalták az általános, univerzális békébe. Kifejlett formájában II. Rákóczi Ferenc békét előkészítő diplomáciájában látjuk majd ezt az elvet, a kezdetek Pázmány és Bethlen béketárgyalásaiban figyelhetők meg. Bethlen háborúi idején is a nemzetközi szerződéseket is azért köti a majdani megegyezések feltételeihez, hogy ezek segítségével vigye be Erdélyt Európába, nemzetközi békébe foglalva ismertesse el a keresztény világgal a török támogatás árnyékában felnövekedett Fejedelemség önálló államiségét.⁴³

⁴¹ Bitskey I.-Kovács B. 1975. – Pázmány a Bethlen táborában lévő felsőmagyarországi rendekhez. Pozsony, 1626. október 22. Pázmány összegyűjtött levelei, I. 545.

⁴² Bíró V. 1914. IX. 181–194.

⁴³ Szekfű Gy. 1929–1983: 138–140., 177–178. Bibó I. 1934; Várkonyi Á. 1980, 1981.

Indokolt a kérdés: ha Pázmány maga is segítette, hogy Erdély megerősöd-
jék és diplomáciai támasztékot kapjon önálló fejlődéséhez, miként egyeztette ezt
össze a török hódoltságtól megszabadított Magyarország képzetével? Pázmány
politikai pályatársairól nagyon keveset tudunk. Műhelyét, szellemi körét még
nem rekonstruálta a tudomány. Nyilvánvaló, hogy ő sem magányos politikus,
körülötte is szerveződtek egyetértő hívek, kancelláriáján munkatársai tevékeny-
kedtek. Ebben a láthatatlan műhelyben dolgozták ki a három hatalom alatt élő
Magyarország virtuális egységének elméletét. A különböző hatalmak alatt élő
országdarabok a Szent Korona részei és gazdaságilag egymásra vannak utalva.
Ilyen értelemben tekintette Pázmány az önálló Erdélyt Magyarország szerves
részének.⁴⁴

1627 elején Bethlen Gábor ismét megtette ajánlatát az érseknek és a nádor-
nak: Erdély készsággal vesz részt a török ellen indítandó háborúban.⁴⁵ Kéri,
hogy tervét Pázmány közvetítse az uralkodónak. A körülmények nem minden-
napiak. A Porta még harcban áll a perzsákkal. A zsitvatoroki béke időtartama
már az előző évben lejárt. A harmincéves háborúról a kortársak úgy vélik, hogy
befejezéséhez közeledik.⁴⁶

Az ajánlat nem volt az első, és nem is érte váratlanul a Magyar Királyság
főméltóság-viselőit. Ismerték a nehézségeket és az udvar félelmét a török hábo-
rútól. Tekintélyük, erejük az elmúlt években azonban megnövekedett. Az 1625.
évi országgyűlésen Pázmány úgy tehette a magyar koronát a 17 esztendős Fer-
dinánd főherceg fejére, hogy a koronázás egyik fontos mozzanata egy nagyobb
szabású akciónak. Esterházy Miklóssal közösen dolgozták ki több éven át azért,
hogy szövetséget teremtve Spanyolország és az osztrák Habsburgok között lét-
rehozzanak egy a törökkel szemben hosszú távon ütőképes nemzetközi hatalmi
rendszert.⁴⁷ Az angol követ is úgy értékeli a koronázást, hogy ezzel a Habsbur-
gok szabadabb mozgást nyertek a törökkel szemben, hiszen Magyarország ifjabb
királyát nem kötik apja megállapodásai Isztambullal.⁴⁸

Lehetséges lenne, hogy Zrínyiék későbbi különös rejtjelére – „A Korona =
Angliai ajándék” – valahol itt lelhetünk magyarázatot?

Magyarország e kompromisszumból királyi hitlevelet nyert és a fiatal Ester-
házyval különlegesen tehetséges nádort kapott. Mindez a magyar politika nem-
zetközi súlyát is növelte: a spanyol udvar a nádort az aranygyapjas renddel tün-
teti ki, Pázmány megkapja a spanyol évdíjat; ezt ő úgy minősíti, hogy a magyar
nemzetre nézve tartja dicsőségesnek. S Magyarország nemzetközi elismerését

⁴⁴Hargittay E. 1980, 1987.

⁴⁵Szalay L. – Salamon F. 1863–1870. III. 44–45. – Fraknói V. (1886) 166–174., 216. Szekfű Gy. 1929–1983. 236. – Péter K. 1986. II. 662. kkl. – Polišínský, J.V. 1968.

⁴⁶Polišínský, J. V. 1971.

⁴⁷Hiller, I. 1988. 111–147.

⁴⁸A konstantinápolyi angol követ jelentéseit – The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, 1621–1628. London, 1740. – Szalay már felhasználta, 1869–1870, de korántsem kimerítve még. Vö.: Szekfű Gy. 1929–1983. 200., 270.

szolgálja a rendek folyamodása is VIII. Orbán pápához, kéri: Szent István király tiszteletét az egész keresztény világban terjessze el.⁴⁹ Feltehető, hogy Pázmány bíborosi kinevezése (1629) ugyancsak ebbe a folyamatba is illeszkedik.⁵⁰

Pázmány többéves diplomáciai munkája Esterházy nádorral együtt végső soron a török elleni fellépés előkészítését szolgálja. Természetesen mindazzal együtt, amit a kor politikai kultúrája felölel: előnyöket elérni a tárgyalásokon, elősegíteni az európai békét és kitapogatni az erőviszonyok gyors változását.

1626 tavaszán a magyar tanácsosok konferenciát tartanak Bécsben, és elkészül Esterházy nádor *Opiniója* a magyar haderő reformjáról. Az év közepén Pázmánynál titkos tanácskozássra jöttek össze. Kik és miért? Hipotézisre: az őszi tanácskozás jogosíthat. Ősszel az érseki palotában közös tárgyalóasztal mellett ül Trautmansdorff Maximilian tanácsos, Questenberg, a haditanács alelnöke és Wallenstein, a császári csapatok főparancsnoka. Valamennyien a török ellen indítandó háborút mérlegelik. Questenberg a Habsburg-kormányzat török szakértője, Trautmansdorff a Habsburg-hadsereg megerősítésének is szorgalmazója, Wallenstein különleges hadvezéri képességét az oszmán hadszíntéren kamatoztathatná. Az áldozatokban és kudarcokban mindkét oldalon bővelkedő Habsburg–erdélyi háborút végre lezárják, 1626. december 20-án megkötik Bethlennel a pozsonyi békét és a tokaji egyezményt.⁵¹

Isztambul a megegyezést ellene irányuló szövetségnek minősíti, és csapatösszevonásokat rendel el Buda védelmében. 1627 nyarán Esterházy ismét a magyar tanácsosok közös egyetértésével *Memoriálét* ad be az Udvarnak. Széles körű belső reformot követelnek, a német birodalmi segínyt, a *Türkenhilfét* évek óta nem kapja meg az ország, rendelkezék a császár, hogy újra folyósítsák. Fordítsák az ország haderejére az ország jövedelmeit, hozzák rendbe, szereljék fel a végvárat, ne fordítsák magánosok hasznára az ércbányák kincseit, a hazai törvények sérelmére ne árusítsák ki a Korona birtokait. A szomszédos országok és az egész kereszténység érdeke egyaránt azt követeli, hogy Magyarország minden erejével fordulhasson szembe a törökkel.⁵²

A Habsburg-kormányzatban a válságos 1626–1628-i évek alatt a törökkérdésről mindvégig megoszlanak a vélemények. Az Isztambullal szemben vitt politika Bécsben mindvégig át van itatva a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejede-

⁴⁹Fraknói V. 1869. 22–39. – Pázmány VIII. Orbán pápához. Sopron, 1625. november 29. Pázmány összegyűjtött levelei I. 480–481.

⁵⁰„Szerencsét kívánok...egész Magyarországnak is; mert meggyőződéseim szerint előmozdításából az egész kereszténységre s főleg ezen országra sok jó fog háramlani.” II. Ferdinánd saját kezű levelét (1629. november 28.) közli: Fraknói V. 1869. II. 328. Ugyanő a bíborosi kinevezés előzményeiről, a diplomáciai testületek feltűnő figyelméről VIII. Orbán pápa 1629. nov. 19-én kelt kinevezésével együtt: i.m. I. 326–331.

⁵¹Evans, R. J. 1979. 175–176. – Szekfü Gy. 1929–1983. 232. – Pázmány átfogó elképzeléseire jellemző Barberini bíboroshoz írott és a pápa világi poliukáját bíráló emlékirata, Bécs (1629.) augusztus 24. Pázmány összegyűjtött levelei, II. 55–66. – 1626 tanácskozásairól a nunciaturák jelentései alapján Fraknói V. 1869. II. 187–190.

⁵²Esterházy Miklós *Memoriálja* 1627. június 2. Legutóbb közli: Péter K. 1985. 73–82.

lemség ügyeivel. Az angol követ tájékoztatását a velencei nuncius írja meg a dózsénak: Wallenstein Buda alá készül. Bethlen nemzetközi tekintélyét a hágai szövetség és a westminsteri szerződés nagyon megnövelte, de az európai diplomácia képtelen lévén felfogni az erdélyi viszonyok realitását, a török védnökség alatt élő ország fejedelmének súlyos helyzetét, politikáját sem követni, sem megérteni nem tudják. Terveit Bécsben bizalmatlanul fogadják.⁵³ Ugyanakkor elkezdődnek a Habsburg–török béketárgyalások, de akadozottabban folynak, mint bármikor. Egyik fél sem a zsitvatoroki békét akarta felújítani, hanem „ex re integra” új megállapodásra lenne szükség. A Porta kiváló diplomáciája érzékeli a törökellenes háború lehetséges veszélyeit.⁵⁴

HOSSZÚ TÁVÚ TERVEK

A korszak politikai kultúrájára a sokrétűség jellemző. A diplomáciai akciók is rendszerint több szálon futnak. Tapogatódzások, próbálkozások, erőpróbák, az ellenfél álláspontjának kifürkészése és megtévesztő, félrevezető információk szövevénye között csak úgy tájékozódhatunk nagyobb biztonsággal, ha tudjuk, ezek mindig nagyobb, átfogóbb tervek lépései. Pázmány álláspontját hosszú ideig az ellentmondó dokumentumok egyik vagy másik részletét kiemelve minősítették. Így néhány régi magyar történetíró – Horváth Mihály, Szilágyi Sándor, Fraknói Vilmos – egyértelműen úgy vélte, hogy Pázmány elvetette Bethlen törökellenes terveit. Vita egyedül a miéltre adott válaszokban volt közöttük. Horváth Mihály és Szilágyi Sándor szerint a bíborosnak „inkább a protestantizmus elnyomása feküdt volna szívéen, mint a török kiűzése”, Fraknói úgy látta, azért nem tudta még Wallenstein sem meggyőzni őt, hogy fölkarolja az erdélyi fejedelem tervét, mert makacs bizalmatlanság rögződött belé, és meggyőződése volt, hogy „a magyar elem fönn tartása és megszilárdítása mindenekelőtt a béke megóvását követeli”. Szekfü már elismeri, hogy Pázmány buzdította Bethlen Gábort a török elleni összefogásra, de nem bízott a fejedelemben. Ezzel szemben, ha a részadatokat beillesztjük a hosszú távú politikába, úgy látjuk, Pázmány a török háborút összeurópai nagyságrendű vállalkozásnak tekintette. Szerinte a nemzetközi segítség, az európai összefogás a legfőbb feltétel. Sokszor kifejtette, ha csak a német és török csap össze, és Magyarország területén zajlik a háború, az Magyarország végpusztulásával fenyegetne. Politikai koncepciójának csak teljes összefüggés-rendszerében érthető meg 1627 végén Kemény Jánossal Bethlenhez küldött levele. A törökkérdésben rendkívül óvatos levél kulcsmondata: „ha a Törökök ugyan hadat kívánnak, talán innen sem lesznek idegenek...”

⁵³Szekfü Gy. 1929–1983. 200–201. – Calendar of State Papers (Venetian). Vol. XX. 1627–1628. No. 123.

⁵⁴Jászay P. 1838. Az általános nézetten szemben, hogy 1626 szeptemberében megkötötték a török–német békét: „A szőnyi béke 1627. szeptember 13-án meg volt ugyan írva (kiemelés R. V. Á.), de mint pontjaiból kitűnik, az alkudozások tárgyát képezett némely kényes pont további alkudozásokra tartatott fenn és a már fogalmazott okmány ratificatioja is kérdésesebb volt a török udvarnál, mint rendszeren a békekötéseknél szokott lenni.” Szalay L. – Salamon F. 1863–1870. III. 175.

Majd az európai viszonyok áttekintése után így összegezi véleményét: „Hihető, hogy az Úr Isten a kereszténységbe egy generális békességet szerez. Ki ha úgy lesz, a Töröknek is megfelelhetnének azután. Ezt csak azért hozám elő, hogy felséged értse, minemű dispositióban legyen a kereszténységnek állapata. És e mellé vetvén a Török állapotját is, bölcsen megítélje, mely csudálatos nagy alkalmatosság volna abba, hogy Europa megszabadulna a Török igtától, kiért, tudja Isten, nem szánnám életemet letenni.”⁵⁵

Nagy biztonsággal állítható, hogy ezzel a levéllel küldte – a korabeli szokásoknak megfelelően – „pennára nem bízható” üzenetét is Bethlennek, amit Kemény János *Önéletrészt*ében 1657-ben, tehát két évtized távlatából és nem mindennapi tapasztalatokkal gazdagodva rögzített.

Pázmány nemzetközi helyzetértékelésére is jellemző ez az óvatos híradás. Különös figyelemmel ír Richelieu győzelméről az angolok ellen, s számon tartja, hogy a spanyolok tengeri ereje a franciák mellett van. Nagy biztonsággal állítható, hogy a bíboros és a fejedelem egyaránt elismerte: a nemzetközi törökellenes szövetség ügye jórészt Franciaországon múlik már. XIII. Lajos udvarában még ott van Sully, aki korábban, 1609-ben kidolgozta a törökellenes összefogás Franciaországtól Erdélyig minden országot felölelő összeurópai konföderációs tervét. Richelieu, a bíboros kancellár azonban Sullyról már lekcicsinylően nyilatkozik, és a Habsburg-császárral készül összemérni uralkodója erejét az itáliai hadszíntéren. Pázmány pedig minden eszközzel igyekezett megakadályozni az itáliai Habsburg–francia konfliktust. Még ugyanebben az évben Bethlen ugyancsak nagyszabású nemzetközi akciót indít. A fejedelem unokaöccse, Bethlen Péter peregrinációja valójában diplomáciai körút volt, kísérete részletesen beszámol útjuk fontos állomásairól: Belgium, Hispánia, a francia udvar és Velence. Pázmány maga is egyengette a fejedelem unokaöccsének európai körútját.⁵⁶

A másnapok kiszámíthatatlan eseményei ismét elodázták a hosszabb távú terveket. XIII. Lajos hadba szállt Itáliában, Bethlen meghalt. Bécsből a franciák támadására a spanyol–ausztriai tengely kiépítésével válaszoltak és sietve pontot tettek a hosszan elhúzódó török tárgyalásokra: 1629-ben ratifikálták a Habsburg–török békét. Gusztáv Adolf győzelmei azonban felszínre hozták a Habsburg-birodalom mély válságát. A svéd haderő felmorzsolta a császári hadsereget, Tilly borzalmas csatavesztések után (1631–1632) belehal sebeibe. A Burgban már azt latolgatják, hogy ellenkezőjére fordul a fehérhegyi csata után kialakult helyzet. Richelieu ugyanakkor belső lázadásokkal küzd és mérlegelni kényszerül, hogy a Rajnáig előre nyomuló svéd király sikerei Franciaország érdekeit is veszélyeztethetik.

⁵⁵Pázmány Bethlen Gábor fejedelemnek. Nagyszombat, 1627. december 28. Pázmány összegyűjtött levelei I. 670–671.

⁵⁶Djuvara, T.G. 1914. 163–171. – R. Várkonyi Á. 1986. 21., 49. – Bethlen Péter peregrinációjáról: Monok I. 1988. 632–633.

A válság megoldását egész Európa VIII. Orbán pápától várja. Pázmány felismeri a súlyos helyzetet. Javaslat a válság kezelésére merőben eltér Richelieu vagy a Habsburg-kormányférfiak terveitől.

II. Ferdinánd király a svédek ellen segílyt kért a pápától, és követség élén Pázmányt küldte Rómába. Az érsek ebből az alkalomból 1632. február 10-én nagyszabású tervet nyújtott be az udvarba. Véleménye szerint az európai keresztény országok válságát a spanyol és osztrák Habsburgok hatalmi túltengése, erőfölénye idézte elő. A pápa segítségével a katolikus országok, Spanyolország, Franciaország, Velence, a német fejedelemségek és a Habsburg-kormányzat kössenek szövetséget a török kiűzésére Európából. A vitás ügyeket közösen, tárgyalásokkal oldják meg, a töröktől visszafoglalt területekről pedig közös megegyezéssel döntsenek. Feltételezhető, hogy ismerte Sully tervezetét. Építhetett Esterházy Miklós Opinióira is. Merőben új gondolat, hogy az európai hatalmi egyensúly követelményével érvel a török visszaszorítása érdekében.

A király nem fogadta el Pázmány tervét. Kormányzata a válság megoldásának egyetlen módját látta: le kell verni a svédeket. Erre adjon a pápa anyagi és diplomáciai segítséget. Ugyanakkor a pápai udvarban már nagy befolyással rendelkező Richelieu pedig azon dolgozik, hogy Rómában a francia orientáció fölényét biztosítsa a Habsburgok ellenében.

Vajon miért vállalta el Pázmány a római követséget, ha hivatalosan legjobb belátásával ellenkező álláspontot kellett képviselnie? Mióta kitört a harmincéves háború, Magyarország érseke a tőle telhető erővel a háború mielőbbi befejezésén dolgozott. Lehetetlen egyszerre képviselnie a Svédország elleni támadás igényét és egy összeurópai békére épülő török háború tervét. A kettő kizárja egymást. Ismerve a kor racionális gondolkozását és Pázmány hosszú távú politikai koncepcióját, a kettős cél hipotézise mégsem vethető el. A rendelkezésünkre álló források alapján feltehető, hogy Pázmány a nyugati háború mielőbbi befejezése reményében vállalta el a törökellenes szövetség terve szempontjából rövid távon meddő küldetését.⁵⁷

Utolsó tettei azt mutatják, hogy a rövid távú vereségek ellenére is, hosszú távon a biztató jövő tudatával fejezte be életét.

1634-ben a belső reformokra készülő magyar országgyűlést el kellett halasztani, mert megjött a hír, hogy Wallensteint megölték, a Stephansdomban viszont az akkor 14 esztendősről Zrínyi Miklós Pázmány eszméi jegyében beszél Szent László ünnepén. Szent Lászlót idézve saját korának feladatáról, a belső reformokról és a pápai segítséggel megteremtendő nemzetközi törökellenes szövetségről szól.⁵⁸

Franciaország 1635-ben hadat üzen Spanyolországának. Még senki sem látja, mikor lesz vége a harmincéves háború újabb, francia szakaszának. Magyarorszá-

⁵⁷ Pázmány felterjesztése II. Ferdinánd királyhoz. Pozsony, 1632. február 10. Pázmány összegyűjtött levelei, II. 245–246. – *Relatio Legationis Romanae, quam obivi iussu Cesareae Maiestatis anno 1632.* – Mednyánszky A. 1830. 112–131. – Fraknói 1871. Pázmány nem is adta elő tervét a török elleni háborúról a pápának: Gárgó G.-Müller L. 1988.

⁵⁸ Szent László-beszéd. Ford.: Kulcsár P. ZK I. 449. kkl.

gon egymást érik a haditanács parancsai: a török–Habsburg béke örökös és sérthetetlen, tilos a harc a magyar végeken. A nemzetközi török háború ügye mintha beláthatatlan időre lekerült volna ismét az európai politika asztaláról. Pázmány egyetemet alapít és már beleveszi alapítólevelébe, hogy hol legyen az Universitas helye, ha az országot visszafoglalják a török uralom alól. „És ha idő multával (ha Isten Magyarországot a török igától megszabadítja), alkalmasabb város találkoznék az Egyetem számára...”⁵⁹

Életének utolsó évét látszólag jelentéktelen, valójában messzire mutató politikai sikerrel zárhatta.

1634 elején, I. Rákóczi György fejedelem arról tudósította a lengyel királyt, III. Zsigmondot, hogy Isztambul minden addiginál nagyobb támadásra készül ellene. A terv az oszmán kormányzat következetességét és racionalitását bizonyítja. Megfigyelhető, hogy a török Porta és a keresztény országok politikája között bizonyos együttmozgás létezett. Ha a keresztény Európa összefogásra készül az oszmán világ ellen, Isztambul támadással felel. A lengyelországi támadás terve válasz az előző évek nemzetközi törökellenes terveire.⁶⁰ Lengyelország a korábbi tervekben is a nemzetközi törökellenes szövetség egyik legfontosabb bástyája, minden elgondolás számol vele, nélkülözhetetlen. Török területről Lengyelországba Erdélyen át vezet az út. Rákóczinak csapatokkal, élelemmel kellene segítenie a nagyvezér seregét. Erdély akkor sem nélkülözhető, ha történetesen a magyarországi támaszpontokról, vagy Moldván át indítanak hadjáratot Lengyelországba. Erdély érdeke azonban azt kívánja, hogy Lengyelország őrizze meg szuverenitását, különben a Fejedelemség is a román vajdaságok szintjére süllyed. I. Rákóczi György súlyos harcok között foglalta el a fejedelmi széket, és uralma még most sem szilárdult meg. A Porta úgy vélvén, hogy könnyen megbuktathatja s kihasználva Bethlen István hatalmi ambícióit, ellenjelöltként a basák fegyveres erejével is támogatja, mivel lengyelországi vállalkozásához engedelmes fejedelemre van szüksége.

Az erdélyi–török konfliktus érthető módon nagy izgalmat okozott a királyságbeli magyar politikusok köreiből és a Habsburg-kormányzat államférfiai között. Az álláspontok eltérőek, a vélemények megoszlottak. Az erdélyi–török konfliktus felboríthatja a Habsburg–török békét, újabb háborút robbanthat ki. Esterházy Miklós nádor nem az egyedüli, aki óvatosan, de következetesen a Porta szándékát és Bethlen Istvánt támogatta. Pázmány Péter érsek ezzel szemben nyíltan Rákóczi György ügye mellett foglalt állást. „Akarom igen – írja Rákóczinak –, hogy Kelmedhez az erdélyi statusok oly igaz hűséget és jó akaratokat mutatták.”⁶¹

Pázmány álláspontja mélyreható elemzést érdemel. Felismerte volna Erdély és Lengyelország egymásrautaltságát? Ki más, ha nem ő számolhatott vele,

⁵⁹ A nagyszombati egyetem alapítólevele 1635. május 12. Ford.: Sík Sándor. Pázmány Művei, I. 372.

⁶⁰ Szilágyi S. 1893. 251–252. – Nagy L. 1983. – R. Várkonyi Á. 1988.

⁶¹ Pázmány Rákóczinak. Vö.: Szilágyi S. 1870. 151., 159.

hiszen Lengyelország ifjúságának fontos állomása volt, Bécsből, Grazból is széles körűen tájékozódott, alapos ismeretekkel rendelkezett a térség országainak egymásba kapcsolódó érdekeiről az oszmán birodalommal szemben.

A török–lengyel–erdélyi válság hónapokon át elhúzódott, izgalomban tartotta a Habsburg-kormányzatot és a török várak basáit egyaránt. Végül I. Rákóczi György 1636. október 6-án Nagyszalonta–Madaras térségében sikerrel mérte össze erejét a török csapatokkal. A fegyveres összecsapás lényegében jelentéktelen fegyvertény volt, Isztambul nem emiatt odázta el a lengyelországi támadás tervét, nagyobb politikai megfontolások vezették. A győzelemnek azonban Pázmány nagy jelentőséget tulajdonít, szinte gyermeki örömről tájékoztatnak legbizalmasabb barátjának, Pálffy Istvánnak írott sorai: „Bizony dolog, nem említem az kereszténységben, hogy ily kevés számú magyarság, nem lévén német had vélek, ilyen nagy szerencsésen járt volna. Hálákat kell adnunk Istennek, hogy ezt az felfuvalkodott kevély Pogányságot így megszégyenítette.”⁶² Hogy I. Rákóczi György megerősödve került ki a török–erdélyi konfliktusból, az a bíboros érsek legszemélyesebb érdeme.

Már Bethlen Gábor felismerte, hogy Erdélynek a Királyságban területi támaszpontokra van szüksége, és úgy igyekezett hidat építeni Lengyelországba, hogy megszerezte Munkácsot. Az északkeleti országrész a három hatalom alatt élő országban, központjában a munkácsi várral és uradalommal, stratégiai kulcsfontosságú területté fejlődött. Három országrész találkozásánál, közvetlen szomszédságban Lengyelországgal, kapu volt Európára. Bethlen halála után Rákóczi zálogjogon szerezte meg a várat. Munkácsra azonban a vár korábbi birtokosa, gróf Esterházy Miklós ugyancsak igényt tartott. A nagy kötélhúzásban Pázmány egyértelműen Rákóczi érdekében szállt síkra Esterházyval szemben. Minden tekintélyét latba vetette, sőt a bécsi és egyházi kapcsolatait is felhasználta az erdélyi fejedelem érdekében.

Vajon nem túlzunk, hogy fáradozását Munkács ügyében nem személyes elfogultsággal, hanem állampolitikai megfontolással magyarázzuk? A történeti irodalom sokat és részletesen foglalkozott vele, hogy az 1630-as évek második felében Pázmány és Esterházy viszonya látványosan megromlott. Ellentéteiket sokszor el is túlozva a történetírók különböző, főleg személyi okokra vezetik vissza. A tárgyyszerű elemzés Szalay véleményét igazolja: Esterházy Erdély ügyében egy politikai kalandor áldozata lett, s Pázmány nem a nádor személye, hanem a kalandorpolitika ellenében döntött.⁶³ Az erős hátországaival, Lengyelországgal közvetlen kapcsolatot teremtő Erdélyi Fejedelemség léte kölcsönös érdek. Munkács a török támadásának kitett erdélyi fejedelemnek biztos visszavonulási támaszpont is egyben. A jövő Pázmány meglátását igazolta. Viszont

⁶² Pázmány Pálffy István érsekújvári főkapitánynak. Pozsony, 1636. október 20. Pázmány összegyűjtött levelei, II. 781.

⁶³ Szekfü Gy. 1935. 45–46. – Az egyházi és világi birtokos, az aulikus és a reformpolitikus ellentéte: Péter K. 1985. 180–183. – Szalay L. 1863–1870.

tény, hogy Esterházy mellett nőtt fel a következő évtizedek politikusgárdája, s közülük többen majd az érsek elveit is folytatják.

Pázmány politikai alapelveire jól rávilágít egyik levélrészlete. Esterházynak írta: „Rabságnak is nagyobb volna, ha libera opinio és vox nem volna közöttünk.”⁶⁴ Esterházy más politikai személyiség, mint Pázmány. Véleményét, már csak a nádori főméltóság tekintélyének magaslatáról is, vitathatatlanak tartotta. Ezzel szemben Pázmány nézete az, hogy a jó politikához elengedhetetlen a vélemények szabad formálása és megmértése.

I. Rákóczi György fejedelmet Pázmány bizalmas híve és tanítványa, Lippay György püspök értesítette: Magyarország bíboros érseke befejezte pályafutását. A református fejedelem politikai támaszát veszítve a legnagyobb elismeréssel hajtott fejet a halott kardinális előtt:

„Mi, igazsággal írjuk Kegyelmednek, úgy meg valánk nyugodva őkegyelme jóakaratójában, s hazájának, nemzetének szeretetében, Ő Felsége kegyelmes parancsolatjának effectuálásában, hogy ha mások is azt viselték volna szemek előtt, talán a szegény hazának s nekünk is nem nyittatik vala ilyen tágas kapu jövőendő romlására.”⁶⁵

⁶⁴Pázmány Esterházy Miklóshoz küldött érseki megbízott részére. 1636. október 3. Vö.: „Rabság volna, ha mindazt kellene javallanunk, a mit más javall.” Pázmány Esterházy Miklós nádornak. Nagyszombat, 1633. augusztus 9. Mindkettő: Pázmány összegyűjtött levelei, II. 707. 438.

⁶⁵I. Rákóczi György levele Lippay Györgyhez. Dés, 1637. május 23. Másolat a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár kéziratárában. – Vö.: Szilágyi S. 1893. 277.

COMENIUS ÉS A VESZTFÁLIAI BÉKE EURÓPÁJA

Sokan vélték úgy a háborúk verte 17. században, kivált a vesztfáliai tárgyalók és az oszmán hatalom visszaszorítására készülők, hogy Európa békéje „megcsinálható”. De senki nem gondolta végig olyan átfogóan, egész Európára kiható érvényességgel, mint J. A. Comenius. Javaslatának lényege a vallásilag, nyelviileg megosztott népek, az egymással összekeverten élő nemzetek szőrértésérő csak újabban tűnt elő teljes horderejében. Programja pedig Európa kettészakasztott régióinak kölcsönös felelősségérő a cseh gondolkodót méltán avatja a „nemzetek tanítómesterévé”.¹ „Egy európai jelenség” – olvashatjuk a birodalmukban több országot összefogó Habsburgokról.² „A másik európai jelenségről”, Ján Amoš Komenskýról vázoló néhány gondolatot.

KIREKESZTVE A BÉKÉBŐL

1648. október 11-én, néhány nappal azelőtt, hogy Osnabrückben és Münsterben megkötötték a békét, Comenius így írt Axel Oxenstjernának, a svéd királyi kancellárnak: „Fájdalommal halljuk most, hogy elhagyattunk, elhagyattunk már az osnabrücki békekötéskor. Mi hasztalan tekintettünk Méltóságodra, mint felszabadítónkra, amikor mindenkől kizárattunk? ... Minek emlékeztettek bennünket az őseink által kötött és vértanúk vérével megpecsételt evangéliumi összetartásra, ha jövendőnk érdekében, hogy országunk visszatérhessen az evangéliumi hitvallásra, semmit sem tesznek Méltóságodék, akiknek Isten megadta a cselekvés lehetőségét? ... Sokunk nevében írom e sorokat ... könyörögve kérem Méltóságodékat Krisztus szent sebeire, ne hagyjanak el teljesen bennünket, Krisztus számkivetettjeit.

Tekintsenek a nemzetre, melyet Krisztus az európai nemzetek között elsőként tisztelt meg azzal, hogy kivezette az Antikrisztus sötétségéből... a mi nemzetünk volt az első, amely az (ellenséges) támadást felfogta, még annak árán is, hogy saját pusztulásával lehetővé tette másoknak a védekezést.”³

Comenius nagyon sokat várt a cseh felkeléssel kirobbant harmincéves háborútól. Többet, mint hitsorsosainak, a cseh-morva testvéreknek szabad vallásya-

¹Pánek, J. 1991.

²Gonda I.–Niederhauser E. 1977.

³Comenius Axel Oxenstjernának. Leszno, 1648. okt. 11. Idézi: Kratochvíl M. V. 1975. 148–149.

korlátát, vagy a kereskedésben érdekelt rétegek igényeinek megfelelő állami szuverenitást. Egész Európa megújulását remélte, amint írta: „Európa recseg-ropog, teljes összeomlással fenyeget, de már készülődik az új világ.” Reményeit annak ellenére sem adta fel, hogy a fehérhegyi csata fél óra alatt elveszett, a felkelést brutálisan megtorolták, és hazája minden addiginál pusztítóbb háború áldozata lett. Comenius látta az új tűzfegyverek ütötte rémes sebeket, a vallási elfogultságok megalázott áldozatait, és sokszorosán végigszenvedte az üldözöttek és kirekesztettek sorsát. Otthonát részeg zsoldosok dúlták fel. Könyveit és kéziratait máglyára hányták, feleségét és két kisfiát elvitte a pestis, a háború hiénája. Elfogatóparancsot adtak ki ellene, híveivel, a cseh-morva testvérekkel együtt el kellett menekülnie, s csak a lengyelországi Lesznóban kapott menedéket.⁴ Bízott benne, ha megkötik a békét, minden megváltozik. Barátjának, Abraham Menzelnek ezt így fogalmazta meg: „Egyszer majd visszatérhetek hazámba, ... hogy kihevervén a szörnyű háború pusztításait, újra felvirágzik a haza.”⁵

Reményei nem voltak alaptalanok. Ő maga is óriási elméleti munkát végzett az európai béke érdekében. Összegezte, amit eddig írtak a békéről, és már híres tudósként járva Hollandiában és Angliában, kereste az új megoldásokat.

Általános jelenség a 17. századi Európában, hogy tovább gondolva Erasmus terveit, megrettenve és kimerülve a szakadatlan háborúk miatt, egymást érik a különböző béketervezetek. Írástudók és diplomaták úgy vélték, hogy az Univerzum harmóniája itt a földön is megvalósítható. A különböző országok egymás háborítása nélkül futhatják útjaikat, miként a bolygók sem ütköznek össze soha végtelen pályáikon. A megoldást a kölcsönös önkorlátozásban vélték fellelni. Miként az óramű egyenletes működését szabályozó gátló, a hatalmi egyensúly biztosíthatja ezt az univerzális, vagyis egész Európát átfogó békét. Az erőegyensúly megteremtése nem egyszerű.

A kis államok ugyanolyan figyelmet érdemelnek, mint a nagyok, mert pusztító létükkel egyensúlyozó tényezők lehetnek a nagyhatalmak között. Bibó István egyik korai tanulmányában fejtette ki, hogy a 17–18. század békekötési technikája merőben különbözött a 19. és főleg a 20. századitól. A megegyezéses békekötési kultúrát felváltotta a szankcionális béke elve. Századunk békéi megbüntették, sarokba állították a vesztes népeket. Az ilyen „bosszúálló” béke John Keynes szerint nem más, mint új háború viharvetése. Ezzel szemben a 17. században úgy igyekeztek megegyezésre jutni, hogy megpróbálták megnyugtadni a kárvallottakat. Vizsgálták: mi okozta a konfliktusokat, és úgy vélték, hogy az ellentétek kölcsönös tárgyalások útján kiiktathatók. A cél és a gyakorlati megvalósítás között azonban mindig is nagy a távolság. A harmincéves háborút már a hatalmi egyensúly elve alapján próbálták lezárni. Évekre elhúzódó tárgyalások útján. Kárpótolni kellett Svédországot, segíteni a német fejedelemségeket, biz-

⁴Kratochvíl, M. V. 1975. 41. kk. Polišenský, J. 1971. 178. – Bečková, M. 1992.

⁵Comenius Abraham Menzelnek. Leszno, 1630 eleje. Idézi Kratochvíl, M. V. 1975. 68.

tosítani a vallásbékét, megnyugtadni a két nagy birodalom dinasztiáit, a Habsburgokat és a Bourbonokat.⁶

Comenius egy cseh főúr tájékoztatásából tudta meg, hogy végül is mit tartalmaz a rég várt békemű. Remek áttekintő képességére és tájékozottságára jellemző, ahogy az első hírekre reagált: „bennünket teljesen kizártak ebből a békéből... Soha meg nem adják nekünk a lelkiismereti szabadságot...” Nem csak arról van szó, hogy rádöbbsen, nem mehet többé haza. Felismerte, hogy ebben a történelmi jelentőségű megállapodásban valami nagyon lényegessé vált elfeledkeztek.

Talán először fogalmazta meg, ami azóta is annyiszor elhangzott ezen a tájon: cserbenhagyták és megcsalták őket. „Elhagyatottak, félreállítottak, megtaposottak, szegény, idegen országokban hányódó hajótöröttek voltunk! Minden reményünk szertefoszlott, hogy valaha is visszatérhetünk őseink földjére, hiszen barátaink immár csak magukkal törődtek és minket, nyomorult szomszédait örök megvetésre kárhoztattak.”⁷

A vesztfáliai béke jelentőségét régen számon tartja a történettudomány. Hiszen ez a béke teremtette meg az európai hatalmi viszonyok átrendezésének alapjait, indította el a nemzetközi erőviszonyok alakulásának hosszú távú folyamatait és ösztönözte Közép-Európa térségében a meghatározó hatalmi tényezők alternatív tendenciáit. Comenius volt talán az első, aki észrevette és megírta, hogy a vesztfáliai béke a legjobb szándékok ellenére sem lett univerzális. Kimaradt belőle Közép-Európa olyan fontos országa, mint Csehország. És tegyük hozzá, megalkotói elfeledkeztek arról is, hogy Közép-Európában van jó néhány ország, ahol a lakosság különböző vallások híve, többféle nyelven beszél, és múltjukat, civilizációjukat tekintve is többféle etnikum torlódott itt egymásra.

Vajon igaza volt-e Comeniusnak? Más érdekek esetleg nagyobb súllyal estek latba. Történelmi távlatból tekintve viszont vitathatatlan, hogy Comenius kritikája lényegbevágó. Felismerte a békemű Achilles-sarkát. Talán legsúlyosabb fogyatékoságát. Azt, hogy mellőzte Közép-Európa keleti térségének országait.

Szinte már a harmincéves háború befejezésének másnapján nyilvánvalóvá vált, hogy a vesztfáliai békerendszer rövid távon nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A hatalmi erőegyensúly „óraműszerkezete” tökéletlen, működése akadozik és szabályozhatatlan. Két fontos szerkezeti elemről feledkeztek meg az alkotók. Ez az oszmán hatalom és Közép-Európa keleti térsége. Fel sem merült, mi lesz itt, ha kiszorítják az oszmánokat Európából. Már röpiratok, próféciák, hűvös politikai tervezetek és követjelentések taglalták, hogy az oszmán birodalom súlyos beteg, válságából belső reformokkal próbál kitörni, újabb terheket róva a hatalma alatt élő vagy érdekszférájába eső amúgy is kivérzett országokra és népekre. Csehország a béke megalázottja, Lengyelországot az északi kereske-

⁶Grotius, S. H.: *De jure belli ac pacis*. In quibus ius naturae et gentium: item iuris publici praecepta explicantur. Paris, 1626. – Bibó I. 1934. – Dickmann, F. 1963. Bd. 196. Heft. 2. 265–319. Dickmann, F. 1977. Koch, H. W. 1990. 130.; Bély, L. – Bercé, Y. M. – Meyer, J. – Quatrefages, R. 1991. – Langer, H. 1991. – Keynes, J. H. 1920.

⁷Comenius Andreae-nak. Idézi: Kratochvíl, M. V. 1975. 151. – Sindelar, B. 1963.

dóhatalmak fenyegetik. Ukrajna, a Magyar Királyság, Horvátország eleven tűzfészek és válságövezet. Velence vizein pedig szólnak a fegyverek. A török diplomácia ugyanis kiválóan működött, a harmincéves háború alatt kihasználta a Habsburgok és Franciaország ellentétét, Angliával és Németalfölddel jó kereskedelmi kapcsolatokat épített ki, s még elébe tudott vágni a hosszú békére készülődő Európa terveinek. Amint kiderült, hogy a harcban álló hatalmak közös asztalhoz ültek – ti., hogy megkezdjék megegyezési tárgyalásaikat –, nyilvánvalóvá lett, hogy a harmincéves háború lezárásában egy új európai törökellenes koalíció lehetősége rejlik, azonnal kifutottak a tengerre a félholdzászlós hadihajók. Megtámadták Kréta szigetét, ostrom alá vették a velenceiek hadi támaszpontját, Kandia várát, hogy ellenőrzésük alá vonják a Földközi-tenger keleti medencéjét. S mire Európa felocsúdott, 1652-ben nyugati határain is szóltak a fegyverek: Hollandia, a vesztfáliai béke „keresztgyermeké” megtámadta Angliát.⁸

Comenius korának igen jól tájékozott személyiségei közé tartozott. Levelezése Angliától Svédorszáig egész Európát átfogta, a cseh–morva testvérek szervezete és nemzetközi kapcsolatai révén bőségesen hozzájutott a fontosabb információkhoz. Tájékozottságára jellemző az a néhány sor, amit 1650 kora őszen, nem sokkal azután írt Tolnai Dali Jánosnak, a sárospataki kollégium rektorának, hogy Nürnbergben ratifikálták a vesztfáliai békét. „Két nappal ezelőtt alkalmam volt bepillantani egy Bécsből küldött levélbe, amelynek az értelme ez: a Konstantinápolyból érkező hírek szerint a Porta kimondhatatlanul fél a Németországban kötött békétől, s veszélyeztetve érzi magát az egyesült keresztény erőktől; továbbá a tatár kán felszólította császárukra, üzenjen hadat a töröknek... a magyar rendek inkább üdvözlík, mintsem ellenzik a háborút a törökkel...”⁹

Comenius életében új időszak kezdődött: felszámolta addigi életformáját, úgy döntött, hogy elmegy Magyarországra. Már csak két évtizede van hátra, mégis százharmincöt művének majdnem a felét és a legfontosabbakat ezután írja meg. A vesztfáliai sokk hatása gondolkodásában is érzékelhető: új megoldásokat keres.

KIÚT A LABIRINTUSBÓL

Sárospataki útját különbözően indokolták a kutatók: fejedelmi meghívásnak tett eleget, diplomáciai megbízatást teljesített, vagy mint a cseh–morva testvérek püspöke Magyarországra menekült híveit látogatta meg. Sőt újabban nagy hangsúlyt kapott az is, hogy „egyes külföldi vélemények szerint Comenium

⁸R. Várkonyi Á. 1974. 495–501. – Matuz J. 1990. 132. kk. – Eickhoff, E. 1970. 17–35. – Haley, K. H., 1972.

⁹Comenius Tolnai Dali Jánosnak. 1650. szept. 2. Idézi: Kratochvíl, M. V. 153.

nem hívták meg Magyarországra. Nem hívta meg Lorántffy Zsuzsanna, hanem magától jött.”¹⁰

Egységben szemlélve azonban Comenius életútját és munkásságát, ezek a részletekben tárgyyszerű magyarázatok és feltevések a lényegre nem adtak feleletet. Miért éppen most jön Magyarországra?

Nyitva előtte fél Európa. Hívták Franciaországba is. Mégis miért Magyarországon telepedett le négy esztendőre? Miért most, amikor Lesznóban beértek többéves munkásságának gyümölcsei. Békében és nagy megbecsülésben élhet és dolgozhat az „új Athén” vagy az „evangélikus Sorbonne” falai között, miként a virágkorát élő lesznói iskolát emlegették.¹¹ Korábban már hívták, több alkalommal is, Gyulafehérvárra és Patakra. Akkor miért nem fogadta el az invitációkat? Mi változott azóta?¹² Rákóczi Zsigmondnak Pfalzi Henriettával diplomáciailag valóban különlegesen jelentős házassága és Drabík jóslata sem elegendő magyarázat, hogy Habsburg-ellenes politikai akció vagy a svéd–erdélyi szövetség előkészítése okán jött volna Patakra.¹³ Comenius diplomáciai küldetéseiről keveset tudunk. Patakról Svédországba írt levelei feltárára várnak. Svéd támogatója, De Geer – noha Rákóczi Zsigmond és Lorántffy Zsuzsanna kérte hozzájárulását – döntésével késett, és csak utólag értesült Comenius pataki útjáról. A svéd politika a vesztfáliai békét követő években kevés érdeklődést tanúsított Magyarország iránt. A magyar politika minden irányzatát a török elleni nemzetközi összefogás, az országegyesítés elengedhetetlen feltétele kötötte le. Klobusiczky András, a Patakon Comenius mellé rendelt tanácsadó egyben a II. Rákóczi György fejedelem és Zrínyi Miklós között kialakult szoros összeköttetés feladatait látta el, s ez a kapcsolat a török elleni összefogás megteremtésének feltételeit szolgálta. Az erdélyi fejedelem 1648-ban, a vesztfáliai béke évében az oszmánok ellen ajánlotta fel kardját Ferdinánd császárnak. Tudnunk kell, hogy Comenius nem szerette egykori iskolatársát, Mikuláš Drabikot, a cseh testvérek lelkészét és prédikátorát. Aláírta elbocsátó levelét, amikor megbotránkoztató életmódja miatt megfosztották állásától. Drabik túlfűtött jóslatainak kritikai feldolgozásával pedig máig adós a magyar tudomány. S ez annál is inkább szükséges lenne, mert ezeket az éveket szinte elöntötték a különböző jóslatok: Comenlust pedig, korának gyermeke lévén, érdekelték a próféciaák. Gondolkodásában a korszerű tudós és a fantasztikumokra nyitott 17. századi ember kettőssége jellemző. Racionalizmusa és irracionalizmusa eleve adottság, a kor sajátossága. Közös nevezővel kísérletezni anakronizmus.¹⁴

¹⁰Comenius, *De Vocatione*. 1990. 9. – Rácz L. 1931. – Ujszászy K. 1958. 939–945. – Hörcsik R. 1990. 146–147. – Péter K. 1985. 63., továbbá 1990. 67.

¹¹Kovács Gy. 1961. 829–836.

¹²Komor I. 1958. 277–278.

¹³Schönebaum 1930. – Rácz L. 1931. – Makkai L. 1958. 966. – Összefoglalóan: Péter K. 1973. – Kratochvíl, M. V. 1975. 159.

¹⁴Heckenast G. 1983. 205–206. – S. Lauter É. 1989. 18–21. – Szőnyi Gy. E. 1981. – Kratochvíl, M. V. 1975. 163–164.

Mindent összevéve valószínűtlennek tartom, hogy új háború előkészítése érdekében jött volna Sárospatakra. Pedagógiai munkái pedig eddig is nagyobb és átfogóbb koncepcióba illeszkedtek. Programja a hosszú távú művelődés és a béke programja, a megbocsátás és nem a gyűlöleté.

A korabeli értékrend keretei között vizsgálva Comenius döntését úgy látom, hogy elhatározása a vesztfáliai békével áll szoros kapcsolatban. A békekötés következményeiben ő nem csak személyes veszteségét élte át. Mit vigasztalja a halálraítéltet, hogy másokat is felkötnek – ragadt meg bennem egyik mondata. A féloldalas megegyezés következményeiben látta a kirekesztődés mérhetetlen veszélyeit. Hazájával, hitsorsosaival együtt Európának ez a fele abszolút vesztes maradt. Ő pedig minden munkájával, amint azt főleg a *Panosofiában* kifejtette, az emberek kölcsönös megértését, egész Európa békéjét kívánta szolgálni.

Már Jean Piaget hangsúlyozta a Comenius-művek 1957-ben megjelent francia kiadásának előszavában, hogy a nagy cseh gondolkodó és pedagógus írásait nem könnyű a maguk eredeti jelentésében megérteni.¹⁵ Legutóbb pedig Jan Kumpera nagy ívű áttekintésben mutatta be, miként formálták a maguk arculatára Comeniuszt az egymást váltó korszakok. Már utolsó éveiben sokat támadták, később bírálták, aztán elfelejtették, mígnem Pestalozzi és mások felfedezték benne a pedagógia Galileijét. Majd a cseh történetírás úttörője, František Palacký nyomán a nemzeti függetlenség, később pedig főleg a polgárosodás előharcosát, a Habsburg-ellenes szervezkedés kulcsembert látták benne.¹⁶

A születésének négyszázadik évfordulóját ünneplő amszterdami nemzetközi kongresszus előadásai és vitái ezzel szemben meggyőzően hangsúlyozták, hogy Comenius csakis életművét egységben vizsgálva érthető meg. A *Didactica Magna* vagy az *Orbis pictus* ugyanúgy nagyobb elgondolásaiba illeszkedik, mint például a *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* vagy más művei. Teológiai, pedagógiai, filozófiai munkái között szerves belső összefüggés figyelhető meg. Egész munkássága, elméleti és gyakorlati tevékenysége, filozófiája, humanizmusa a korabeli Európát átfogó, egyetemes reformelgondolásait szolgálta.¹⁷ Új megvilágítást kapott így a nagy hagyományú cseh comenológia, J. Patočka, J. Polišenský, J. Klíma és mások munkássága.¹⁸ Mindemellett pedig még élesebben kitűnnek a magyar kutatások eredményei és hiányosságai. Sajnálatos tény, hogy Sárospatak jóformán még említést is alig kap a nemzetközi irodalomban. Szemrehányásra ugyan nincs okunk, mert a magyar kutatások – minden jelentős eredményük ellenére – lényegében adósak maradtak Comenius sárospataki éveinek tárgyyszerű rekonstrukciójával. Helyesen állapította meg legutóbb Bakos József a hazai kutatások problémáit áttekintve, hogy Comenius reformjait, egyetemes békekoncepcióját, világjobbító elgondolásait a magyar kutatók

¹⁵ Piaget, J. 1957.

¹⁶ Kumpera, J. 1992.

¹⁷ Palous, R. 1992. – Čapková, D. 1992. – Bečková, M. 1992.

¹⁸ G. Gy. 1958. 1020–1023.

sem kerülhetik meg, ha reális képet akarnak kapni hazai működéséről.¹⁹ Milyen elgondolásokkal jött Patakra, és mit adott Comeniusnak és rajta át Európának a sajátos királyságbeli és erdélyi világ ötvözete, Sárospatak?

Comenius az európai békemű miatt haraggal, csalódottsággal telve, a kirekesztődöttség miatt szorongva jött tehát Patakra. Amit magával hozott, az a békéről kialakított elképzelése, mondhatnók, látomása volt.

Különböző békeóhajtások visszhangzanak végig az egész véres évszázadon, Párizstól Kolozsvárig. De Comenius hangja teljesen egyéni. Programja annyiban tér el az előtte járók és a kortársak béketerveitől, hogy átfogó rendszert alkot. Ebben áll eredetisége. Tovább jut, mint Erasmus, másként véli megvalósíthatónak az emberi jogokat, mint Grotius. Descartes 1642-ben fogadta a Leiden melletti endegeesti kastélyban. Különben nem nyitotta meg kapuját senkinek. Négyórás beszélgetésük végén Comenius önéletírásába is bejegyezte Descartes búcsúszavait: „Én nem léptem túl a filozófia határait, nálam csak egy része lesz annak, ami egészében a tiéd.”²⁰ Az „egész” ebben az esetben azt jelenti, hogy a béke érdekében Comenius nem elégszik meg politikai javaslatokkal, hanem a tetejétől a talpáig az egész társadalmat akarja képessé tenni a békére. Neveléssel a fogamzás pillanatától az elit képzéséig, műveltséggel a köznéptől az udvari arisztokráciáig, viselkedési kultúrával, a test, az értelem és a lélek harmonikus képzésével minden ország fiai, minden vallás hívői között, bármely nyelven beszéljenek is.

Comenius gondolatrendszerében a helyes cselekvés értékkategóriái az idő, a fontossági sorrend és az egyetemes igény. Ne késlekedj egy pillanatot se. Dönts fontos és kevésbé fontos között, és az egész emberiség java vezessen. Egységben látta a világot. De éppen ezért értette meg azt, amit országa sorsában is megszenvedett, hogy ez a világ kettétörik, ha Közép-Európa elveszti a békét. S a vesztesek nem csak azok lesznek, akik itt élnek. „Egyetlen ország, egyetlen nép sem élhet szabadságban és biztonságban, amíg a béke nem lesz egyetemes.” Vagyis tevékenységének a lényegét ragadta meg Kardos Tibor, amikor leszögezte: „Comenius abból a gondolatból indult ki, hogy elszigetelt megoldás nincs.”²¹

Számolva mindezzel, úgy látom, Comenius azért jött Magyarországra, hogy keresse a vesztfáliai sokk feloldásának lehetőségét, kidolgozza – és ami ugyancsak nagyon fontos –, kikísérletezze a Közép-Európát nem kirekesztő, hanem egyenrangú félként kezelő egyetemes béke koncepciójának gyakorlati megvalósítását. Nem jött megfontolások nélkül, de feltételei mutatják, hogy céljai átgondoltak voltak. Úgy vélte, itt találja meg a sarkpontot, ahonnan kiigazíthatja a békekötések egyoldalúságait, helyrezökkentheti, amit a politikusok elrontottak.

¹⁹Bakos J. 1958. 993–1002. és Bakos J. 1990. 75–85. – Ködöböcz J. 1990. 25. kkl. – A Comenius-kutatás hazai helyzete és problémái. Comenius és Magyarország, 55. kkl. – Koncz S. 1990. 86–87.

²⁰Idézi Kratochvíl, M. 1975. 111.

²¹Kardos T. 1958. 912. – Komor I. 1957. 273–284. – Pach Zs. P. 1987.

Álmodozott, vagy volt elképzeléseiben realitás? A Magyar Királyság csonka ország, társadalma kivérzett és szegény, súlyos belső meghasonlások terheivel küzd. Sárospatak azonban, ha a Királyság területén fekszik is, Erdély hátsországa, a fejedelmi család központja.

A vesztfáliai béke megalkotói Közép-Európa keleti térségének egyetlen országával tettek kivételt. Az Erdélyi Fejedelemséget mint Svédország szövetségeseént belefoglalták az európai békemű-rendszerbe. Ezért harcolt Bethlen Gábor és I. Rákóczi György. 1645–1648-ban azonban ez nemcsak az erdélyi állam önállóságának elismerését jelentette, hanem azt is, hogy Európa hatalmai a térség stabilizációs tényezőjének tekintik.

Erdélyről Comeniusnak sokat kellett tudnia. 1626-ban ő is Hágában volt, amikor Bethlen Gábor követei megérkeztek, hogy bekapcsolódjanak a hágai szövetségbe. Gyulafehérvárott működött Johann Alstedt, aki Comeniusnak annak idején nagy hatású tanára volt a herborni egyetemen, s kapcsolataik nem szakadtak meg. Már 1638-ban hívták Erdélybe, és néhány évvel később ismét. Tudnia kellett a vesztfáliai béke előzményeinek sorába illeszkedő és Linzben megkötött Habsburg-erdélyi békéről. 1645-ben ő is ott volt a lengyelországi Turówbán a térség protestánsainak tanácskozásán, Amszterdamban pedig találkozott I. Rákóczi Ferenc nevelőjével. Ismerte a Fejedelemség nemzetközi kapcsolatait Lengyelországgal, Svédországgal, Angliával és Hollandiával. Az Erdélyi Fejedelemség az egyetlen ország a térségben, ahol törvény biztosítja a lelkiismereti szabadságot, a különböző vallások szabad gyakorlását, és iskoláiban három nemzet fiai, magyarok, szászok, románok anyanyelvükön tanulnak. Vagyis Erdély a vesztfáliai békét követő években Közép-Európa igen fontos politikai tényezője volt.

Sárospatak ennek az Erdélynek mintegy hídfőállása Lengyelország, a Királyság, Bécs és Nyugat-Európa egyetemei és uralkodói udvarai felé. Felső-Magyarország kereskedővárosai tágabb településhálózatába kapcsolódik, a hegyaljai bortermelő mezővárosok közösségének szerves tagja. A vár és a kastély a reneszánsz udvari hagyományokon fejlődött a fejedelmi család rezidenciájává. A város földrajzi helyzete kedvező, országok találkozási központja, éghajlata kellemes, szellemi klímája pedig rendkívül kedvező, a Rákóczi-család művelődési programja „merészen korszerű”.²² A kollégium híre nemzetközi. Comenius alkalmasnak látja, hogy megfelelő reformokkal itt próbálja ki egyetemes elképzeléseinek alapjait szolgáló új pedagógiai rendszerét. Azt, hogy a különböző rendű, származású és nyelvű ifjúságot korszerű tanulmányokkal képezze ki, egymás kölcsönös megértésére nevelje, egyetemes műveltséget adjon mindenkinek, és kialakítsa az országok, egyházi és világi közösségek vezetésére alkalmas tehetségek gondozását.²³ Magyarországra jövetelének történetét összefoglaló művéből tudjuk, elég kemény feltételeket szabott, hogy a pataki kollégiumban tanítson. Köteles az iskola a nemesi származásúakon kívül a polgárok és

²²Ujzászy K. 1958. 940–945.

²³Harsányi I. 1990. 103. kk.

jobbágyok fiai előtt is megnyitni kapuit. Biztosítani kell a szegényebb diákok ingyenes ellátását és közétkeztetését, s be kell fogadnia Comenius „szétszórt nemzetét is”.²⁴ Comenius közép-európai tervvel jött Magyarországra. Már a megállapodásában kiköti: az a célja, hogy az iskola a szomszéd nemzetekről is képes legyen a homályt elűzni. Ne csak a „világ nemzetei előtt” nyerjen kitűnő nevet, hanem a „szomszédos nemzeteknél is, akik e fényre idesereglenek majd, a lehető legjobb érdemet szerezzenek”. Vagyis a ma is annyira hiányzó Közép-Európa Akadémia gondolatát vázolja fel. Ha pedig még kétségünk lenne, láthatjuk, hogy a pataki iskolában megkezdve munkáját, beköszöntő beszédében, a *Sermo secretus*-ban még pontosabban fogalmaz: „Az ország központi fekvésénél fogva ti, magyarok vagytok a legalkalmasabbak, hogy egyesítsétek Keletet, Északot és Nyugatot.” Többször utal rá: iskolájának kisugárzó hatása kell hogy legyen a szomszédos nemzetekre. Majd a Patakon készült, de később megjelenő művében, a *Gentis felicitas*-ban behatóan elemzi az Európa nyugati és középső térségei közötti különbségeket. Tudatosan számol azzal, hogy a közép-európai országok helyzete, fejlettségi színvonala között sok a hasonlóság. „Ami tehát minket magyarokat és morvákat illet, az igazat megvallva, eddig sem az én nemzetemnek, sem a tieteknek nem volt elegendő műveltsége.”²⁵ Comenius az első kevesek egyike, aki ráértett a közép-európai országok közös gondjaira. Vizsgálva Comenius reformelgondolásait, szembeütnő, hogy Magyarországnak főleg geopolitikai helyzete miatt tulajdonított különleges jelentőséget terveiben. Úgy látta, hogy Közép-Európa keleti térségein az országok közös diagnózisával kell számolni, és hosszú távú szellemi építkezésre van szükség.

„RETTEGJETER A TUDATLANSÁGTÓL”

Ismeretes, hogy a *Schola ludus* VIII. darabját Sárospatakon írta Comenius, és ott is mutatták be. A darab végkicsengése: „Mindent el kell követnünk, hogy megelőzzük a háborút.” Ez a „minden” végső soron nagyon egyszerűen hangzik: „Ha mindannyian visszatérnénk az ész útjára.” Comenius azonban jól tudja, hogy a „visszatérés” rendkívül nehéz. Kidolgozza a viselkedési normák és az ismeretek elsajátításának egységét, és sokat töpreng a változtatás általános megoldásain: „Miként lehetne végre a széthúzást, az erőszakot, a világban uralkodó zűrzavar, kétségbeesés, pusztulás áldatlan forrását teljes egységre, egyszerűságra és jó szándékra változtatni?”²⁶

Programjának tárgyyszerű értelmezése csakis az életmű egészének összefüggésében lehetséges. Már igen korán felismerte: az emberek józan viselkedésének egyik legfontosabb feltétele az, hogy tudják, mi történik velük. Első művében, a *Világ Labyrintusában* szemléletesen ábrázolja, hogy a társadalom, ha tudatlan, demagógiával, manipulációval bármiféle cél érdekében könnyen fel-

²⁴ Comenius De vocatione, II–V. pontok. 12–13., 15–16.

²⁵ Comenius De cultura. Vö.: Makkai L. 1958. 964.

²⁶ Comenius Schola ludus. Vö.: Komor I. 1958. 989–990.

használható. A „hírhajhászok” között járva látja, hogy „gyakran terjed el a szomorú hír, mely kedvét szegte mindenkinek, ámde csakhamar felhangzott egy másik, már nevetés lett a félelemből”. Az emberek szélkakas módjára igazodtak a hírekhez. „Néha semmisség miatt alaptalanul örvendeztek, máskor meg ugyancsak semmisség miatt rémüldöztek, holott mindez csak füstbe szállt. Nevetéségesen hatott hát, hogy az emberek minden szélrezenéstől hagyják magukat félrevezetni.”²⁷ Vizsgálva a válság okait, észrevette, milyen messze ható következményekkel jár, ha az éppen hogy megszületőben lévő közvélemény könnyen alakítható és befolyásolható. Ha az emberek úgy táncolnak, ahogy a síp tulajdonosai, a különböző hatalmak táncoltatják őket sanda célok érdekében. Észvesztés, pánik, zűrzavar, a közösségek megzavarodása, ma úgy mondanánk, hogy hisztériája, a tudatlanság következményei: „Rettegjetek a tudatlanságtól!”

Lesznóban például, amikor kitört a pestis, a várost mint valami futótűz, hatalmába ejtette a pánik, a lakosok megadták magukat, mint a vágóhídra vitt barmok, már csak imádkoztak és csodára vártak. Aki megkapta a járványt, azt a közösség kivetette magából. Otthonából elűzték, az utcákon kövekkel hajigálták, lövöldözésekkel riasztották, hogy álljon tovább. Nem volt, aki befogadja, mert akkor őt se veszik többé emberszámba. Comenius egyetlen éjszaka alatt összefoglalja a betegség természetéről, terjedésének megakadályozásáról és a betegek gyógyításáról még Prágából hozott tapasztalatait, és másnap ki is nyomtattatja igaz „híradását” a város minden lakója számára, miként viselkedjenek járvány idején.²⁸

Érdekes, hogy véleménye mennyire összevág Kolakowskinak, a mai szociológiai vizsgálatok alapján levont megállapításaival: az ember társadalmi tevékenységét, viselkedését a hírek és az információk manipulációja messzemenően meghatározhatja.²⁹

Megállapítja, hogy a válság egyik oka a társadalom könnyű befolyásolhatósága, s leküzdésének talán legfőbb feltétele az emberek szuverén ítélőképességének a kialakítása. Mivel pedig semmi ismeretlent nem tár a világ az ember elé, amiről véleményt nem formálhatna, az iskola tanítsa meg a diákokat az önálló tájékozódás technikájára. Tanulják meg, hogyan kell megismerni minden megtörtént és létező dolog alapját, okát és célját. A sárospataki kollégiumban, pánuszofikus filozófiájának kísérleti műhelyében már ennek a gyakorlatát is kidolgozta. Szeretné elrendelni, hogy minden héten legyen egy óra, amikor a diákoknak felolvassák a kereskedelmi folyóiratokat vagy a Belgiumban és Franciaországban megjelenő újságot, a *Mercuriust*, mert így tudják figyelemmel kísérni, milyen emlékezetes dolgok történnek a világban. A tanulók így módon nemcsak a nyelveket gyakorolják, nemcsak tudomást szereznek a különböző országok-

²⁷ Comenius Labyrint, 121–123.

²⁸ Kratochvíl, M. V. 1975. 78–79. – Kapronczay K. 1971. 33–48.

²⁹ Kolakowski, L. O. A tájékoztatás hatalma. Az Encounter 1989. július-augusztusi számából közli Korunk, 1992. 4. sz. 25–32. Ford.: Borsos Viola.

ról, arról, hol van béke és hol dúl háború, milyenek a földrajzi és a kormányzati viszonyok, hanem elsajátítják a tájékozódás, az információszerzés tudományát is.

A MŰVELTSÉG ÚJ ÉRTÉKRENDSZERE

Comenius felfogása szerint a műveltség alapja a tudás, a pontos tájékozottság és a helyesen értelmezett hit, vagyis az, hogy az ember ne ütközzék össze lelkiismeretével. Európa országai között a békét mindenekelőtt az ifjúság helyes nevelése és az egyetemes műveltség megvalósítása útján lehet megteremteni.

Felfogásában a műveltség nem az irodalmi, a művészeti és a tudományos ismeretek összessége, hanem sokkal több. Minőségében más. Együttélések, viszonyulások, viselkedési normák, működési mechanizmusok rendszere. Emberek, intézmények, országok, nemzetek együttműködése. Beköszöntő beszédében pontokba foglalva szembeállítja a művelt és a műveletlen nemzeteket.

Első az emberiség mint etikai norma, szemben a barbárok kegyetlenségével és vadságával. A művelt nemzeteknél az emberek kölcsönös köteleességben élnek egymással, „mindenki szolgál mindenkit”, minden rendben működik, okosan használják a természetet, gondolnak a jövőre, népeseek, szép városokkal bővelkednek, önmagukat a törvény kötelekeivel fogják össze. Körükben minden biztonságos, nyugodt és békés. Tisztán tartják magukat és „még az utcák szemeteit is összegyűjtik”. A műveletlenek között senki sem alkalmazza magát a másikhöz, „nem gondoskodnak okosan az életéről, egészségről és biztonságról, napról napra, esetlegesen élnek, számukra minden váratlan és véletlen”. Még a paradicsomi szépségét mutató vidéket is szenny borítja, minden piszkos és rothadó, az emberek rongyos ruhában járnak, piszkosak és sápadtak, szabadság helyett szabadosságban élnek, azt teszik, amire kedvük támad, lopás, rablás és erőszak uralkodik. „Önmagukon kívül élnek és dolgok helyett árnyképek után kapdosva, gúny tárgyává lesznek.” A művelteknél a falvak is városiasak, a parasztokat is áthatja a műveltség önkorlátozó finomsága, „ezzel szemben a műveletleneknél még a városiak is parasztosak, a városiasság nem más, mint parasztos nyersesség”.³⁰

Tér és idő koordinátáin keresve ennek a műveltségi értékrendnek a helyét, elég jól kitapogathatóak Közép-Európa követelményei. Külön passzus foglalkozik az idegenekkel: „Művelt nemzet fiai az idegenek iránt nyájasak, utat az ismeretlennek szívesen megmutatják, a hozzájuk betérők iránt emberséget mutatnak és vigyáznak, hogy valami kellemetlenséget ne okozzanak nekik. A barbárok az ismeretleneket vagy megfutamítják és elűzik maguktól, vagy maguk futnak el, vagy legalábbis az érintkezéstől rettentik el őket barátságtalan viselkedésükkel.”³¹

³⁰ Comenius De cultura, 11–15.

³¹ Comenius De cultura, 13–14.

Comenius Heidelbergben töltötte ifjúkori tanulóéveit, szoros szellemi kapcsolatban maradt Alstedttel, hatott rá az angol Hartlib bölcselete, megjárta Londont, a svéd De Geer nagyvállalkozó család támogatásából élt, szerette Amszterdam élénk, pezsgő, gazdag légkörét. A franciákat „Európa legműveltebb népének” nevezte és a kontinens minden szegletében voltak barátai és tisztelői. Műveltségi értékrendjében azonban nem Nyugat- és Közép-Európa keleti térségeit veti össze, mint a világ művelt és műveletlen tájait. Sőt leszögezi, hogy a jóra és a rosszra egyaránt kiképezhetőek az emberek, és Európa leggazdagabb nemzetei között is vannak rosszul műveltek. „Jobb ki nem művelődni, mint a hívságokra, gőgre, csalásra, álnokságra, gonoszságra és képmutatásra kiművelődni.” Úgy véli, a műveltség anyaga összefoglalható úgy, hogy „a világban uralkodó harmóniát tükrözze”. Miként az ifjúságnak átadandó ismeretek összességének is az emberek kölcsönös megértését kell szolgálnia, s módszerének alapelve volt, hogy „csak az igazat szabad tanítani”.³²

Lehetetlen végigkövetni a hosszú éjszakákon át rótt végtelen sorokat. De a kérdés megkerülhetetlen. Vajon a szellemi szolidaritás pókhálófinom szövédéke mennyire teherbíró a 17. század brutális valóságában?

Sokat hozott Magyarországra. De innen sem távozott üres lélekkel. Lényeges tapasztalatokkal gazdagodva tért vissza 1654-ben Lesznóba.

A svéd támadás idején Károly királyt üdvözlő kiáltványa miatt a nemzeti érdekek szerint ítélkező utókor sokat bírálta. Pedig kiáltványa gyakorlatilag amolyan uralkodási kézikönyv, királytükör, a kiszolgáltatott országok uralkodóit önkorlátozásra felszólító tűzparancsolat. „Jobb embereken, mintsem öszvéreken uralkodni... S bár nemtörődömségükben oda jutottak, hogy idegen segítség nélkül nem tarthatják meg egykori szabadságukat, a lengyel népben még mindig él a szabadság szeretete. Félelem az új elnyomástól feltámaszthatja bennük az ősi erényeket, és felséged hatalma veszélybe kerül. Mi hát a teendő? Adjon felséged szabadságot a lengyeleknek, nagyobb és teljesebb szabadságot, melyet mindenki mindenütt és minden esetben élvezhet. Juttasson a teljes szabadság, biztonság mellett elegendő javakat a megélhetéshez.”³³

A nemzeti lét alappillérei a nyelv, a megértés és a műveltség. Ezekre épül a nyelvek ismerete, ezek működtetik az együttélés fogaskerekeit. Anyanyelv nélkül olyan az ember, mint a gyökértelen fa. Nem tudom, Comenius látta-e Bruegel festményét, a *Bábel tornyát* (1563). Viszont – bejárva Közép-Európa országait, a cseh, német, lengyel, magyar és szlovák nyelvterületeket – tapasztalhatta, hogy ha e térség népei nem értik egymást, bekövetkezik a bábéli tragédia. Aki a másikat nem érti meg, önmagát pusztítja el – állapította meg –, s előtte senki nem alakított ki olyan hatékony módszert a nyelvek tanulására, mint ő. Közép-európai sükséget fejez ki, hogy az *Orbis sensualium pictus* lapjain a világ dolgainak megnevezése négy nyelven, latinul, németül, magyarul és szlovákul találha-

³²Comenius, De cultura 15–16. – Pampaedia. IV. rész. Szerk. Csorba Cs. – Földy F. – Kődöböcz J. Ford.: Bollók János. Sárospatak, 1992.

³³Idézi: Kratochvíl, M. V. 1975. 191.

tó.³⁴ Sokszor leírta, hogy az emberiséget csak a helyesen értelmezett műveltség mentheti meg a háborúk és a végső megsemmisülés borzalmaitól. Programját a *Schola ludus* VIII. darabjában így fogalmazta meg: „Békességben kell élni, konföderációt kell kötni a szomszédos népekkel. Az ország belsejében pedig egyenlő jogokat kell adni valamennyi polgárnak.”

Comenius egyrészt régi gondolatokat összegzett. Ismernie kellett Seneca, Erasmus, Bacon, Campanella, Bernegger és talán a rózsakeresztesek vélekedéseit a békéről, a népek testvériségéről és a polgárháborúk pusztító következményeiről. Ugyanakkor minőségileg újat hozott. Hangsúlyozta, hogy az egymással szomszédos országoknak, kölcsönösen megegyezve egymással, konföderációval kell biztosítaniuk az együttélés normáit, s Európa egységet alkot. Hasonló felismerések vezették kortársát, Zrínyi Miklós horvát bánt. Az ő körében fogalmazták meg azt a konföderációs tervet, amelynek értelmében a Magyar Királyság, Csehország, Morvaország, Szilézia, Horvátország és az Erdélyi Fejedelemség úgy kötne szövetséget egymással, hogy kereskedelmi szerződéssel segítenék egymás között a szabad áruforgalmat, és közös ügyeiket egy közös parlamentben intéznék.

ANGELUS PACIS

Sokat foglalkozott a jövővel. Az ifjúságba vetette minden bizalmát, mint oly sokan mások a háborúk verte 17. században. Csakhogy át kell adni a tudást – állapította meg számtalanszor – oly módon, hogy az megőrizhető legyen a világ végezetéig. Mint általában a nagy reformerek, ő sem hitte, hogy valami merőben újat teremtett. Úgy vélte, a világ régi állapotát kell visszahoznunk és meg kell találnunk benne „Isten elveszett képését”. Ez a képés – felfogása szerint – az ember, és sokszor a természet. *Pampaedia* c. művének lényegét így summázza: „a szellem egyetemes műveléséről, az egész élet tevékenységeinek oly módon történő korlátok közé szorításáról értekezünk, hogy minden ember elméje (minden életkorban kellemesen elfoglalva) a gyönyörűség kertjévé válhasson”. S a zárógondolat az *Énekek énekét* idézve foglalja össze az évszázadokat: „Támadj föl északi szél, és jöjj déli szél! Fújd át kertemet, hogy áradjanak szét illatai!”³⁵ Úgy vélte, a Nagy Órásmester tökéletes műve elromlott valahol, amikor egymást kezdték ölni az emberek, s elfelejtették az igazi műveltséget. Meg kell javítani, meg kell csinálni a békét, hogy ismét biztonságban működjék a világ. Külön játéka a történelemnek, hogy Guevara, V. Károly udvari prédikátora a fejedelmek magatartását, Zrínyi a vitézséget, vagyis a jó rendben tartott katonaságot hasonlította az órához. Comenius pedig a művelt nemzetet: „Ha egy jól művelt nemzetnél azt a rendet nézed, amelyet köz- és magánügyeik intézésében mutatnak, minden az órához hasonló, amelyben egy megmozgatott

³⁴ A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárában található példányt használtam. (C.B.V.M. 140.)

³⁵ Comenius *Pampaedia*. – Kelemen E. 1992.

alkatrész mozgat mindent: az egyik kerék mozgatja a másikat, mégpedig szám, nagyság és súly szerint.”³⁶

Túl volt már a hetvenen, amikor ismét kirobbant Hollandia és Anglia között a háború. Több éve, hogy Amszterdamban él, lázasan dolgozik a cseh emigráció tagjainak társaságában, élvezve a világ tudósainak megbecsülését, Rembrandt és a festő egyik híres vásznán is megörökített Tulp doktor barátságát. Felismeri, hogy új diagnózisra van szükség, mert ez a háború más, mint az előzőek voltak. Most két gazdag, művelt, és ami fontos, protestáns ország – ahogyan írja –, „testvérm nemzet” rántott egymás ellen fegyvert. Az *Angelus Pacist* az 1667-ben végre meginduló béketárgyalásokra teszi közzé, és maga is elmegy Bredába, a tárgyalások színhelyére, beszédet mond, és a világ uralkodóihoz címzett művét szétesztatja a diplomaták, politikusok, üzletemberek és röpiratírók között.

Ezt a háborút – úgy vélte – a tengerentúli hódítások okozták. „E szörnyű háború igazi oka – miképpen az lenni szokott – a versengés és az, hogy egymás elől elkaparintsátok az idegen népekhez vezető vízi utakat és a piacokat... Eme esztelenség fő képmásai a fősvények, akik addig-addig gyűjtögetik vagyonukat, míg az messze felülmúlja szükségleteiket, és már nem hasznukra, hanem terhükre van... aki jobban belelát a dolgokba, annak nem lehet kétséges, hogy Európának az új földrészekén tett hódításai több rosszat hoztak, mint jót. Igaz ugyan, hogy gazdagabbak lettünk mindenféle javakkal, értékes különféle holmikkal és csemegével, de ugyanakkor rosszabbakká váltunk. Nagy bűnök terhelik lelkiismeretünket... A hajózás Isten nagyszerű ajándéka, megszüntetésére gondolni sem szabad, csak gátat kell vetnünk a visszasságoknak, melyet lelkiismeretlen emberek követnek el.”³⁷ Comenius az új helyzetben ugyanazt az önkorlátozó magatartásformát kívánja meg, amit Patakon a művelt nemzetről szólva vázolt. Különben Európa elveszti önazonosságát.

Még annyi ideje van, hogy papírra vesse a *Panorthosiát*, vagyis összefoglaló művét, a *Tanácskozás az emberi állapotok megjavításáról*. Beszél itt a világ népeit egyesítő felvilágosult, úgynevezett egyetemes politikáról. Felvázolja az intézményeket: egyetemes szenátus, nemzetek feletti bírói világtanács, valamiféle közös parlament őrködne a végre megtalált békén. Az egyesült Európa előképét vázolta volna fel? Közép-Európából jött, tudta, hogy Európa önazonossága a változatosságok egységes megőrzésében rejlik. Műve nyolcadik fejezetének ezt a címet adta: „Az embertelenség megszüntetéséről, azaz a kölcsönösen meggondolatlan cselekedetek és a belőle eredő viszályok, gyűlölködések és jogtalanságok megakadályozásáról. Miközben sok szó esik a múlt feledéséről, a türelemről és a kölcsönös megbékélésről.” Comenius azt vallotta önmagáról, hogy a „vágyak embere”, s legfőbb elképzelése, a kölcsönös megértés Európája ma is a vágyak világában létezik csupán.

³⁶ Comenius *De cultura*, 12.

³⁷ Comenius *Angelus Pacis*. Vö.: Kratochvíl, M. V. 1975. 220–221. Pach Zs. P. 1987. 905–910.

A „KERESZTÉNYSÉG ACHILLESE”

1661 májusának végén, egy esztendővel azután, hogy II. Rákóczi György erdélyi fejedelem a törökkel harcolva halálos sebet kapott a szászfenesi csatáren, nevezetes beszélgetés zajlott le a bécsi Burgban Porcia herceg, a Titkos Tanács elnöke és Molin velencei követ között.¹

A velencei követ kifejtette, hogy a keresztény világ és az oszmán birodalom háborúja már elkerülhetetlen. Nem engedhetik, hogy a törökök megszerezzék Erdélyt, mert abból az egész kereszténységre romlás következne, jobb háborút viselni a török ellen Erdélyben és Erdéllyel szövetségben, mint Magyarország területén úgy, hogy a Fejedelemség az ellenség oldalára kerül. Lipót császárt és magyar királyt Róma és a német fejedelemségek készséggel segítik, Franciaország felkészült rá, hogy belépjen a törökellenes ligába, Velence pedig már jó ideje el van szánva a nagy vállalkozásra. Porcia herceg ugyancsak súlyosnak tartotta a török veszélyt, de a különböző országok segítőkézsége és a Habsburg-dinasztia érdekei között ellentmondást látott.

A beszélgetéssel egy időben járnak Bécsben egyfelől a tatár kán, másfelől pedig az Erdélyi Fejedelemség követei. Az 1657-ben kirobbant és azóta megoldhatatlannak tűnő erdélyi konfliktusban Isztambul megbízásából a tatár kán követe közvetítést ajánlott fel a Porta és a Habsburg-kormányzat között: ha Lipót császár nem ad segítséget II. Rákóczi György utódjának, Kemény János fejedelemnek, a szultán kész a békés megegyezésre. Ezzel szemben az erdélyi főkövet, Bánffy Dénes, majd Teleki Mihály követ azért jöttek Bécsbe, hogy folytatva az utat, amit II. Rákóczi György megkezdett, mielőbbi segítséget kapjanak, és sürgezzék, amit 1657 óta többször megígértek nekik: az európai országok, a kereszténység összefogását a török ellen. Erdély ügyét ugyanúgy az egész kereszténység ügyével kapcsolták össze, amint azt a velencei követ is kifejtette.²

A kortárs megfigyelők ekkor már jó ideje kulcsfontosságú országnak tekintették Erdélyt az oszmán birodalommal szemben háborúra készülő Európa szempontjából. Majd a század végéről, a törököt visszaszorító harcok diadalmamórából tekintve vissza az előzményekre, sokan jelölték 1657-tel a háború kezdetét. A jól értesült Rycault szerint II. Rákóczi György indította el a Lipót csá-

¹Aloise Molin jelentése. Baden, 1661. május 21. In: Pribram, A. 1901. No. 210. – Shaw, J. 1971. 5–7.

²EOE XII. 506–510. – Vö.: Trócsányi Zs. 1972. 24. – Ivanics M. 1991.

szár török háborújához vezető események sorozatát. Comenius, aki jól ismerte és nagy reményeket fűzött hozzá, sajnálkozva tekintett vissza rá. Isaac Basire a „kereszténység Achillesének” nevezte.³ Porcia herceg és a velencei követ beszélgetését tehát az előzmények és a következmények, a hosszabb távú történések avatják felidézésre érdemessé, mint határozott megfogalmazását annak az európai igénynek és erdélyi követelménynek, hogy a Fejedelemség a kereszténység oldalán vegyen részt a török elleni nemzetközi vállalkozásban.

Illúzió volt mindez, vagy reális alternatíva? A régi és újabb történeti irodalom nagy többségéből végletes válaszokat kaphatunk. Ezek lényege, röviden összefoglalva, így hangzik: Erdély 1657-ben „elbukott”, ami pedig ezután következett, nem volt más, mint „zavaros idő”, „lassú haldoklás” a török-orientáció és a Habsburg-orientáció között, politikusai egyéni érdekeiket hajszolva az egyik vagy a másik félnek „eladták” az országot. Bethlen Gábor fejedelem gazdag országa siralmas véget ért: nemzetközi jelentőségét veszítve a török oldalán harcolva, a török uralommal együtt szűnt meg, nem mutatva fel semmit, amivel a nagy küzdelemhez hozzájárulhatott volna, vagy ami önálló állami életének folytatására alkalmassá tette volna.⁴

Ezzel szemben érdemleges művek hangsúlyozzák, hogy Erdély 1657–1660 háborúi után is gazdasági, politikai, művelődési szempontból egyaránt szerves része maradt Európának. Sajátos helyzetének keretei között, súlyos belső bajokkal küzdve is az erdélyi politika az országos érdek zsinórmértékéhez igazodott, és önálló állami életének másfél évszázada alatt teaurált értékei hosszú századokra kiható érvénnyel formálták ki az ország jellegét. A korszak diplomáciai forráskiadványaiból bőségben idézhetnénk Molin követ véleményéhez hasonló részleteket Erdély súlyáról, fontosságáról a törököt kiűző háborúk korszakának bármely esztendejéből. Sagredo 1665-ben németországi követségéből visszatérve összefoglaló jelentésében elismeréssel ír II. Rákóczi György fejedelemről, aki a törökkel harcolva halt meg.⁵

Az újabb kutatások eredményei egyenesen megkövetelik, hogy az Erdélyi Fejedelemség utolsó fél évszázadának történetéről kialakult egyoldalú képet a török ellen harcoló Európához való viszonyán is áttekintve felülvizsgáljuk, az erdélyi politikát mindennemű túlzástól, leegyszerűsítéstől tartózkodva, a valóságnak minél inkább megfelelően igyekezzünk megismerni. Az európai történelem csonkul, az egyetemes múlt képe torzul, ha lemondunk az olyan korabeli

³Rycault, P. 1687. 108. – Comenius, J.: A Generall Table of Europe... London, 1669. 57. – Basire, I.: Deo et ecclesia sacrum. London, 1668. Prefatio. Mindhármát idézi Gömöri Gy.: II. Rákóczi. 48–52. – Maurizio Nitri: Ragguaglio dell'ultime guerre di Transilvania et Ungaria. Venetia, 1666. Francia nyelvű kiadása: Amsterdam, 1680. – Nicola de Oliver y Fullana: Recopilacion Historica de los Reyes Guerras, Tumultos y Rebeliones de Hungaria. Köln, 1687. – Jean Leclerc: Histoire d'Eméric comte de Tekeli, ou Mémoire pour servir à sa Vie. (1694). Vö.: Kőpeczy B. 1983. 245., 298., 305–316. – Barker, Th. M. 1967. 22. – Eickhoff, E. 1970. 196.

⁴Szekfü Gy. 1925. – Kosáry D. 1951. 425–434. – R. Várkonyi Á. 1964. 221–250., 282–284. – Varga I. 1969. 245–246. – Wagner, G. 1964.

⁵Szádeczky B. 1911. – Gyárfás E. 1923. – Tavaszi S. 1943. – Hudiř, I. 1927. – Wolf, A. 1859.

kis országok, mint az Erdélyi Fejedelemség politikai kultúrájának, e politika működési mechanizmusának, tényleges történelmi értékeinek ismeretéről.

Tanulmányunkban ennek a hatalmas témakörnek egyetlen részletét vizsgáljuk, azt, hogy II. Rákóczi György és fejedelemsége mennyiben és hogyan lett katalizátora a törökellenes nemzetközi szövetségeknek. Nem térhetünk ki a kor szak számos hadi eseményére. Az európai hatalmi és diplomáciai viszonyok kor szakunkban különösen gyorsan változó körülményeit sem taglalhatjuk. A teljes dokumentáció idézésére sincs e helyütt lehetőségünk. Hangsúlyoznunk illendő azonban a kutatástechnikai és forráskritikai nehézségeket. Mivel az Erdélyi Fejedelemség állami önállóságát elvesztette, kormányzati iratanyaga nagyrészt szétszóródott. Konstantinápoly Erdély-politikájának indítóokait, motivációit éppen annyira nehéz közvetlen forrásanyag alapján rekonstruálni, mint általában a török kormányzat szándékait sem lehet biztonságosan feltárni. Mivel Erdély államiságának ideje alatt mindvégig török protektorátus alatt állt, a Portának adót fizetett, és az oszmán birodalom fegyvereseivel volt körülvéve, a korra jellemző módszerekkel politizált. Rejtjeles levelek, fedőnevek, többszörösen biztosított, óvatos akciók segítségével.⁶

A KITÖRÉS KOCKÁZATA

II. Rákóczi György fejedelemtől minden iskolai tankönyv megírja, hogy 1657 elején hadjáratot indított Lengyelországba, és súlyos vereséget szenvedett. Hadseregét a krími tatárok fogságba vetették, Erdélyt végigpusztították. A következményekről azonban kevés szó esik. A haderő nélkül visszatérő Rákóczit országában pánik és hatalmi válság fogadta. Portai parancsra a rendek megfosztották méltóságától, és két ízben is új fejedelmet választottak, ő azonban nyílt háborút kezdett a törökkel. Az erdélyi–török háború első szakasza három éven át tartott (1657–1660) és önmagában teljesen érthetetlen. Már a kortárs történetíró, Szalárdi János eltűnődött azon, hogy a hatalmas világbirodalomnak a kis Erdélytől, „majd mint az elefántnak a szúnyogtól” miért kellett tartania. Erdély lakossága ebben az időben különböző becslések alapján hatszázezer–kilencszázezer lehetett. Bethlen János tájékoztatása szerint a nagyvezér százezer főnyi haderővel támadt Erdélyre. Ha ez túlzás is, a pusztaság számadatok összevetése is elgondolkozásra késztet: az egyenlőtlen feltételek milyen háborúja zajlott, miért küldött a Porta ilyen hatalmas, más európai vállalkozására jellemző nagyságrendű haderőt a kivérzett, hadseregét veszített Erdélyre?⁷

Ha pedig valóban Rákóczi minden realitásérzékét veszítve kezdett háborút a törökkel, hogyan tarthatott ez a képtelenül egyenlőtlen küzdelem három évig? Erdély határai között maradván a kérdésre nincs felelet. A Fejedelemség és a török konfliktusa azonban messze túlterjedt a kis ország határain, általánosabb

⁶Az indítók meghatározásának nehézségeiről: Leitsch, W. 1983. – Tóth S. L. 1982. – R. Várkonyi Á. 1980/1.

⁷Szalárdi krónikája, 347. – Bethlen J. 1663. 36.

európai érdekekkel sodródott egybe. Sőt, az oszmán hatalom európai terjeszkedését visszaszorító nemzetközi háború perspektívájába kapcsolta a Fejedelemség ügyét.

A lengyelországi hadjárat közvetlen okait eléggé tisztázták: a megüresedett lengyel trónra a három jelölt között Rákóczi volt az egyik. Esélyeit Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király hagyománya, felesége, Báthory Zsófia révén az egész Báthory-rokonság, fia, I. Rákóczi Ferenc lengyel királyságának terve és széles körű nemzetközi kapcsolatok növelték. Nem világos azonban, hogy miért az országot megtámadott svédek szövetsége mellett döntött szinte az utolsó órában.

A döntés mélyebb összefüggéseit a török állásfoglalás világítja meg.

A portai politikában új fejezetet nyitott, hogy 1656. szeptember 14-én Köprülü Mehmed lett a nagyvezér. Köprülü tervére jellemző, hogy Rákóczi lengyelországi hadjáratát hajlandó lett volna fegyveresen segíteni, ha az oszmán birodalom hódítását szolgálja. A nagyvezér tolmácsa, Zülfikár (Zöldfikár) aga révén közölte véleményét II. Rákóczi György portai rezidensével. Harsányi Jakab 1656. szeptember 20–21-én kelt, részben rejtjeles jelentésében számolt be róla.⁸

A Portának mind a lengyellel, mind a svédvel „hiti vagyon; egyik sem declarálta magát ebben motusban, hogy az portának ellensége legyen, azért sem arra nem mehetnek, hogy az lengyel ellen menjen nagyságod, sem az svédvel való conjunctióra. Az nagyságod fejedelemsége, azt mondja, jobb száz lengyel királyságnál is, az ország pusztá, jövedelmetlen, az szomszédok, minemő az tatár, s többek, rosszak; ha be találna ütni Lengyelországban (melyet soha az tatár meg nem tűrhetne) nagyságod, soha el nem szenvedné, abból egy háborúság következnék ... Mindazonáltal [és ez a lényeg], ha ugyan nagyságodnak az lengyel királysághoz vagyon kedve, annak az útja nem az, hogy mi általunk s ő általa olyan nagy dolog mehetne végben... Az dolog ez, ha nagyságod mit akar, jöjjön nagyságodnak immediate hatalmas császárhoz az portához levele, követe s mind Erdélyből s mind Lengyelországból az nagyságod követje által kéredzék, [kérjen engedelmet] az lengyel követ kérje nagyságodat az ország nevével. Hitét ahdnaméját az portával újjobban újítsa meg nagyságod; úgy cselekedett Bátor István is, kit öt-hat bégek szép seregekkel s az erdélyi haddal bekísértek Lengyelországban.”

A nagyvezéri posztot éppen megragadó Köprülü Mehmed tehát nem utasítja el eleve a hadjárat tervét. Ha a lengyelek Rákóczit a Portától kérik a trónra, ha Rákóczi új ahdnamében foglalt feltételek között a Porta akaratából indul Lengyelországba, török seregekkel segítik. Ily módon ugyanis a szultán ölébe hull vazallus államként a kereszténység védőbástyája nevet viselő ország, a balti-tengeri kereskedelem kulcsa, amiért 1654 óta Oroszország, 1655 óta pedig

⁸ Kissling, H. J. 1972. – Nagy irodalommal: Hegyi K. 1976 és 1985. – Harsányi Jakab II. Rákóczi Györgynek. Konstantinápoly, 1656. szept. 20–21. Szilágyi S. 1874. 471. – Hegyi K. 1976. 273. – A Lengyelország felé irányuló török expanzióról: Wojcik, Z. 1960.

Svédország áll harcban a lengyelekkel, a jövőbe utalva a vesztfáliai béke reményeit a hosszú távú nyugalomról Európában. Hódoltatás útján foglalni el területeket általános módszer a török politikában. Azt is tudtára adta Rákóczinak a Porta, hogy ha másként cselekszik, az oszmán birodalom legféltettebb haderejével, a tatárokkal találja magát szemben. Mindezt tudva Rákóczi és kormányzó körének döntése annál súlyosabb volt, de nem nélkülözött általánosabb megfontolásokat. Azt nem vállalták, hogy a Porta eszközei legyenek.⁹

II. Rákóczi György politikájában uralkodásának kezdete óta két határozott tendencia figyelhető meg: egyrészt igyekszik minél több szállal kötődni az európai hatalmakhoz, másrészt háborúra készül a török ellen. A két igyekezet lényegében közös forrásból fakad: kiszakadni az oszmán birodalom elszigeteléssel fenyegető kötelékéből, és mint ilyen, nem új. De amíg korábban Bethlen Gábor az európai hatalmi konfliktusok között bizonyos egyensúlyozó politikával erősíthette meg a kis ország állami szuverenitását a törökkel szemben, I. Rákóczi György fejedelemnek már tapasztalnia kellett, hogy a Porta nem tűri Erdély aktív külpolitikáját, mert sérti érdekeit. II. Rákóczi György és diplomatái – Kemény János és Mednyánszky Jónás –, úgy látszik, felismerték, hogy a vesztfáliai békével a vallási mezben zajló háborúk korszaka lejárt, az európai hatalmi átrendeződés következtében az oszmán birodalom és a keresztény országok között előbb-utóbb elodázhatatlan az összecsapás. Sőt, 1645 óta a velencei–török háború Kréta szigetért és Kandia váráért általánosabb európai érdekeket is érint, hiszen ha a török győz, az oszmán birodalom kiterjeszti hatalmát a földközi-tengeri kereskedelem egyik fontos támaszpontjára és egész Görögországra. 1645 után VII. Sándor pápa, majd a velencei köztársaság Lengyelország összefogásával szövetség szervezését kezdeményezte, és számítottak Erdélyre, a román vajdaságokra és Moszkvára is. 1648-ban tehát, amint elfoglalta II. Rákóczi György a fejedelmi széket és felajánlotta kardját III. Ferdinándnak a török ellen, nem volt magános kezdeményező, hanem elképzelése széles körű európai mozgalomba illeszkedett. Ha pedig meggondoljuk, hogy 1648–1655 között Rákóczi számos európai országgal megpróbált kapcsolatot teremteni, további következtetésre juthatunk.¹⁰

Az általános elvárást az 1650-es évek elején Zrínyi Miklós így foglalta össze: török és keresztény nyelveken közpróféciák forognak arról, hogy „közel vagyon az török hitnek romlása”. Az egész kereszténység ezt kívánja. Minden keresztény fejedelem a kényszerítő körülmények miatt kész lenne harcolni a török ellen: „Velencések... contribuálnának és ligába jönnének velünk... mi lenne, ha mindnyájan egybenfognánk? ha a lengyel egyfelől, olasz másfelől, mi innen, kazul basa (a perzsák neve Zrínyi szövegeiben) túlsó részről rázni kezdenénk az

⁹Tóth S. L. 1982. 168–169. – Dávid G. – Fodor P. 1983. 283., 287., 292. – Inalcik, H. 1954. 103. – A vazallus államok státuszának különbözőségéről: Sugar, P. 1977. – A Lengyelország felé irányuló török terjeszkedésről: Hegyi K. 1976. – Battaglia de O. F. 1982. 42–43.

¹⁰Hudić: 1927. 157. – Angyal D. 1900/2. 1900. – Szilágyi S. 1891–1892. – Djuvara, T. G. 1914. 209–215.

othoman falnak fundamentomit... Velencések előttök való okaért, pápa hitünk terjedéséért, német azért, hogy idő és alkalmatosság vagyon rá...”¹¹

A Habsburg-kormányzat azonban az 1640–1650-es évek fordulóján nem érezte magát felkészültnek, hogy a harmincéves háború pusztító évtizedei után a törökkel bocsátkozzék hadi vállalkozásba, és megújította Konstantinápolyal az 1606 óta fennálló békét; II. Rákóczi György azonban továbbra is jó kapcsolatokat tartott fenn az adott keretek között a császári udvarral. Ugyanakkor nem volt talán még erdélyi fejedelem, akinek annyira jó és szoros összeköttetései lettek volna a Magyar Királyság főméltóság-viselőivel, mint neki.¹²

A Magyar Királyság főméltóság-viselőinek erdélyi orientációját a török elleni háború terve határozta meg. Jól jellemzi ezt az úgynevezett *Nádori Emlékirat*, amelyet mai tudásunk szerint Zrínyi környezetéből intéztek II. Rákóczi György-höz a küszöbön álló nádorválasztás ügyében. A két „magyari ország”, a Királyság és Erdély közös politikai célját így jelöli meg ez az írás: „Bizony, ha volna erős, körmös kéz, most volna a törököt lehetséges megtántorítani.” Ugyanezt a célt Lippay György esztergomi érsek 1655 elején, a nádorválasztó országgyűlés küszöbén, Zrínyi Miklós megválasztási esélyeit is latolgatva, és ismertetve a török elleni háborútól szinte rettegő Habsburg-kormányzat szempontjait, így fogalmazta meg: „Tartsuk meg édes fiam Uram ezt az édes hazát nemzetségünknek.” Lényegében nem új fejlemény a magyar történelemben, hogy Erdély protestáns fejedelme és a Magyar Királyság egyházi főméltósága közös politikai cél érdekében fogott össze, bár a kérdés részleteinek kidolgozásával mindmáig adós a történetírás.¹³

Lippay levele nem tekinthető csupán egyszeri politikai akciónak a nádorválasztás érdekében, hiszen őszintén feltárta a császári udvar álláspontját, és elismeréssel írt Zrínyi Miklósról, aki végül nem került be a nádorjelöltek közé. Az 1655. évi országgyűlésen Wesselényi Ferenc nyerte el a nádori méltóságot; a magyar rendek azzal a feltétellel választották meg Lipót főherceget magyar királynak, hogy még életében kiűzi a törököt az országból. II. Rákóczi György pedig hamarosan nagy bizalommal értesíti Lippayt diplomáciai lépéseiről: „Istennek hála, mi a két szomszéd oláh vajdákkal egyezségben és békességben vagyunk... kozák követeket várunk, kik barátságos ajánlásokkal jöttek hozzánk.”¹⁴

Az erdélyi fejedelem katolikus orientációját általában a török ellen készülődő Európában már érlelődő keresztény szolidaritás mentalitásával tudjuk magyarázni. Ez a gondolat majd csak az 1683–1699-es háborúban jelenik meg

¹¹Zrínyi Miklós: *Discursusok*. ZK I. 119.

¹²Szilágyi S. 1875. II. – Péter K. 1972.

¹³Nádori Emlékirat. ZMÖM II. 176–192. – Lippay György II. Rákóczi Györgynek. Pozsony, 1655. január 19. Flt 42. No 54. – II. Rákóczi György Lippaynak. Fejérvár, 1656. szeptember 17. PLt Arch. Sec. X. No. – 196/11 Rad. 158. fol. 136–137.

¹⁴II. Rákóczi György Lippay György érseknek. Fejérvár, 1656. szeptember 17. PLt Arch. Sec. X. No. 196/11. Rad. 158. Fol. 136–137.

teljes kifejlettségében, oly módon, hogy a protestáns és a katolikus országokat fogja össze, de egyes elemei már az 1650-es években feltűnnek. II. Rákóczi György követe Cromwellt a Vaskapunál véget érő kereszténység védelmére felszólítva köszöntötte. A Lord Protector pedig Erdély felelősségére hivatkozva nemcsak arra kérte a fejedelmet, hogy a protestánsok védelmében, hanem hogy az általános biztonság megteremtése érdekében is munkálkodjék.¹⁵

1655–1656 döntő jelentőségű évek voltak az erdélyi politikában: a fejedelem törökellenes szövetséget köt Constantin Szerban havasalföldi és Gheorghe Stefan moldvai vajdákkal, és rendezi viszonyát az egész Európával kapcsolatot teremtő ukrainai hetmannal, Bogdan Hmelnickijjal.¹⁶

Mi készítette törökellenes politikára II. Rákóczi Györgyöt? A közép-kelet-európai országok oszmánellenes összefogását szervező Báthory István útját akarta járni? A török bizalmatlansága és állandó fenyegetődzése, hogy ráküldi országára a tatár kán hadait? Hiába fizette meg ugyanis II. Rákóczi György a Portán apjának tartozásait, és küldte rendszeresen a felemelt adót, hiába tartott a régi erdélyi hagyományokat folytatva rezidenseket Konstantinápolyban, tudomásul kellett vennie, hogy a szultáni udvarban nem bíznak benne. Már 1649-ben eljutott hozzá a divánból kiszivárgott vélemény, miszerint a fényes Porta úgy véli, hogy II. Rákóczi György titkos ellensége a szultánnak, és ha rosszra változna a török nemzet állapota, azonnal nyíltan ellene fordulna.¹⁷ Külpolitikáját növekvő ingerültséggel figyelték. Többször intették, hogy ne bontogassa a két császár – a Habsburg- és a török császár – közötti békességet. Jól jellemezte a portai mentalitást az egyik legtekintélyesebb erdélyi politikus, Haller Gábor: „irigy szemmel nézi... a hatalmas nemzetekkel való szövetségét” Erdélynek.¹⁸ Konstantinápoly növekvő bizalmatlansága Erdéllyel szemben azonban már nem ok, hanem okozat.

Az 1650-es évek közepén az Erdélyi Fejedelemség általánosabb fejlemények miatt került súlyos döntés elé. A törökkel való évszázados együttélés következtében kifinomult érzékkel rendelkezett a konstantinápolyi viszonyok megítélésére, s minden jel az oszmán birodalom súlyos belső válságára mutatott. Ugyanakkor az európai udvarokat járó diplomaták és az egyetemekről visszatérő értelmiség a keresztény világ megújulási mozgalmairól hoztak értékes híreket.

Ha az ifjú fejedelem a Porta járószalagján marad, óhatatlanul elszigetelődik a keresztény Európától. Ha Lengyelország a svédek és az oroszok kezébe kerül,

¹⁵Schaum erdélyi követ beszéde Cromwell Oliverhez. 1655. május. MTO 1859. 216–217. Cromwell II. Rákóczi Györgynek. Whitehall, 1655. május. In: Milton, az angol forradalom tükre. Összeállította, az előszót, a magyarázatokat és a jegyzeteket írta: Szenczi M. Budapest, 1975. 132–134. – Köpeczi B. 1983.

¹⁶Demény, L. – Cernavodeanu, P. 1974. 131–155.

¹⁷Serédi István erdélyi követ II. Rákóczi Györgynek. Konstantinápoly, 1649. május 2. Szilágyi S. 1874. 17–18.

¹⁸Haller Gábor II. Rákóczi Györgynek. Borosjenő, 1656. szeptember 6. Szilágyi S. 1874. 456., 457.

bezáródnak előtte a nyugati világba vezető kereskedelmi utak. Ha Velence fölébe kerekedik a töröknek vagy nemzetközi szövetséget létesít ellene, és Erdély a török oldalára szorul, menthetetlenül elvérzik, vagy úgy, hogy az oszmán hatalom segédcsapataként kell bekapcsolódnia a háborúba a kényszernek engedve, vagy úgy, amint erről már korábban volt szó a Portán, hogy a szultán átengedi Erdélyt a Habsburg-császárnak, ha a török csapatok szabad átvonulást kapnak a Habsburgok országain Velence felé. A Fejedelemség évszázados kérdései ezek új körülmények között.

A török szándékával szembeforduló erdélyi politikát 1656-ban nemcsak raciónális érvek, hanem államelméleti megfontolások is vezették. Barcsai Ákos, Hunyad megyei főispán és a Fejedelemség egyik jelentős politikusa, 1656 őszén megírta álláspontját a tervezett lengyelországi hadjáratról.¹⁹ Részletesen ecsetelte a nehézségeket, azt, hogy a hadjárat költséges, a török nem engedi, a Habsburg-császárnak ellenére van, mert a lengyel mellett áll, Lengyelország régi szomszéd, és Augustus császár szavait idézve „csak gyenge békességet is, hasznos hadakozásban feltölt reménségnél feljebb becsüli”. De kérdés: vajon a Fejedelemség maradhat-e semleges? Barcsai kifejti, hogy már régen szerette volna, ha Erdély, felhagyva a semlegességgel, confederált volna, mert „az neutrálistaság is kegyelmes uram, semmi nem egyéb, hanem az veszedelemnek utóljabb [későbbi] s súlyosabb volta”.²⁰ A semlegességből kilépő ország sorsa a szerencsétől függ – írja Barcsai –, miként Machiavelliben olvasta, bár lelkiismerete nem engedi, hogy egyetértsen az *Il Principe* szerzőjével. Mégis, Barcsai végül a svéd szövetség mellett tette le a voksát a lengyelek ellenében.²¹

A döntés államelméleti szinten Justus Lipsius tanácsára vezethető vissza. Az Erdélyben is rendkívül népszerű Lipsius főművét, a *Politikát* Bethlen Gábor egykori híve fordította le magyar nyelvre, és törökellenes koncepciót hordozó ajánló sorokkal adta ki 1642-ben. Lipsius hangsúlyozza, hogy a két hatalom között élő kis országoknak nem könnyű dönteniök, hogy hová álljanak, a politikai ráció azonban azt kívánja, hogy a két versengő hatalom közül az erősebbet válasszák. Ilyen esetekben ugyanis valójában sem semleges nem maradhat, sem valamiféle középutat nem követhet. Ajánlatos tehát, hogy cselekedjék egyértelműen.²²

„Az Isten engedje, hogy erdéli *fejedelem* által virradjon meg szegény magyarra” – írta Zrínyi, amikor híret vette Rákóczi elhatározásának.²³

¹⁹ Barcsai Ákos II. Rákóczi Györgynek. Lugos, 1656. szeptember 6. Szilágyi S. 1874. 445–450. – A döntések racionális érveiről: Perjés G. 1981.

²⁰ Szilágyi S. 1874. 449. – Diplomáciai sikereiről: Horn I. 1993. 259.

²¹ Barcsai a hadjárat kudarca után ezt, úgy látszik, tagadta. Vö.: „Barcsay Ákos feleleti az Rákóczi György volt fejedelemnek... irására” című pasquillus. Szalárdi krónikája 463.

²² Justus Lipsius 1970. 262–263. – Zrínyi Miklós II. Rákóczi Györgynek. Csáktornya, (1657.) január 24. ZMÖM II. 249–250.

²³ Zrínyi II. Rákóczi Györgynek. Csáktornya, (1657.) január 24. ZMÖM II. 250.

A horvát bán e súlyos kijelentését a magyar történetírók különbözőképpen értelmezik. Nézetünk szerint Zrínyi is azt remélte az erdélyi fejedelem vállalkozásától, mint a többi magyar politikus – Wesselényi nádor, Nádasdy országbíró, Lippay érsek –, hogy bázist teremt a törökellenes politikára. Ha elnyeri Rákóczi a lengyel koronát, követheti Báthory István példáját, szövetséget szervezhet, háborút robbanthat ki a török ellen.

II. Rákóczi György legfőbb tévedését később abban látták a történetírók, hogy amikor a lengyelországi hadjárat kudarcba fulladt, hadseregét a krími tatárok fogságba hurcolták, Erdélyt feldúlták és kirabolták, a Porta pedig előbb őt (1657. október), majd a két román vajdát (1658. január és március) megfosztotta hatalmától, nem vonult vissza, nem békélt meg, hanem fegyveres harcot kezdett a törökkel. Természetesen, miként a kor minden uralkodóját, II. Rákóczi György fejedelmet is eltöltötte a dinasztiaalapítás vágya, és országaról sem mondott le egykönnyen. Édesapjától a török hatalomtól való óvatos függetlenedés politikáját örökölte. Látszólag eszeveszett vállalkozása mögött azonban elég széles körű társadalmi elvárás és nagy nemzetközi biztatás mutatható ki.

TÚZIJÁTÉK FRANKFURTBAN – TÚZVÉSZ ERDÉLYBEN

Mindazok is, akik a lengyelországi hadjárat, majd a későbbi fejlemények miatt ellenérzéssel és kritikusan írtak Rákócziról, csodálkozva állapították meg, hogy a meggyötört Erdély társadalmának számottevő része állt melléje. Minden megpróbáltatás és csalódás, sőt jogos félelem ellenére, annak ellenére, hogy Rákóczi katonái sem bántak kesztyűs kézzel az erdélyi falvakkal. A várak katonasága, a csíkiek, majd a többi székely szék és a fejedelmi család régi híveinek egy csoportja még mindig bízott Rákócziban. Sőt a Barcsainak felesküdek is feltevéssel szabták és esküszövegükbe is befoglalták, hogy ha Rákóczi megbékél a Portával, hűségére visszatérhessenek. Szalárdi a lényegre mutat, amikor megállapítja, hogy azért fogadták készséggel Rákóczit az erdélyiek, mert nagyon régen kívánták a török elleni háborút, s boldogok, hogy „megérték ezt az időt”, s a fejedelem „bátorságát, hírét s nevét, magaviselését az égis magasztalják”.²⁴

Nagyobb súllyal esett latba azonban Rákóczi döntésében, hogy figyelemre méltó külső segítségre számíthatott. 1657–1658 fordulóján a török ellen segítséget váró Erdély számára némileg kedvezőnek látszottak az európai viszonyok. A Kandiáért harcban álló Velence örömmel kapott az alkalmon, hogy a török erőket másutt kössék le, és messzemenően szorgalmazta, hogy az európai országok nyújtsanak Rákóczinak segítséget. A Habsburg-kormányzat a német-római császárválasztás előtt állt. Ha I. Lipót ausztriai császár és magyar király kész a török ellen harcba szállni, akkor fiatal kora és a német fejedelmek francia orientációja miatt kétes esélyei a megválasztásra egy csapásra megváltoznak. Ugyanakkor Franciaország érdekeivel is egybevág a török elleni háború. A magyar politikusok ostroma pedig a Burgban Rákóczi megsegítése érdekében általános

²⁴EOE XII. 99. – Szalárdi krónikája 410. – Bethlen J. 1663. 40., 44.

nemzetközi feltűnést keltett. Igaz, a nehézségek sem voltak kicsik. Mindeneke-
lőtt a svéd háború okozott súlyos gondokat a császári kormányzatban. Ugyanak-
kor az a tény, hogy maga a nagyvezér indul hadjáratra Erdély ellen, egész Euró-
pa figyelmét felkeltette.

A bécsi pápai nuncius biztosítja Rákóczi, hogy a „kereszténységnek oltalmá-
ra való mostani jó igyekezetiben... ha fogyatkozása lenne is, véghez viszi, az
pápa... költségével is segíti”. Velence a pápa támogatásával a német fejedelmek-
hez küldött követet a török elleni segítség ügyében – jelenti.

Rákóczi, mielőtt választott volna a törökkel való megbékélés és a háború
között, elküldte köveit I. Lipót osztrák császárhoz és magyar királyhoz, a pápa
bécsi nunciusához, a velencei követhoz és a német fejedelmekhez. Kötelezte
magát, hogy ha Lipót császár hadba száll, kész élete végéig „deffensive quam
offensive” harcolni a török ellen, és megígérte, hogy a küszöbön álló császárvá-
lasztáson mint protestáns fejedelem minden befolyását latba veti Lipót érdeké-
ben. A magyar politikusokkal összefogva, minden engedményre kész a nagy cél
érdekében: átengedi a királynak magyarországi vármegyéit, átad két várat,
lemond arról a 100 ezer forintról, amit anyja adott kölcsön az Udvari Kamará-
nak, és messzemenő kedvezményeket nyújt a katolikus klérusnak. Ugyanakkor
előkészíti a kozák szövetséget, és az Erdélyben menedéket talált román vajdák-
kal készül a török ellen.²⁵

A magyar főméltóság-viselők szorongva várták a nemzetközi fejleményeket,
s 1658 nyarán Zrínyi bizakodva írt a közelgő magyar országgyűlésről, „amely-
nek veleje, vagy tárgya, ha nem csalódom, teljesen Erdély ügye”.²⁶

A császárválasztás (1658. július 18.) után azonban a Habsburg-kormányzat
tudatta a Portán, hogy nem avatkozik a szultán és a Fejedelemség konfliktusá-
ba. Ugyanakkor Erdélyben Köprülü Mehmed nagyvezér elfoglalta Jenő várát,
Barcsai Ákost tette fejedelemmé, és török őrseget helyezett a Fejedelemség két
fontos erősségébe: Lugos és Karánsebes várába. I. Lipót osztrák császár és
magyar király megválasztását német-római császárnak Frankfurtban tűzi-
játékkal ünnepelték. A magára hagyott Erdélyt pedig hamarosan török és tatár
csapatok borították lángba.

„Bizony recsegve-ropogva omlik össze Erdély, és én Senecával mondom: Ha
egyszer az Isten elkezdte letörni a szerencséseket, akkor azt gyorsan végzi” –
írta Zrínyi a tatár csapatok pusztításáról, az ezerszámra elhurcolt rabokról érke-
ző erdélyi hírek hatására. Az új fejedelem, Barcsai Ákos pedig ugyancsak köve-

²⁵ Bánffy Dénes követi jelentése. Vienna, 1658. március 11. 23. Szilágyi S. 1874. 607–609. –
Vö.: Battista Nani jelentései, hangsúlyozva a nehézségeket is, különösen: 1658. március 20., július
27. Pribram, F. A. 1901. 49–66. – Lewinson, A. 1913. 80., 91., 92., 642–644.

²⁶ „Appropinquat diaeta Hungarica, cuius substantia vel subjectum, ni fallor, totum in materia
Transilvaniae est.” Zrínyi Ruchich Jánosnak. Csáktornya, (1658.) június 28. ZMÖM II. 269., 509. –
A pápai nunciusnál Nádasdy Ferenc országbíró járt közben: Szilágyi S. 1875. II. 14. – Auerbach, B.
1887. 117–123.

teket küldött Bécsbe, hogy a Porta igényeinek megfelelően a mielőbbi megegyezést s a török–Habsburg béke megerősítését eszközölje ki.²⁷

Az udvar mindenáron engedményekre kész politikáját, tehetetlenségét a velencei követ ugyanúgy elítélte, mint a magyar politikusok. Különösen Zrínyi fogalmazott élesen: „Bárcsak nagyszerű királyunknak – amint ehhez illő testében hősi lelke van, és úgy látszik, neve is ezt jelképezi – lennének a miniszterei is oroszlánszívűek. Talán nem panaszkodnánk most a szerencsétlen Magyarországgal együtt, hogy elveszett az ország karja, Pannónia jobbjá, sőt a keresztény országok pajzsa: Erdély. Azt mondtam, elveszett, mert nem sok hiányzik abból, hogy úgy legyen. Földült városokat, templomokat látni ott; a fejedelmi méltóság meggyalázva...” A feltehetően propagandisztikus célt szolgáló írás különben reménytelennek ítélte Erdély helyzetét: „a megmenekülésre semmi reménye”. Ugyanakkor maga Zrínyi is harcolt a horvátországi végeken, s a helyi összecsapások az általános török háború kiobbantásával fenyegettek.²⁸

Rákóczi nem adta fel a harcot, a havasalföldi vajdával „nagyobb dolgokat kezdének a török ellen”, Moldvában pedig Mihnea vajda megtámadta a török őrskéket. A velencei követ tudni vélte, hogy Rákóczi titokban megegyezett Barcsaival, a kozákoktól segítséget kapott, a pápai államtól biztatást, Franciaországtól és Angliától anyagi támogatásra reményt. Kedvező fordulatnak ígérkezett a nemzetközi törökellenes szövetség ügyében, hogy megkezdődtek a svéd háborút lezáró béke előkészületei, mert Molin jelentése szerint nemcsak a szorult helyzetben levő Dánia és Lengyelország akarja a békét, hanem Velence, Svédország, Brandenburg és a Habsburg-birodalom is, „hogy az általános (európai) béke létrejöhessen a keresztény fegyverek dicsősége jobb céljai elősegítésére”. Az 1660. május 3-án megkötött oliviai békét pedig úgy üdvözli, mint az európai uralkodók törökellenes összefogása elől a legfőbb akadályt elhárító fejleményt. Magyarországon 1659-ben az országgyűlés belső reformokról hozott törvényeket a török elleni háború érdekében, és Wesselényi Ferenc nádor 1660 elején azzal köszönti II. Rákóczi György fejedelmet, hogy a „kereszténység javára... szerencséje nőjjön”.²⁹

²⁷ „Ruit certe cum fragore Transilvania et ego Senecae assentior, ubi dicit: Semel profecto premere felices Deus cum coepit, urget.” Zrínyi Ruchich Jánosnak. Csáktornya, (1658.) augusztus 24. ZMÖM II. 270., 510. Vö.: Nani 1658. aug. 24., 31. és szept. 14. jelentései. Pribram, A. F. 1901. No. 69., 70., 71.

²⁸ „Utinam rex noster praestantissimus sicut in dispositissimo corpore spiritus heroicos gerit et vere nominis omen habere videtur: ita ministros etiam leoninos haberet; forsan non quereremur nunc cum afflictis Ungaria amississe regni brachium, dextram Pannoniae, scutum, imo murum Christianarum provinciarum, Transilvaniam. Voce amissam; quantum enim distat a tali, ibi enim videre est eversas urbes et prodita templa, prostitutam principis dignitatem...” Zrínyi Ruchich Jánosnak (1658. dec.) ZMÖM II. 280., 518. Vö.: Molin 1660. január 16. jelentése. Pribram, A. F. 1901. No. 138. Perjés G. 1965. 297–298.

²⁹ Wesselényi Ferenc nádor II. Rákóczi Györgynek. Bécs, 1660. febr. 9. AFW Fasc. 7. fol. 2. Vö.: Lippay György érsek W. Lobkowitz hercegnek, a Haditanács elnökének. Nagyszombat, 1660. április 15. – Szalárdi krónikája 511. – Molin 1660. január 17. jelentése. Pribram, A. F. 1901. No. 140.

A Porta azonban ismét gyorsabbnak bizonyult: legázolja Moldvát és Havasalföldet, majd az új vajdákat is maga mellé kényszerítve a krími tatárokkal együtt végigpusztítja Erdélyt. A magára hagyott II. Rákóczi György Kolozsvár alatt a szászfenesi síkon 1660. május 22-én csatát veszve halálosan megsebesül és meghal. Szejdi Ahmed pasa, az erdélyi török csapatok vezére pedig győzelmének súlyát oly módon növelve, hogy a Konstantinápolyba szekérszámra küldött, megnyúzott és szalmával kitömött magyar fejek közé vegyítette a maga elesett harcosaiét is, körülvette Váradot.

A MAGÁRA HAGYOTT FEJEDELEM

II. Rákóczi György halála után talán még végletebben ítélték meg történelmi cselekedetét, mint életében. Erdélyben, a Királyságban és szerte Európában. Achilles vagy Coriolanus? – tette fel a kérdést legutóbb is a halála egykorú angol visszhangját vizsgáló Gömöri György. De talán egyetlen vélemény is jelzi, hogy a válasz mennyire nem könnyű, és csak széles körű vizsgálattal juthatunk reális ismeretekhez. Rákóczi György fejedelem a török ellen harcolva veszítette életét, emlékeztetett rá két évtized múlva Kiss Imre jezsuita páter, Báthory Zsófia halotti búcsúztatójában elevenen őrizve az erdélyi protestánsok egy részének egykorú véleményét. Nevéhez nagy várakozást fűztek. Jól kifejezte ezt a várakozást a marosvásárhelyi országgyűlésről az erdélyi rendek 1659. október 9-én kelt és Wesselényi nádorhoz küldött kérelme: „mi is Nagyságtok vére csontja, nemzeti, magyarok vagyunk”, érje el, hogy a császár „mint a kereszténységnek legkiváltképpen való feje magát a Fényes Portán” Erdélyért közbevesse, hogy „az szomszéd hazának meggyulladásáa küllyebb ne terjedjen”, s ők inkább kívánnak meghalni, mint a török szolgaságban élni.

Számunkra az a kérdés, hogy Rákóczi halála és Erdély mérhetetlen áldozata mennyire tudta megmozgatni a keresztény világot s előbbre lendíteni a nemzetközi török elleni szövetség ügyét. Mintha most nyitna a vesztfáliai békerendszer zárt köre a török megszállta vagy az oszmán birodalom hatalmi szférájában élő területek felé, megsejtve, amit majd Bethlen János fogalmaz meg néhány év múlva: Erdély Európának abban a szegletében fekszik, melynek biztonsága szorosan összefügg a többi Európa nyugalmával.

Az a tény, hogy keresztény uralkodó, Erdély fejedelme elesett a török elleni harcban, s a fél évszázad óta a Duna mentén nagyobb hadi vállalkozásba nem bocsátkozó oszmán birodalom a keresztény világ fontos erődítményeként, végváraként számon tartott Várad ostromába kezdett, olyan visszhangot váltott ki, hogy ezek a fejlemények újabb katalizátorai lettek az európai nemzetközi szövetség gondolatának. Lippay érseknek a velencei követtel folytatott tárgyalásai szerint Franciaország kész segíteni, a mainzi választó és Velence kész részt venni a török elleni harcban. Ugyanekkor a magyar politikusok *Emlékiratot* nyújtanak be a császárnak, felvázolván egy nagyszabású nemzetközi szövetség tervét, amelybe Erdélyt is belefoglalták, leszögezvén, hogy a Fejedelemség megsegítését nemzetközi szövetségek írják elő, de ha a császár cserbenhagyja őket, maguk veszik kezükbe országuk sorsának intézését. Velence hasonlóképpen szorongat-

ja a Habsburg-udvart, s végül megszületik a döntés: követet küldenek a pápához a török elleni háború segélye ügyében és csapatokat Erdély határára.³⁰ Mindez azonban nem több, mint tájékozódás és erőfitogtatás.

Erdély politikusait 1658–1660 eseményei megosztották. Tekintélyes politikusok, élükön Bethlen János kancellárral, az értelmetlen pusztulás elkerülésének egyetlen útját csak a törökkel való megegyezésben látták. Reményeiket Ali pasa maga is táplálta. Barcsai fejedelmet azzal az ígérettel rendelte táborába Várad alá, hogy számára veszi meg Rákóczi híveitől a várat. Barcsai kétségbeesett helyzetében vállalkozik rá, hogy megegyezést közvetítsen a Porta és Lipót császár között. Bécsbe küldött követe utasításában kifejti, hogy ha „odakint a Birodalomban hadat hirdetnek is” a török ellen, a hadjárat vége könnyen végsőromlás lehet. Viszont a török kész megtartani a békét, de ennek az a feltétele, hogy a császár és király hívei ne kezdjenek ellenségeskedést, egyáltalán ne kezdeményezzenek semmit, ami a béke ellen van.³¹

A Louis de Suches generális vezette császári és királyi hadseregnek tehát csak az a feladata, hogy a Királyság határait védje, és tétlenül nézi végig, hogy a kemény ostromban maroknyira fogyott őrség feladja Váradot, és janicsárok vonuljanak be az Erdélyi Fejedelemség legfontosabb végvárába (1660. augusztus 27.).

A török–erdélyi háború első szakasza lezárult anélkül, hogy a kezdetek óta napirenden levő nemzetközi segítség, összefogás terveiből bármi is megvalósult volna. Nagyon leegyszerűsíténénk a valóságot, ha a kudarcot egyetlen okra vezetnénk vissza, arra, hogy a Habsburg-kormányzat mindig megtalálja az utat, hogy megállapodást kössön a törökkel.

A birodalom nincs felkészülve, előbb a svéd–lengyel háborúra hivatkozik, majd Spanyolország érdekeire, mivel a Habsburg-erőket Portugália ellen kell harcha vinni. Főleg azonban Franciaország és a német fejedelemségek miatt nem látta tanácsosnak Porcia herceg, hogy a török elleni háborúba belebojolódjanak. A Habsburg-birodalom érdekei pedig egybevágtak a török érdekeivel: Köprülü Mehmed, amíg Kandia ostromát be nem fejezi, Erdélyben és a Habsburg-birodalom határain békét kívánt.

A királyságbeli viszonyok sem szolgáltak biztos bázisul a nagy vállalkozásnak. 1659-ben az országgyűlésen a király és a rendek közös megegyezésével törvénybe foglalt reformok végrehajtására semmi nem történt, az ország vezető politikusai között súlyos ellentétek robbannak ki, s az erőszakos térítések miatt szinte a végletekig kiéleződnek a zömmel protestáns köznemesség, parasztság, városi polgárság és a katolikus főurak között az ellentétek. Tárgyszerűen mérlegelve a körülményeket, 1657–1660 között aligha volt meg a reális lehetőség a törökellenes nemzetközi szövetség létrehozására. Ilyen rendkívüli vállalkozás

³⁰ Kiss Imre: Báthory Zsófia halotti pompája. Nagyszombat, 1680. – A marosvásárhelyi egy. Wesselényinek. 1659. okt. 9. HHStA. – Hungarica. Miscellanea. Fasc. 424. – Molin 1660. júl. 27-i és aug. 17-i jelentései Grazból. Pribram, A. F. 1901. No. 167., 171.

³¹ Barcsai Instructioja Lipót császár és magyar királyhoz küldött követe, Budai Zsigmond számára. Várad alatti tábor, 1660. jún. 26. Vég helyi-gyűjt. 35. sz.

hosszú időt kíván. Az anyagiak előteremtése, a szervezési munkák ellátása mind hatalmas feladat, nem beszélve a különböző országok érdeellentéteiről s a kölcsönös bizalom teljes hiányáról. Jellemző: még messze van, hogy a Habsburg-kormányzat és Velence szövetséget kössenek, mégis a tárgyalások egyik fontos pontja már biztosítani egymást, hogy egy majdani török háborúban egymás tudta nélkül nem köthetnek békét.

Rákóczi háborúja a török ellen azonban nemcsak nagy erővel tudatosította a Magyar Királyság és az európai országok politikusai körében a nemzetközi erők mozgósításának szükségét, hanem bizonyította: anélkül, hogy a krími tatárok erejét lekötnék, nem lehet eredményesen harcolni az oszmán birodalom ellen. Moszkvára korábban is számítottak az oszmánellenes nemzetközi szövetségi tervekben. Most azonban a gyakorlati megvalósításra is megtörténtek az első lépések. 1658-ban ment Rómából Lengyelországon át Moszkvába Juraj Križanić páter, aki már korábban is készített egy memorandumot a nemzetközi törökellenes szövetségről, a kereszténység összefogásáról, aki minden bizonnyal használta Zrínyi könyvtárát, s aki mint Sobieski János király udvari káplánja, 1683-ban a kahlenbergi csatában fejezi majd be hányatott életét. S ha az első próbálkozásokat Moszkvában nem is kíséri még siker, ettől kezdve Oroszországra, a Szent Liga majdani (1684–1699) negyedik tagjára mindvégig számítnak.³²

A török ellen kardot vont erdélyi fejedelmet a kereszténység magára hagyta. Tudván azonban, hogy nincs egytényezős történelem, a megvalósult fejlemények mindig több körülmény és hatóerő következményei. Rákóczi sorsát számos tényező egybejátszása okozta. Merőben új körülmények között kellett döntések tömegét meghoznia. Az erdélyi politika hosszú évtizedek nyugalmi ideje után a változások és megpróbáltatások forgószelébe került. Erdély diplomáciai szervezete kiegyensúlyozatlan, a régi portai tapasztalatok az új viszonyok között keveset érnek. Rákóczi, bár frissen próbálta kihasználni a császárválasztás kínálta lehetőségeket Erdély megsegítése érdekében, a Habsburg-udvar ígéreteire garanciák nélkül épített. A lengyel hadjárat, a tatár kán politikája, a román vajdák gyengesége s a királyságbeli politikusok minden jóakarat mellett is mérsékelt cselekvési lehetősége mozgásterét 1657 után évről évre jobban beszűkítette.³³ Kevésbé számoltak az időtényezővel. Az ifjú Rákóczit inkább a határ menti harcokra, mint összeurópai diplomáciára készítették fel. Mindemellett családja sem adta meg neki a lehetséges anyagi támogatást. Veszteség, megtámadottság, menekülés és pánik szétzilálta az erdélyi társadalmat, az egyetértés hiánya pedig csaknem megbénította. Hogy mégis három éven át tartott az erdélyi török háború? A láthatáron felsejlő nemzetközi támogatás, a kereszténység összefogásának lehetősége a Portát nagyobb haderők bevetésére ösztönözte, Rákóczi Györgyöt pedig vitézeivel és híveivel a mindent megpróbálás kétségbe-

³²Život i djelo Jurja Križanića – irodalommal. A bevezető tanulmányt írta: Kurelac, M. Zagreb. 1983. Továbbá R. Várkonyi Á. Nemzetközi törökellenes szövetség Križanić és Zrínyi korában. Zagreb, 1983. Simpozij o životu i djelu Juraja Križanića.

³³A szűk mozgásteret hangsúlyozza: Kosáry D. 1973. 32.

esett kitartásába kényszerítette. Vajon tehetett volna Rákóczi mást? A kérdés történetietlen, de még napjainkban is sokszor elhangzik.

A Fejedelemség tapasztalatban, felkészültségben legjelentősebb politikusa, Kemény János is úgy látja 1664-ben, hogy számíthat a kereszténység segítségére, és Erdély számára nincs más út, mint az, amelyen II. Rákóczi György elindulni kényszerült. Úgy vélte Kemény is, hogy a Fejedelemség államiségét az 1648 után megváltozó európai erőviszonyok között csakis az oszmán birodalom nyomasztó szorításából kiszabadulva mentheti meg. Ha folytatja harcát az oszmánok ellen és kierőszakolja az európai országok törökellenes összefogását. Az 1657–1660. évi erdélyi–török háború hatására kétségtelenül kialakultak a korabeli Európában egy törökellenes keresztény összefogás bizonyos politikai és eszmei lehetőségei. A lehetőségek reális mérlegelésére a Fejedelemség politikusainak nem nyílt tere, kényszerpályára szorulva II. Rákóczi György érdemleges szövetségesek nélkül kezdett törökellenes politikát, és ígéretekre, biztatásokra támaszkodhatott csupán. Szélesebb körű manőverezést az ország helyzete nem engedett. Ugyanakkor – amint azt már Zrínyi hangsúlyozta – Európa és a Habsburg-kormányzat nem használta ki a török meggyengítésére az 1650-es években megnyíló alkalmat. II. Rákóczi György áldozat lett, 1657–1660 török háborúja Erdélynek hatalmas veszteségeket okozott. A Fejedelemség törökellenes politikája azonban még Kemény János hasonló áldozata után is folytathatónak bizonyult.

ZRÍNYI SZÖVETSÉGLEVELE

Ma már nehéz lenne megmondani, hogy 1970-ben, amikor a bécsi Staatsarchivban az 1663–1664-es évek történetét kutattam, és véletlenül kezembe akadt a Wesselényi-mozgalom 1666. december 19-én keltezett *Szövetséglevelének* mai tudásunk szerint egyetlen ismert példánya,¹ mi döböntett meg jobban, a tartalom vagy a látvány. A dátumot más színű tintával írták rá, mint a szöveget. A negyedik sorban durva javítás nyoma látszik. Kifehéredett, az ablak felé tartva szinte áttetszővé vékonyodott azon a helyen a papír, ahová a nádor és az ország-bíró neve után a horvát bán keresztnevét, a „Peter”-t írták. Egyhuzamban végigolvasva, az archaikus és mégis időtállóan egyszerű szöveg azt az erős benyomást keltette, hogy a tartalma nem felel meg annak a történeti helyzetnek, amit a dátum jelez.

Ilyen nyugtalanító dokumentum értelmezése nagyon nehéz és kockázatos. Mégis meg kellett kísérelni, hogy megismerjük a történet, amit magába rejtett, lássuk belső törvényeit, el tudjuk helyezni a nagyobb történelmi összefüggésekben.

Illő előrebocsátani: a vizsgálat nem a Wesselényi-mozgalom alapokmányának számító dokumentum 1666. december 19-i érvényességét vette célba. Arra kereste a választ, hogy a *Szövetséglevelet* mikor fogalmazták meg, és mi az a történet, amit keletkezése őriz. Az eredmény pedig nem szenzációs. Csupán egy, a lehetőségek szerint megalapozott hipotézis. Mégis fontos. A magyar politika, a magyar politikai kultúra ismeretlen fejezetét világítja meg.

¹Pauler Gyula, a Wesselényi-mozgalom történetének kiváló monográfusa, a múlt században még látott egy másik eredeti példányt az Országos Levéltár Kamarai levéltárában, s a Szövetséglevelé szövegét innen közölte: „Szóról szóra a magyar eredeti után, amelynek egyik eredeti példánya a *kam. lev.* egyikét pedig Bécsben láttam a *tilk. levéltárban*, csak a pontosítást és a helyesírást módosítottam a mai íráshoz, s a régies „az” helyett „a”-t tettem, ahol kellett.” Pauler Gy. 1876. I. 115–116. – A kamarai levéltárban levő eredeti példány közelebbi jelzetét nem adta meg, eddig nem sikerült feltárni. Az eredeti szövetséglevelé egykorú magyar nyelvű másolata: NRA Fasc. 518 No. 12. – Benczédi L. 1980. 143.

A Szövetséglevél az 1670-ben megindított perek alkalmával lefoglalt levelek, iratok, tanúvallatási jegyzőkönyvek hatalmas tömegéből keletkezett gyűjteményben maradt fenn.² Betűhív leírásban közöljük:

- „Mi Hadadi Groff Vesseleni Ferencz Magyar ország
Palatinussa, Groff Fogarasföldi Nadazdi
Ferencz azon Magyar ország Biraia, és Groff
Zrini Peter Horvat orszagi Bán. Latvan aztot
5 Hogy Magyar orszagnak, s az Magyar Nemzetnek
ügie, s allapattia olj veszedelemben iutot legien;
Hogy ha mi, kik az orszagnak első oszlopi va-
giunk, valami szabados úton eleit nem veszük,
Ezennél eppen végső romlasra jút, az Eg alat
10 illjen hires, Nevezetes Nemes Nemzetnek az eo
sorsa. Es jol lehet ezen mi orszagunk-
nak, se hatariban valo kissebülesit, se penigh
Nemzetünknek kevesebbölesit [az ki annak oka-
it tudgia] senki nem csudalhattia. Mert töb
15 két szaz Esztendeinél, Hogy az Magyar Nemzet
az több kereszténi orszagokat oltalmazvan, s az
eo melljét; Annak az egész világot el nielni
s maga hatalma alá haitani kívánó Poganj-
sagnak Paizul eleiben vetvén; és azzal
20 Szünetlenöl, minden napi vére hullasaval;
Masoknak sokszori, vagy tavúlról valo né-
zésével, vagy veszedelmünkre valo segedel-
mével tusakodván, niomattatot meg ennire,
hol az nilván való Ellenségtől; Hol per indirectum,
25 [de föl tett czellal] attólis, a kitől oltalmot
köllöt volna varni. Mind azon által, Hogy
ezen meg maradot kevés Nemzetet az kereszténység-
ben s az ő Nemében, Es az orszagot csak ezen
szorúlt hatariban is meg tarthassuk. Igen szük-
30 ségesnek lattuk; előbenis azt, hogy mi harman
hüttel kötelezzük arra magunkat; Hogy mivel
az illien derekas dolognak titok alat köl marad-
ni, s ugy folihatnak iobban az föl tett jó szandé-
kok: Assecuralljuk azért egy mást Uri parollank-
35 ra, Annak, es hitünknek, sőt Lölkünk üdvösségénekis
el vesztése alatt; Hogy ezen munkalkodasunkat,
es kötelességönköt, s a' mellet való föl tett szán-

²HHStA Hung. Spec. Fasc. 310/B fol. 56–57. Egykorú latin és német másolatai: uo. fol. 66–69.

dekinkat, s ügiekezetinket, Senkinek semmi nemő ok-
 ból ki nem jelentjük semmi moddal; Sőt azokatis
 40 az kik ezen dologban tudossak titokban tartiuk ha-
 sonlóképpen. Masodszor. Azon obligatio alatt;
 valamit Magyar Orszagnak, s Nemzetünknek javára
 meg maradására és elő menetelére, elménkel föl
 45 találhatunk, s az meg cselekedhető legyen; Azokat
 mind el követtiük szorgalmatosan; es ha masokhoz
 valo foliamodással köllis annak meg lenni, effectu-
 alliuk;nem látván, se remélván, illien utolsó rom-
 lasra jutott állapotunkban, senkitől bizonyos re-
 mensiget elő-menetelünkre,sőt csak ezen Statusban valo
 50 meg maradásunkrais. 3. Hogy mind ezekben,egy-más
 hire nélkül semmit nem czelekszünk, Hanem mindenekhez
 egienlő akarattal, es meg egiezet elmével kezdünk, s mun-
 kalkoszunk végig állandokeppen. Sőt,mivel minden do-
 lognak az eő ki menetele bizontalan: Ha ezen okokbol,
 55 vagy minnjajunknak, vagy akarmelljkunknek, sőt azok-
 nakis, az kik az mi akaratunkbol tudossak ezen do-
 logban, Akarkitől [senkit ki nem vévén] persecutio-
 ja lenne; Tartozunk sub praevio obligamine, minden
 uton és modon, minden tehetsegünkkel partiat fogni, s –
 60 az galibabol ki segetteni. Adtuk azért egy más-
 nak ezen kezünk irasa, es pecsetünk alat költt
 Levelünköt, Hogy giakran szemünk előtt viselvön;
 Ezen dolognak, s-kötelességünknek violalásával,
 Lölkünköt az eörök karhozatra ne vessük, se ez
 65 vilagi mód szerint böcsületünköt meg ne sertchük
 se el ne vessessök. Költ Beczben, die 19./
 Men'[sis] Decembr'[is] A[nno] d[omi]ni 1666.
 H.Wesseleny Ferencz [gyűrűspecsét]
 Groff N. Ferencz [gyűrűspecsét]
 Groff Zrini Peter [gyűrűspecsét]

Első pillantásra a fotókópián is jól láthatók a különös formai jegyek: a világosabb színű tinta, a különböző betűformák, az, hogy a „Peter” szó nem tölti ki egészen a rendelkezésére álló helyet a „Zrini” és a „Horvát” szavak között, s a dátum elhelyezése szokatlan. Wesselényi közvetlenül a szöveg utolsó sora alá írta a nevét, bal oldalra. A keltezés pedig az aláírás, a pecsét és a szöveg között szabadon hagyott szűk mezőn van beszorítva két rövid sorban.

Feltehető, hogy a *Szövetséglevél* szövegét és a keltezést nem egy időben írták. Mintha az aláírások és a gyűrűspecsétek után került volna a keltezés a szöveg alá, mégpedig úgy, hogy Nádasdy és Zrínyi Péter aláírása már rajta volt a papíron, majd datálták, és ezután tette rá a nádor is a maga kézjegyét. Ez a jelenség csak úgy értékelhető reálisan, ha ismerjük a szövetséglevél-váltás korabeli mód-

ját. Az írott dokumentummal történő kölcsönös elkötelezettség szigorú szabályai némiképp megmagyarázhatják a dátum szokatlan elhelyezését.³

A „Peter” szövegrészt még akkor ott Bécsben Németh Antal levéltáros segítségével ultraibolya lámpa fényénél vizsgáltuk meg: nagyon halványan a „lós” szótag és egy vessző halvány körvonalai tűntek elő, de mivel a papír verzőján írott szöveg is átüt, az eredmény nem volt egyértelműen értékelhető. S azonnal rá kellett jönnöm: bármilyen fejlett technikai eszközökkel végzett vizsgálatokkal sem remélhetjük, hogy sokat megtudunk arról, amiről lényegében tudunk kell, és ami minket érdekel. Mert mindenki első látásra rájön arra, hogy ha eredetileg más név volt beírva, akkor a *Szövetséglevél* első mondata nem lehet más, mint a következő:

„Mi Hadadi Groff Wesseleni Ferencz Magyar ország Palatinussa, Groff Fogarasföldi Nadazdi Ferencz, azon Magyar ország Biraia és Groff Zrini Miklós Horvat orszagi Bán.”

Feltehető, véletlenül elírták a nevet. Kevéssé valószínű. Péter már 1665. január 24-i kinevezése óta viseli a báni méltóságot.⁴ Először Wesselényi nádorral kötött szövetséget (1666. április 5-én), majd később Nádasdyval, azután Tattenbach stájer főúrral, később pedig az országbíróval közösen Apafi Mihály erdélyi fejedelem számára írt alá elkötelező levelet. De sem ezeken, sem más dokumentumokban nincs nyoma, hogy nagyhírű bátyjával összetévesztették volna.⁵

³ A Wesselényi-mozgalom szövetséglevelei közül Wesselényi és Zrínyi Péter, Stubnya, 1666. április 5-én kelt *Szövetséglevelének* mindkét példánya megvan: HHStA Hung. Spec. 296 fol. 37. Kiadta Rački, F. 1873. 15–16. – A két, különben szóról szóra azonos szövegű latin nyelvű szövetséglevelé abban tér el egymástól, hogy az „a” példány Zrínyi nevével kezdődik és először a horvát bán írta alá, a „b” példány élén Wesselényi neve áll és ő az első aláíró is. A szöveg nem hagy semmi kétséget afelől, hogy a szövetséglevelet egymásnak adták („alter alteri dedimus litteras”), kicserélték. A kicserélés mikéntjéről Wesselényi és Nádasdy Murány várában 1666. július 28-án kelt szövetséglevele létrejöttének körülményei tájékoztatnak némileg. Wesselényi Ferenc Murány várában 1666. július 29-én kelt Nádasdyval írott leveléből tudjuk, hogy a *Szövetséglevelet* Nádasdy küldte el titkárával, Szenthe Bálinttal Wesselényinek, és a nádor ezt a levelet, vagy ennek általa aláírt példányát küldi vissza levele kíséretében. Pauler Gy. 1876. I. 97–98. – Eredeti példánya Wesselényi aláírásával: HHStA Hung. Spec. Fasc. 310/A fol. 33. Másolata: NRA Fasc. 518 No. 11.

Wesselényi kísérőlevelének másolata: uo. No. 16. – A szövetséglevelé Nádasdy aláírásával ellátott párja vagy Nádasdy aláírásával is ellátott példánya mindmáig ismeretlen. – Mindebből nagy biztonsággal állítható, hogy a *Szövetséglevelet* annyi példányban készítették el, ahányan a levél szövege szerint megállapodtak, ezeket meghatározott rendben haladva írták alá és adták át egymásnak. Ezekkel az „assicuratoria-levelekkel” biztosították egymást kölcsönös elkötelezettségükről. – Ezerint a Szövetségleveléből három eredeti példánynak kellett készülnie. Mivel a *Szövetséglevelé* máig ismert egyetlen eredeti példánya abban a fasciculusban maradt fenn, amely a „Nadasdysche Akten” sorozatba tartozik, nagy biztonsággal állítható, hogy ezt a példányt Nádasdy irataival együtt foglalták le, tehát feltehető, hogy Nádasdy példánya lehetett. A *Szövetséglevelé* másik két eredeti példánya, Wesselényi és Zrínyi példánya, mind ez ideig nem került elő.

⁴ Báni kinevezése: 1665. január 24. Pauler Gy. 1876. I. 51.

⁵ Zrínyi Péter és Nádasdy szövetséglevele: Pozsony, 1666. december 28. HHStA Hung. Spec. Fasc. 310/B fol. 78. – Zrínyi Péter és Tattenbach szövetséglevele: Csáktornya, 1667. szeptember 9. HHStA Hung. Spec. Fasc. 319/A fol. 48. – Vö.: Tattenbach levele Zrínyinek: „Ligájukat ne tartsa

Nehezen hihető az is, hogy ilyen fontos államokmányt tudatlan, hanyag emberre bízta volna. Vagy az elhibázott szöveget nem semmisítik meg. Mégis, nincs miért kímélnünk ennek az állításnak a támadható pontjait. Miért ne járhatott volna rá a szövegíró keze a „Miklós”-ra? Még csak alig több, mint két eszten-deje, hogy ez a név egész Európában a vitéz horvát bán képzetével jelentett egyet. Bécsben, ahol a három főúr 1666 decemberében találkozott, Lipót császár üli éppen a lakodalmát, egymást érik a fogadások, bálók, pazar teátrumok, hetedhét országra szóló vadászatot rendeznek a Praterben, s közben a magyar főurak titokban a francia király követével, Gremonville-lel is tárgyalnak,⁶ nincs sok idő nyugodt munkára. Ráadásul a szövetségkötés technikája szerint a *Szövetséglevél* három példányban kellett elkészíteni. Ilyen zaklatott körülmények között miért dobták volna el a javított példányt, hiszen aláírások és gyűrűspecsétek hitelesítették ezt is. Véletlen tévedésből pedig semminemű további következtetés nem vonható le, s ezzel a kérdés lezárható is lehetett volna.

Előkerült azonban, ugyancsak a bécsi levéltárból és megint véletlenül, a *Szövetséglevél* fogalmazványa.⁷ Két szövegváltozat, két réteg különíthető el rajta: először folyamatosan leírták az első változatot, majd ezt kihúzásokkal, betoldásokkal és kiegészítésekkel átformálták. *Eredeti Fogalmazványról és javított Fogalmazványról* kell tehát beszélnünk. Az eredeti Fogalmazvány két homogén szövegrészből van összeszerkesztve. Az egyik a Szövetséglevélből való. A másik szövegrészt Wesselényi és Nádasdy 1666. július 28-án Murányban kelt biztosíték-levele, a *Murányi szövetség* mondatai alkotják. Az egybeszerkesztés jellegzetes példái: (az aláhúzott szövegrész a Szövetséglevélből való, kiemelés: V. Á.)

„*Látván aztot, hogy Magyar országhnak és a Magyar Nemzetnek ügye es állapotia olly veszedelembé jutot legyen Hogy ha Mi kik az országnak első oszlopi vagiunk, az köztünk eddig fön levő Gyűlölséget és idegenséget szabados uton le nem tévén meg nem orvosoljuk és minapi kettőnk, ugy mint + + közöt ez iránt költ levelünk szerint (kit most confirmalunk és mind harmunkra extendaltatni akarunk) fel tet io ertelemmel nem segettiük, felő romlásra ne juttassa az egienetlenség az egh alat illjen hires nevezetes neves nemzetnek az eő sorsat.*” Továbbá: „*Mindazon által hogy azon meg maradott hires nemzetet az keresztenységben, s az eő nemeben és az országot is ezen szorult Határiban is meg tarthassuk Igen szükségesnek láttuk Elsőben is azt hogy mi harman hűttel kötelezzük azon meg emlétet kettőnk közöt valo levelnek szentöl*

magánál, vagy úgy vigyázzon rája, hogy azt senki más meg ne találja.” Idézi: Pauler Gy. 1876. I. 335. – Nádasdy és Zrínyi Péter (rejtjelekkel írt) szövetséglevele: 1667. március. NRA Fasc. 519 No. 7. – Nádasdy és Zrínyi Péter Apafinak adott szövetséglevele: Keresztúr, 1668. szept. 1. NRA Fasc. 518 No. 17.

A Habsburg-államhatalom ugyan bűnjelként foglalta le és tartotta számon Zrínyi Péternek Frangepánnal kötött, Brisacz, 1653. dec. 14-én kelt szövetséglevelét is. HHStA Hung. Spec. Fasc. 296/A fol. 1–4. – A lefoglalt iratok jegyzéke: Uo. Fasc. 308/A fol. 57–58.

⁶Wolf, A. 1869. 155. – Ehalt, Ch. 1980. 116. – Bérenger, J. 1967. 286.

⁷L(ite)ra B. Conceptus coniunctionis Palatini Nadazdi et Zrini in Hung. idiomate. HHStA Hung. Spec. Fasc. 292 fol. 194–195.

valo meg allasara es tartasara magunkat. Hogy Kegyelmes Urunk, törvényünk es szabadságuknak meg maradásában és szolgálatiban egymastul el nem szakadunk...”⁸

Az eredeti *Fogalmazvány*ba belevették azt is, hogy a murányi megállapodást akarják megerősíteni és mindhárjukra kiterjeszteni. A két pontból álló *eredeti Fogalmazványt* datálták is: 1666. december 19. Majd ezután kihúzták belőle a *Murányi szövetség* részleteit, hogy a *Szövetséglevél* további részeit tegyék be helyébe, sőt végül áthúzták a szöveg csaknem teljes utolsó harmadát, törölve a dátumot is, majd a *Szövetséglevél* sorait illesztették be helyette, a szöveg végén újra kiírva a kelezést is. A két kéz írását viselő *Fogalmazvány* úgy keletkezett, hogy a fogalmazó, majd a javító előtt ott volt a *Murányi szövetség* és ott kellett lennie a *Szövetséglevél*nek is. A murányi szövegben már megtalálható a *Szövetséglevél* némely fordulata és szóösszetétele: „Hazánknak első oszlopi lévén...” „Uri parolánkra és igaz keresztény hitünkre fogadjuk egymásnak és assecuralljuk egymást.”⁹ A *Szövetséglevél* megfelelő részleteit első pillantásra bárki, még egy jószemű kisdiák is kikeresheti. De a tapasztalt kutatók tudják, mindez lehet közkeletű kifejezés, toposz, a szövetséglevelek bevett fordulata. Mégsem tehetjük le itt a tollat. A *Szövetséglevél* koncepciója teljesen másnemű, mint a *Murányi szövetségé*, sőt a többi, a Wesselényi-mozgalom idején keletkezett – korabeli kifejezésekkel élve – „assecuratoriá”-k, biztosítéklevelek, liga-levelek gondolatrendszerével sem egyezik.

A KONCEPCIÓ

Murányban 1666 nyarán Wesselényi és Nádasdy azért kötött szövetséget – amint írják –, mert korábban sok ellentét volt közöttük, és nem akarják, hogy holtuk után egyenletlenségüknek tulajdonítsák az ország „utolsó sorsra jutott állapotját”-t. Biztosítják egymást, hogy egyenlő értelemmel megcselekszenek mindent, ami a császár – „Urunknak” –, továbbá nemzetük, hazájuk, országuk törvénye, a közönséges jó és szabadságuk javára szolgál. „Ha az ilyen dolgokat eő Főlsége, vagy az Udvar eleiben akarjuk vinni, azt Communicatis Consiliis et unitis animis chelekeszük.”¹⁰ A két főméltóság, a nádor és az országbíró tehát

⁸ Vö.: HHStA Hung. Spec. Fasc. 310/B fol. 56–57.

⁹ *Szövetséglevél*: „Mi kik az országnak első oszlopi vagyunk”

„Assecuralljuk azért egymást uri parolánkra,
Annak és hitünkre sőt lelkünk üdvösségének
is elvesztése alatt.”

Murányi szövetséglevél: „Hazánknak első oszlopi lévén”

„Uri parolánkra és igaz keresztény hitünkre fogadjuk
egymásnak és assecuralljuk egymást”

¹⁰ Wesselényi és Nádasdy szövetséglevele 1666. jún. 28. Murány.

biztosította egymást, hogy egyetértésben tevékenykedik, az adott hatalmi és uralmi keretek között. Uralkodójuk, a Habsburg-császár és magyar király javát szolgálják, miként szolgálják nemzetük és a közös érdekeit. A megállapodás mégis sérti a Habsburg-kormányzat elveit. Országos ügyekről egymás tudta nélkül nem tárgyalnak az udvarral – szögezi le a két főúr, és ez a korabeli értelemben már kimeríti a konspiráció bűnös fogalmát.

A *Szövetséglevél* koncepciója egészen más, egyértelműen és határozottan törökellenes. A három főméltóság abban állapodik meg, hogy külföldi segítségért folyamodnak, mert csak így tudják megtartani az országot szorult határaitban, a kereszténységben az egész világot elnyeléssel fenyegető pogánysággal szemben. Hiányzik a rendi gondolatvilágra jellemző megfogalmazás, az, hogy szabadságukat akarnák megvédeni. Arról sincs szó, hogy a császár javát szolgálnák, vagy hogy ügyeiket közösen akarnák az udvar elé vinni. A Habsburg-kormányzat és az ország viszonyára józan tapintattal utalnak: „mások távolról” nézték a török ellen harcolókat – a segedelem egyenesen veszedelmükre volt – „a kitől oltalmat köllött volna várni”, az romlásukat okozta. Ezek a megállapítások sok konkrét eseménnyel helyettesíthetők be, de valamennyi a török háborúkkal kapcsolatos. Várad ostromát tétlenül nézte a rakamazi táborból a császári hadsereg, II. Rákóczi György sok biztatást kapott az udvartól, hogy a törökkel meg ne egyezzen, de segítséget végül nem. Kárbecslő jegyzőkönyvek és levelek sokasága tudósít róla, hogy mibe került az ország lakosságának és az udvarnak Montecuccoli eredménytelen erdélyi hadjárata 1661-ben.¹¹ A *Szövetséglevél* eszmei tengelyét törökellenes gondolatok adják: a magyarság kétszáz év óta harcol a kereszténységet, sőt az egész világot elnyeléssel fenyegető és a maga hatalma alá hajtani akaró pogányság ellen.

Nyilvánvaló, hogy a *Szövetséglevél* és a *Murányi szövetség* két különböző koncepció jegyében született. Az *eredeti Fogalmazvány* montázstechnikája arra vall, hogy ezt a koncepcióbeli eltérést megpróbálták áthidalni. Vajon miért vetették el ezt a megoldást? Miért hagyták ki végül is az előző megállapodásra való utalás formuláját és azt, hogy most hármójukra akarják azt kiterjeszteni? Pedig ezek a formulaelemek a későbbi szövetséglevelekben mindig megtalálhatók. A kérdé-

„Adgyuk egy masnak tuttara, hogy noha mi közöttü(n)k többször talám az irigy és gonosz akaratu emberek nyughatalansága miat, az elõt való idükben, holmi izetlenségek és abból szarmazni szokot idegensségek is történtek légyen. Mindazonaltal hazánkknak első oszlópi lévén; hogy jövendőben Nemzetünk ezen utolsó sorsra jutott allapatyaban is holtunk után az mi egyenetlenségünket romlasnak okul ne tarcha, s Koporsonkba letünk is idegen emlékezettel felölünk ne legyen, Confidens joakaroink által, löt egyenlő, és igaz Keresztény hitünkre fogadgyuk egy mas(na)k, és assecu-rayuk egy mast. Hogy mind azokban valamik Urunk(na)k, Nemzetünk(ne)k, és hazánk(na)k s az közönséges jonak, Országunk Törvényének, és Szabadsagunk(na)k javát, és annak előmenetét illetik, mind azokat egyenlő értelemmel és Conjunctioval segiteni, p(ro)movealni és manutenealni fogjuk, és mind azokban egymastul el nem al(l)unk; sőt ha az illen dolgokat eő Fölsége, vagy az Udvar eleiben akariuk vinni, azt Communicatis Consiliis e(t) unitis animis chelekeszük...” NRA Fasc. 518 No. 16.

¹¹R. Várkonyi Á. 1985.

sek kérdése azonban ezeknél lényegesebb: miért a *Szövetséglevélet* fogadták el, hiszen az nem vág össze a Wesselényi-Mozgalom 1666 decemberében ismeretes történeti helyzetével.

ELLENTÉTES TÖRTÉNELMI KIHÍVÁSOK

Történelmünkben a Wesselényi-összeesküvés vagy Wesselényi-mozgalom néven számon tartott szervezkedésről az újabb kutatások is megállapították, hogy az a vasvári béke (1664. aug. 10.) után keletkezett. Az így szervezkedő főurak 1665 óta folyamodtak külföldi hatalmakhoz segítségért. Zrínyi Péter Frangepánnal együtt még az év elején megpróbálta feleleveníteni János Fülöp mainzi érsekkel a vasvári béke után megszakadt kapcsolatot. Tárgyaltak Rómával, Velencével, és 1665 júliusától napirenden van a francia szövetség ügye is.¹² Miért csak 1666 decemberében határozták volna el, hogy külföldi segítségért folyamodnak? Pedig a *Szövetséglevél*ben erre kötelezik magukat. Ellenvethető: Franciaország bécsi követével, Gremonville-lel éppen 1666 decemberében elevenedtek fel a tárgyalások, Wesselényi és Zrínyi Péter 16-án adott át neki egy, a királynak címzett levelet.¹³ Az *eredeti Fogalmazvány*ban azonban nincs nyoma, hogy fontosnak látták volna bevenni a külföldi segélykérést mindhármukra érvényes közös megállapodásukba, hiszen az már többször megtörtént.

A Wesselényi-mozgalom 1666 végén jellemző politikai irányvonalával pedig egyenesen ellentétes a *Szövetséglevél* tartalma. Igaz, hogy 1666 nyarán még heves viták folyhattak a török orientációról. A fejedelmi megbízottként kint járó Bethlen Miklós még olyan tervekről is beszámolhatott, hogy a török kiűzése után hogyan jelöljék majd ki Erdély és a királyság határát.¹⁴ Mégis az a lényeg, amit a szervezkedés modern feldolgozója hangsúlyoz: „a francia tárgyalásokkal párhuzamosan, mint komor kísérő szólam, mindvégig jelen volt a külső kapcsolatkeresés másik nagy alternatívája: a Portához fordulás, a töröknek való behódolás szándéka. A döntő fordulat még a vezető magyar főurak hármas bécsi szövetsége előtt, az 1666. augusztus 23-án kezdődő *murányi összejövetelen* történt ez irányba. Ettől kezdve vált a török orientáció a Habsburg-ellenes rendi mozgalom vezető szólamává.” Ismeretes, hogy Wesselényi nádor szövetségtervezete a törökkel, formailag mint követi utasítás, 1666. augusztus 27-én kelt, s az erdélyi fejedelem követe vitte a Portára. A dokumentum újraértékelője szerint a török szövetség terve mögött a realitásokkal számoló „mélyebb megfontolások, nemzeti felelősségtől áthatott javító szándékok is meghúzódtak”.¹⁵ Mint politikai program, merőben ellentétes a *Szövetséglevél*ben megfogalmazottal.

¹²Kosáry D. 1946. – Köpeczi B. 1964. – Várkonyi Á. 1975. – Benczédi L. 1980. 18.

¹³Bérenger, J. 1967. 283–284.

¹⁴Bethlen Miklós levelei Apafi Mihály fejedelemnek és Teleki Mihálynak Murányból. 1666. júl. 22. és júl. 27. Bethlen levelei. I. 138–147.

¹⁵Benczédi L. 1974. 602. – Uő.: 1980. 20.

Aligha hihető, hogy a három főméltóság kölcsönös elkötelezettségük elvi alapját az évszázados török harcok, célját a kereszténységet és a világot elnyeléssel fenyegető pogányság elleni védelem jegyében öntse formába azután is, hogy szövetséget keresett, hódolást ajánlott a Portán. De miért ne írhatták volna meg éppen a török orientáció ellensúlyozásaként ily módon, mintegy önigazolásul a *Szövetséglevélet* 1666 decemberében? Jogos kérdés. Igazságtartalmát azonban ellenőriznünk kell. A módszer is kézenfekvő.

Vizsgáljuk meg ebből a szempontból a többi szövetséglevélet. Az eredmény egyértelmű: visszaulnak a bécsi megállapodásra, de a *Szövetséglevél* török-ellenes gondolatait soha nem idézik vissza. Nádasdy 1667. március 9-én Besztercén kelt és a szervezkedésbe beavatott – korabeli kifejezéssel élve – „interessatus nemesek”-nek adott hitlevelében még a dátumot is felidézve hivatkozik a bécsi obligációra, ily módon rögzítve a célt: látván utolsó romláshoz közelítő sorsát „édes hazánknak... reánk következő veszedelmének el távoztatására es közönséges javara megh maradására nézendő dolgokban” értettek egyet.¹⁶ Ez ugyan még magyarázható úgy, hogy az interessatus nemesek körében rendkívül erős volt a török orientáció pártja. Az viszont elgondolkoztató, hogy a *Szövetséglevél* török-ellenes gondolatait, gondolatformáit máskor se idézik vissza. A nádor halála után Nádasdy és Zrínyi Péter ismét megerősítvén szövetségüket egymással, a bécsi megállapodás céljára hivatkozva a haza szabadságát említik.¹⁷ Apafi fejedelemnek adott assecuratoriájukban ugyancsak hivatkozva a nádorral tett hármas kötésekre: „Látván és eszünkben vévén réghi nagy elmélkezető dicséretes Magyar Nemzetünknek utolsó romláshoz közelítő sorsát, annak meghromlott szabadságának és Törvény(i)nek helyben állatására igyekeztvén az Országának Fő oszlopi lévén, Elsőben is az boldog emlékezető nehai Groff Hadady Wesselenyi Ferencz Palatinus Urammal, erős hittel valo Szüvetséget tettünk, hogy minden hazánk iavát, megh maradását nezendő dolgokban edgyet értünk, mind azokban szivessen munkálkodunk tehetségünk szerint, abban tudós Interessatus Attyafiakkal edgyöt...”¹⁸

Nehéz szabadulni a gondolattól, hogy ha csupán ezekből, a későbbi szövetséglevélek hivatkozásaiból kellene rekonstruálni a bécsi megállapodás szövegét, az inkább a *Murányi szövetség*hez, mint a *Szövetséglevél*hez lenne hasonlatos.

Nincs mit csodálkoznunk azonban, hogy a *Szövetséglevél* koncepcióját még töredékesen sem találjuk. Az 1665–1670 közötti öt év történetéből mintha kiesett volna a török elleni háború gondolata Magyarországon, mindazzal a képzetel együtt, ami az évszázadok során szervesen hozzáépült. A változás nem csupán hazai jelenség. Európai méretekben már régen jelzik a kutatók a politikai irányzatok és a társadalmi-gazdasági tendenciák összefüggésében észlelhető esz-

¹⁶Fogalmazványa: HHStA Hung. Spec. Fasc. 311 fol. 38. – Eredeti: NRA Fasc. 518 No. 15.

¹⁷Nádasdy és Zrínyi Péter hitlevele, Wesselenyi halála után megújítják szövetségüket, s.d. Másolat: HHStA Hung. Spec. Fasc. 310/B fol. 11.

¹⁸HHStA Hung. Spec. Fasc. 311 fol. 44. és OL NRA Fasc. 518 No. 17.

mei és gondolatrendszer-beli átalakulások kezdeteit.¹⁹ A Magyar Királyságban mindez a vaskvári békével (1664. aug. 10.) létrejött gyökeres fordulat után figyelhető meg.

A Habsburgok megállapodása a Portával a jó esélyekkel folyó háború kellős közepén, úgy, hogy azt nemcsak a magyar politikusok feje fölött, hanem európai szövetségeseik, sőt bizonyos udvari körök kizárásával nagy titokban kötötték meg, amikor az több mint egy hónap múltán kiszivárgott, majd hivatalosan is nyilvánosságra jutott, országos traumát okozott. A kortársak tudatában megkérdőjelezte a magyarság addigi török elleni harcainak értékét és értelmét, mindazt, amit a kereszténység védőpajzsa gondolat kifejezett. A vaskvári békét elítélő dokumentumok kötetnyi anyagából néhány jellegzetes véleményt idézünk:

„Bán Uram (Zrínyi Miklós) levelének mássát láttam, az ki felette desperált Lamentatioval van. Az Békességh ellen kicsiny nagy rend, mint szajokból kifér, becstelenül szólnak.” „...igen megszomorodtam nemcsak én, de sokan. Példa beszéd az, hogy az zsidók is egyszer akartanak utat csinálni, de mivel szombat volt, nem lehetett. Ugy mi is több keresztények készek voltunk elő Felsége szolgáltyara az pogány ellen de már az békességh megöl minket... az pogány igen erő, hogy békesség löt, Isten rontsa el ily békességet.” „ez boldogtalan békeséggel egy igaz magyar se contentus itten...” – írta Bársony György Rottal Jánosnak Szokolczáról 1664. nov. 21-én. Ez a levél azért is fontos, mert az egyik utolsó tudósítás Zrínyinek a török elleni harcáról.

A vármegyei tiltakozások kettős töltetűek: egyszerre hangsúlyozzák, mennyire megnövekedett az országot megsemmisüléssel fenyegető török veszély, és mekkora csalódást okozott, sőt új veszélyérzetet keltett, hogy a császár remélt segítségével csalódnia kellett, sőt mivel „sine nobis, de nobis” kötötték meg a békét, a magyar államiságot látják megtámadva. „...szívünk csüggedésével hallyuk hirtet concludalt Békességnek. Kin nem azért csügged szívünk, hogy fene vad természetűen egyedül vér ontást látni szomjuhoznánk, hanem kiváltképpen, hogy Nagyságod, mint Nador Ispánunk, mediatorunk, Vice Királyunk és a több(b) e haza Columnai kin marattanak annak a békességnek szerzesebül és Concludatiojabul.” A továbbiakban arról írnak, hogy a hódolás még terhesebb lesz ezután.²⁰

Az éles változást talán semmi nem bizonyítja olyan beszédesen, mint az 1665–1668-as évek jellegzetes publicisztikai írása, a Nádasdy *Oratiója* néven ismert röpirat.²¹ A mű egyik vezérgondolata Magyarország és a török viszonya.

¹⁹Köpeczi B. 1976. – Vö.: R. Várkonyi Á. 1978. 421–427.

²⁰Wesselényi Rottalnak (fogalmazvány). Szömörce, 1664. nov. 1. AFW Fasc. 5. fol. 44. – Gregorius Gicha voivoda Rottalnak Ex castris Szuker (?) 1664. nov. 1. Fasc. 17 No. 596. RL Fasc. 17 No. 525. – Torna vármegye Wesselényinek. 1664. Tornán celebrált gyűlésükből, 1664. december (?) 17. AFW Fasc. 5. fol. 2–3.

²¹Nádasdy Oratiója. 1896.

Kérdésfeltevései és magyarázatai azonban teljesen újak a vasvári békét megelőző időkhöz képest. Nem akartatok hódolni – írja a szerző –, ragaszkodtatok a kereszténységhez, és íme, azok csaltak meg benneteket, akikhez a legnagyobb reménységeket fűztétek. Akiben mint oltalmazóban bíztatok, az hívebb a törökhöz, mint a keresztényekhez. Eladott a töröknek. Rákényszerít, hogy hódolj, s ha megteszed, mert nem tehetsz mást, hitetlen híredet költi Európában. Az *Oratio* látszólag zavaros, talányos szövegével régen is nehezen boldogultak a történetírók. A mű modern kritikai vizsgálatával pedig ma is adós még a tudomány. A szöveg értékelésénél máig meg nem oldott kérdés többek között, hogy Nádasdy az egyike azoknak, akik elsőként értesülnek a vasvári békéről, és határozottan elhatárolja magát a békét ellenzőktől: „az ki igaz szívvvel kívántam az békességet, nem hogy szólottam vagy annyival inkább irtam volna ellene...” Később is következetesen a török béke mellett van. Idevágó írásai közül: „Méltóságos Palatinus úr irasson az török békesség föl bontók ellen erőssen az Varmegyékre, sőt statuallion példát...”²² Annyit azonban tudunk, hogy Nádasdy, bár vallatóinak azt mondta, hogy ha fejét veszik, se tudja már pontosan eldönteni, hogy mikor is írhatta ezt a művet, de elismeri, az összeesküvők íásaiból ő állította össze.²³ Nagy biztonsággal mondható tehát, hogy jellegzetes társadalmi csoport, az ország északkeleti végein élő, a török támadásoknak legjobban kitett protestáns nemesség közvéleményét fejezte ki. De ne feledjük, Nádasdy, a nyugati védettebb vidékek katolikus főurainak jellegzetes képviselője, még 1666 tavaszán is ragaszkodik a vasvári békéhez. „Muraközi állapotokrul a hol az békességh ellen (a mint Nagyságod is írja) legh teöb csintalanságok szoktak esni Zrini Péter uramnak, mingiart irtunk, hagi Eö kglme is az alatta való katonakot és Haydukat megh fenicse és az békességh ellen semmit cselekedni ne engedjen...”²⁴ S ha elhatározásának okai még nem is egészen világosak, tény, hogy két év múlva nevét adja az új programhoz, sőt lehet, hogy ő fogalmazza meg országos érvénnyel.

Lehetséges, hogy rendszeresebb és mélyreható kutatások még feltárják majd a régi gondolatok továbbélését is. Főleg a védettebb, biztonságosabb vidékekről. Sőt a szervezkedők között is vannak más hangok. Például Forgách Ádám Thököly Istvánnak írott levelében hevesen elítéli azokat, akik a törökhöz kapcsolnák magukat, mondván a Porta „testi-lelki szabadságukban” pártjukat fogja, de véleménye szerint „némely az törökkel álmodozik, ám lássa, de az Békák közt bizony Gólyakirályt választ magának”. Sőt tudjuk, a *Török Áfiumot* is másol-

²²Nádasdy saját kezű javításaival, betoldásaival ellátott kézírata: HHStA Hung. Spec. Fasc. 10/B fol. 105–112. – Levele Rottalnak Bécs 1664. dec. 4. RL Fasc. 16. No. 554. Vö.: A galgóczi táborban 1664. szept. 25-én kelt, Rottalnak írott levele uo. Fasc. 16. No. 554. – Nádasdy levele ismeretlennek, Sárovar 1667. jan. 27. HHStA Hung. Spec. Fasc. 311/B fol. 16–17.

²³Veress E. 1896. 101–102. Vö.: Benczédi L. 1980. 23. és 144.

²⁴Bécs, 1666. máj. 14. Nádasdy a kanizsai Hancza basának. HHStA Hung. Spec. Fasc. 310/B fol. 15–16.

ják ebben az időben.²⁵ E korszak embereinek éppen úgy, mint Nádasdynak, kezük ügyében volt a *Török Áfium*, vagy merítették abból a korabeli közös gondolati anyagból, amelynek szavait, fordulatait Zrínyi kiáltványa mentette át az elkövetkezendő századokra is. A *Szövetséglevél* megfogalmazásának idejét kereső vizsgálatunk szempontjából azonban az a perdöntő, hogy Nádasdy és társai mit nem vettek át belőle. Amit kihagytak, amit nem vettek át, az 1664 őszéig még eleven eszme, 1666-ban már anakronizmus.

„Kétszáz esztendeje lészen immár, hogy a magyar törökkel harcol”, ha ezt én véghez viszem, bizonyos vagyok benne, el nem nyel a pogány eb egyszerűsmind, hanem még egyszer talpra áll a magyar” – olvasható az *Áfiumban*. A nemzet talpra állításának motívumait Wesselényi még beleszővi Nádasdynak írott levelébe, amellyel a *Murányi szövetség* levelét visszaküldi: „Az könyörülő Isten Nemzetünk Kesernyét megh szánván, remélem szivünk meg szóló Kegyelme által, akaria talpra állítását.” (Kiemelés – V. Á.)²⁶ Vagy idézzünk Zrínyi más műveiből: „Hátunk mögött – mint Diomedes Ajax pajzsának oltalmában – rejtőzik az egész kereszténység és hogy biztonságban élhet, nekünk köszönheti.”²⁷

A *Mátyás király életéről* szóló elmélkedésekben ugyanez más változatban: „...az király megháborodék, és észbe kezdé magát venni, hogy a keresztény fejedelmek, akik az ő paizsa alatt ülnek vala békességben, el akarják vala hagyni csak magát a török hatalmassága ellen.”²⁸ Zrínyi műveiből vagy más egykorú, vagy korábbi művekből bőven idézhetnénk még hasonló gondolatokat, gondolatformákat. De talán ennyi is elegendő látni: aki a *Szövetséglevelet* fogalmazta, az ezeket a nagyon közkeletű gondolati formákat – kétszáz esztendőös harc, elnyeléssel fenyegető pogányság, a kereszténység védelmére mellét pajzsul vető magyarság – egyetlen nagy ívű mondatba szerkesztette egybe. Hasonló, szinte merész tömörítésével ezeknek a toposzoknak nem találkoztam még korabeli szövegekben. Mindebből annyi következtetés vonható le nagy biztonsággal, hogy a *Szövetséglevél* inkább a vaskvári béke előtti időszak szövegkörnyezetébe illeszkedik, mint az 1666-os évbe.

Hasonló következtetésre juthatunk, ha a törökellenes toposzok útjára vetünk némi pillantást. A toposz meghatározott helyen, összefüggésben és céllal használható gondolatforma, kulcsa a történetiség.²⁹ S noha a történettudományban még elvégzendő feladat a toposzok és a magyar történelem társadalmi-politikai összefüggéseinek kimunkálása, annyi bizonyos, hogy a török ellen harcoló magyarság gazdag toposzvilága az 1664 utáni időkben elhalványul, szét hull, formát vált, vagy új tartalommal telítődik. 1686 után pedig Lipót császár

²⁵ Forgách Ádám levele Thököly Istvánnak. Bécs, 1667. okt. I. Fasc. 40 fol. 309. – Különösen a *Török Áfium* Bónis-féle másolata figyelemre méltó témánk összefüggésében. OSZKK Quart Hung. 412.

²⁶ Az török áfium ellen való orvosság. ZMÖM I. 656 és 659.

²⁷ Zrínyi Montecuccolinak (1662). ZMÖM II. 319.

²⁸ Mátyás király életéről való elmélkedések. ZMÖM I. 621.

²⁹ Curtius, E. R. 1948. – Tarnai A. 1975. 66 és kk.

viseli „a kereszténység védelmezője” nagy múltú palástját. Rákóczi publicisztikájában a régi toposz új formában és új tartalomhoz idomulva tűnik fel: az európai hatalmi egyensúly érdekében fontos Magyarország és Erdély önálló államisága, és ebben az értelemben illeszkedik érvrendszerükbe a régi toposz új formában: Magyarország és Erdély „Európa védőbástyája”.³⁰

Nagy jelentősége van tehát annak a ténynek, hogy a *Szövetséglevél*ben a török veszély és a magyarság törökellenes harcának toposzai még eleven összefüggésben vannak a szöveg funkciójával, élő gondolati tartópillérek, szerkeszeti hordozói a konkrét tartalomnak. Összességükben megadják a felelősség, veszélyeztetettség, a cselekvő elhatározás elméleti indokát, mintegy eszmei vetületei a megállapodásnak.

A *Szövetséglevél* koncepciója tehát nem illeszthető 1666 politikai szituációjába. Gondolatvilága pedig idegenül hat ennek az időszaknak, ennek a mozgalomnak a szövegei között.

Ezek után, ennyi kétellyel sarokba szorítva, végre fel kell tennünk a kérdést: mikor fogalmazták tehát? Reális választ vizsgálataink eddigi módszereivel nem remélhetünk. Ha életre akarjuk kelteni történeti összefüggéseibe illesztve a szöveget, úgy, hogy értelmezhessük, kérdésünk csak ez lehet: mikor adott kihívást a történelem a *Szövetséglevél*ben foglalt programra és cselekvésre?

A török elleni harc minden addigi legnagyobb történelmi kihívása közvetlenül a vaskvári békét megelőző időszakra tehető. Ekkor a legnagyobb a török magyarországi hatalmának terjeszkedése, és ekkor észlelhető a török európai hatalmának megtörésére célzó gondolatok, diplomáciai akciók, szervezkedések tömeges feltűnése. Mindkét tendencia 1663-ban éri el csúcspontját. Köprülü Ahmed nagyvezér 1663. szeptember 26-án elfoglalja Érsekújvárt, októberben pedig már szervezik a török elleni nemzetközi koalíciót, s az év végére már kész a terv, és készen állnak a csapatok a kor kiemelkedően nagy jelentőségű haditettére, az eszéki híd felégetésére.³¹

A kezdetek messzire nyúlnak vissza, de a történések csak 1663 elején vettek határozott irányt. Európa az év elején értesül a török hadjárat híreiről, de nem sokat törődik még vele. A Habsburg-udvarban követjelentések jelzik: a Portán minden addiginál magasabbra emelték a béke megújításának árát, Zrínyi-Újvár lerombolását, a császári katonaság ellenőrzése alatt tartott kelet-magyarországi területek átengedését követelik többek között, de az udvari politika irányítója, Porcia herceg olyan rendületlenül bízott benne, hogy mindez nem lesz akadály, sőt ki is elégíti a Portát, hogy a katonaság létszámát csökkentik, és néhány ezredet átirányítanak Spanyolországba.³²

A nádornak Apafi Mihály írta meg a nagyvezér szándékát: Magyarország teljes behódoltatására készül, Pozsonyban országgyűlést és királyválasztást tervez. Köprülü Ahmed az erdélyi fejedelmet akarja Magyarország királyává, „kas-

³⁰ „Explosio” (Ráday Pál) 1706. július–augusztus. RI 1955. 647, 655.

³¹ Perjés G. 1965. 281 és kk. – R. Várkonyi Á. 1975.

³² Probst-Ohstorff, G. 1971. 136. – Perjés G. 1965. 330. – Wagner, G. 1964.

sai" királlyá tenni. A kor fogalmai szerint már öreg Wesselényi csaknem kétségbeesik.³³ A kilátásokról, még inkább a követendő politikáról, a háború vagy a béke kérdéseiről végletesen megoszlottak a vélemények.

Az abszolút hatalmát építő Habsburg-kormányzatban a dinasztia és az udvari arisztokrácia érdekeit szem előtt tartók éppen úgy hozhattak fel a maguk szempontjából reális érveket a török háború elodázására, mint azok a magyarok, akik rendi vagy helyi érdekeiket tették az országos érdek elé, akár még részleges hódolás árán is. A török támadás küszöbén ugyanis az országban anarchia uralkodott, és a társadalom szinte teljesen kormányozhatatlanná vált.

Az egyházi rend és a zömmel katolikus főurak, a vármegyék többségben protestáns köznemessége és a városok között végletesen kiéleződtek az ellentétek. A linzi béke vallásügyi végzései miatt a templomok, alapítványok, iskolák hovatarozásáért a lelkiismereti szabadság és kötelesség nevében folyó, társadalmi érdekekkel átitatott küzdelmek szinte váltólázás állapotban tartották az egész országot. Eközben pedig a birodalom az új, kiépülőben levő állandó hadsereget, az eltartás roppant terheit aránytalan méretekből hárította a királyságra, a lakosság hevesen védekezett, mivel pedig a kormányzat tiltotta a határ menti harcokat, a török várőrségek messze be-behatoltak az ország maradék területére, és járásnyi vidékeket csatoltak a szultán birodalmához. A magyar politikusok 1659-ben és 1661-ben többször próbálkoztak reformokkal, a kormányzat szerkezeti átalakításával és a Habsburg-udvarral közös törökellenes cselekvés megszervezésével, de a kísérletek sorra mind zátonyra futottak. Végül az 1662-es országgyűlésen a Habsburg-kormányzat és a rendek, a köznemesség és főnemesség ellentétei a végsőkéig kiéleződtek.

A magyar királyság három főméltóságát, a nádort, az országbíró és a horvát bánt 1662 végén súlyos elvi és személyi ellentétek osztották meg.³⁴ Életkoruk, családi múltjuk, világlátásuk és politikai tájékozódásuk egyaránt különböző. Wesselényi, miként nádori hivatalából is következett, a kormányzat és az ország megegyezését szorgalmazta, a Habsburg-birodalom erejére hivatkozva engedékenységre akarta rábírní a köznemességet. Az ország belső állapota és az egyenlőtlen erőviszonyok miatt éppen annyira képtelennek látta, hogy egyedül háborúba bocsátkozzanak a törökkel, mint hogy szembehelyezkedjenek a királlyal, vagyis a hallatlan erőfölényben levő Habsburg-udvar szándékával.³⁵

Nádasdy talán a kincstárnak nyújtott komoly hitelével vásárolta vissza az udvar korábban kissé megingott bizalmát, viszonya Porcia herceggel, a kormányzat békepártjának vezetőjével jónak volt mondható, és elvetette a török háború gondolatát. Nevét pedig Magyarországon harcos térítési akciói gyűlöletessé tették, s amikor önkényesen magának sajátította ki Batthyány Kristóf

³³Wesselényi Rottalnak. (Német) Lipcse, 1663. febr. 13. RL Fasc. 16 No. 466. – Wesselényi a 13 vármegyének, 1663. Szent Péter, okt. 17. AFW Fasc. 7. fol. 102.

³⁴Klaniczay T. 1964. 640., 734. kk.

³⁵Wesselényi gr. Pálffy Miklósnak. Lipcse, 1663. febr. 5. Pozsony, Pálffy lt. Arm I. Lat. 6 Fasc. 4.

dunántúli főkapitány hatáskörének egy részét, a nádort és a bánt is felháborította.³⁶

Zrínyi az országegység mielőbbi helyreállítását tekintette legfőbb necessitásnak. A békét, ami gyakorlatilag a határ menti harcok, hódoltatások, az állandó vérvesztés ideje volt, a magyar államiság létét veszélyeztető behozhatatlan idővesztésnek tartotta, és szinte provokálta, hogy kirobbanjon a háború, vagyis a török viasztörítésének nemzetközi erőket összefogásra késztető vállalkozása. Zrínyi-Újvárat nemcsak hogy a kormányzat heves tilalmával dacolva építette fel, hanem létkérdésnek tartotta. Egy máig kiadatlan levelében írja, élni sem kíván, ha váráról le kellene mondania. „Ugy hallom edes Battiam Uram, az en io szandekomnak es mostani farochogomnak, *kivel egi kis erőseget építek, az Udvarnal mas interpretatioia vagyon*, bizoni szívem szerent bankodom raita, anival inkább, h^ogi minden kedvem evel el vesz minden szerensegre, es az io I(ste)n tugia, élny sem kivanok ilyen forman, de leg alab az en io okaimot, kikel az épületre inditatam, senki bizoni meltan nem impugnalhatia.”³⁷

A vezetésre hivatott három főméltóság, a nádor, az országbíró és a horvát bán ellentéteiben tulajdonképpen az ország mély politikai válsága jutott kifejezésre.

A MEGEGYEZÉS

Zrínyi már a *Szigeti veszedelemben* a belső gyűlölködést, ellentéteket, a vészes széthúzást mondja az ország legfőbb bűnének, majd Szulejmán szavaival egyik legnagyobb gyengeségének. 1663 válságos tavaszán pedig Lipót császárnak beadott frásában leszögezi: „... nincsen elképzelhető gondoskodás... hanem örökös irigykedés, folytonos széthúzás és a legnagyobb fokú kölcsönös gyűlölködés.” Wesselényi pedig ugyancsak kíméletlen kritikával ostromozza a belső egyenetlenségek ezernyi megnyilvánulását. Nádasdy egyik korábbi levelében írja: „egynehányan erőtlének vagyunk, a többinek nincs egy akaratja.”³⁸

Az elvi egyetértés 1663-ban alakul ki közöttük a növekvő veszedelem súlya alatt. Rövid fél év kellett, hogy a közös cselekvésre összefogjanak.

Wesselényi már korábban is egyetértett és szoros kapcsolatban volt Zrínyivel, de nyíltan és döntő elhatározással 1663. március 26. és április 1. között a pozsonyi tanácskozáson vállalt közösséget az udvari elvárásokkal szemben Zrínyi tetteket követelő politikájával.

³⁶ „A mi pedig azon leukai fundatiomat illeti, sok izbéli reménkedésim után is az én kegyelmes császáromnak kész pénzül adott nyilván való adósságomat az én jó szándékomra ő felségétől ki nem kérhettem, hanem a tisztviselőktől biztató szókkal egyik esztendőről másikra halasztattam...” Nádasdy végrendelete. Schönherr Gy. 1888. 184.

³⁷ Zrínyi Miklós Rottal Jánosnak. Légrád (1660.) aug. 1. RL Fasc. 19. No. 688, fol. 141. Egykorú kiemelések.

³⁸ Csapodi Cs. 1962. 748–749. – Nádasdy II. Rákóczi Györgynek, 1659. január 27. Szilágyi S. 1875. II. 18.

A tanácskozást Lipót császár kívánsága szerint Bécsben kellett volna megtartani. A császári meghívó tartalma és a tanácskozásra küldött császári biztosok álláspontja semmi kétséget nem hagy felőle: a török béke ügyét kell megbeszélniük, vagyis a magyar politikusokkal elfogadtatni Porcia herceg álláspontját, azt, hogy minden áron, Zrínyi-Újvár lerombolása és területek átengedése árán is békét vásároljanak a Portán. A szándék gyakorlatilag Zrínyi politikája ellen is, annak mintegy a magyar politikusok útján való tapintatos leszerelésére irányult. „Tudom megh főt étek fel ado szagát kel csak énnekem büzőlnöm” – írja Wesselényi Szelepcsényi kancellárnak 1663. március 6-án Stubnyáról válaszként arra, hogy a kancellár kifejtette neki: a pozsonyi tanácskozásra úgy várják őt, mint a Messiást – „Igen nagy morosa Delectatioval olvastam az Messias nevét; ugyanis méltóságos Kalocsai Ersek uram, az igaz Messiaszt is sokan vártak, de némelliek az után meg is feszítették, s nem is kétlem, s bizoni tökeletesseggel el hittem, sokan fesitesemre s kinzasomra varnak oda engemet, kiknek én is mondhatom Edes Mesterem szavait: Pater ignosce illis, quia non sciunt, quid faciunt”. – Másnap Wesselényi Bory Mihályt, titkárát küldi az udvarba, hogy a császártól felmentését kérje, a pozsonyi tanácskozáson nem tud részt venni.³⁹ Zrínyivel Vitnyédi közli a tanácskozás tervét.

Csáky tudósít róla, hogy a nádor 1663. március 26-án érkezett Pozsonyba: „...ezen órában érkezett őnagysága őfelsége parancsolatjából, minemű tanácsok végett ide Pozsonyban.” Jelen voltak: királyi biztosok: Rottal János, gróf Peter Strozzi és báró Hohenfeld. Magyar főurak: Wesselényi nádor, Nádasdy országbíró, Lippay György esztergomi érsek, Szelepcsényi kancellár, kalocsai érsek, Széchényi György győri püspök, Forgách Ádám érsekújvári főkapitány, Esterházy Pál és Pálffy Miklós.

Wesselényi már hónapok óta súlyos személyi válságban él ekkor. A felső-magyarországi vármegyék Kassára gyűlve tiltakoztak az 1662. évi országgyűlés végzése ellen, sőt megtagadták a végzések kihirdetését. A kormányzat megtorlásként Kassára császári őrséget akart telepíteni, s a nádor feladatává tette, hogy átvéve a felső-magyarországi főkapitánysági tisztséget, mintegy csellel vigye be a katonaságot a városba.⁴⁰ Wesselényi tudta, hogy Felső-Magyarországon robba-

³⁹Levele Porcia hercegnek, Stubnya, 1663. március 7. Mindkettő: AFW Fasc. 8. IV/4t. Konceptusok 1663. fol. 8–12. – Bécs 1663. március 10. Vitnyédi Leveleskönyve, MTA Kézirattár, K 83 11. 1193. – Előzményeiről: Wesselényi fogalmazványa „Pro Convocandis” – Németlipcse, 1663. március 16. és levele Koháry Istvánnak, amelyben a 26-i tanácskozást megelőzendő március 24-re Németlipcsére összehívott tanácskozásra invitálja: „nálam leven Lőcsei doktor Uram is eő kegyelme...” AFW Fasc. 8 IV/4t fol. 19/v–20. – I. Lipót leirata Esterházy Pálhoz. Bécs, 1663. március 19. Intimatum, hogy jelenjék meg Pozsonyban a *török béke* ügyében tartandó tanácskozáson, („...occasione praesentis cum Turca pacis tractatus...”), ahol egyéb országos ügyekről is szó lesz. EPI 8082. sz. – Csáky Ferenc Csáky Istvánnak, Pozsony, 1663. március 26. OL – A Csáky család központi levéltára P 71. – Fasc. 266. – Erre Iványi Emma hívta fel a figyelmem, ezúton köszönöm. Vö.: Széchy K. 1902. V. 9.

⁴⁰Wesselényi levele a főkapitánysághoz tartozó végvárok kapitányaihoz. – Csáky István szatmári, Sennyei Ferenc kállói, gersei Pethő Ferenc ónodi, Wesselényi László szendrői, Papp János diósgyőri, Fábíán Farkas putnoki kapitányokhoz. Németlipcse, 1663. május 4. AFW Fasc. IV/4t. Konceptusok: 1663. fol. 26.

násig feszült a helyzet, Köprülü Ahmed vallásszabadságot ígér a protestánsoknak, Zemplén vármegye viszont a császári katonaság ellen készül zászlót emelni. A császári kívánság a tervezett formában törvénytelen, viszont az országrész könnyen elveszhet. Ebben a sarokba szorított állapotban kellett felismernie Wesselényinek, hogy a maradék ország minden addiginál nagyobb veszélybe került: nem a háború vagy béke forog most kérdésben, hanem a teljes önfeladás vagy a megmaradás ügye. Wesselényi az új politika első lépéseként a tanácskozást Bécsben nem, csak Pozsonyban hajlandó megtartani, a kassai utat a császári kívánság szerint nem, hanem csak a törvényes formák szerint vállalja, átvéve a kassai generálisság tisztségét. A tanácskozáson pedig az udvar véleményével szemben Zrínyi álláspontját tette magáévá: Magyarországon eddig sem volt béke, készülni kell a háborúra.

A pozsonyi tanácskozáson Zrínyi személyesen nem lehetett jelen. A határőrség elmaradt fizetése ügyében írott leveleiből tudjuk, hogy a határvidéken és a Dunántúlon súlyos katonai válság fenyeget: nagy a nyomor, és küszöbön a teljes felbomlás. Batthyány katonái készülnek eloszlani, az Udvari Kamara az elmaradt járandóságokból csak egy-egy csoportnak fizet valamit, és ezzel inkább egy- másra uszítja, mintsem megnyugtatta a hadinépet.⁴¹

Zrínyi ebben a kétségbeejtő helyzetben összehívta a kapitányokat, s a védelmet szervezte. Nagy biztonsággal állíthatjuk azonban, hogy a nádori tanácskozásra elküldte véleményét.

Melyik írása lehetett ez? Következtetésekre vagyunk utalva. Talán az az írás az, amelyet Vitnyédi „resolúciónak” nevez, és néhány héttel később ezekkel a szavakkal küld meg Keczer Andrásnak, a felső-magyarországi köznemesség egyik vezetőjének: „lássátok resolútióját, úgy azt is, törődünk írásunkban is előttünk levő veszedelmünkön, nem bánom, másokkal is ha közli, talán valamely jó magyart olvasása fölserkent tunya mély álmából”.⁴² Zrínyi csak másolatból ismeretes, 1663. május 2-án keltezett írása pedig egyenesen ezt mondja: „ez az en Testamentumom es resoluciom”, s nemcsak a háború mellett szól, hanem a belső meghasonlást mondja legfőbb bajnak: „mi, az kik egimast jobban hogisem akar melly Nemzetet ez vilagon gyűlöllyük... mi, az kik mindenik az

⁴¹ Vitnyédi szerint Zrínyinek a pozsonyi tanácskozásra március 20-án kelt meghívója elveszett. Molin velencei követ jelentése kiemeli, hogy nem vett részt a tanácskozáson. Széchy K. 1902. V. 9. – Zrínyi április 22. és május 15. között bizonyíthatóan Csáktornyan van. Levelei valószínűleg Johann Sigismund Städler Hofkriegs-Zahlmeisternek, Csáktornya 1663. április 22., 25., 27-én, HKA, Hoffmannz Ungarn Fasc. 215 fol. 64–67. Egykorú másolatok a fizetőmesternek 1663. május 5-én az Udvari Kamara tanácsa elé a határőrség ellátására fordítandó rendkívüli kiadások szükségességének igazolására. A levelek címzettjének beazonosításában Ress Imre volt segítségemre, ezúton köszönöm.

Vitnyédi Radosicsnak. Sopron, 1663. május 7. Fabó A. 1871. 66. – Handly Máttyás Erdődy Imrének. Monyorókerék, 1663. május 29. ELt Levelezés Karton: 2 fol. 33. – Marczali H. 1881. 123–124.

⁴² Vitnyédi Zrínyinek. Sopron, 1663. május 12. – Vitnyédi Keczer Andrásnak. Sopron, 1663. jún. 11. Fabó A. 1871. 68., 75. – Vö.: Felterjesztése a Haditanácshoz (1663. március). Széchy K. 1902. V. 9.

maga Privatumáért eleget perel es pattog, az publicumért megnémul...” Sőt már tudatos szervezésre vall a Csáky István szatmári kapitánynak április 28-án Csáktornyáról saját kezűleg írt levele: „...mely igen vész hazánk, nemzetünk láthatod-e ezt szároz szemmel és nyugodhatik-e meg lölköd rajta, hogy semmit ne cselekedjél?” A levél azért is fontos, mert a *Török Áfiummal* is összecseng. Itt olvasható az a majd több írásban visszatérő, szinte jelszószerű mondas, ami az *Áfiumnak* is záróakkordja: „avagy mast, avagy sohasem”.⁴³

Zrínyi tehát a nádori tanácskozássra már programot adhatott. A program lényege: kivédeni a támadást és megszervezni a belső egységet. Nem tudjuk, kikhez jutott el ott ez a program. Hatása nem lehetett egyértelmű, a tanácskozáson részt vevő magyar urak közül többen elismerték: a császári biztosok véleménye megalapozott, az ország nincs felkészülve a háborúra. De Wesselényi nemcsak „erősen szólott a török béke ellen”, hanem minden, amit ezután tett, Zrínyi programjának jegyében történt. Wesselényi patensének kritikus hangja összecseng Zrínyi írásaival: „...réghi dicséretes eleink szülötte fiainak mondhattya é az magát, akar ki is az-é ki ez haza veszedelmét megh vetvén egész keresztény világznak méltó karpalo nyelvére bocsatkozik... ki Istennel felőb böcsülő pakosztas fősvénységbe merült ertikit nagyobbra tartván, ki nyugodalmas életét hitvány kecske, juh, diszno nevelését, tyuk ültetését fellyebb böcsülvén az böcsületnél, felenk bába szivét vevén magaban...”⁴⁴

A tanácskozást követően levelet vált Zrínyivel. Sajnos, Zrínyi írását nem ismerjük. De főbb gondolatai Wesselényi válaszából némileg rekonstruálhatók. A hosszú, csak kivonatosan ismertethető levélben Wesselényi kifejti, hogy csak súlyos tusakodás után vállalja el a nehéz munkát. Elmondja aggályait. A haza „olthatatlan tüzzel kezd... lángoltatni”, de nincs honnan vizet vegyen, sem edényt nem kap, sőt sokan „olajjal oltáss gyalant gerjesztik lobbanandó tűzét”. A nehézségeket előszámlálva a Habsburg-kormányzatot illető kritikája egybevág a *Szövetséglevél* szavaival: „az honnet oltalmat, és segedelmet remelhetnenk, megh vetest, gondatlanságot (kapnak), és semmi érdemlett bért érdem nem várhat.” Az ország viszonyairól lesújtóan ír: „az igazsághnak folytatása begatlodott”. Kemény kritikával illeti osztályos társait: „Pénzzel rakott kufarságh, szepességgel fel ekesített kurvasságh, kártya, s koczka szerenczejen vesztőbb, s -nyerőbb, nyert világhi diczeősegh; világh alhatatlan pompa találmanya, szem, s has hizlaló, s arnyik széek töltő étkek, ház öltözetek cikornyaja vet hatalmat ez világi életben.” Aki a haza oltalmát javallja, annak áruló lesz a neve, számkivetés az osztályrésze. Legnagyobb baj az egyenetlenség: „Meg hült egy más ellen Magyar idegenült szeretet, egy mást nem ertő, seőt arczal tamadó ertetlenségh hirünk, s nevünk...” Számol vele, hogy kevés megértésre számíthatnak „az kiknek oltalmajért fajdalmas, s törődött munkánkat fel vesszük, s mindenünket

⁴³Zrínyi Miklós ismeretlennek. Csáktornya, 1663. május 2–15. ZMÖM II. 328–329. Az eredetit idézzük: OL P 659 Gróf Teleki család marosvásárhelyi levéltára, 9. csomó 253. sz. – Zrínyi Csáky Istvának. Csáktornya, 1663. április 28. ZMÖM II. 322–323. – *Török Áfium*, i. h. 676.

⁴⁴Neumann jelentése. Bécs, 1663. március 31. Marczali H. 1881. 123. – Wesselényi Árva vármegyének, Pozsony, 1663. aug. 23. EMELt Mike Sándor-gyűjtemény, 1663. (87).

koczká vakot avagy hatot hozó szerenczejére vettyük, azoktól nem aldag, hanem atkot veszünk erdem helyett fizető bérül”. Sőt látja veszedelmeit „az kiknek nyugodalmokért vallalom is ez száraz gallyán való rettenetes, s veszedelmes munkámat, Brutus rosaja helyett (noha azis nehéz ugyan) megvetéssel és üldöztetéssel fizetnek”. Mégis együttműködési készségét kifejezve zárja levelét: „Vetem hát elő egy változtathatatlan szant (szent?) akaratot; Elseőben megh ismert igaz barátimnak tökelletes kedvét kereső szolgálja maradgyak; hittel kötelemnek hiveseget éltem fottával megh tartczam... Vegzem Kedves Uram attyamfia, s edes fiam Uram irasomat, könnyebb lévén hogy ez könyvel por gyanant aztatot irasomot megh hit két Gróff fiamanak küldhettem, kinek ajánlom köteles szeretetiben magamat, kérvén az Szerencze alhatatlan emelő, s – meg le tapottato ream mért sorsaban legyetek allando Szeretet baratsagban, enis eltem fottaigh allando és teökelletessen marandó leszek...”⁴⁵

A szervezkedés részleteiről itt nem szólhatunk. Annyit mégis jó tudnunk, hogy többnyire a törvényes formák keretei között zajlott. A nádor módszerének szinte iskolapéldája az 1663. május 22-én keltezett vármegyei körlevél. Tájékoztatja a címzetteket, hogy a küszöbön álló török támadás miatt a koronás király gondoskodik majd a védelemről, a vármegyék tehát szervezzenek comissariusságokat a bejövendő császári katonaság ellátására. Majd a körlevél így folytatódik: „Kérem kényszeritem kegyelmeteket, serkentse feöl magaban magyar szivét és édes eleinek vitéz vérebeöl születeth Pogány ellen való forro haragját. Kardoth, kardoth, fegyvert, bátor szivet szerezzon s nevelljen magában, s mivel az idő eljött mellyben avagy ezt is elveszssük... a mi keveset még Magyar országban birunk, avagy a pogány ebnek szégyen vallásával s utolsó romlásával, teölünk s Eleinkteöl... prédált hazánk országlásából is kiverjük.”⁴⁶

Gondoljuk meg: a bécsi kormányzat még újabb ajánlatot, az eddigieknél nagyobb engedményeket terjeszt a Próféta kibontott zászlajával már Nándorfehérvár alá érkező nagyvezér elé, a király nem engedélyezi az általános felkelés kihirdetését, a Haditanács tiltja a védelmi harcokat is, mindent, ami a nagyvezért megnyugtató helyett felbőszítené.⁴⁷ A nádor pedig körlevelébe harcba szólító kiáltványt rejt, és a török kiűzését helyezi kilátásba.

Majd a már megváltozott körülmények között, amikor a király meghirdette a personalis insurrectiót, a nádornak Kassáról július 6-án Horvátországnak címzett kiáltványa már a Zrínyivel vállalt nyílt érdekezésség dokumentuma: „Az kigielmetek serený es felette Vitez Órállója mellé, ugi mint Vitez Horvat Ban,

⁴⁵Wesselényi Zrínyinek. Murány, 1663. máj. 14. AFW Fasc. 8. fol. 233 v. Zrínyi még máig elő nem került levelének hangnemére következtethetünk 1663 tavaszán írt leveleiből (Sagredónak [?] április 30., ismeretlen erdélyi barátjának, máj. 2–15. és Csáky István szatmári kapitánynak április 28-án kelt) Vö.: Klaniczay T. 1964. 737–740.

⁴⁶Wesselényi Győr vármegyének. Murány, 1663. május 22. ÚMM 1854. I. 43–44.

⁴⁷Simon Reniger jelentése Lipót császárnak. Griechisch Weissenburg (Nándorfehérvár), 1663. jún. 14. HHStA MEA, Reichstagsakten Fasc. 217.

tekintetes es Nagos Gróf Zrenyi Miklos Uram ó kigielme mellé táborban ki-ki seregestül salion.”⁴⁸

Nádasdy Ferenc, a királyság második legfőbb főméltóság-viselője, az ország-bíró nélkül azonban politikai összefogás, az ország katonai megszervezése lehetetlen. Megnyerésére már korábban történtek kísérletek. Ide illeszthető az ismert, de felettébb sötét mozzanatnak ítélt tény: Wesselényi és Vitnyédi több kísérletet tett, hogy megszerezze vagy megvásárolja a Rákóczi-ház külföldi kapcsolatait intéző Mednyánszky Jónástól Nádasdy és II. Rákóczi György levelezését.⁴⁹ Másként látjuk azonban ezt a próbálkozást, ha számba vesszük, hogy mit is tartalmazott ez a levelezés.

Az 50-es évek válságából Nádasdy is kereste a kiutat, kapcsolatban volt a királyság elégedetlen főuraival, összeköttetésben állott a német fejedelmekkel, és nagyon szoros konspiratív elemekkel átszőtt együttműködést épített ki II. Rákóczi Györggyel. „Nem nyughatik az ördög. Tegnap magatul eő Fölsegetül vettem levelet, ezutan in Originalibus küldiem föl az leveleket. Mar meg köll leni. Kerem Kgltd eyel nappal irion az Fejedelemnek errül conformallia az leveleket mar ehez, az mit ertetni akar velek iria meg, az mit magunk közt akar maradni vagy titkos bötükkal ir, maganos cedulaiban adjungallia, azt czelekszem en is.”⁵⁰ Ennek az idejétmúlt viszonyoknak 1663-ban több eleme új aktualitást nyert. Nádasdy annak idején sokat tett, hogy a német fejedelmeket megnyerje, segítsék megvédeni Erdélyt a török ellen. Szorgalmazta a Habsburg-kormányzat és a fejedelem kibékülését, de az ismert okok miatt úgy, ahogy Rákóczival megállapodott, mivel leveleit be kell mutatnia az udvarban, a császárra nem tartozó ügyekről külön írjon. Kiderül ezekből a levelekből az is, hogy tudja, sokan Rákóczi és az ország reménytelen helyzete miatt végletes véleményre jutottak: engedjen át a fejedelem a töröknek magyarországi területeket, egyetlen megoldás az országos hódolás. Ő viszont ezt is keresztény fejedelmeket segítségre ösztönző eszköznek látta, és szembehelyezkedett az udvari politikával.

„Megfogyatkoztunk magunk is tagjainkban; elüttünk jároink élven holtak, érzéketlenek;... érezzük az fájdalmat, orvoslást nem találhatunk; mert más nincs, hanem az, mely talán a kereszténységgel ellenkezni láttatnék – ha mindnyáján a pogány alá adjuk magunkat... De ám viszont és itt is látjuk, mely hamisan tartja hűtit, mint bánik Erdélylyel, az két Oláhországgal,... hanem ha talán az inditaná föl az keresztény fejedelmeknek az pogányság ellen szívet.”⁵¹

⁴⁸Wesselényi Horvátországnak. Kassa, 1663. júl. 6. (saját kezű fogalmazvány) AFW Fasc. 7, IV/1 fol. 3.

⁴⁹Szilágyi S. 1875. II. 20. – Vitnyédi Mednyánszky Jónásnak. Vienna, 1663. febr. 16. HHStA Hung. Spec. Fasc. 310/A fol. 22.

⁵⁰Nádasdy Mednyánszky Jónásnak. Szaibersdorf, 1658. július 20. HHStA Hung. Spec. Fasc. 309 fol. 54–55. – II. Rákóczi György Nádasdynak. Fogaras, 1659. febr. 16. Bécs Nationalbibliothek Handschriftensammlung No. 23. – Szilágyi S. 1875. 14–15. – Mednyánszky D. 1880. 231–233.

⁵¹Nádasdy II. Rákóczi Györgynek. Kismarton, 1659. jan. 27. Szilágyi S. 1875. 472. – Szenthe Bálint alnádornak a Wesselényi-szervezkedés után, bécsi vallomása szerint: II. Rákóczi György lengyelországi kudarca után Nádasdy javasolta: 13 vármegye behódoltatásával engeszteljük ki a törököket.

A Nádasdy-II. Rákóczi György-levelezés tehát 1663-ban egyszerre lehetett fontos nemzetközi és belügyi információkat szolgáltató dokumentum és az országbíró megnyerése érdekében „szelíden kényszerítő” fegyver.

Az 1670-ben elkobzott iratok között van Nádasdynak két, 1663 tavaszán kelt levele. A szövegből félreérthetetlenül kiderül, hogy valakik nagyon elítélik őt erőszakos térítési akciói miatt, és azt kívánják, hogy a templomfoglalásoknak vessen véget. Nádasdy erre már ismert, az udvari politikával egybevágó érvekkel felel: a maga örökségét oltalmazta éppen úgy, mint Bocskai, Bethlen, Rákóczi a magukét fegyverrel. Miért lett terhelő irat mégis ez a levél? Mert kijelentette: mégis kész tárgyalni. Úgy érzi, nagy méltatlanság, hogy elidegenítették tőle „Hazám fiai szeretetét”, keserves számára tudnia: „egész édes nemzetemnél... gyűlöletes”. Levelét így zárja: „Kegyelmed nyugodjék meg azon, soha én bizony az négy szabad Statusnak Libertassa ellen cselekedni nem kívánok.” Nem sokkal később pedig kijelenti: „Mindeneket szivemből kivetvén K(egyelmedne)k és Hazámnak mint az előtt kívánok szolgálni.”⁵²

A megegyezés egyik feltétele volt, hogy Nádasdy hagyjon fel az erőszakos térítésekkel, mivel 1663 tavaszán a vallási tolerancia a belső egység alapvető követelménye. Ha Nádasdyban meg is volt a hajlandóság, hogy bekapcsolódjék az új magyar politikába, a tárgyalások, úgy látszik, többször elakadtak. Az országbíró rendkívül óvatos, még minden bizonytalan és régebben alapelvként szögezte le: „Miolta Isten észet adott és e világ forgásiba elegyedtem, mindenkor kiváltképpen való feltett céloom volt: interessatus ne legyek.”⁵³ Végül is úgy tűnik, nagyrészt Lippay György érsek közreműködésének köszönhető, hogy csatlakozott Zrínyi és Wesselényi mozgalmához.

Nagy nehézségeket okoz, hogy Zrínyi hatalmas alakja mellett valahogy árnyékban maradt a kor többi magyar politikusa. Nincs monográfia Wesselényiről, Nádasdy rendkívül összetett személyiségét alig ismerjük, Lippay György esztergomi érseknek pedig különösen méltatlan felejtés vagy egyoldalú minősítés jutott osztályrészül. Újabban éppen irodalomtörténész kutató fogalmazta meg: Zrínyi és Lippay viszonya sokkal izgalmasabb, árnyaltabb, mint ahogyan azt eddig számon tartotta a tudomány.⁵⁴ Valóban, Zrínyi méltányolta Lippayt mint politikust, Lippay pedig teljes nagyságában felismerte a horvát bán különleges tehetségét és történelmi jelentőségét. Politikai kultúrájukat nagy

HHStA Hung. Spec. 291/D fol. 85–102. Valószínűleg ezekre utalhatott Vitnyédi, amikor a hódolást „sollicitato” elfogott levelekről ír, mivel ekkor Nádasdyval is kapcsolatban volt: Vö. Péter K. 1972. 661.

⁵²Nádasdy levelei Mednyánszky Jónásnak. Pottendorf, 1663. ápr. 23. és máj. 19. HHStA Hung. Spec. Fasc. 310/A fol. 27–31.

⁵³Nádasdy Mednyánszky Jónásnak. Szaibersdorf, 1656. nov. 16. Szilágyi S. 1874. 232.

⁵⁴Zrínyi és Lippay kapcsolatáról Pauler Gy. 1876. I. 21–23. Széchy Károly monográfiájában az érsek politikája egyoldalú minősítésben részesült, és a török elleni háború megszervezésében vitt nagyszabású működése sem kapott kellő figyelmet. Vö.: Széchy K. 1900. III. 31., 45., V. 16. és kk. – Klaniczay T., 1964. 373. – Csonkás M. 1955. – Kovács S. I. 1985. 49–59.

nyitottság, érzékenység jellemzi, gyorsan és elevenen tudnak reagálni a változó valóság követelményeire.

Zrínyi örült, amikor Pálffy Pál nádor halála után 1654-ben Lippayt kinevezték helytartónak, s a horvátországi felkelő jobbágyság lecsendesítése ügyében tanácsait kéri. Majd újonnan előkerült levelének tanúsága szerint, köszöni „io akarattiat és attjai affectioiat”, és leszögezi, „miniaunknak penig Nagodban vagjon reménységünk”.⁵⁵ Az 1655. évi országgyűlésen Lippaynak oroszlánrésze volt abban, hogy belekerült a királyválasztás feltételei közé: Lipót uralkodása idején kiveri a törököt Magyarországról. Ha később Zrínyi bírálta is Lippayt, Várad elvesztése után már a főbb kérdésekben nemcsak egyetértének, hanem együtt is működnek. Az esztergomi érseket a török támadás személyesen is súlyosan érintette, és országos méltóságának teljes súlyával segítette – miként már 1661-ben is – a főméltóságok megegyezését a törökellenes politika sikere érdekében. 1663-ban tehát közös célok vezették őket.

Lippay május végén tanácskozást hívott össze. A pozsonyi érseki rezidenciában a török elleni háború megszervezéséről és arról tárgyaltak, mennyiben és hogyan számíthatnak a Habsburg-kormányzatra s a keresztény országok segélyére. Wesselényi útban volt már Kassára, véleményét küldte el a tanácskozásra. „Öröke minket keresztényeket három dolog vesztet[t], I mo az hitetlenség, soha idejében fel nem serkentünk, hanem az mikor körmünkre éghet.” A második okot abban látja, hogy kétségbeestek, ha a pogányság hatalmas erejével a maguk népének kis számát összevetették. Végül leszögezi, hogy a kereszténységben elvesztették bizalmukat, mivel látták a különböző hatalmak egyenetlenségeit.⁵⁶ Tárgyaltak az ország katonai haderejének reformjáról, és a brandenburgi bécsi követ jelentése szerint a főurak katonaságot ajánlottak fel. Zrínyi, aki nem volt ott, állítólag 30 ezer főnyi hadsereg kiállítását vállalta.⁵⁷

Az érseki tanács megállapodásait a császár elé vitték. Ezt kívánta a politikai realizmus, Zrínyi és Wesselényi sem gondolták másként, a Habsburg-birodalom erejét, nemzetközi tekintélyét nem nélkülözhatték. A június elején (1–3.) Lipót császár nyári rezidenciájában, Laxenburgban tartott háromnapos „consilium” „directora” Nádasdy volt, s Lippay érsek vezetésével az egyházi rend képviselői, az alsó-magyarországi főurak és vármegyei nemesek vettek rajta részt. Zrínyi nem kapott meghívást. Wesselényi sem volt ott.⁵⁸

⁵⁵ Zrínyi Lippay Györgynek. Csáktornya, 1654. [január] 14. és Légrad (1654.) febr. 2. PLt Arc. Sex. X. No. 196/7, 196/8 Acta Radicalia 154. 155. Vö.: ZMÖM II. 199–200.

⁵⁶ Wesselényi Lippaynak. „Murányallyan”, 1663. máj. 26. AFW Fasc. 7 fol. 148–149. – Wesselényi és az udvar viszonyáról: Hölgyi Gáspár Pálffy Miklósnak. Tyrnaviae, 1663. május 22. PcsLt Arm. VIII. Lad. 10. Fasc. 11. fol. 55.

⁵⁷ Neumann jelentése, 1663. május 23., jún. 2. Marczali H. 1881. 125.

⁵⁸ Vitnyédi Zrínyinek. Bécs, 1663. jún. 4. MTA Kt K 83 II. 1193–1196. a laxenburgi tanácskozás résztvevőinek névsorával. Fabó A. 1871. 69–70. – Chiaromanni, Párma bécsi ügynökének jelentései. Laxenburg, 1663. jún. 2. és Bécs, jún. 9. Óváry L. 1901. 197–198. – Lipót császár a választófejedelmeknek, Bécs, 1663. jún. 7. HHStA MEA Fasc. 270 fol. 139–143. – Leslie Lobkowitznak. Graz, 1663. jún. 1. LLt C. 154. fol. 155. – Az érseki előterjesztés szövegét nem ismerjük. Talán azonos

A laxenburgi tanácskozássra beadott magyar program mégis Zrínyi és Wesselényi elképzeléseit tartalmazta. Kérték, hogy a magyar és a horvát katonaságból állítsanak hadsereget a császári katonaság mellé, adják ki a végvárak évek óta elmaradt járandóságait, sürgősen vegyék igénybe a német fejedelemségektől a hagyományos török segínyt, adjanak szabad kezet a török támadások kivédésére, és engedélyezze a császár, hogy a nádor meghirdesse az országos inszurrekciót. Javasolták azt is Lippay kezdeményezésére, hogy Zrínyit nevezze ki a császár Magyarország főparancsnokának. A lakosság belső nyugalma érdekében súlyos kikötésként hangzott el, hogy a császári hadsereg csak abban az esetben jöjjön be az országba, ha a Portával kirobban a nyílt háború, elhelyezésükről, ellátásukról a magyar politikusok gondoskodnak.

A laxenburgi tanácskozás kevés eredményt hozott. Lipót császár megígérte, gondoskodnak a végvárakról, de a végeken még mindig változatlanul tilos harcolni a török ellen. Elküldte segélykérő levelét a választó fejedelmeknek, de a magyar királyságban csak a personalis inszurrekciót és csak olyan formában engedélyezte, hogy a vármegyék hadi mustrára gyűljenek össze, és azonnal oszoljanak haza, mustráját pedig a nádor és a kerületi főkapitányok hatáskörét is megsértve Nádasdyra bízta. Lippay azonban Porcia hercegnek küldött felterjesztéseiben ostromolja a már vétkes önáltatást. Elmondja, nemzetközi összefogást remélhetnek a török ellen, és Zrínyi a kereszténység választott bajnoka, az egyetlen, aki feltartóztathatja a török támadást, akár már az eszéki hídnál is. Vajon Nádasdy tudott erről?⁵⁹

Laxenburgból az országbíró „szomorúan” távozott. Consiliumi direktorsága kétes sikereket hozott, új feladatkörét nem tudta vagy már nem is akarta ellátni. Mintha átcaptak volna a feje fölött az események.

Július elején több mint százezer főnyire becsült hadsereg hömpölygött át az eszéki hídon. Két hét múlva a nagyvezér Budán tartott haditanácsot. De a császár követe felajánlotta: ura kész adót is fizetni. A nagyvezéri elhatározás megmászthatatlan: ostrom alá veszik Érsekújvárt. Most következik be a régen kívánt politikai fordulat. A császári udvar Linzbe menekül, a Haditanács nagy erővel szervezi az ellenállást, de hosszú hónapok mulasztásait nem lehet hirtelen behozni, Montecuccoli mindössze 6500 főnyi hadsereggel áll Magyaróvárnál, szigorú paranccsal, hogy csak a legszükségesebb védelemre szorítkozhat és még minden bizonytalan.

Mégis a magyar politikusok kezdeményezése, határozott cselekvőkészsége végre meghozza eredményeit. Zrínyire ruházzák a magyar hadsereg fővezérségének nehéz tisztségét, Lipót császár lelkes levélben biztosítja támogatásáról, és még lelkesebb tudósítások adják hírül: ivott az egészségére. Zrínyi július végén

azzal, amit mint az „érsek uram” „jaját” küld el Morocz István Pálffy Miklósnak, 1663. július 1-jén Beckettflávn kelt levelében. PcsLt Arm. VIII. Lad. 10. Fasc. 11. fol. 66.

⁵⁹ Zrínyi török összeköttetésének szóbeszédéről, irodalommal: Lewison, A. 1913. 755. – Wesselényi Lobkowitznak, a Haditanács elnökének. Enyicke, 1663. július 18. és Szentbenedek, aug. 9. LLt C 42. fol. 52. – Lippay György Porciának. Pozsony, 1663. jún. 28. és aug. 1. HHStA Hung. Spec. Porcia Akten. Fasc. 341 fol. 211–212, 259–260.

Bécsben tárgyal. Beadványaiból ismerjük a fővezéri tisztségével kapcsolatos részleteket. Kiköti, hogy a báni teendőket öccsére ruházzák, adjanak sürgősen lőszert, hadmérnököt, fegyvereket, toborzási engedélyt, gondoskodjanak Zrínyi-Újvár lerongyolódott és kiéhezett puskásairól, és küldjenek segédcsapatokat. A császári jóváhagyás hírére – Vitnyédi tudósítása szerint – Lippay hozta meg.⁶⁰

Nádasdy mégis nehezen szánta rá magát, hogy lemondjon a dunántúli generálisság kisajátításáról, tolerálja a protestánsok jogait, csatlakozzék a nádorhoz, miközben néhány évvel ezelőtt még a címét is megtagadta tőle, és elfogadja Zrínyi főségét, akinek elsőpró tehetségét és tekintélyét ő – a kortársi vélemények szerint –, a katonai antitalentum, keserű nagyravágással figyelte.

A végveszély órájában azonban a Habsburg-udvar politikájában is gyors változás figyelhető meg. Segítséget kérnek Európa hatalmaitól, érvényt kap azok véleménye is, akik úgy látják, hogy a dinasztia rá van utalva a magyar politikusokra. Az elemi védelem érdeke megköveteli, hogy a belső anarchia helyett a főméltóságok kölcsönösen együttműködve szervezzék meg az ország erőit.⁶¹

Nádasdy töprengéseiről és szorongásairól végrendelete tudósít. Miért éppen július 10-én írta meg végakarátát? Vitnyédi július 13-án kelt levele látszólag magyarázhatná: „Chameleon igen halálos beteg, reménytelen is gyógyulása, valahányszor már holt híre volt és most is hirdetik halálát.”⁶² Csakhogy az országbíró éppen hosszú betegségéből felgyógyulván írja meg végrendeletét, kifejtve, három évig tartó súlyos bajában meggyőződött róla, idejében kell földi dolgait elrendezni, nehogy újabb nyavalya alkalmatlanná tegye rá. Vagyonából hatalmas egyházi alapítványokat tesz, mindazt, amivel a kincstár tartozik neki, a császárnak adott kölcsönrel együtt ugyancsak az egyházra hagyja. Kiköti: a pálosok minden vasárnap mondjanak misét „Magyarországnak régi virágzó állapotjára és igaz hitre való megtérítéseért” (vagyis visszafoglalásáért). Ha az „eretnekek” miatt a jezsuitáknak el kellene hagyni az országot, a rájuk hagyományozott ötvenezer forintnyi alapítványt „Magyarországból kivinni szabad ne legyen”. Mivel pedig – írja – „tudom ebben az mi romlásra tért országunkban az eretnekségnek dühösségét”, ha megtámadnák végrendeletét, „átok, legyen az földön, átok az égben”, sőt még azt sem kíméli, aki a pápa vagy a magyar király tekintélyével vonná kétségbe végakarátát: „átkomban légyenek”. Megkö-

⁶⁰ „Baan Uram eő Ngha tudom eddigh Bécsben vagyon.” Bory Mihály Rottalnak. Keresztúr, 1663. aug. 9. RL Fasc. 16. No. 540. – Augusztus 13-án Zrínyi Új-Zrínyivárból keltezi levelét Cian Monetinak. ZMÖM II. 333. Zrínyi előterjesztése a fővezérséggel kapcsolatban. (1663. júl. 12.?) HHStA Hung. Spec. Porcia Akten. Fasc. 341. fol. 235/v.

⁶¹ Nádasdy Porciának. Pottendorf, 1663. júl. 18. HHStA Hung. Spec. Porcia Akten. Fasc. 341. fol. 243–245. – (A Habsburg-udvarnak a magyar politikusokra való ráutaltságát 1663-ban minden bizonnyal először Le Clerc, a Hollandiában élő hugenotta pap és tanár hangsúlyozta, kiemelve, hogy Lipót azért fordult a francia királyhoz támogatásért, hogy ne kelljen a magyarok segítségét kérnie.) Erre a történeti irodalmunkban máig kellő figyelembe nem vett összefüggésre: Köpeczi B. 1976. 266.

⁶² Vitnyédi Zrínyinek. Sopron, 1663. júl. 13. és aug. 14. Fabó A. 1871. 95., 108.

veteli: maradéki az ő fogyatkozásai miatt „ártatlanul ne szenvedjenek”, vagyis cselekedeteit, bűneit ne kérjék számon gyermekein.⁶³ Aki így ír, az tisztában van az előtte álló lépések horderejével.

Illetéktelen kezek sokszor felbontották a leveleket. Rejtjelek bonyolult rendszerében, álnevekkel, képes kifejezésekkel közölték a legfontosabb híreket a szervezkedők. Kialakultak bizonyos egyezményes rendszerek, a szövegek alatt fut egy másik szöveg, és nehéz eldönteni, mikor mi mit jelent. Ritka pillanat egy-egy óvatlan elszólás, de még az óvatos Vitnyédivel is megtörtént: „Judex curiae uram felől az a hír – írta még márciusban Nádasdyról –, köszvényben fekszik, talán nem akar jelen lenni a consiliumban.”⁶⁴ Akiről azt mondják, hogy beteg, nem biztos, hogy valóban az ágyat nyomja, vagy valami nagy oka van, hogy úgy tegyen. Csak mindennek tudatában értelmezhető Vitnyédi levele. „Ha meg találna halni – fejezi be július 13-án Chameleon, azaz Nádasdy halálos betegségéről szóló híradását Zrínyinek – nem jó volna-e Ngd nevével instálni érte?” Majd megírja: Nádasdy tisztartójával üzent, ki akar vele békülni, kér-di, mit tegyen, s a válasz nem jön könnyen, mert augusztus 26-án is megismétli a kérdést. Zrínyi bizalmatlan? Vagy a megegyezés részleteit kell még tisztáznok?⁶⁵

Már állt a háború. Mikor kezdődött? Augusztus 7-én, amikor a nagyvezér kicsalta Érsekújvár őrségét, és csaknem megsemmisítette Párkány alatt? Vagy a következő héten, 13-án? Hétezer főnyi török támadta meg Zrínyi-Újvárat, és véres fejvel menekült alóla. Piccolomini gróf adta át Zrínyinek a legmesszebbmenő támogatásáról biztosító császári levelet, és jelentésében a mai riportok eleveenségével bizalmas küldetéséről is számot ad; kérnie kellett Zrínyit, ha lehetséges, ne bősztse a törököt és ne legyen akadálya, hogy az udvar békét köthessen. Mi mást mondhatott Zrínyi, mint kitérő választ, hűségéről biztosítva a császárt, miközben teljes erővel szervezkedtek? Elérkezett a rég várt idő, hogy a törökkel harcba szálljanak, de máris kiderült, az ellenfél hatalmasabb, a háború súlyosabb, helyzetük nehezebb, mint amire számítottak. Érsekújvárt több mint félszázezer főnyi török hadsereg ostromolja. Pozsony környékén, a Csallóközben, a Vág mentén tatár csapatok szabadon fosztogatják a falvakat. Hiába hirdetett a nádor általános felkelést, hiába ostromozza a tétlenséget, sokan nem tudtak, vagy nem mertek, vagy nem akartak kimozdulni otthonaikból. „...Hun van, hun van gyűlésekben nagy méltóságos asztalok felőt, ki bor, ki komlós ser sörötül mehevült batran ki mondot ajánlás és éghez ható fényes való kérkedés, így eöntem, amugy eöntem uram hivsághe s hazám mellett véremet nem keméllyem értékemet... ki terjesztett karjainkkal, ki nyilt öblöimmel hivunk mindent, nincs oly veszedelem kire mintegy lepentyü (lepedő?) háznak égő tüze oltására ne kíványam magamat vetni, s ti édes nemzetünk (kik ezt a szót érdem-

⁶³Nádasdy Végrendelete, 178, 381, 371.

⁶⁴Vitnyédi Dvornikovicsnak. Sopron, 1663. március 28. Fabó A. 1871. 57.

⁶⁵Vitnyédi Zrínyinek. Sopron, 1663. július 13., augusztus 14–26. Fabó A. 1871. 95., 108., 114.

lik) hazánk haszontalan herejétül és szaladó népétül vesztek e példát? és senki hazánk sátoros táborát nem szaporította e?”⁶⁶

Ebben a súlyos helyzetben a nádor, az országbíró és a bán szeptember 8-án Kőszegen találkozott és tanácskozott. Majd Zrínyi mint Magyarország főparancsnoka Vathra (Vas megye) hadimustrát rendelt, s szeptember 16-ra mintegy 10 ezer főnyi fegyveres gyűlt össze az ország világi és egyházi főméltóságaival együtt. Nagy esemény volt, nagyon sok forrás tájékoztat róla. „Rohonczon nem voltunk, hanem Kőszegen, ottan judex curiae uram, hogy általjött az Gyöngyösön, elhullatta a generálisságot, ő judex curiae, mert nem a katonaságra temett, Bottyan Christof pedig, mivel nem törvénytudó, generális marad, erre adtak az uraknak kezét mindketten. Bán uram ő Nga leszen, a ki palatinus ő Nga után, mintha maga jelen volna mindeneknek fog parancsolni...” A három főméltóság megegyezett. Mindenekelőtt a katonai és a hadszervezeti kérdésekben állapodtak meg, és ez a kormányzat tudtával történt. Elrendezték a hatásköri viszonyokat a nádor és a katonai főparancsnok, vagyis Wesselényi és Zrínyi között. Megállapították együttműködésük módozatait. A nádor elfogadta, hogy Zrínyi „mindeneknek fog parancsolni”. Zrínyi helyettese Batthyány Kristóf lett. Nádasdy alávetette magát Zrínyi főparancsnokságának, és lemondott a dunántúli főkapitányi hatáskörre vonatkozó igényeiről. Érsekújvár felmentésének és a magyar hadsereg megszervezésének tervezetét Zrínyi és Wesselényi közösen dolgozták ki. Jellemző, hogy csak az értékes elemeket akarták megtartani az összegyűlt fegyveres seregből. Ezeknek száma egyre növekedett, Eszterházy János 15 ezer főre tette.⁶⁷ Érsekújvár felmentéséről elkéstek, bár máig nem tisztázta azt a hadtörténetírás, hogy egyáltalán képes lehetett volna-e rá bármilyen egy-két hónap alatt összegyűlt európai hadsereg. Nehéz eldönteni, hogy csupán hanyagság, elkésettség következménye volt, vagy a török hadsereg fölényéből, haditechnikai felkészültségéből következett, hogy a nagyvezér 1663. október 26-án bevonult az északnyugat-magyarországi várrendszer központjába.

A három főméltóság megállapodásának több részlete nem került nyilvánosság elé. Szeptember és december között a sűrű, részben rejtjeles levelezés azonban bőségesen tájékoztat róla, hogy milyen nagy horderejű elhatározásra jutottak. A Szent Koronát az udvar kívánsága ellenére egyelőre nem viszik ki az országból, a magyar hadsereget rendszeresen fizetik, és erre adót vetnek ki, személyes megajánlásokat tesznek és tetemes kölcsönt vesznek fel. A vallási üldözé-

⁶⁶ Wesselényi Árva vármegyének. Pozsony, 1663. aug. 23. EMELt Mike Sándor-gyűjtemény.

⁶⁷ Vitnyédi István Vitnyédi Pálnak. Sopron, 1663. szept. 9. Fabó A. 1871. 122–123. – Bory Mihály Rottalnak. Keresztúr, 1663. szept. 10. – RL A.V. No. 40. – „Tegnap éjféltkor Kőszegen, s megh itten délután két rendbeli levelét vettem...” Wesselényi Rottalnak. Keresztúr, 1663. szept. 9. h. n. AFW Fasc. 7 IV fol. 117–118. – Wesselényi levelei a vathi táborból: 1663. szept. 16. FLt Fasc. 40. fol. 404–405, 413. – Montecuccoli ismeretlenek. Bécs, 1663. szept. 9. KA Alte Feldakten 1663. Fasc. 9. No. 45. – W. von Waldendorf János Fülöpnek. Bécs, 1663. szept. 16. HHStA MEA Reichstagsakten, Fasc. 218. – A vathi hadiszemlééről, az összegyűltekről létszámáról, Zrínyi hatalmas tekintélyéről: Eszterházy János jelentései Montecuccolinak. Pápa, 1663. szept. 16., 21., 28., 29. KA, Alte Feldakten 1663. Fasc. No. 115–118.

seket és a kölcsönös ellenségeskedéseket félreteszik. Mindennél beszédesebben szól azonban megegyezésükről Wesselényinek Zrínyihez írott levele. A nádor és az országbíró a vathi hadimustráról egyenesen Bécsbe mentek, innen írta szeptember 24-én Wesselényi a következő sorokat a bánnak: „Meltóságos Vitez Gróf Horvat Ban Uram fiam Ajánlom Kigielmednek igaz szolgálatomat; mig mas derekassabb dolgokrul tudositom Kigyelmedet, akarom tutara adnom, mi itt levő Urak s magyarok az Kijelmed [!] ijvесе (jövése) szerint is azon vagiunk az kigielmed magyar tabora ne egiestések Montekukuli U(rral) hanem *vegzesünk szerint* (az én kiemelésem – V. Á.) Kigyelmed salyon Komaromhoz s Montekukuli Ura(m) Pozsonyhoz és hagi ne legien Kigyelmeden Com(m)endoja, melyet senki az magyarok közül fel sem val(l)al, s en se engedhetnem azt meg. En mellem agiak Strozi Uramot, Kigielmed mellé Zuza Uramot...”⁶⁸

Elvben kifogásolható, hogy a végveszély órájában a magyarországi haderőt nem hajlandóak a császári hadvezetés alá engedni. De a politikai realizmus követelményeiről csakis annak tudatában dönthetünk, hogy Montecuccoli 1662. évi kudarcával minden hitelét eljátszotta nemcsak a magyarországi társadalom, de a császári hadvezetés több tekintélye előtt is. Ha a magyar politikusok le akarják győzni az országos bizalmatlanságot, a helyenként vészes tünetekkel jelentkező anarchiát, vállalniuk kell ezt a kockázatot. Zrínyi tekintélye volt számukra a biztosíték, hogy nem alap nélkül kockáztatnak. Alig több, mint egy hónap múltán kelt nádori levél tájékoztat erről: „Méltóságos Tekintetes és Nagos Groff Vitez Horváth Báán, hazánk egyedül Magyar oltalma s reménye, nekem kedves Ur(am) fiam, ajánlom Kglk fogyhatatlan igaz szolgálatomat. Vizvari taborabul az hónap 10 napján irt Kld méltóságos levelét mai napon felette betegh és nyomorult agyban fetrengő nyavalyamban merő Orientanus gyanant nagy consolationmal vettem. Aldassek az felséges I(ste)nnnek neve maga hectori jó hirevel és nevevel az ottomany fenyeskedő hodnak homalyito czorbitassaval hoszta vidámságra az szegeny csak nem utolsó kétségben esett magyar vilagot. Az Ur I(ste)n az Kglmed nevet egik (égig) magasztalván szaporicza naponkint vitez *oktató vezerséget*; (az én kiemelésem – V. Á.) van már negyed vagy ötöd napja, hogy ezen Kglmed vitezi actussa közönségesen csak nem a czezemő gyermekek szajaban is, magha dicséretes fel magasztalásával, I(ste)n aldatik, noha itten ezerek(ne)k veszedelmérül hirteltetik Kglmed szép heroicus actussa, kibül mind ollyat abrazol geniusom, VOX populi, VOX DEI. Ha eddigh nem is migh az levelem Kglidet éri, ottan hamar *okos vezerséghe* (az én kiemelésem – V. Á.) által, bátor szive, fenyes, s éles kargya miat Ezer szamok foghnak halni Kglmed lábai előtt az pogannak.”⁶⁹

Ha nem is ezen a fenntartás nélküli elismerés hangján, de Nádasdyt is nagy bizalommal tájékoztatja Wesselényi ezekben a hónapokban a fejleményekről,

⁶⁸Wesselényi Zrínyiinek. Bécs, 1663. szept. 24. (fogalmazvány) AFW Fasc. 7. IV fol. 34.

⁶⁹Wesselényi Zrínyiinek. Murány, 1663. okt. 29. AFW Fasc. 8 IV. fol. 137–138/v. és egy könnyebb olvasatú, javított fogalmazvány: fol. 239–241.

tudatja a nehézségeket, azt, hogy decemberre összehívja a vármegyék követeit és leszögezi: „én... semmit el nem mulatok, valamit megcselekedhetem”. Ezek a levelek a bűnjelként lefoglalt iratok között maradtak fenn.⁷⁰

SZÖVETSÉGBEN A RAJNAI LIGÁVAL

Mindezekon kívül pedig a kőszegi tanácskozáson dönthettek arról is, hogy testületileg fordulnak külső segítségért. Vagyis a *Szövetséglevél* szavaival: „valamit Magiar Orszagnak, s Nemzetünknek javára meg maradására és elő menetelére, elménkel föl találhatunk, s az meg cselekedhető leszen; Azokat mind el követiük szorgalmatosan; *es ha masokhoz valo foliamodassal köllis annak meg lenni, effectualliuik...*” (Az én kiemelésem – V. Á.)

A *Szövetséglevél*nek ezt a kijelentését két tény helyezi éles megvilágításba.

Egyrészt a főméltóság-viselők évek óta sorozatosan ostromolták az udvart, hogy szervezze meg a nemzetközi törökellenes összefogást, mivel ez nem csupán a királyság és Erdély érdeke, hanem a dinasztiaé is, és Európa számos országa várakozóan tekint a Habsburg-császárra, sőt kész segítséget nyújtani a török ellen. Az udvarban azonban hiába voltak, akik, mérlegelve Velence s főleg a pápai állam sürgetéseit is, foglalkoztak a törökellenes nemzetközi összefogás kérdésével, sőt nem fukarkodtak forró ígéretekkel sem, gyakorlatilag nem törént érdemleges lépés.

Másrészt a magyar főméltóság-viselők valóban megkeresik a franciabarát német fejedelemségek, a Rajnai Liga elnökét, János Fülöp mainzi érseket.

A kapcsolatoknak már vannak előzményei. De testületi szinten most tehetik meg a döntő lépést. Nem kis kockázatot vállalnak. Lipót császár és magyar király, mint bármely uralkodó, a külpolitikát természetsszerűleg tartja szuverén jogának. Rendszeresen visszautasította a rendek kérését, hogy a török segély kieszközlése ügyében követeket küldhessenek a német fejedelmekhez. Kudar-cok, csalódások sora, mindenekelőtt pedig a végső veszedelem kényszeríti mégis a főméltóság-viselő főurakat erre a veszélyes lépésre.

Valóban megtörtént-e ez a lépés? Az eddig ismert források alapján nagy biztonsággal állítható, hogy igen, bár olyan döntő bizonyítékokkal, mint követi instrukció vagy követi beszámoló, nem rendelkezünk.

A nádor titkára, Bory Mihály 1663. szeptember 30-án Regensburgból keltez egy levelet, s Reifenberg titkárral később is szoros kapcsolatban áll. Eszterházy János győri vicekapitány tudósítása szerint a nádor és az országbíró a vathi táborból együtt ment Bécsbe, a Rajnai Liga bécsi rezidense pedig részletes tájékoztatást küld János Fülöpnek a magyarországi eseményekről és ami fő, a magyarországi főméltóság-viselők megállapodásáról.⁷¹ Október végén a Rajnai

⁷⁰Wesselényi levelei Nádasdynak. Trencsén, 1663. okt. 10. és Murány, nov. 20. HHStA Hung. Spec. 310 Konv. A. fol. 32–34, 36–37.

⁷¹Bory Mihály Rottal Jánosnak. Regensburg, 1663. szept. 30. RL A. V. No. 540. – W. von Waldendorf János Fülöp mainzi érseknek. Bécs, 1663. szept. 16. HHStA MEA Reichstagsakten. Fasc. 218.

Liga gyűlésén tárgyalásra kerül egy részletes javaslat a török elleni háborúról. A javaslat íróját nem ismerjük. Lényegbevágó mondanivalója, hogy itt az idő, támadó háborút kell indítani a török ellen több ország szövetségében. Az év végén Zrínyi és János Fülöp már kölcsönös elkötelezettségről biztosítják egymást. A következő év elején pedig, miután Bory Mihály meghozza János Fülöp hivatalos válaszát a nádornak, Wesselényi úgy üdvözli őt aranysegélyű ünnepélyes levélben, mint a nemzetközi törökellenes koalíció szervezőjét, hogy Magyarország helyzetét a *Szövetséglevél*ből ismerős képpel jellemzi: „sok száz esztendőktől fogvást sullyat, s terhét viselven paisul az keresztény világhnak, az pogány Isten káromló ellenségé ellen...”⁷²

A megegyezés belpolitikai és külpolitikai összefüggéseinek vizsgálati eredményeit a résztvevők írásai és a támogatásukkal készült irodalmi művek is megerősítik.

Mindhárom főúr közel egy időben ad ki, ír vagy írat olyan műveket, amelyek eszmeileg egybecsengőek, gondolataik közös ideológiai koordináta-rendszerbe illeszkednek. Wesselényi titkára, Gyöngyösi István legjelentősebb műve, a *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, játékos formában, a kor bonyolult szimbólumrendszerében Zrínyi és Wesselényi „társolkodását”, vagyis szövetkezését is kifejezi. Ami ugyanis a mű felszínén futó történettel 1644 eseményeivel, Wesselényi és Széchy Mária nevével helyettesíthető be, az 1663–1664-ben más nevekre és másként értendő. Zrínyit kortársai magyar Marsnak nevezik. „Magyarok romlassat, orszagh pusztulassat Márs Zrjnjj hogj meg lata...”, a nádor önmagát Orionnak, s a pasquillus hagyományban viszonylag közeli példa, a nádor az új Vénus. A bizonyíthatóan végleges formáját 1663 őszén, 1664 elején elnyert mű második valóságképe, a betétek sora, az 1663 folyamán kibontakozó események célzatos kifejezője: az ország végveszélybe jutott, a romlás legfőbb oka az egyenetlenkedés, tehát sürgető kívánság a megegyezés, de legalább annyira az, hogy okosan, körültekintően szervezkedjenek. „Az ki dolgaiban elől akar menni, / Titkos szándékában nem kell czéért tenni” – utal a megegyezésre. „Vénus / és Márs között van régi szövetség” – ez a mű harmadik részének negyedik strófájában megfogalmazott gondolat más és más formákban az első és második részben is megtalálható s mintegy a címre visszautaló alapgondolat. Mindeneke-lőtt pedig jó katonai diszciplínát kíván: kövessék az antik hősokeket, akik hazaszeretéből, találékonyságból örök példával szolgáltak.⁷³

Hasonló gondolatokat fejez ki az 1664-ben Nádasdy áldozatkészségéből megjelent híres szép képeskönyv, a Mauzoleum. A Nürnbergben napvilágot látott művet maga az országbíró látta el ajánló sorokkal: a magyar vezérek és királyok képcsarnokát a magyar rendeknek ajánlja: „Mint az égő Trójából Aeneas az ősoke reliquiaiit vitte magával, úgy a lángbaborított Magyarországon is

⁷²R. Várkonyi Á. 1975. – Wesselényi Ferenc nádor János Fülöpnek. Stubnyafürdő, 1664. február 27. Fogalmazvány, AFW Fasc. 7. fol. 14–15.

⁷³Martinkó A. 1941. 57–58. – Várkonyi Á. 1980. Főleg: 94–96. – Anno 1664. RMKT 10. 267. Kibédi Varga Á. 1983. 545.

meg kell őriznünk a dicső ősök emlékezetét... a külföld is számon tartja halhatatlan érdemeiket... kövessék az ősök dicső példáját.”⁷⁴

Zrínyi több 1663-ban keletkezett írása, s a valószínűleg a nyár végén végleges formába öntött *Török Áfium* is, majd pedig az 1664 februárjában keletkezett *Gróf Zrínyi Miklós igaz tanácsa*... szoros gondolati egységet mutat ezekkel a művekkel. E művek alapelvei messzemenően egybevágnak a *Török Áfium* ellen való orvosság eszméivel, ha a műfaj, még inkább a funkció miatt, és azért, mert különböző társadalmi rétegekhez szóltak, nagyon különböznek is egymástól.⁷⁵

A három főméltóság megegyezése tehát sokoldalúan bizonyítható tény. Ily módon a *Szövetséglevél* eredetileg a Wesselényi, Nádasdy és Zrínyi Miklós között 1663 őszén létrejött megállapodás dokumentuma lenne?

A Wesselényi-Mozgalom felszámolása után az egyik vallatási jegyzőkönyvben olvasható kérdésre – a török háború idején, Érsekújvár elfoglalása után a nádor és az országbíró már bűnös szándékkal találkoztak? – Szenthe Bálint, Nádasdy akkori titkára, most mint vádlott, rövidre fogva így felelt: Wesselényi, Zrínyi Miklós és Nádasdy együtt voltak a dunántúli magyar táborban, majd az országbíró rezidenciájában Keresztúron és Pottendorffban, itt adták az első biztosítólevelet – assecuratoriát – egymásnak. Szenthe azt vallotta, hogy ezt a biztosítólevelet ő írta. Ha vallomása igaz, a *Szövetséglevél* vizsgálatában további kérdésekre kell felelnünk. A leg súlyosabb: Miért Nádasdy titkárát és nem a már korábban megegyezett Wesselényi és Zrínyi valamelyik meghitt emberét bízták meg ezzel a nagy diszkréciót kívánó feladattal?

Tudományunk szigorú törvényei szerint azonban a vallatással nyert információk önmagukban nem tekinthetők perdöntő bizonyítékoknak.

Vizsgálataink eredményeit összefoglalva: nagy biztonsággal állítható hipotézis, hogy a *Szövetséglevél* máig ismert egyetlen eredeti példánya keletkezésében a főméltóságok, Wesselényi Ferenc nádor, Nádasdy Ferenc országbíró és Zrínyi Miklós horvát bán megegyezésének dokumentuma. Ismereteink azonban ma még nem elegendőek, hogy a *Szövetséglevél* keletkezésével kapcsolatos valamennyi kérdésre felelni tudjunk. Hol vannak a *Szövetséglevél* további példányai? 1663 őszén és 1666. december 19-én még két-két példánynak kellett készülnie. Mi volt a szerepe Szenthe Bálintnak? A szövetséglevél írásképe az ő kézírásával látszik leginkább egyezőnek. Vajon a *Szövetséglevél* szép, kiegyensúlyozott, archaikus szövege közvetlenül vagy közvetve tolmácsolja Zrínyi gondolatát?

*

Nagy történelmi események idejét csak nagyobb időhatárok között szabják meg a fejlődés törvényszerű folyamatai. Mikor következnek be pontosan, az sok tényező egybejárásán, nem utolsósorban az embereken múlik. Zrínyi, Wesselényi és Nádasdy megegyezésükkel a magyar politika megújulási képességét

⁷⁴Rózsa Gy. 1971. – Galavics G. 1986.

⁷⁵Szelestey Nagy L. 1980. 185–198. – Bene S. 1994. 238.

példázva bizonyították, hogy a rendi szerkezetű országban is képesek önmaguk megszervezésére a felelősséggel áthatott politikusok, s elébementek az évszázad történelmi jelentőségű nagy eseményének.

Elgondolásukat végül nem sikerült keresztülvinni. Magyarország nem az ő elképzeléseik szerint megvalósulva, nem államhatalmi szinten vehetett részt a török kiűzésében. De mégis a Zrínyiék szervezkedésében felvázolt nemzetközi koalíció törte meg két évtized múlva az oszmán hatalom európai hatalmát. Maga az elv, a cselekvési program, az, hogy erős belső egységet teremtve és a korabeli Európa szövetségrendszerébe kapcsolódva látták lehetségesnek Zrínyi és társai a török kiűzését, az ország egyesítését, mint történelmi alternatíva, mint az államiség átmentésének egyik módja, a magyar história szerves része maradt.

¹ Székely Nagy L. 1980: 194.

² Abrahamowicz Z. 1983: 7. – László W. 1988: 76–77.

³ Rácz Gy. 1984. – Székely F. 1982.

⁴ Buda: Magyarország, 1. kötet: 1–100–101.

⁵ 1980. II. 1980. II. 1980. II. 1980. II. 1980. II.

⁶ Abrahamowicz Z. 1983: 7. – László W. 1988: 76–77. – László W. 1988: 76–77.

⁷ László W. 1988: 76–77. – László W. 1988: 76–77. – László W. 1988: 76–77.

⁸ 1983: 76–77. – László W. 1988: 76–77. – László W. 1988: 76–77.

AZ ÍGÉRET IDEJE

„A gazdag bécsi, berlini és párizsi állami levéltár ezer meg ezer irata arról győzött meg, hogy az 1686-diki hadjárat és így Buda ostroma elmaradásának vagy létrejöttének kérdése majdnem kizárólagosan foglalkoztatta a nemzetközi politika intézőköreit Bécsben úgy, mint Madridban, Konstantinápolyban úgy, mint Párizsban, Rómában úgy, mint Berlinben s Velencében úgy, mint Varsóban” – állapította meg több mint száz esztendővel ezelőtt Károlyi Árpád, a *Buda és Pest visszavívása 1686-ban* című, ma már klasszikus művének bevezetőjében.¹

1686 kora őszen ezeket a szavakat – Buda Expugnata – kontinensünk minden szegletében egyként értelmezték. Országok és népek számára bármely nyelven beszéltek, ugyanazt jelentette. Eldőlt az évszázados küzdelem a keresztény és az oszmán világ között. Ukrajnától a Peloponnészig húzódó harcvonalon, az addigi történelem leghosszabb frontvonalán a háború kimenetele a két világ között Magyarország térségein, Buda visszavívásával vált megfordíthatatlanná.² Dokumentumok tömege bizonyítja, hogy mindaz, ami Magyarországon az oszmán hatalom visszaszorításának másfél évtizede alatt, 1683–1699 között történt, egyetemes nagyságrendű esemény. Meghatározta a kora újkori Európa jövőjét.³

Nehéz időkben, a nemzetközi megosztottság és bizalmatlanság viszonyai között, amikor a történészek csak nagyon ritkán vagy egyáltalán nem juthattak el még a szomszédos országok levéltáraiba sem és csak a törésvonalak, a határok, az elválasztó értékrendek érdekesülhettek figyelemre, ezek a rövid pillanatok különös jelentőséget nyertek. Buda visszavívása mint a közös cselekvésre képes, közös nyelvet értő Európa tanúsítója tartotta ébren a történettudomány művelőinek súlyos és szép kötelességét, az egységben látás képességét. 1686 több, mint pusztá évszám. Magyarország és Európa egymásba itatódott történelmének egyik fontos megtestesítője.

¹ Károlyi Á. – Wellmann I. 1936. VII.

² Abrahamowicz Z. 1983. – R. Várkonyi Á. 1984. – Bánkúti I. 1985. – Szakály F. 1986. – Leitsch, W. 1988.

³ Majláth B. 1936. – Sturminger, 1968. – Mandlmayr, M. C. – Vöcelka, K. G. 1988. – Hopp L. 1988. – Staud G. 1988. – Nemeskürty H. 1988. – Buda expugnata, 1686.

A keresztény világ az oszmánok megjelenésétől kezdve készült rá, hogy legyőzze a nyugtalanító gyorsasággal terjeszkedő török birodalmat.

Zrínyi Miklós 1664 tavaszán terjesztett olasz röpiratában tömören összefoglalta a múltat és a jövőt. Vázolta mindazt, ami azóta történt, hogy az oszmánok megkezdtek európai hódításaikat, és jelezte, hamarosan beteljesül, amitől egy évszázad óta rettegett Európa. Bécs városát körülveszi a félholdas ostromtábor: „Bevételét maga Konstantinápoly is, noha falai között hétszázezer lelket számolt, midőn II. Mohamed a tengeri hadon kívül kétszázezer harcossal ostromolta! De legyen bár Bécs minden emberi bölcsesség határán biztosítva az ellenséges betörésektől, még mindig nem elegendő.”⁴

1683 nyarára, ahogy beteljesültek a császári miniszterek rémálmai és Bécs városát körülvevették Kara Musztafa csapatai, mintha eldőlne volna, hogy hiábavaló a kereszténység évszázados erőfeszítése: az oszmán birodalom legyőzhetetlen.⁵

Az oszmánokkal minden megtámadott ország azonnal felvette a harcot. De Velence küzdelmei 1423–1430 és 1463–1479 között ugyanazt igazolták, mint a középkori magyar királyság háborúi, az 1396-tól kezdve csaknem minden évtizedben, a 15. század 20-as évtizedétől a 70-es évek végéig fel-fellángoló háborúk.⁶ Egymaga önerejére hagyatva egyetlen ország sem tudja feltartóztatni az oszmánok haderejét. Ezt tanúsította Lengyelország is, amikor a 15. század végén először mérte össze erejét a janicsárokkal.⁷ Néhány elszánt lovag a keresztes hadjáratok régi szellemében rántott kardot a pogányok ellen, mint a Zsigmond király udvarában megforduló portugál Don Pedro, aki Galambócon és Havasalföldön 1426 és 1428 harcaiban bizonyította elszántságát.⁸ De a magános hősök ideje lejárt. A keresztes hadjáratok régi eszméivel pedig már nem lehetett a sokféleképpen megosztott Európa erőit összefogni.⁹ A követelményt felismerték, a megoldás – X. Leó pápa kísérlete bizonyítja – kivihetetlennek tűnt. Szövetséget teremteni Spanyolország, Anglia, Magyarország és Franciaország között lehetetlen vállalkozásnak bizonyult.¹⁰ Európa országai sokáig nem is voltak alkalmasak nagyobb összehangolt hadivállalkozásra: államszervezetük rendi intézményekre épült, hadseregük még kis létszámú banderális vagy zsoldoshadsereg, a szociális feszültségek, a terjedő reformáció új ellentétekkel osztja meg a dinasztikus érdekeik érvényesítéséért egymás ellen forduló országokat.¹¹

⁴Szelestey Nagy L. 1980. 194.

⁵Abrahamowicz, Z. 1983. – Leitsch, W. 1988. 76–77.

⁶Rázsó Gy. 1984. – Szakály F. 1982.

⁷Buda expugnata, 1686. I. 419–540.

⁸Buda expugnata, 1686. II. 903.

⁹Bóka É. 1983. 84–104. – Sz. Jónás J. 1983. 105–113.

¹⁰Miskolczy I. 1926. – Barta G. – Fekete Nagy A. 1973. 15.

¹¹Hajnal I. 1936. – Braudel, F. 1985. 46–47.

A török birodalom más léptékű, más nemű hatalmat testesített meg. Állam-szervezete erősen centralizált, hadserege kimeríthetetlen embertartalékaival, hivatásos, kinevelt katonaságával, jól megszervezett ellátásával hatékonyabb, mint az európai hadsereg. Társadalmát az iszlám, az egységes, alapítványokon nyugvó jól szervezett egyház és tudomány, kulturális és ősi civilizációs rendszer pántjai fogják össze, kereskedelmi, ipari hátországa kimeríthetetlen. Az egész katonai hatalmi, vallási rendszer életető eleme pedig a háború, a hódítás.¹²

Ez az eredendően Európán kívüli hatalom szinte feltartóztathatatlanul hatolt be a keresztény világba. Elfoglalta a kereszténység bölcsőjét, meghódította az antik világ szülőföldjét, Görögországot, hatalma alá hajtotta a Balkán népeit, megtámadta Velenét, vazallusává tette Raguzát. Bekerítette egész Európát, délen a Földközi-tengeren, keleten a román vajdaságokon át Lengyelország és Oroszország határáig, s a krími tatár kánságig. Megsemmisítette a középkori magyar állam haderejét (1526), elfoglalta Budát (1541), birodalmába kapcsolta az ország középső kétharmad résznyi területét, protektorátusa alá vetette Erdélyt és ostrommal próbálta bevenni Bécs városát.¹³

A feltartóztathatlannak tűnő hódításban rejlő kihívásra Európa kettős választ adott. Belső megújulási készséggel és a nemzetközi összefogás megteremtésének programjával felelt. Már az első nemzetközi összefogást javasló tervezetek leszögezték, Európa országainak mindenekelőtt belső viszonyait kell rendbe hozni, hogy eredményesen harcolhasson a török ellen.

A névtelen ferences szerzetes tervezete az európai országok összefogásának programját már összekapcsolja azzal, hogy a hadsereget gyökeresen át kell alakítani.¹⁴ Oláh Miklós pedig, a későbbi esztergomi érsek, Mária királyné tanácsosa az európai országok államszervezeti rendszerének megújítását tekinti a török elleni védekezés legfőbb követelményének.¹⁵ Teremtsék meg a belső ellentétekkel megosztott, az anarchikus viszonyok béklyóiban tehetetlenkedő országok az erős központi hatalommal összefogott rendet. A megújulás és a nemzetközi összefogás a török ellen azonban a 16. században úgy tűnt, hogy egymással ellentétes folyamatok elindítói.

Európa az oszmán hódításra egymást követő megújulási mozgalmakkal válaszolt. A reneszánsz és a humanizmus, a reformáció, az anyanyelvi kultúra kibontakozása, a heliocentrikus világkép kialakulása, a nemzeti államok formálódása, a szekularizáció és a természettudományos forradalom, a racionális gondolkodás, a kibővülő világgazdaság, az alkotmányos és abszolút monarchiák teljesen átformálták a középkori Európa arculatát. A változások azonban új ellentétek forrásaiul is szolgáltak. A megújulás egyben új megosztottsággal járt.¹⁶ A

¹²Inalcik, H. 1954, 1973. – Hóvári J. 1983. – Hegyi K. 1976, 1985. – Perjés G. 1990.

¹³Hegyi K. 1985. 101., 149. kkl.

¹⁴Anschlag eines Zugs wider die Türken... (1518) OSZKK Röp. 61. App. 2062.

¹⁵Oláh M. Athila, 344.

¹⁶Várkonyi Á. 1984/2. – Braudel, F. 1985. 386.

humanizmus és a reneszánsz az antikvitás értékkategóriáival, új individualizmusával, hőskultuszával bontotta meg a középkori keresztény univerzalizmust.

A reformáció kettészakította az addig vallásilag és kultúrájában egységes világot, és évszázados harcok elindítója lett. Luther *Tábori prédikáció a török ellen* című műve egészen más fogalomrendszerben írja le az oszmánok és a kereszténység viszonyát, mint a pápák.¹⁷ A kibontakozó anyanyelvi kultúra, a földrajzi felfedezések, a távolsági kereskedelem, a protoindustrializáció, a gazdasági és társadalmi fejlődés nemcsak a hatalmi viszonyok nagyarányú átrendeződésével járt együtt, hanem felnevelte a kora újkori államokat is. Heves belső harcokat vívnak a rendekkel a központi hatalmat megtestesítő uralkodók, és létrejönnek az abszolutista államrendszerek.¹⁸ Az önálló hadsereg, a centralizált közigazgatás, az állandó adó, a monopóliumok és a merkantilista politika a gazdaság és a hatalom új területeit nyitották meg, amelyeket egymással versengve igyekeznek elérni a különböző országok. Kialakulnak a nemzetállamok keretei, és a nemzeti, állami önállóság jelszavaival és szükségleteivel új államok születnek.¹⁹ Mindaz, amit a megújulás fogalmával, annak hosszú és keserves folyamataiban összefoglalhatunk, nem a megbékélés, hanem a merőben új szinten szerveződő ellentétek forrása lett. Új értéktámpontok alapján új összefüggések fogalomrendszerébe kerül az egyén, a közösség, az ország. Az államhatalmak viszonya egymáshoz, a hatalmi fölény és a szuverenitás elvei, a gyors meggazdagodás lehetőségei újabb háborúkat robbantottak ki szakadatlanul.

A 16. század Európájában a török birodalom nem csupán félelmetes hódító, hanem igen gyorsan új hatalmi tényező lett. A területiális és dinasztikus harcokba merült országok, az uralkodók és a rendek igyekeztek a maguk érdekében kihasználni a török erejét. Franciaország kereskedelmi megállapodása a szultánnal (1535), a Habsburg-császár és magyar király követei, akik előre kiszabott értékű ajándékokkal mentek Isztambulba, az önálló államiságát a török protektorátus alatt és francia támogatással kiépítő Erdélyi Fejedelemség, az angol és holland megbízottak a fényes Portán s a velencei és genovai kereskedők versengései az iszlám hatalma alá került támaszpontokon félreérthetetlenül jelezték, hogy a török birodalom beépült Európa diplomáciai és gazdasági életébe.²⁰ Európa, amint felocsúdott első rémületéből és magához tért a szekérre hányt keresztény fejek, a rabságba hurcoltak, a rabszolgapiacokra hajtottak sorsáról, a kardélre hányt csecsemők és felégetett falvak látványairól beszámoló hírek okozta megrázkódtatásokból, kezdte megismerni és megtanulni az ellenevet. A megújuló Európa mintha hosszú együttélésre rendezkedne be az oszmán világgal, hiszen igen lassan sajátítja el a közös érdek, a közös cselekvés új elveit és technikáját.

¹⁷Rúzsás L. 1970.

¹⁸Benczédi L. 1980.

¹⁹Hajnal I. 1936. 236. kkl. – Szűcs J. 1970.

²⁰Rycault, P. 1687. – Inalcik, H. 1973.

Utazók, kereskedők, követek és rabok, akik igyekeztek nyitott szemmel körütekinteni a mohamedán világban, ugyan régtől fogva hangsúlyozták a török birodalom másságát, mégis Erasmus volt talán az első, aki teoretikus szinten cselekvési programba építve fogalmazta meg a keresztény és az oszmán világ különbségét. A humanizmus és reneszánsz látószögéből keresve a keresztény civilizáció önmegőrzésének útjait fejtette ki, hogy a török elleni harc alapvető és elsődleges feltétele az európai béke.²¹

Mások a közös gazdasági érdeket tekintették az óhajtott nemzetközi szövetség katalizátorának. Oláh Miklós európai érdekekre hivatkozik, amikor már az 1530-as években hangsúlyozza, hogy Magyarország látja el hússal Velencét, Sziléziát, Morvaországot és a német fejedelemségek városait.²² A török hatalmába került területek gazdaságáról később is sok szó esik. A Balkán és Magyarország bányakincsei, ipari nyersanyagai és a tengeri kereskedelmi támaszpontok visszafoglalása mind olyan érv, amely egyre erősebb hangot kap az európai összefogást szorgalmazó írásokban.

Az összefogás új érvrendszerét kialakító gondolatok harmadik nagy csoportjának tengelyét a nemzeti érdek, a nemzeti eszme alkotja. Gislenius Busbequius szülőföldjének, Németalföldnek élményeivel, itáliai tanulmányaival a háta mögött, miután a Habsburg-császárok és magyar királyok követeként megjárta a török birodalmat, röpiratában kifejtette a nemzetközi összefogás alapelveit. A haza szeretete és a haza megvédésének kötelessége készítse arra Európa országait, hogy félretéve ellentéteiket és rendezve belső ügyeiket fogjanak össze az oszmán hatalom ellen. A nemzetközi törökellenes szövetségben egyesült országok hatóképességének legfőbb eszközét a hadseregben, bázisát a katonaságban látja. Busbequius a nemzeti eszme fogalmi készletét, példatárát és értékrendszerét az antikvitásból emeli át.²³

Valamennyi tervezetben a nemzetközi törökellenes szövetség megszervezője a keresztény világ feje, a pápa. A közvetlen támadásoknak kitett országokon kívül a tervezetek főleg a korabeli Európa nagyhatalmaival számolnak, de általában igyekeznek minél több államot összefogni. Spanyolország, a Habsburg-birodalom és Franciaország az a három hatalom, amelyet mintegy a szövetség szervező központjaként vesznek számításba.²⁴

A gyakorlati követelmények három nemzetközi szövetség próbálkozása során kristályosodtak ki. Ezek az 1570–1571-es, 1592–1606-os, 1645–1664-es évek török háborúiban öltöttek testet vagy formálódtak ki.

A lepantói tengeri csatában győzedelmeskedő Szent Liga, mint minden következő nemzetközi szövetség, az oszmánok támadására az önvédelem és a visszavágás reflexéből született. Amint 1570 szeptemberében Musztafa pasa elfoglalta Ciprus egy részét és ostrom alá vette Famagusztát, V. Pius pápa kez-

²¹ Erasmus, 1530.

²² Oláh M., Hungaria. 1090–1093.

²³ Busbequius, Exclamatio. – Forster, Th. – Daniell, F. H. 1881. – Neck O. 1964.

²⁴ Djuvara, T. G. 1914.

deményezésére és miután már a megtámadott Velence, Genova és a pápai hajóraj harcba szállt, 1571. május 19-én aláírták Spanyolország, Velence és a pápai állam szövetséglevelét. A szövetségesek 1571. október 7-én megsemmisítették a török flottát. A győzelem legalább annyira köszönhető a távolsági kereskedelem tapasztalatai alapján nagy és gyors hajók építésére képes Európa tanulékonyságának, mint a kedvező időjárásnak és V. Károly fia, Don Juan d'Austria parancsnoki tehetségének. A Balkánon felkelések robbantak ki. Megfigyelték, hogy az oszmán hajókon több az íjász, mint a nehézpuskás, az európai hadviselés technikailag már előbbre jutott.²⁵

A Szent Liga alapokmányában a szövetkezés céljaként a Földközi-tenger keleti vizeiről az oszmán hatalom végleges kiszorítását jelölték meg, s tervbe vették Konstantinápoly ostromát is. A lepantói öbölből mégsem indult ki általános török elleni háború, a Szent Liga a győzelem után működésképtelennek bizonyult és hamarosan felbomlott.

Már Zrínyi Miklós észrevette, hogy a lepantói vereséget a török hamar kiheverte. „II. Szelim ötven szultána karjainak bilincseiben s findzsái között lerészegedve is meghódította a ciprusi királyságot, félelmetes sereggel tudott megjelenni Lepantónál, bár legyőzhette őt a keresztény Szövetség, mégis előrenyomult, hogy megkaparinthassa Tuniszt s kiragadta Spanyolország hatalmából Goletta (La Goletta) igen erős erődítményét.”²⁶

A lepantói győzelem nagy nemzetközi visszhangot keltett. 1552-ben Eger vár védői bizonyították be, hogy a török nem legyőzhetetlen. Lepantónál a velencei, a spanyol és a pápai állam flottáinak harcosai tanították meg Európát, hogy bízson erejében: az oszmán hatalom legyőzhető. Mégis miért nem valósult meg a Szent Liga további terve? Miért fordította el tekintetét annyira gyorsan a világrengető győzelemről Európa? Csak tengeri győzelem volt – hangzik a legújabb magyarázat a történészek évszázados kérdésére –, az oszmán hatalom gyökerei pedig mélyen a szárazföldbe nyúlnak, következésképpen a szárazföldön kell legyőzni.²⁷

Egységben vizsgálva a korabeli Európát és a későbbi Szent Ligák próbálkozásait, további következtetésekre juthatunk. Európát jobban lekötötték a maga belső problémái, mint az oszmán veszedelem. Nagyobbak a belső feszültségek, mint a keresztény–török ellentét. A lepantói csata esztendejében már egy évtizede dúlt a francia polgárháború, a keresztény gályák győzelmét hamarosan a Szent Bertalan-éj homályosította el, és a németalföldi szabadságharc jobban foglalkoztatta Európát, mint a török flotta megújuló ereje. De az is meglehet, hogy a hatalom és a gazdaság új forrásaiért hajszolták egymást versenybe spanyolok, franciák, angolok, hollandok. Lepantó évében nyitják meg a londoni tőzsdét, s még ugyanabban az évtizedben működni kezd az *Eastland Company* és 1581-ben kapja meg alapítólevelét a *Levant Company*, más néven *Turkey Company*. 1588-

²⁵Braudel, F. 1985. 393. – Sambucus, I.: *Arcus aliquot triumphalis*. Antwerpen, 1572.

²⁶Szelestey Nagy L. 1980. 139.

²⁷Braudel, F. 1949. – Vö.: Zimányi V. 1983. 215.

ban megsemmisítik a pogányok fölött győzedelmeskedő spanyol armadát, és a következő években elindul hódító útjára az East India Company. A búcsúzó évszázad még egy nagy tapasztalatot ad át a következőnek: a török csak a szárazföldön vagy csak a tengeren elért győzelemmel nem verhető meg.

Báthory István, aki már mint frissen megválasztott erdélyi fejedelem élte meg Lepantót, 1576-ban, amint elfoglalja a lengyel trónt, Közép-Európa keleti térségeinek államait összefogva tervezi, hogy visszaszoríthatják a török hatalmat.²⁸ Tervét – ha nem eredeti elgondolásában, de főbb vonalaiban – már halála után ismét a török támadás okozta megrázkódtatás segítette a megvalósulás útjára. Az 1592-ben kirobbanó tizenöt éves háború nemzetközi szövetségének szervező központja a Habsburg-birodalom lett, Erdély kulcspozícióba került, és a lepantói szövetség felelevenítésén fáradozó VIII. Kelemen pápa elérte, hogy noha Franciaország és Lengyelország semleges maradt, a német fejedelemségek tetemes támogatást nyújtottak, Moldva és Havasalföld fegyveres erővel, Spanyolország némi segéllyel támogatta az újabb vállalkozást.²⁹ A kezdeti győzelmeket azonban most sem követte a nemzetközi törökellenes háború sikeres kibontakozása. Sőt a váltakozó sikerrel folyó harcok elhúzódtak, értelmetlen öldöklésre fajultak, belső háborúk robbantak ki, Erdély és a Királyság pedig csaknem belepusztult ebbe a háborúba. A kudarc okai között elsősorban belső ellentéteket, a Habsburg-kormányzat felkészületlenségét, belső gyengeségét, anyagi elégtelenségét jelölik meg a történészek. A nagy terveit üres kézzel megvalósítani próbáló Rudolf császárt végül az osztrák, cseh és magyar rendek összefogásával Mátyás főherceg állította félre, és fejezte be Bocskai István erdélyi fejedelem Habsburg-ellenes felkelésének hatására a török háborút is.³⁰

A török hatalom feletti győzelmi reményekkel záruló évszázadot követő új józan tanulságokkal indul: Lepantó folytatás nélkül maradt, mert nincs európai egység, és csak a tengeri győzelem nem elegendő. A tizenöt éves háborút ugyancsak a török térfoglalásával fejezik be, mert Közép-Európa keleti térségein is belső feszültségek osztják meg az erőket, a Habsburg-birodalom mély válsággal küzd, és a rendi társadalom teherbíró képessége csekély. Az oszmán hatalom ellen egyedül csak a szárazföldön harcolni nem elégséges. Mégis a kudarcokból levont tapasztalatok segítették a keresztény országokat, hogy megtalálják a közös cselekvés módját az oszmán hatalom ellen.

A nemzetközi törökellenes szövetség megalakulását szorgalmazó újabb tervekben már mint alapvető követelményt hangsúlyozzák, hogy nemcsak több ország erejének összefogására van szükség, hanem a török hatalom hadipotenciálját is meg kell osztani. A már Busbequius *Exclamatio*-jában is feltűnő gondolatot La Noue 1587-ben készült terve fejleszti tovább. Szárazföldön és tengeren egyszerre javasol támadást, kifejti, hogy az összesen négy ponton, Boszniában, a

²⁸ R. Várkonyi Á. 1975. 181. – Sinkovics I. 1985. III/1. 647.

²⁹ Demény L. 1977. – Nagy L. 1983. – Buda expugnata, 1686. II. 921–953.

³⁰ Fraknói V. 1903. – Polišíenský, J. 1953. – Benda K. 1955. – Nagy L. 1961. – Evans, R. J. 1979. – Károlyi Á. 1907. – Nehring, K. 1986.

Balkán-félsziget nyugati részén, Gallipoliban és Erdélyben indítandó hadműveletek rákényszeríténék az oszmán hatalmat, hogy erejét szétforgácsolja.³¹ Lényegében ez az elv érvényesül majd sok módosítással 1683 után, amikor egyszerre szárazföldön és tengeren, a Mediterráneumban és a kontinens belsejében nyílnak meg nagy hadművelleti területek: Ukrajnában, Magyarországon, Görögország partjain és az Égei-tenger térségében.

A nemzetközi szövetségtervezetek között, amelyeket az oszmán birodalom ellen szervezendő európai összefogásról készítettek, különösen jelentős a IV. Henrik francia király nevében készült munka. Szerzője Maximilien de Béthune Sully herceg, a király bizalmas minisztere. Tizenegy évesen élte meg a lepantói győzelem hírért, nagy tekintélyű államférfiként a tizenöt éves háborút, felmérve a veszélyt Franciaországra nézve, ha kimarad a török elleni nemzetközi vállalkozásból. A háborúról, még inkább a befejezését követő csalódásokról és a Habsburg-kormányzat gazdasági terveiről rendszeres tájékoztatásokat kapott.

A török hatalom alatt élő népeket és a török támadásoknak közvetlenül kitett országokat rettenetesen megdöbbenettette, hogy a tizenöt éves háborút lezáró békét követően 1615-ben a Habsburg-kormányzat kereskedelmi szerződést kötött a Portával.³² Franciaország pedig ezzel elvesztette a török területek kereskedelmében csaknem egy évszázadon át élvezett elsőbbségét. Nyilván erre és a fokozatosan romló francia–török viszonyra vezethetőek vissza, hogy megsohasodnak az európai török hatalom visszaszorításának tervével foglalkozó francia művek. Sully IV. Henrik nevében készített tervezetében azt javasolja, hogy Európa minden számottevő országa fogjon össze, alakítson egy keresztény köztársaságot vagy konföderált európai köztársaságot. Ez a köztársaság közös, több mint kétszázezer főnyi hadseregével sikeresen vehetné fel a harcot az oszmánok ellen. Az Európa 15 államát – közöttük Spanyolországot, Angliát, a német fejedelemségeket, Svájcot, Lengyelországot, Erdélyt, a Magyar Királyságot, Csehországot – összefogó konföderáció feje és a háború vezetője a legkeresztényibb király lenne. Az elgondolás az európai béke gondolatának összefüggésébe illeszkedik. Több ország, így a pápai állam, Velence, Brandenburg és mások helyeselték a tervet, a Habsburg-uralkodó és kormányzata azonban elvetette. A tervezet külön, mint önálló országot vette számításba a Habsburg-uralkodó hatalma alatt élő Cseh és Magyar Királyságot, Erdélyt és Horvátországot.³³

FŐPRÓBA

A török birodalmat a 17. század első felében már heves kormányzati válságok és janicsárlázadások rázták meg. A belső bomlásról egész Európa beszélt. Mégsem csak a harmincéves háború okozta, hogy Sully tervezetének megvalósí-

³¹ „Discours politiques et militaires.” Djuvara, T. G. 1914. 120–123.

³² Takáts S. 1897. – R. Várkonyi Á. 1978. 16.

³³ „Un projet de pacification générale et de confédération européenne”, 1620. – Djuvara, T. G. 1914. 163–171. – Hajnal I. 1936. 234–235. – Duby, G.–Mandrou, R. 1975. 280., 348.

tására nem tettek még csak kísérletet sem. Franciaország a Habsburg–török kereskedelmi szerződés miatt veszélyeztetve érezte azokat a közel-keleti kereskedelmi támaszpontokat, amelyeket csaknem egy évszázadon át a török kereskedelemben szinte monopóliumot élvezve biztosított magának. Kiváltságos helyzetében építhette ki bázisait főként Szíriában, Aleppóban, a libanoni Szidonban és Bejrútban, de Alexandriában, Szmírnában és Konstantinápolyban is. Anglia és Hollandia növekvő konkurenciája ugyancsak hozzájárult, hogy Franciaország számolt a veszéllyel, és semmi áron nem akart kiszorulni a levantei kereskedelemről. A 17. század első felében már nyilvánvalóvá válik, hogy Európa gazdasági érdekei követelik meg a török hatalma alá került nyersanyagforrás-lelőhelyek, kereskedelmi utak, kikötők visszafoglalását. De az is bizonyos, hogy a török birodalommal kiépített gazdasági kapcsolatok és a törökellenes nemzetközi szövetség vezetésének kérdései egyaránt szoros összefüggésben vannak az európai hatalmi fölényért folyó küzdelmekkel. Ez az oka annak is, hogy a nemzetközi törökellenes liga vezető hatalmát képezhető két ország, Franciaország és a Habsburg-birodalom kormányzó köreinek álláspontja hosszú ideig tartózkodó a török háború ügyében.³⁴

Az oszmán birodalom visszaszorításáért indítandó nemzetközi háború a 17. század közepén a tervezgetések világából ismét áttört a cselekvés valóságába. Három pólusa alakult ki: Velence, a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség, s a német fejedelemségek nyugati szárnyán létrejött Rajnai Liga. Hátterében az európai hatalmi viszonyok átrendeződése éppen úgy megfigyelhető, mint a harmincéves háború lezárása után a leszakadás, elszigetelődés súlyos veszélyeivel viaskodó közép-európai országok válsága, s a török politikára jellemző mozdulat, hogy az európai béketervekre azonnal kezdeményező támadással felelve 1645-ben megtámadta Velencét. A nemzetközi török elleni háború előkészítése, majd kirobbantása Zrínyi Miklós és körének felelőssége és érdeme volt. Az 1645–1669. évi velencei török háborút s az 1657–1664. évi erdélyi és magyarországi török háborút az oszmán hatalom visszaszorításáért vívott európai vállalkozás főpróbájának is tekinthetjük. Hosszú és gyötrelmes, iszonyatos áldozatokat követelő és alapvető tapasztalatokkal szolgáló kísérletnek.

A vesztfáliai békét a magyar politikusok úgy értékelték, hogy lezárulván a vallási harcok ideje, Európa uralkodói egymással megbékéltek, és már semmi akadályja nincs, hogy összefogjanak a török ellen.³⁵ A Magyar Királyság és Erdély politikusai számára a 17. század közepén már létkérdéssé vált, hogy mielőbb létrejöjjön a török elleni szövetség, és meginduljon a török hatalmát visszaszorító háború. Az oszmán hatalom alá került országrészeket a török fegyveres betörések békeidőben is állandóan növelték, több száz falut hódoltatva meg és

³⁴Buda expugnata, 1686. I. 291. kkl. – Bariska I. 1989. 179. – Hiller I. 1990, 1992.

³⁵R. Várkonyi Á. 1975. 181.

ezerszámba hurcolva rabságba békés lakosokat. A török háború sikeres megvívását társadalmi és politikai reformtervekkel kapcsolták össze.³⁶

Erdély fejedelmei világosan érzékelték, hogy a Porta protektorátusa alatt élő Fejedelemség könnyen elszigetelődhet Európától, és a török birodalom hódító tervének eszközevé válhat. Bethlen Gábor még sikerrel építhette ki Erdély európai diplomáciáját, és a kis országot nemcsak a hágai szövetséggel, a westminsteri szerződéssel kapcsolta be az európai politikába, hanem mint a harmincéves háború résztvevője számított rá, hogy a Fejedelemséget, önállóságát elismerve befoglalják a háborút lezáró békébe. Bethlen politikájában már központi gondolat, hogy megszabaduljon a török protektorátustól. Pázmány Péter esztergomi érsekkel és Esterházy Miklós nádorral együttesen latolgatták a közös cselekvés lehetőségeit.³⁷

I. Rákóczi György fejedelem nemcsak hagyománytiszteletből folytatta Bethlen önállósulási, a Portához fűződő szálakat óvatosan bontogató politikáját, hanem új fejlemények kényszere is ebbe az irányba vitte. A török fennhatóság alól önállósulni igyekvő tatár kán betörésekkel fenyegette, és a Portától függetlenül külön adókat akart kicsikarni Erdélytől. 1645-ben arra a hírre, hogy az oszmánok megkezdtek Kandia ostromát, I. Rákóczi György olyan ajánlattal küldött követeket Lengyelországba, hogy kössenek szövetséget a török ellen. Az erdélyi–lengyel törökellenes szövetségben számítanak Franciaországra is. Lehetőségeiket nem kevéssé növelte, hogy miután a lengyel király francia hercegnőt vett feleségül, a gyermek XIV. Lajos kormánya aktívabb politikával próbálkozott Közép-Európa keleti országaiban.³⁸ Kandia ostroma szinte harci riadóként hatott a török birodalommal szomszédos országokban. Velence szívós diplomáciája és a focai tengeri csata (1649) híre mégsem volt képes megteremteni a nemzetközi összefogást.³⁹ Sőt félt volt, ha megvalósul a Portáról kiszivárgott terv, hogy a nagyvezér csapatai Horvátországon és Karintián át akarják hátba támadni Velencét, Bécs nem fog ellenállni szabad átvonulást kívánó kérésüknek. A Habsburg-kormányzatot ugyanis lekötötték dinasztikus gondjai, és ismét meghosszabbította a török császárral húsz évre a békét (1649). Nyugati határait annál is inkább veszélyeztetve látta, mert a vesztfáliai békemű lehetővé tette, hogy az önállósulásra törekvő német fejedelemségek franciabarát szárnya létrehozza a Rajnai Szövetséget a Habsburgok nyugati terjeszkedésének ellensúlyozására.

A magyarországi háborút több kudarcba fulladt kísérlet után a magyar politikusok robbantották ki. Zrínyi Miklós horvát bán már az 1640-es évek végén, az 1650-es évek elején szorgalmazza, hogy Európa országai fogjanak össze a

³⁶ Esterházy Miklós nádor Opiniója 1627. jan. 2. Kiadta Szalay L.–Salamon F. 1863–1870. – Újabbban közli: Péter K. 1985. 73. kkl. – Opinio, 1661. jan. 15. EPI 91. k. 9321 sz. – Vö.: R. Várkonyi Á. 1975. és 1987. 136–139.

³⁷ Fraknoi V. 1869. 1871. – Szekfü Gy. 1929. – R. Várkonyi Á. 1981. – Hargittay E. 1987.

³⁸ Nagy L. 1984. 192–193.

³⁹ Eickhoff, E. 1970. 28–69.

török ellen. 1652-ben csaknem az egész Királyság fegyverviselőit megmozgatva csatát vívnak Vezekénynél a törökkel. 1655-ben a pozsonyi országgyűlésen azzal a feltétellel választják meg Lipót főherceget magyar királlyá, hogy még életében kiveri a törököt az országból. Az Európa figyelmét fölébresztő török támadást Erdély ellen II. Rákóczi György fejedelem lengyelországi hadjárata és következményei váltották ki.

Isztambul hódító tervei három irányba mutattak. Kandia elfoglalásával a Földközi-tenger keleti medencéje feletti uralmat akarta megszerezni. Zrínyi szerint Bécs elfoglalásával a Duna mentének teljes ellenőrzésére törekedett, és úgy tűnt, Lengyelországon át el akarta érní a balti-tengeri kikötőket. Évszázados gyakorlatának megfelelően azonban egyszerre több fronton nem szívesen nyitott harcot. Ezért érintette érzékenyen a Portát, hogy Svédország mintegy elébe vágva terveinek, megtámadta Lengyelországot. A lengyelek és a svédek egyaránt II. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez fordultak, hogy szövetségesül megnyerjék, s jellemző Isztambul hódító szándékára: az erdélyi rezidens tudtára adják a Portán, hogy az új nagyvezér, Köprülü Mehmed nemcsak engedélyezi, de támogatja is Rákóczi hadjáratát, ha török csapatokkal vonul Lengyelországba és a lengyelek athnámét kérnek a szultántól.⁴⁰ A Porta álláspontja nyilvánvalóvá tette Rákóczi számára, hogy ha nem mozdul, előbb-utóbb a Porta eszközévé válik, és teljesen elszigetelődik Európától. 1657-ben svéd szövetségben indított vállalkozását kezdetben a magyar politikusok java része is támogatta, Bécs ellenezte. Majd a szövetségesétől elhagyott Rákóczira a haragvó Porta a tatár kán csapatait küldte, hadseregét elfogatta, Erdélyt feldúlatta. A fejedelem abban a reményben vette fel a harcot a török csapatokkal, hogy a kereszténység nem hagyja Erdélyt elpusztulni, hanem segítségére siet. 1658-ban a regensburgi császárválasztáson nagy súllyal esik a latba, hogy I. Lipót háborút indít a török ellen, és kiragadja Erdélyt a pogányság torkából. A császárválasztást követően végre megalakuló Rajnai Liga elnöke, János Fülöp mainzi érsek pedig kezdettől fogva szorgalmazza, hogy Európa fogjon össze, mentse meg Erdély fejedelmét. A Királyság délnyugati határán újabb háborús góc alakul ki, Zrínyi a Habsburg–török békemegállapodás ellenére új várat épít. Már egész Európa Magyarországra és Erdélyre figyel. Rákóczi mégsem kapja meg a sokszor megígért segítséget. Magányos harcában kimerülve halálos sebet kap a szászfenesi csatatéren (1660. május 22.), a császári csapatok csak a Királyság határainak védelmére szorítkoznak, s hagyják, hogy Váradot – a kereszténység legkeletibb védőbástyáját – elfoglalja a török (1660. augusztus 27.). A Magyar Királyság társadalmát pedig vallási ellentétek osztják meg, 1662-ben az országgyűlés meghasonlik az uralkodóval, s a Porta elérkezettnek látja az időt, hogy felelevenítse régi tervét, behódoltassa a Királyságot.⁴¹ Amikor azonban Köprülü Ahmed 1663-ban hadsereggel indul Magyarországra, már a szerveződő nemzetközi szövetséggel kell számolnia.

⁴⁰ Szilágyi S. 1874. 471. – Eickhoff, E. 1970. 30–31.

⁴¹ Összefoglalóan: Perjés G. 1989. 35–36., 92–93.

A kereszténység összefogását a magyar politikusok követelték egyre türelmetlenebbül, hiszen a török támadás a királyi Magyarországot teljes megsemmisüléssel fenyegette. A Királyság rendi főméltóság-viselői, Wesselényi Ferenc nádor, Nádasdy Ferenc országbíró és mindenekelőtt Zrínyi, a horvát bán az esztergomi érsekkel, Lippay Györggyel is egyetértve régi kapcsolataikat János Fülöppel, a Rajnai Szövetség elnökével nemzetközi szövetséget szervezve építik tovább.⁴²

Új fejlemény a törökellenes nemzetközi ligák történetében, hogy a Rajnai Szövetséggel Regensburg lesz a legfőbb szervező központ. Ez az adott hatalmi viszonyok között sok előnnyel jár. A Német-római Birodalom keretei között rendkívül nyitott hatalmi képződmény, Európa csaknem valamennyi országával kapcsolatban van. A Rajnai Szövetség és toleráns elnöke képes összefogni a katolikus és protestáns világot. Olyan intézmény, amely szervezetileg kapcsolja magához a Habsburg-császárt és a francia királyt, a protestáns Svédországot és a Szentszéket. Nagy biztonsággal állítható, amint a magyar politikusok és János Fülöp kancelláriájának sűrű levelezéséből is kiderül, hogy a nemzetközi szövetségben mindenekelőtt a Habsburg-császár és magyar király tekintélye, hatalma nélkülözhetetlen. Ugyancsak elengedhetetlennek tartják, hogy Franciaország is bekapcsolódjék a vállalkozásba, már csak azért is, hogy a hagyományos Habsburg-francia ellentétet feloldják. Franciaország azonban, bár titokban Velencét is segítette, tartózkodott a nyílt állásfoglalástól. 1662-ben, amikor VII. Sándor pápa körvonalazta számára a Szent Liga tervét, Lionne külügyi államtitkár két feltételt szabott: „Őfelsége nincs elszánva arra, hogy a Szent Ligához csatlakozik, hacsak valamilyen újabb jelentős meggondolás nem készíti elzárja a kereszténységet, mint ahogy ez legfőbb vágya, ezt csak akkor teheti, ha ez nem vezet a Portával való formális szakításra, a német-római birodalombeli szövetségeseinek haderejéhez való csatlakozás révén.”⁴³ A két feltétel 1663-ra, úgy tűnik, teljesedett. A király érzelmeire legalább annyira hatott a spanyol béke, Köprülü támadása, mint az erdélyi és a királyságbeli magyar politika és a Szent Liga előrehaladott ügye. Főleg pedig az a körülmény készíthette álláspontja megváltoztatására XIV. Lajost, hogy mint a Rajnai Szövetség tagja részt vehetett a törökellenes szövetségben, miközben formálisan fenntarthatta a Királyság összeköttetését a Portával.⁴⁴ A Rajnai Szövetség 1663. október 31-i regensburgi ülésén előterjesztett, feltehetően magyar kezdeményezésre készített javaslat nem csupán a kívánatos offenzív háború haditervével foglalkozik, hanem felvázolja a nemzetközi szövetségbe összefogandó országok körét is. Franciaországon kívül számítnak Lengyelországra, Erdélyre, Velencére, Svédországra, Svájcra is. Spanyolországra a magyar tervekben régebben is építettek. Újdonság viszont, hogy most Moszkvát is beveszik a szövetségbe.

⁴²Vö. a kötet Zrínyi szövetséglevele című tanulmányát.

⁴³Buda expugnata, 1686. I. 293.

⁴⁴Kosáry D. 1946. – Köpeczi B. 1967. – Bérenger, J. 1967.

Ez annál feltűnőbb, mert noha a tizenöt éves háborúban már kiderült, hogy szükség van rá, Sully hevesen elzárkózik előle, hogy a „barbár”, vagyis nem a nyugati kereszténységhez tartozó országot felvegyék az európai törökellenes föderációba. Viszont 1684-ben – amint látni fogjuk – XI. Ince pápa egyenesen ragaszkodik hozzá, hogy a Szent Ligát Oroszország csatlakozásával erősítsék meg. Gyökeres változás az 1657–1660. évi erdélyi–török háború tanulságából következett. Nyilvánvalóvá vált, hogy addig nem gondolhatnak sikeres offenzív háborúra, amíg a tatár kán csapatait Moszkva nem köti le. Ebben az ügyben járt Moszkvában a Szentszék megbízásából Križanić, de siker helyett a cár személyes haragja miatt szibériai száműzetés lett az osztályrésze. Zrínyi a magyarokat harcba szólító röpiratában *Az török áfium ellen való orvosságban* (1663) már keserűen ír a moszkvai tervekről.⁴⁵ Križanić azonban még megélte a felvállalt ügy reménybeli győzelmét, s tizenöt évi száműzetés után hazatérve III. (Sobieski) János udvari káplánja lesz, és a Lipót császárral szövetséges lengyel király kíséretében fejezi be életét, Bécs mellett. Máig kevésbé ismeretes küldetésének célját a nagy török háború igazolta.

Messzemenően bebizonyosodott, hogy mennyire helyes volt az 1650-es évek felismerése. Lipót császárnak, aki Buda visszavívását már szeptember 3-án tudatta a círral, s a nagyharsányi győzelemről is haladéktalanul értesítette, így válaszolt az orosz uralkodó: „bojárjaink és csapataink vezérei nagy seregekkel indultak a Dnyeper túloldalára Kazikermen városa és védői ellen, megakadályozva ezzel azt, hogy a krími kán és a krími hordák a Lengyel Királyság, a magyar föld és Felsőged seregei ellen támadjanak.”⁴⁶

Az 1645–1669-es, 1657–1660-as, 1663–1664-es háborúkat nemhiába nevezzük a török európai hatalmát visszaszorító nemzetközi vállalkozás kezdetének vagy főpróbájának. 1683–1686-ra nézve 1663–1664 is sok tanulsággal szolgált. Bebizonyosodott, hogy mennyire nehéz közösen működtetni a különböző hadseregeket. A hadba szálló hatalmak véleménye már abban is megoszlott, hogy milyen háborút vívjanak. Bécs csupán a védelmi harcra akart szorítkozni, a Rajnai Szövetség elnöke Zrínyivel egyetértve a támadó háború híve. Rengeteg időt vesztegettek el azzal is, hogy eldöntsék, ki legyen az 1664. évi hadjárat fővezére. Felmerült Turenne neve, XIV. Lajos engedélyezi is, hogy elfogadja a birodalom erőinek főparancsnokságát. Sokan, még Puchheim is, Zrínyit tartották legalkalmasabbnak. János Fülöp, a Rajnai Szövetség elnöke már 1663 végén kijelentette, hogy Zrínyi Miklós gróf mellett áll.

A Habsburg-kormányzat spanyol pártja Montecuccolit akarta a szövetséges csapatok fővezérévé megtenni, s ehhez ragaszkodott maga a gróf is. Végül nem tudtak a közös fővezér személyében megállapodni, s úgy döntöttek, hogy minden ország hadserege a maga parancsnoka alatt harcol. 1683–1686-ban már nem is erőszakolják a szövetségesek közös főparancsnokságát, sőt a különböző harctereken folyó hadműveletek közös irányítására sem tesznek kísérletet. A

⁴⁵ Simpozij o zivotu i djelu Juraja Križanića. Zagreb, 1983.

⁴⁶ Buda expugnata, 1686. II. 993.

magyarországi főszereg Lotharingiai Károly herceg főparancsnoksága alatt működik. Miksa Emánuel választófejedelem hadseregét Badeni Lajos őrgróf vezeti. Budát két egymástól független hadsereg északról és délről veszi majd ostrom alá.

Ugyancsak az 1664. évi hadjárat közben derült ki, hogy a 60–80 ezer fős hadsereg ellátása a gyakorlatban rendkívül súlyos feladat. Az eszéki híd felégetése, általában a téli hadjárat nagy európai visszhangot keltő sikere következtében, amikor tavasszal megindultak végre a hadműveletek, kiderült, a hadellátást nem szervezték meg. Nincs elég lőszer, rosszak az ágyúk, a katonaság élelmezését csak néhány napra lehet biztosítani a helyi lakosság szolgáltatásaiból. Élelemtárukra, tábori sütőműhelyekre lenne szükség. A hadseregben járvány pusztított, Lippay György esztergomi érsek saját falvaiban helyezett el mintegy 400 beteget. Nyilvánvalóvá vált, hogy az Európa szinte minden haderejét megmozgató vállalkozás a hadseregellátásban is különleges felkészülést kíván.

Mindazonáltal az 1663–1664-es háború leginkább a Szent Liga alapokmányának kialakítására hatott. A keresztény világ még a szentgotthárdi győzelmet ünnepelte, s a szövetséges csapatok a további hadműveletekre készültek, amikor Porcia herceg, a Habsburg-kormányzat Titkos Tanácsának elnöke Köprülü Ahmed nagyvezérrel megkötötte a vaskvárú békét. Európa-szerte óriási felháborodást keltett, hogy a Habsburg-kormányzat a szövetségesek tudta nélkül rekesztette be a keresztények győzelmére álló háborút. Úgy véljük, ennek tanulságaként kap majd hangsúlyt a Szent Liga alapokmányában, hogy a szövetségesek egymás tudta nélkül nem kötnek békét.

„MARS THEATRUMA”

1683-ban, amikor Kara Musztafa nagyvezér százezer főnyi haderejével megjelent Bécs falai alatt, Zrínyi 1664 tavaszán terjesztett röpirata aktuálisabban hangzott, mint keletkezése idején: az oszmán hatalom célba vette Pozsonyt, a Csallóközt és Bécsújhelyt azért, hogy a Magyar Királyságot, Stájerországot és Karintiát elszakítsa Ausztria kereskedelmétől és „közelebb jusson Bécs falaihoz... A török anélkül, hogy győzne, mindig győz, hacsak nem marad legyőzött. Benne a mesebeli Anteusz öltött valóságos testet, aki mindannyiszor visszanyeri erejét, mikor lábával a földet érinti... Mit tesz Bécs?”⁴⁷

Az 1683. évi bécsi hadjáratot megelőző három évtizedben Isztambul állandóan a fegyveres támadás politikáját folytatja. Noha a török birodalom a 17. században már túljutott hatalma delelőjén, 1664 után még eredményesen terjeszkedik, képes belső restaurációra. Vallási és etnikai csoportok átrendeződése, Köprülü Ahmed gazdasági és katonai reformjai, pénzügyi intézkedései és a korrupció megfékezése az expanziós politika új erőforrásait nyitották meg. Még nincs azonban megnyugtatóan tisztázva az új expanziós török politika valóságos gazdasági és társadalmi háttere, és lényegéről nagyon megoszlik a kutatók véle-

⁴⁷Szelestey Nagy L. 1980. 193–194. 197.

ménye. Témánk szempontjából különösen azok a vizsgálatok fontosak, amelyek a keresztény országok belső ellentéteit veszik figyelembe, és azt, hogy a Porta ezeket tudatosan és ügyesen használta ki.

A vasvári békét kereskedelmi szerződéssel is megpecsételő Habsburg-politikára Franciaország úgy felelt, hogy hosszú idő után ismét küldött nagykövetet Isztambulba. XIV. Lajos a török földön élő keresztények védelmét s a Velencei Köztársaság mellett bizonyos erődemonstrációt iktat a Portára küldött követének utasításába, de a lényeg az, hogy igyekszik megnyerni Isztambul segítségét, hogy Lengyelországban francia herceget válasszanak királlyá. Kandia eleste a francia-török politikában a Földközi-tengeren is fordulatot hozott. A Porta 1669-ben török képviselőt küldött Párizsba, 1673-ban pedig kereskedelmi szerződéssel fűzte szorosabbá viszonyát a Habsburgok ellenségével. A francia politika célszerűségét egyrészt az igazolta, hogy a Portával ugyancsak kereskedelmi szerződéseket kötő Hollandiával (1668), Velencével (1671) és Angliával (1675) is versengve ismét vezető helyhez jutott a levantei – a Szíriával és Egyiptommal folytatott – kereskedelemben.⁴⁸

A Párizs–Isztambul–Varsó támpontokkal kikristályosodó hatalmi képződmény óriási vonzerővel hatott a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség politikájára is. A keskeny félkaréjjá fogyott Magyar Királyságban az Erdéllyel és Lengyelországgal az összeköttetést biztosító északkeleti országrész, korabeli kifejezéssel élve Felső-Magyarország, azzal, hogy Várad és Érsekújvár a török birodalom része lett, szinte a törökök harapófogójába került. Kassáról Pozsonyba már csak Lengyelországon át vezetett biztonságos út, s ez a tizenhárom vármegegyeni, gazdaságilag különösen értékes terület nemcsak hogy ki volt szolgáltatva a török várőrségek mindennapos betöréseinek és a császári helyőrségek hatalmaskodásainak, hanem kormányozhatatlanná is vált.

Isztambul régi terve, hogy a Magyar Királyságot meghódoltassa, megvalósulni látszott. A magyar főméltóság-viselők nem adták fel az országegyesítés programját, de a vasvári béke után úgy ítélve a helyzetet, hogy a nemzetközi szövetség ügye a messzi jövőbe tolódott, a kényszerhelyzetben modus vivendit kerestek, és bízva a francia politikában is, külön megegyezést próbáltak létrehozni a Portával az állandó fegyveres támadásoknak kitett Felső-Magyarország védelmére. 1666-ban azonban a nagyvezér Wesselényi nádorral már nem tárgyal, Bécs pedig szinte belesodorva a magyar politikát a törvényen kívüli szervezkedésbe, kihasználta az alkalmat, és a szó szoros értelmében lefejezte az egységes birodalom, az abszolutista államrendszer kiépítésének útjában álló magyar rendiséget.⁴⁹ Ily módon a Porta megszabadult egyik legmakacsabb ellenségétől, a Magyar Királyság még mindig számottevő katonai erőt kiállítani képes politikusaitól.

⁴⁸ Michaud, Cl. 1983. 103–104. – Hegyi K. 1983. 32. – MOT 1985. III/1. 136–137.

⁴⁹ Benczédi L. 1983. 21. MOT 1985. III/1. 1155. – Eickhoff, E. 1970. 326. – Kopčan, V. 1983. 124.

Apafi Mihály erdélyi fejedelem a megváltozott körülményekhez ugyan alkalmazkodva, de az önálló államiság megőrzése érdekében még sikerrel folytatta elődei politikáját. Megtartotta összeköttetését Béccsel, és tovább építette nyugati kapcsolatait a kis fejedelemség európai jelenlétének érdekében. Megkötötte a francia–lengyel–erdélyi szövetséget, s elérte, hogy XIV. Lajos király és Lipót császár szavatolták, hogy befoglalják az Erdélyi Fejedelemséget mint önálló államot a nymwegeni békeszerződésbe.

A Porta, miután többrendbeli kísérlete kudarcba fulladt, hogy a megbízhatatlannak minősülő Apafit, aki a török elleni háború tervét nem szűnt meg ápolni, más, vazallusi kötelességeit egyértelműen teljesítő fejedelemmel cserélje fel, megnyerte céljainak a fiatal Thököly Imre grófot. Ezzel sikerült kiemelni a keresztények táborából azt a magyar hadvezéri személyiséget, akinek különleges katonai szervező és hadvezető képességeit III. (Sobieski) János király és Lotharingiai Károly herceg egyaránt elismerte. Thököly Imre egyedül lett volna képes kortársai között arra, hogy a magyarországi hivatásos katonarétegeket összefogja, és harci szellemét a török ellen fordítva sikerrel vezesse hadba. Magyarország Thököly felső-magyarországi fejedelemségének létrejöttével négy részre szakadt. 1683-ban Kara Musztafa nagyvezér már annak a török birodalomnak a hadseregét vezeti Bécs alá, amelyet a két nagy előd, Köprülü Mehmed és Köprülü Ahmed mesteri módon készített fel a nagy erőpróbára. Elfoglalták Kandiát (1669), és közben a velenceiektől tanulva korszerűsítették az aknarobbantásos ostrom tudományát. Sikeres harcokat vívtak Lengyelországgal (1672–1676) és Oroszországgal (1677–1681), s a Porta területi követelések ellentéteibe hajszolta északi ellenségeit. Megerősítették Buda véderőműveit és Bécs előbástyáját, Érsekújvár várát a magyarországi oszmán hatalom fontos hadiszertárának, lőszer-, fegyver- és élelemraktárának rendezték be.

Ismeretes, hogy a szinte végletes megosztottságba jutó Európa mintegy a végső veszélyben megtalálta a közös cselekvés módját. Mégis hogyan lehettek a hatalmas török birodalom elleni nemzetközi összefogás megvalósítói az Európa közép- és keleti térségein fekvő országok és népek? Hogyan hajthatta végre ezt az óriási anyagi erőket kívánó tettet az a régió, amely gazdasági fejlettségében és államszervezeti rendszerének hatékonyságában elmaradt a nyugat-európai országoktól? A két kérdés lényegében és eredendően összefügg egymással.

A 17. századi európai fejlődés szélsőséges jellege, a megtorpanások és előrelendülések, a nyugati és a közép-keleti viszonyok között észlelhető különbségek több mint egy évszázad óta foglalkoztatják a történettudományt. Számunkra most az a kérdés, hogy a török elleni háborúval összegezhető közép- és kelet-európai teljesítményre honnan nyerhetünk magyarázatot. Az árak és a bérek alakulásából a század általános válságára következtető korábbi vizsgálatok ma már többnyire a gabonaválság és a demográfiai válság jelenségeire szorítkoznak, mert a század második felében, a különböző régiókban ugyan eltérő mértékben, de a prosperitás biztos jelei tapasztalhatóak. Még így is kérdés azonban, hogy miként tudott Lengyelország, Csehország, az osztrák örökös tartományok, a német fejedelemségek, nem utolsósorban a Magyar Királyság és az Erdélyi

Fejedelemség hadsereget, pénzt, élelmet és az évszázad háborúját ellátó munkát nyújtani.

Hogyan érthető, hogy az elmaradás, a léptékvesztés régióiban sikerült három évszázad közös európai szándékát megvalósítani? Miként sikerült megőrizni ezeknek a régióknak civilizációs, eszmei, kulturális egységét, az európaiságnak azt a közösségét, amely különösen a török háború első felében teljesen nyilvánvaló Nyugat- és Közép-Európa keleti térségeinek világa között.

Számításba kell vennünk a 17–18. századi fejlődés jellegét értelmező újabb nézeteket is, amelyek a protoindusztrializáció, a feudalizmusból a kapitalizmusba áttérő hosszú átmeneti korszak jelenségeit vizsgálják. A részleteiben ma még sokat vitatott és számos vonatkozásban még újabb részletvizsgálatokat kívánó kutatások szerint a rurális ipar, a kézművesmunka, az iparral egybeszerveződő mezőgazdaság, a földesúri kezdetleges ipari létesítmények, a változatos vállalkozási formák voltak a kora újkori gazdaság felnevelői. Az újkori ipart előkészítő hosszú távú fejlemények között a legfontosabb az emberi munka készségeinek lassú átalakulása, a különböző tevékenységek egybeszerveződése, a társadalom-politika-gazdaság szerves együttmozgása. Közép-Európa keleti térségeinek országaiban a vesztfáliai békét követően különösen szembetűnőek az államszervezetben, az államgazdaságban, a kormányzatban, a hadszervezetben, a gazdaságban megfigyelhető modernizációs törekvések. Brandenburg, a Szász Választófejedelemség és a Habsburg-kormányzat egyazon évtizedben kezdi meg állandó hadseregének kiépítését, és közel egy időben fogalmazzák meg erre igényüket a magyar politikusok is. Megfigyelhetők kiugró teljesítmények és látványos elszegényedések. Kialakulnak régióbeli eltérések, a fejlődésben előreugró területek és az elmaradottság vidékei.⁵⁰

A Habsburg-birodalom 1683-ra gazdaságilag, diplomáciai súlyban, szervezőképességben és hadi potenciálban egyaránt megtestesítette a török elleni nemzetközi szövetség összefogására képes hatalmat. Bár központi kimutatásokkal Lipót császár kormányzata a 17. században még nem rendelkezett, a birodalom egységes pénzgazdálkodása még csak terv, az újabb számítások alapján nyilvánvaló, hogy fél évszázad alatt jövedelmét megnégyszerezte. Igaz, hogy a vámokból, bányajövedelmekből, a pénzverésből, a só- és más monopóliumokból és a különböző adókból befolyó jövedelmet súlyosan megterhelte az udvartartás, a hivatalszervezet, a hadsereg és a költséges diplomácia. Sokat elvitt az ellenőrzés hiánya és a hűtlen kezelés. Mégis ebben a korszakban épült ki Trieszt, az Adria új kikötője, az új kereskedelmi út a Brenner-hágón át, ekkor fejlődött ki többek között a stájer acélipar, a tiroli rézbányászat, a cseh üvegipar, az örökös tartományok parasztipara, s ekkor hozta első eredményeit 1667 óta a keleti kereske-

⁵⁰ A kérdés lényegét először megfogalmazta: Hajnal I. 1949. – Clarkson, L. 1972. – Összefoglalóan a kisipar és az időszakos ipar jelentőségével foglalkozó nagy irodalommal: Mendels, F. 1982. 80–115. – A királysági és erdélyi ipar korai formáiról, nemes, paraszt és polgár vállalkozókról, a mezőgazdaság és ipar egybeszerveződéséről tanulmányaim: 1979, 1981, 1984, 1985. Az ország teljesítményéről: Szakály F. 1971. – Wellmann I., N. Kiss I., Oborni T., Varga J. J. tanulmányai: Gazdaság és mentalitás, 1986. – Israel, J. 1989. 126–127.

delem. A Habsburg-birodalom anyagi ereje azonban nem készpénzjövödelmében rejtett, hiszen e tekintetben kincstári hiányokkal köszöntött rá 1683. A politikai elvárások és ambíciók mindvégig kiáltó ellentétben voltak az anyagi adottságokkal és lehetőségekkel. A kialakuló újkori pénzvilágban a Habsburg-birodalom különleges hitelképességekkel rendelkezett. A birodalom nemzetközi hatalmi helyzetére főleg az udvar hitelezője, a háború kiadásait kölcsöneibe nagymértékben fedező Oppenheimer Sámuel (Oberhoffactor) épített. Emellett a bányakincsekben, főleg keresett ipari nyersanyagokban, a réz-, vas-, higany- és sóbányákban gazdag országai szolgáltak fedezetül a genovai, majd angol és holland bankházak hiteleinek. Ez a hitelképesség a török háború előrehaladtával egyre növekszik, és segít átvészelni az Oppenheimer-bankház összeomlása következtében kibontakozó válságot 1703-ban. Mígnem megalakul az ausztriai állambank (1706). Mindez azonban nem volt elegendő a háború hatalmas költségeihez.

A császári állandó hadsereget a vesztfáliai béke után kezdték megszervezni, már 1650-ben létrehozva a hadsereg központi ellátására hivatott Főhadbiztossági Hivatalt is. Mindazonáltal a mintegy 40–50 ezer fős hadsereg ellátására, kifejlesztésére a török háborút megelőző évtizedekben kevés gondot fordítottak. A hadsereg csaknem két évtizeden át nem mérte össze erejét az oszmán hadsereggel. Thököly gyors támadását sem tudta feltartóztatni 1678–1680-ban. 1683-ban a sebtében kialakított Rába menti védővonal összeomlott, és Kara Musztafa 100 ezer fős hadereje könnyűszerrel körülzárta Bécs városát.⁵¹

Lengyelország oroszlánrészt vállalt Bécs felmentésében. A svéd és török háborúkban legyengült és belső harcokkal dúlt ország sejmje, miután III. (Sobieski) János 1683. április 18-án megkötötte Lipót császárral a szövetséget, jelentős, 48 ezer főből álló hadsereg felállításához szükséges adókat szavazott meg. III. (Sobieski) János pedig a kahlenbergi csatában a török harcokban szerzett hadi tapasztalatait hasznosította, összehangolta a csata egyes mozzanataiban a különböző fegyvernemek tevékenységét, és a döntő pillanatban 20 ezer főnyi lovassággal indított rohamot. A császári csapatok hadvezére, Lotharingiai Károly herceg mint fiatalember vett részt 1664. augusztus 1-jén a Rába menti szentgotthárdi ütközetben. Láta, hogy a folyón átkelőben levő török hadsereg mennyire képtelen a hatékony védelemre. Párkányinál, 1683. október 9-én a bécsi vereséget visszavágással kiköszörölni próbáló török hadsereget ugyanazzal a módszerrel sikerült legyőzni, mint akkor: a Dunán átkelőben levő sereg ellen indított támadást.⁵²

A Habsburg-kormányzat 1683 őszén a győzelem ellenére békekötésre hajlott, I. Lipót és a lengyel király szövetsége felbomlóban volt. A török elleni offenzív háborút XI. Ince pápa indította el azzal, hogy létrehozta a Szent Ligát, és megteremtette a háború anyagi alapjait.

⁵¹Srbik, H. 1907. – Szakály F. 1971. – Bérenger, J. 1980. 119. – Sturminger, W. 1968. – Eickhoff, E. 1970. 383., 407. – Ehalt, H. Ch. 1980. – Abrahamowicz, Z. 1983.

⁵²Barker, Th. M. 1967. – Battaglia, O. F. 1946. – Perjés G. 1989/1.

XI. Ince pápa, az Odescalchi bankárcsalád sarja nem csak elődei hagyományát követte, személyes élmények hatására tekintette legfőbb céljának, hogy megtörjék a török birodalom európai hatalmát. Amint elnyerte a pápai tiarát, már a következő évben, 1677-ben megpróbálkozott, hogy összefogja az európai uralkodók erejét. Súlyos nehézségeket kellett leküzdenie. Össze kellett békítenie Bécs és Varsót, semlegesíteni a francia–ausztriai ellenséges viszonyt, leküzdeni Velence és a Habsburgok kölcsönös bizalmatlanságát, békét teremteni Oroszország és Lengyelország között, számolnia kellett a török alatt élő keresztényekkel és missziókkal, és meg kellett oldani a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség helyzetét. E sokirányú diplomáciai munkában olyan kiváló nunciusok segítettek, mint Pallavicini bíboros, a pápai állam varsói követe és Buonvisi bécsi nuncius.⁵³

Az éveken át végzett következetes diplomáciai munka eredménye volt tehát, hogy viszonylag rövid idővel a bécsi győzelem után, 1684. március 5-én aláírták Velence, Lengyelország és a Habsburg-birodalom megállapodását a török elleni háborúra. A Szent Liga tagjai között a pápa védnöksége hivatott biztosítani az egyetértést, azt, hogy a háború folyamán más keresztény országot nem támadnak meg, és egymás fegyverrel megnyert területére nem tartanak igényt. XI. Ince pápa ugyan már 1684 júliusában felszólította az orosz cárokat, hogy a Liga alapokmányainak megfelelően lépjenek be a szövetségbe, de még csaknem másfél évre van szükség, hogy a lengyel–orosz ellentétet leküzdjék, és Oroszország, vállalva szövetségi kötelezettségét (1686), a török s főleg a krími tatárok ellen fordítsa fegyvereit.⁵⁴

Franciaország távol maradt a szövetségtől, de a pápa közbenjárására megígérte, hogy a török háború idején nem kezd ellenségeskedést a Habsburg-birodalommal, s megkötötte a regensburgi szerződést 1684. augusztus 15-én. A legkeresztényebb királyt azonban élénken foglalkoztatta a kibontakozó háború. A Földközi-tenger partjainak török erődjeiről készített háromkötetes térkép-gyűjtemény is bizonyítja: a király komolyan játszott a gondolattal, hogy beavatkozik a török háborúba. A térképek ugyanis a király óhajára készültek „azzal a szándékkal, hogy a király e területeket lerohanja és birtokába vegye”. Franciaország bécsi követének jelentései pedig tájékoztatták XIV. Lajost a magyarországi eseményekről. Francia önkéntesek, hadmérnökök és tudósítók szép számmal tevékenykedtek Buda alatt és a török háború más hadszínterein.⁵⁵

Spanyolországot a régi tervekben még a török elleni harc oszlopának tekintették. Hispániában azonban a hatalmi viszonyok megváltozása miatt fordulat következett be. II. Károly spanyol király talán az egyetlen uralkodó, aki egyenesen és nyíltan ellenzi, hogy az osztrák Habsburgok a török elleni háborúban fecsérlik erejüket, miközben először nyugati határaik védelmére kellene gon-

⁵³Fraknoi V. 1886. – Relationes, 1888. MVRH 2/II. – Károlyi Á. – Wellmann I. 1936. – Pásztor L. 1960. A Vatikáni levéltár idevágó gazdag anyagát ismerteti Buda expugnata, 1686. II. 1007–1023.

⁵⁴Károlyi Á. – Wellmann I. 1936. 3. – Buda expugnata, 1686. II. 991. kkl.

⁵⁵BN. Ms fr. 7176. – Köhler, K. 1907.

dolnokok. Burgomayne, a bécsi spanyol követ mindvégig a török háború kibontakozásának megakadályozásán, majd mielőbbi befejezésén munkálkodott, és politikájának az udvari arisztokrácia körében tekintélyes pártot sikerült megnyernie. Közéjük tartozott a Hadi Tanács elnöke, Badeni Hermann, Strattmann udvari kancellár és Eleonóra császárné is. Mégis spanyol önkéntesek, főleg főúri családok sarjai és katalánok igen nagy számban vesznek majd részt Buda ostromában. Portugália azért nem lépett be a szövetségbe, mert 1640-ben kivívott függetlenségének nemzetközi elismertetése és megvédése kötötte le minden anyagi és diplomáciai erejét.⁵⁶

Belgium az egyetlen ország, ahol a török elleni háború kezdetén keresztény katonaság harcol egymással; a francia támadásra fegyverrel felelve kénytelen védeni önállóságát. Majd amint 1684. augusztus 15-én megkötik a regensburgi békét, a belgákat saját belső ügyeik kötik le, a szövetséget nem vállalják, de a belga önkéntesek, például a liège-i aknászok, bőven hallatnak magukról a magyarországi török harcok idején. Svédország 1663–1664-ben még tetemes áldozatokkal volt kész részt venni a törökellenes szövetségben. 1683–1684-ben a Dánia és Brandenburg részéről fenyegető háborús veszély és korábbi hadivesztései miatt, bár Franciaországtól eltávolodott, és 1682-ben Lipót császárral defenzív szövetségre lépett, államhatalmi szinten álláspontját a „fegyveres semlegesség, közvetítés, béke és egyensúly” elve jellemezte. Ennek ellenére a király engedélyével több svéd önkéntes harcol velencei zászlók alatt és Magyarországon. A török ellen Velence oldalán hadban álló svéd csapatok főparancsnoka gróf Otto Wilhelm von Königsmarck. A Svéd Korona a brémai és pomerániai birtokai révén a rendekkel megállapodva 1095 főnyi hadsereget állított ki, amely azonban csak az ostrom utolsó napján érkezett meg Buda alá Johann von Klinckowström és Benedikt Bidal alezredek vezetésével.⁵⁷

A német fejedelemségek erejükhöz, önállóságukhoz mérve Lipót császárral kötött katonai szövetségben külön szerződésekben rögzítették kötelezettségeiket, és hadiadó-megváltásként vagy tetemes összeg ellenében 3–10 ezer főnyi, kiváló harci felkészültségű hadsereget küldtek Buda alá.

A császár és a fejedelmek viszonyát sok feszültség terhelte. A Szász Választófejedelemségnek az 1680-as évek elején felállított állandó hadserege Bécs alatt esett át a tűzkeresztségen. III. János György szász választófejedelem élete is veszélyben forgott. A Habsburg-kormányzattal azonban megromlott a viszonya. Megállapodásuk szerint zsoldért küldött hadsereget Buda megvételére, majd váltakozó létszámmal és feltételekkel mindvégig részt vett a magyarországi harcokban, miközben a választófejedelem hadseregének egy része 1684–1688-ban a Velencei Köztársaság zsoldjában harcolt a török ellen, főleg a Peloponnészosz-félszigeten. Brandenburg 1656-ban Frigyes Vilmos választófejedelem erős

⁵⁶ Stradling, R. 1981. – Buda expugnata, 1686. II. 919., 901.

⁵⁷ Károlyi Á. – Wellmann I. 1936. 54. – Vanrie, A. A belga Királyság levéltári anyaga: Buda expugnata, 1686. I. 61. – Rosquist, N.: A svéd királyság levéltári anyaga. Mindkettőt szerk. Bariska I. Buda expugnata, 1686. I. 61. kkl., II. 957. kkl.

központi hatalmának kiépítése során létrehozott 22 ezer főnyi állandó hadsereget, bár külpolitikájában elfordult Franciaországtól, még nem bocsátotta Lipót császár rendelkezésére, csak 1000 katonát indított Bécs felmentésére. Az 1684. évi március 1-jei szerződés értelmében Frigyes Vilmos 2000 főnyi segélycsapatot küldött a lengyel királynak. A Habsburg-kormányzat berlini követének sikeres tárgyalásai következtében jött létre 1686. április 1-jén a titkos szerződés Lipót császár és Frigyes Vilmos között, amelynek értelmében 150 ezer birodalmi tallér ellenében összesen 8269 főnyi segélyhadat indítanak a kiváló Hans Adam Schöning főparancsnoksága alatt Buda ostromára. A Badeni Tartomány örgrófjai régi, főleg az 1661–1664. évi háború hagyományai jegyében kapcsolódtak be a török elleni harcokba, Badeni Lajos, a „Türkenlouis” a főseregtől különálló, a császári vő, Miksa Emanuel bajor választófejedelem vezetése alatt álló hadsereg tényleges főparancsnoka volt. A Bajor Választófejedelemség az 1684. áprilisi és novemberi szerződések értelmében küldött csapatokat Magyarországra. Az 1686. évi hadműveletekben 350 ezer forint fejében 8000 főnyi hadsereggel vettek részt. A német fejedelemségek ezenkívül is jelentősen kivették részüket a háborúból, Köln városa például egymaga két századot állított ki a török ellen.⁵⁸

„Anglia és Hollandia messzelátója számára csupán kis szikrának látszik” a török támadásának tüze – írta Zrínyi 1664-ben –, de tekintsenek a Földközi-tengerre, ahol hetvennél több török kalózhajó cirkál, s vegyék számba a török fegyverek hatalmas tömegét.⁵⁹ A két tengeri hatalom, akkor, az 1660-as években, még kereskedelmi érdekei védelmében foglalkozott a török háború kérdésével, szíven viselve a protestáns Erdély és magyarországi hitsorsosainak ügyét is. 1683-ra az európai hatalmi átrendeződés következtében mindkét országban Franciaország hatalmi terjeszkedésének megfékezését tekintették a legfőbb feladatnak, s a távol-keleti kereskedelemben érdekelve attól is óvakodtak, hogy nyíltan szembekerüljenek a Portával. A Szent Liga megalakulása után államhatalmi szinten mint békeközvetítők foglalkoztak a török háborúval, kölcsöneikkel segítették Lipót császárt, és önkénteseik, haditudósítóiak vettek részt a háborúban.⁶⁰

Esterházy Pál, Magyarország nádora 1683-ban kiáltványban szólította fegyverbe Magyarország lakosságát: „eljött az idő, hogy az édes magyar haza megszabaduljon a török iga alól.”⁶¹ Az idő azonban a 100 ezer főnyi oszmán hadsereg áradatát hozta. A megosztott Magyarországon a fegyveres ellenállás reménytelennek bizonyult az önvédelemre is. Egyetlen járható keskeny útnak a formális meghódolás mutatkozott. A törökök oldalán Thököly mintegy 20 ezer

⁵⁸ Károlyi Á. – Wellmann I. 1936. 39., 47–55. – Buda expugnata, 1686. II. 577–745.

⁵⁹ Szelestey Nagy L. 1980. 198.

⁶⁰ Holland napló Buda ostromáról: Dagverhaal Van de Vermaarde belegering der sterke Stad Buda of Ofen,.... Amsterdam 1686. Továbbá az angol naplókat, beszámolórésztöket közli: Szakály F. 1986/2. 181–301. – Összefoglalóan: Károlyi Á. – Wellmann I. 1936.

⁶¹ MTAKK Tört. Ivt. 201/VI.

főnyi haderejével nem bocsátkozott harcba. Apafi Mihály erdélyi fejedelem csupán formálisan tett eleget a nagyvezér hadba hívó parancsának. A királyságbeli és az erdélyi magyar politika 1683-ban még megengedhette magának a kivárást, nem is tehetett mást a hatalmas katonai erőfölényben levő oszmán hatalommal szemben. 1684-re már nyilvánvaló, hogy a magyar politikának képtelenül sok, egymásra halmozódott ellentét útvesztőjéből kell kivágnia magát.

A Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség viszonyaiban 1684-re csaknem mindazok az értéktámpontok, érdekmeghatározók összesűrűsödtek, amelyek Európa országait külön-külön jellemezték és eltérő állásfoglalásokra készítették. Megtámadott ország, mint a Szent Liga országai. Része a Habsburg-birodalomnak, mint a német fejedelemségek vagy a Cseh Korona országai. A középkori Magyar Királyság egykori területének kétharmada a török birodalomba tartozik, Győr kivételével valamennyi fontos erősségében török helyőrség van, Thököly a török oldalára szorult, az Erdélyi Fejedelemségre a Porta protektorátusa nehezedik. Cselekvőképesége tehát megkötött, mint a török alatt élő balkáni népeké, érdekviszonyai a francia politikához hasonlatosak. Államiságáért harcban áll a Habsburgokkal, mint Portugália vagy mint a franciákkal Belgium. A Fejedelemség protestáns ország, mint Anglia és Hollandia, a Királyságban az északkeleti országrész református és evangélikus, az északnyugati, nyugati inkább evangélikus, de itt is, mint a Dunántúlon, nagy katolikus régiók vannak. A politikai elit katolikus. A középkori Magyarországot még eleven történeti hagyományai, a régi szent királyok emlékezete, s a katolikus vallás megújítását szolgáló ellenreformáció erős szálakkal fűzik a pápai államhoz. Lakosságát megtizedelték az elmúlt évtizedek vallási harcai, a török és a Habsburg-beavatkozások ellen vívott küzdelmek. Társadalmát nemcsak a különböző vallások, nyelvi és a műveltségbeli kötöttségek osztották meg, hanem a belső megújulásért, az állami berendezkedés korszerűsítéséért, fejlődőképességének támaszpontjaiért, lépéstartásáért a keresztény műveltséggel, a nemzetközi kereskedelembe kapcsolódó útjainak, nemzeti intézményeinek őrzéséért kialakított sokirányú politikai kultúrája is. Nemegyszer a törvényenkívüliség határaitra szorult, és éppen ezért nagyon sérülékeny. 1683–1684-ben sok érv szólt volna amellett, hogy ne pocsékolja maradék erejét fegyveres harcra egyik oldalon sem. Várja ki, amíg átzúg feje felett a háború tüzes szekere? Azonban „a fegyveres semlegesség, közvetítés, béke és egyensúly” – ez a svéd út – Magyarország földrajzi, történelmi és politikai viszonyai között járhatatlan volt. Apafi Mihály fejedelem megkísérelte, hogy mint tárgyalási közvetítő a Habsburg s a török fél között alakítson ki önálló működési teret magának. Próbálkozását szinte elsöpörték a hadi események.⁶²

Magyarország a Szent Liga török háborújában csak egyetlen utat választhattott: minden erejével, tehetségével vegyen részt a nemzetközi szövetség vállalkozásában, államhatalmi szinten, intézményesen. Erre vitték történelmi hagyományai, hiszen politikusok sora, de méltán állíthatjuk, hogy egész társadalma

⁶² Békeközvetítést ajánló instrukciója Izdenczi Mihály követe számára: 1685. jan. 20. AGY 3. dob.

úgy várta az európai törökellenes koalíciót, mint az „ígéret idejét”. Ezt kívánták fejlődésének követelményei: az országegység megteremtése, államiságának megőrzése és továbbvitele. Csakhogy a Királyság kapcsolatai és a Fejedelemség külpolitikája szempontjából a Szent Liga abban a hatalmi összetételben, ahogyan létrejött, kevés fogódzót nyújtott. A hagyományos magyar politikai kultúrát a francia és a lengyel orientáció mellett az jellemezte, hogy a protestáns német fejedelemségekkel, Svédországgal, Hollandiával és Angliával épített ki kapcsolatokat. A Velencével Zrínyi Miklós idejében még eleven összeköttetések az utolsó évtizedekben meglazultak. A Szent Liga hatalmai közül egyedül Lengyelországgal sikerült Apafi fejedelemségének szorosabb összeköttetést teremtenie. III. (Sobieski) János király maga is szíven viselte Erdélyország önállóságának ügyét. XI. Ince pápa rokonszenvvel foglalkozott Magyarország helyzetével. A nagy érsekek, Pázmány Péter és Lippay György nagyszabású politikai koncepció jegyében munkálkodtak annak idején a török elleni védelem megteremtése, majd az offenzív háború kirobbantása érdekében. Szelepcsényi György érsek kevésbé mutatkozott önálló politikusnak; tevékenysége még alaposabb feltárássra vár. 1685-ben bekövetkezett halála után utóda, Széchényi György hatalmas adományokkal, kórházalapításokkal segíti a háborút, önálló politikára, hathatós új diplomáciára azonban már nincs nagy lehetősége.

Esterházy nádor a fegyveres részvétel súlyától remélte, hogy a Királyság legfőbb méltóságát megillető helyet nyerhet a nemzetközi szövetség fórumain. A Királyság három nyugati régiójának – Alsó-Magyarország, a Dunántúl és Horvátország – végváraiból 1683 őszétől kezdve összesen mintegy 10–12 ezer főnyi vitézlő sereg vett részt a török elleni harcokban. A visszafoglalt várak: Vác, Esztergom kapitányi tisztségébe magyarok kerültek. Esterházy nádor jelentős, 15 ezer főnyi hadsereggel harcolt Buda alatt az 1684. évi ostrom idején, s egy elnyert török zászlót küldött Ince pápának; az Érsekújvár ostromának sorsát eldöntő táti csatát, amelyet Lotharingiai Károly vívott a török felmentő sereggel, az esztergomi magyar lovasság beavatkozása fordította győzelemre. Mivel azonban a magyar katonaságot a császári ezredek kötelékeibe szervezték be, parancsnokaik mint a császári hadsereg tisztjei kaptak beosztást, a nádori méltóság elvesztette jelentőségét.⁶³

Thököly mindvégig kapcsolatban maradt III. (Sobieski) János királlyal, és a kahlenbergi csata után azonnal óvatos lépéseket tett, hogy átálljon a Szent Liga oldalára. Szándékát a lengyel király messzemenően segítette, bár mint politikust nagyon kritikusan ítélte meg. Thököly átállását Lotharingiai Károly herceg sem ellenezte, mert értékelte benne a különleges katonai tehetséget. A Habsburg-kormányzat azonban mereven ellenállt Thököly igényeinek, és törekvései Ince pápánál sem találtak kedvező fogadtatásra. Thököly az ország önálló államiságát és a protestánsok szabad vallásgyakorlatát kívánta biztosítani, szerette volna, ha – amint 1684. augusztusi pátensében kijelentette – az ország másfél évszázados harcai a török ellen – „sok helyen halomban vágott vitézek testeit, mellic

⁶³ Lipót amnesztialevele a vitézlő rendnek: Linz, 1684. jan. 12. MTAKK Tört. Ivt. 201/IV. – Iványi E. 1991. 93–133.

keresztény vallások a Nemzetek szabadságáért elhullottanak” – nem esnek ki Európa tudatából. Bízott Franciaországban, a protestáns államok segítségével, hogy felső-magyarországi fejedelemségét belefoglalják a török–Habsburg békébe. Nevét tollukra tűzték a pamfletírók, visszhangozták a Habsburg-császárt támadó és védő röpiratok. Miért fogatta le 1685. október 15-én a nagyváradi pasa? Átállási szándékai miatt, vagy mert a francia politika elejtette, esetleg a megszorult Porta valóban személyében látta az egyetlen akadályát annak, hogy Béccsel békét köthessen? Ma sem döntötte el még a történettudomány. Vezérüket vesztett katonái ezredkötelékekben álltak át a Szent Liga csapataihoz, mintegy 10 ezer kiváló fegyveressel gyarapítva a török ellen felvonuló keresztény hadsereg létszámát. Thököly ugyan 1686 elején visszanyerte szabadságát, de véglegesen a török oldalára szorult, s a kényszerpályáról nem tudott kitörni, nemzetközileg teljesen eljelentéktelenedett, sőt a keresztény világ inkább ellenérzésekkel, mint részvétellel tekintett rá.⁶⁴

Erdély fejedelme, Apafi Mihály többször kijelentette készségét, hogy a Szent Liga oldalára áll. Körülvéve azonban Temesvár, Lugos, Karánsebes, Várad török őrsegeivel és a nagyvezér vállalkozásait segédcsapatokkal segítő moldvai és havasalföldi vajdákkal, nyíltan nem cselekedhetett. Hosszú, titkos diplomáciai tárgyalásokat kezdett, hogy Béccsel szerződést kötve, pénzzel, élelemmel és téli szálláshelyet adva segítse a Szent Liga vállalkozását, Lipót császár és magyar király pedig szavatolja, hogy elismeri és nem sérti meg a Fejedelemség szuverén államiságát. 1686. június 28-án Lipót császár aláírta azt a titkos egyezményt, amelynek értelmében a Fejedelemséget beveszi a Szent Liga hatalmai közé, a törökkel kötendő békébe Erdélyt belefoglalják, a Fejedelemség határait elismeri, a Fejedelemség egykori területeit, amelyeket a török tart megszállva, ha felszabadulnak, Erdélyhez csatolja, a fejedelem jogait, az ország törvényeit és a négy bevett vallás szabad gyakorlatát megtartja. Az egyezmény további vizsgálókat igényel. Tudjuk, hogy a török harapófogójában Apafi és politikusgárdája késlekedett, III. (Sobieski) János és a brandenburgi választófejedelem is várakozást javasolt Apafinak, amikor Erdély jövőjéről döntött. Az egyezménynek mégis nagyobb jelentősége volt. Egy Gyulafehérvárott, 1686. július 28-án kelt másolatot Anglia a Treaty Papers iratai gyűjteményében őrzött meg.⁶⁵ Végül Erdély sem tudott államhatalmi szinten részt venni a Szent Liga vállalkozásában.

Mindebből következett, hogy a magyar katonaság a török háborúban nem intézményes egységben harcolt, nem volt saját szervezete, gondviselője, államhatalma, ahol külön számon tartották volna létszámát, tetteit, érdekeit. A magyar végvári katonaságot 1686 nyarán kezdik beépíteni a császári hadszervezetbe. A brandenburgi, a szász, a bajor csapatok magyar katonáinak vagy lovasvitéznek különlegesen szenzációs cselekedetet kellett végrehajtani, hogy meg-

⁶⁴ Abrahamowicz, Z. 1983. 111. – Thököly kiáltványa: Kassa, 1684. ápr. 6. OSZKK Fol Hung. 1389 fasc. I. fol. 68. – Köpeczi B. 1983. – Benda K. 1983. – Kopčan V. 1983. – Hussey és Paget portai angol követek jelentései Thökölyről: Buda expugnata, 1686. I. 553–555.

⁶⁵ PRO SP 103/182 fol. 440–441. – Egykorú másolata: AGY 4. dob.

emlékezzenek róluk, mint Petneházy Dávid, Fiáth János és mások példái bizonyítják. Természetes, hogy amikor drága a katona, nagy érték a jól kiképzett harcos, a legveszélyesebb helyekre azokat teszik, akiket kevésbé pártfogolnak. Lotharingiai Károly herceg főjelentése szerint a magyar hajdúkat ügyességük, bátorságuk miatt állítják a rohamoszlopok élére. Összességében 1683–1687 között mintegy 14–20 ezer magyar katona harcolt a török ellen. Az ország népességszámához és általános megterheléséhez viszonyítva ez nem kevés. Különösen nem, ha meggondoljuk, hogy az ország hadszíntér és hátszárny egy-
szerre.⁶⁶

Magyarország emellett adóval, élelemmel, ostrom- és hadiszerekkel, mérhetetlen mennyiségű fuvarral és munkával vett részt a háborúban. A hadsereg-tartás terhei, az ellátatlan katonaság erőszakoskodásai és a központi hivatalok és haditisztek terrorisztikus módszerei miatt azonban egyre nagyobb feszültségek halmozódtak fel a társadalomban.

A Szent Liga tehát széthúzó és összetartó erők bonyolult játékterében működött, miközben a török elleni nemzetközi összefogás magját alkotó szövetséget is belső feszültségek terhelték. A hadierő, a diplomáciai tekintély és a szervezői technikai súlypont a Habsburg-birodalomba helyeződött, de Lipót császár kormányzatának pénzzavaraival, belső rendi és nemzeti ellenzékével, mindeneke-lőtt pedig hátában Franciaországgal különösen sok ellentmondást és nehézséget kellett megoldania. Európa török elleni összefogása valójában a hatalmi erővi-szonyok rendkívül billenékeny egyensúlyán nyugodott. Mi tartotta össze, mi tette működőképpé? Három, egymással is összefüggő körülmény: a háború anyagi fedezete, a látványos hadisikerek és végül az európai közvélemény.

Ez a minden addigi háború léptékét területi kiterjedésben, a katonaság lét-számában és a hadiszerek mennyiségében messze meghaladó háború nyelte a pénzt. Költségeit sem a Velencei Köztársaság kincstára, sem Lengyelország, sem a Habsburg-országok önmagukban nem tudták fedezni. Csak a Habsburg-had-sereg fenntartása átlagban kb. évi 20 millió forintot kívánt.⁶⁷ Magyarország adó-ja évi 2,3, majd 4 millió. A Cseh Korona országaiban 1683-ban a parasztok 1 millió, a földbirtokosok 170 ezer forintot, 1684-ben 1,5 milliót, 1695-ben 2 millió 700 ezer forint adót fizettek.⁶⁸

A háború költségeit alapján Ince pápa teremtetten elő. Kisajátította az egy-házi jövedelmek egyharmadát, mozgósította az egyházi vagyont, adakozásra késztette az olasz hercegeket és az egyházi és világi közösségeket. A hatalmas költségek fedezetére azonban ez nagyon kevésnek bizonyult. A „bankár pápá-nak” nevezett Ince pápa takarékos és racionális pénzgazdálkodással rendbe hozta a Pápai Állam pénzügyeit, s néhány év alatt felszámolta az elődeitől örö-költ 120 millió rajnai forintra rúgó kincstári hiányt. A nyugati pénzvillág addig el nem ért forrásait a konverciónak nevezett művelettel nyitotta meg. Ennek

⁶⁶ Czigány I. 1989. 118–122.

⁶⁷ Bérenger, J. 1980. 120.

⁶⁸ R. Várkonyi Á. 1965–1978. 35. – Buda expugnata, 1686. I.

lényege abban állt, hogy egyrészt 3%-ra szállította le az addig 4%-os kamatot, amit a 16. század óta a pápák által pénzemberek, bankok kezébe engedett római egyházi és világi hivatalok bevételei után a részvényeseknek fizettek. Másrészt pedig Ince pápa maga köré gyűjtötte az új tőkések, új bérleteket engedélyezett nekik 3%-os kamattal. Ebből az új bérleti díjból kifizette a régi bérloket és a bérleteket tőkeerős vállalkozók kezébe juttatta. Úgy tűnik, hogy a történettudomány még korántsem aknáztta ki a török háborúra költött összegek pápai elszámolásainak gazdag anyagát. Ezekben a számlákban nemcsak hatalmas összegek találhatók, hanem olyan tételek is, mint élelmiszer-, fegyver-, lőszervásárlási és -szállítási költségek, ökörvásárlások és ököreladások költségei, a hadsereg lovainak vett zab és széna ára, s a kozákok részére szövet vásárlásából és annak megvarratásából származó költségek. A pápa a Szent Liga kötelékében harcoló valamennyi országot segítette pénzzel és különböző juttatásokkal. Gyógyszerekben és kötszerekben ugyancsak nagy értékű adományokat küldött a csapatoknak. A siker nem csupán XI. Ince közigazgatási zsenialitásából következett.⁶⁹ A török háború európai üggyé vált.

A LIGA SACRA BUDA KÜSZÖBÉN

Három régióban indították el a hadműveleteket: a Peloponnészoszon és a Balkánon, továbbá Magyarországon és végül Ukrajnában, a lengyel–moldvai határon. A nagy hatósugarú offenzív háború hadműveleteit Magyarországon is évszázados tapasztalatok alapján alakították ki. Az idők folyamán alternatív elgondolások születtek. A Duna mint legfőbb olcsó szállító útvonal eleve meghatározta mindkét megoldásban a támadás tengelyét. Zrínyi Miklós elve az volt, hogy a szultáni főereget kell megverni, s az utánpótlási vonalaktól elvágtat török várak már könnyűszerrel megvehetőek. 1663–1664-ben ennek az elvnek a jegyében indították meg a hadműveleteket úgy, hogy az eszéki híd felégetésével, majd a főereg megtámadásával egyidejűleg három ponton kezdeményeztek támadást. A Dunántúlon megkezdtek Kanizsa ostromát, csatát vívtak Alsó-Magyarországon és Erdély határán Várad körzetében. Tervbe vették Buda ostromát is. Montecuccolinak megvolt a vár alaprajza. A másik hadműveleti tervet először a tizenöt éves háborúban próbálták ki. Eszerint a magyarországi várakat egyenként megvéve foglalják vissza a török területeket, bár akkor amellet, hogy háromszor kísérelték meg Buda ostromát, Erdélyben és Havasalföldön is folytak hadműveletek.

1684 tavaszán a várívások stratégiai terve mellett döntöttek, de éltek az 1663–1664. évi próbálkozás tanulságaival is. Így nyilvánvalóvá vált, hogy Buda ostromára addig nem gondolhatnak, amíg a nagy gonddal kiépített védőövezeti várakban a török az úr. Nem csak Esztergomot, Visegrádot, Vácot, Hatvant kellett elfoglalniok; Buda 1684. évi ostromának kudarcát részben az okozta, hogy több fontos erőd, így Érsekújvár is még török kézen volt. Az ostromot késve

⁶⁹ Fraknói V. 1986. – Károlyi Á.–Wellmann I. 1936. – Buda expugnata, 1686. II. 755–814. 1005–1023.

kezdték, a különlegesen hideg és csapadékos nyár után korán köszöntött be az ősz, sőt már augusztusban havazott. Az ostromlottak legendás hírű kitartása azonban részben úgy volt lehetséges, hogy az egri pasa a török várak élelemraktárának tekinthető Eger várából utánpótlást tudott bejuttatni a várba, a nagyvezér pedig akadálytalanul jutott Buda alá, s Székesfehérvár jó visszavonulási bázisul szolgált számára.⁷⁰ Érsekújvár bevételevel 1685 nyarán nemcsak Buda legnyugatibb török elővédvárát, fontos fegyver- és lőszerraktárát sikerült elfoglalni, hanem megteremtették a Felső-Duna, a Morva és a Vág folyó, a sziléziai, morvaországi, csehországi hadiszerek szállítóútjának biztonságát is. Ez a terület szolgáltatta bányavidékével, gyors hegyi folyókra telepített malmaival, hajóépítő műhelyével és győri hadiarzenáljával a háború üzemeltetésének egyik legfontosabb ellátó területét. A másik, a budai hadműveletek szempontjából ugyancsak elengedhetetlenül fontos területet, Felső-Magyarországot 1685-ben foglalták el a császári csapatok, amikor Thököly elfogatása után felső-magyarországi fejedelemsége összeomlott. A magyarországi vasipar központjának számító gömöri vasbányák és kohók, Kassa hadiarzenálja, a szomolnoki rézbányák ugyancsak nélkülözhetetlenek voltak.

A Buda visszafoglalásáért vívott nagyszabású vállalkozásban a magyar társadalom sokféle módon vett részt. Jellemző például a Szepesi Kamara egyik tisztviselőjének elszámolása. Feljegyezte többek között, hogy miként alkudott meg parasztiparosokkal. A „szekérkenő égetők” zsírból, hájból és olajból fegyverraktárak számára nagy mennyiségben kocsikenőcsöt készítettek. Kötélverőknak, „köteleseknek” szősz, kendert, vagy ennek megvásárlására elegendő pénzt adott ki, akik 1686 júniusi, júliusi napjaiban mázsaszámra csinálták a kanócot.⁷¹

Buda ostroma idején egész Magyarország hadművelleti terület. A Dunántúl déli részén Leslie gróf igyekezett csapataival feltartóztatni a felmentő sereget. Elegendő haderővel kellett lekötönni a török kézen levő várak, közöttük a rendkívül jelentős Kanizsa és Székesfehérvár őrségeit. 1686 százalós év, az általános takarmányhiány közepette a Dunántúl rétjein és legelőin javították fel a lovakat, amelyeknek az ára katasztrofálisan felugrott. Alsó- és Felső-Magyarország a csapatok kvártélyhelyéül szolgált. A murányi uradalomban 1686 nyarán már az az évi termést foglalják le a kvártélyozó katonák úgy, hogy „éhel halva lészen az szegénység”.⁷² Az 1686. évi hadműveleteket a délkeleti országrészen Mercy tábornok téli vállalkozása készítette elő: Aradot Petneházy Dávid, Thököly egykori ezredese foglalta el katonáival. Magyar vitézek, a Petneházy- és a Gombos-ezredek feladata volt, hogy a budai ostrom első hónapjában császári haderőkkel együtt blokád alatt tartsák Egert. Ők csalták ki a parancsnokot, a híres Oszmán

⁷⁰Fekete L. 1938. – Sugár I. 1979. – R. Várkonyi Á. 1984. – Bánkúti I. 1985. – Szakály F. 1986. 34–40.

⁷¹Joannes Vitalis jelentései a Szepesi Kamarának. Lőcse, 1686. jul. 18. etc. RII 1686 Fasc. VI–VIII.

⁷²Gyöngyösi István a Szepesi Kamarának. 1686. júl. 27. VII. 1686 Fasc. RII. – Fenyvesi L. 1987. 103–124. – Varga J. J. 1986. 125–140.

pasát, hogy seregét a szováti-völgyi csatában megsemmisítsék. Nem kevésbé volt fontos Buda ostromának sikere szempontjából a külső hadműveleti kör. A 30 ezer főnyi orosz sereg támadásokat indít Ukrajna déli részén, lengyel és litván csapatok törnek előre Moldva és Havasalfölde irányába. Nagyarányú hadműveleteket kezdeményezett Velence is.

Budát a korabeli hadviselés legkorszerűbbnek számító módszereivel vívták. Az ostromágyúállásokkal, az ostromlók véderőműveiül szolgáló circumvallációval és contravallációval, az új harcéljárásokkal, Gonzales és „Tüzes Gábor csodafegyvereivel” egész Európából vonzották a haditechnika újdonságai iránt érdeklődőket. A rohamban már szuronyos puskát is használtak.⁷³ Richards angol hadmérnököt „tanulni” küldték Buda alá.

1686 nyarán szinte egész Európa megjelent Buda küszöbén. Sok embert hajthatott a kalandvágy, a kíváncsiság, mégis sokkal többről volt szó. Voltak, akik azért jöttek Budára, mert Görögország szabadságára, az Akropoliszra, a korabeli keresztény kultúrával egyet jelentő antikvitás bölcsőjére gondoltak.

Az a lassan kialakuló és nehezen megfogható jelenség, amelyet úgy nevezünk, hogy európai közvélemény, méltán állíthatjuk, hogy a török elleni háborún növekedett fel. A kereszténység és a reneszánsz szimbólumrendszere segítette az egységes fogalmi gondolkozást. Amint olcsóbb lett a nyomtatás, a különböző relációk, Berichter, Zeitungok rendszeresen elvitték a városlakók közé és a vásárok közönségéhez a világ eseményeit. Sőt, a tömegtájékoztatásul szolgáló képi megfogalmazásával ellátott fedőlapokkal kibocsátott naptárak a szó szoros értelmében az írástudatlan tömegek számára is átélhetővé tették a török veszélyt és a török elleni harc élményeit. Az elit, az iskolázottak élményvilága a török elleni harcról más asszociációs rendszerbe épült, mint – korabeli kifejezéssel élve – a nép fogalmával összefoglalható tömegeké. A közkatonák, a fuvarosok, a kézművesek, a parasztok, a kohók, bányák aknaásó munkásai más képi világban, az ősi, paraszti, falusi civilizáció szokás- és hiedelemrendszerében, a szóbeli ének, a mesekultúra összefüggéseiben minősítették mindazt, ami történt. Természetesen az elit és a népi kultúrát nem választották el éles szakadékok, sok az érintkezési pont, az átfedés, sőt az egybejárás is. Mégis ezt a két nagy világot közvélemény-alakító erővel a vallás fogta össze leginkább. XI. Ince pápa egyházfői hatalmával élve vitte keresztül, hogy éveken át a katedrálisoktól a legkisebb falusi templomokig és félreeső kolostorokig nap mint nap prédikációk, könyörgések, imák és hálaadások tudatosítsák Európa népeiben a Peloponnészosztól Ukrajnáig húzódó török front eseményeit. A felcsigázott érdeklődésről beszédesen tájékoztat gróf Nádasdy Miklós levele Rómából: „Vettem főmél-tóságodnak július 15-éről kelt levelét a zászló rajzával együtt – írja 1685. augusztus 5-én a nádornak. – Ama zászló még nem érkezett meg, de naponként várják, hogy megérkezzék. Nagy híre volt e zászlónak itt Rómában, s mint hírlik, vagy a Sancta Maria Major basilikában, vagy a lateráni egyházban fogják elhe-

⁷³Barta J. ifj. 1985. 199.

lyezni.”⁷⁴ Európa megtanulta a magyarországi helységneveket, és emlékezetébe véste a hadvezérek és ismeretlenek hősi tetteit, akik a kereszténységért áldozták életüket. Az 1660-as évek közepétől egyre gyakrabban hangzottak a század olyan új eszméi, mint „a közérdek”, az „országos érdek”, a „nemzetek szabadsága”, a „haza szolgálata”. Sokakat vezérelt Buda alá a személyiség kiteljesítésének vágya, a hírnév és a virtus. „Sok külső országbeli fejedelmek majd egész Európából lejövének... vagy azért, hogy ezen Mars theatrumán a militáris szokást megtanulhatnák, és magokat a hadban gyakorolhatnák vagy, hogy jelenlétek által a vitézek bátor szívüket fölsörkentethetnék.”⁷⁵

Marsigli, a Budát ostromló hadsereg hadmérnöki karának vezetője nem az egyetlen, aki egészen ifjan határozta el, hogy életét a török elleni harcnak szenteli. A Szent Liga háborúja hercegeket és közembereket egyaránt vonzott. Eljön Buda alá mintegy négyszáz spanyol nemessel együtt Vejar herceg, Hector Villars herceg francia tábornagy, Károly Fülöp neuburgi herceg, a belga Quarré Bondu bárója, angol lordok s a 15 esztendős James Fitz-James herceg, II. Jakab angol király természetes fia. Buda ostroma hírnév és kaland, a mesterség próbája és örök emlékeztető tettekre nyíló alkalom. A hagyomány és az egyházi és a világi tudósítások hatására Buda mágneses erővel hatott a távoli országok közembereire. Így jött Buda alá háromezrész katalán, a liège-i aknászok csoportja, olasz tűzmeisterek és német felcserek, francia haditudósítók és bányászok, parasztok, katonák, orvosok, diplomáták, hadmérnökök, adminisztrátorok, egyházi személyek, s a vállalkozás történetírói. A külföldiek létszámát az ezredlajstromok alapján nagy biztonsággal meg lehet állapítani, de hogy ki miért jött, és az egyes országokból hányan vettek részt Buda visszavívásában, arra vonatkozóan nem rendelkezünk hiteles vizsgálati eredményekkel. Levéltári mikrovizsgálatok érdekes képet adhatnak majd róla, hogy az egyes országokban és városokban hogyan folyt le és milyen eredményekkel járt a toborzás. Itáliában különösen Mantova, Nápoly, Siena, Perugia, Genova toborzási adatai figyelemre méltóak.

Amint 1686. június 18-án körülzárták a szövetséges csapatok Budát, tudósítások, képűjságok és röplapok szinte napról napra tájékoztatták a világot mindarról, ami az ostromtáborban történt. A Víziváros elfoglalását úgy adják hírül, mint valami gyors győzelmi sorozat kezdetét. Az első roham július 13-án általános megdöbbenést keltett; több mint ezren maradtak a falak alatt.

Július 22-én felrobbant a lőporraktárul szolgáló várpalotaszárnny, és „körülbelül harminc rőfnyi fal és több mint 500 ember repült a levegőbe”. Az ostromlók között is nagy pánikot okozó robbanás már különböző magyarázatokkal került az európai közvélemény elé. Miksa Emánuel és Badeni Lajos robbantotta fel a lőporraktárt, vagy az északi oldalon a főszereg, Lotharingiai Károly herceg katonái? Esetleg valóban nem több, mint véletlen eset? A július 28-i rohamról

⁷⁴Kismartoni It. Fasc. 23. No. 37. Rep. 72. Idézi: Bubics A. 1891. 382.

⁷⁵Magyar Krónika. Pozsony, 1742.

néhány nap múlva már Szolnok környékén beszéltek: „Budán... az eő felséghe hada szép ostromot tett, úgy hogy Mátyás király lakó helliben bent volt az Bavarus hada magyarokkal együtt.”⁷⁶

A gyorsnak remélt siker azonban késett, sokasodtak a nehézségek, a kudarcba fulladt rohamok, a sebesültek, a holtak. A Kamaraerdőnél feltűntek a felmentő sereg előőrsei, s az ostromlóból ostromlottak lettek. Augusztus 8-án Batthyány Ádám dunántúli főkapitány megharcol a felmentő sereg előcsapataival. Augusztus 14-én megvívják a gyilkos nagyszénazugi csatát és megvédik állásaikat, a nagyvezér nem tud erősítést küldeni a várba. A hős Abdurrahman pasa mégis visszautasít minden megadási felszólítást, megegyezési ajánlatot, és utolsó lehetéteig kész védeni a rábízott várat, az iszlám pajzsát. Kitartásuk, küzdőképességük egész Európát elkápráztatja. A védők aknákat robbantanak a rohamra indulók alatt, kénnel kevert lőport lövellnek rájuk, rengeteg az összeégett sebesült. Az ezredorvosok, felcserek, borbélyok, gyógyszeroligák és a távoli falvakból is berendelt gyógyító asszonyok nem győzik a munkát. Nagy a hőség, egyik napról a másikra több száz halottat kell eltemetni, és soha nincs elegendő mész. Augusztus vége felé már nincs Európának olyan szeglete, ahol ne gyászolnának valakit. Ezrek és ezrek tették le életüket a lőporfüstben fuldokló Buda falai alatt. Hősi halottak és súlyos sebesültek nevei követik egymást végeláthatatlanul: Escalona herceg, Piccolomini herceg, La Fontana, Aspremont, Sándor kurlandi herceg, Esterházy Mihály, Rüdiger Starhemberg, Vejar herceg, Spinola, Keczer János hadnagy...

Július 24-én egy török akna egyszerre 150 brandenburgi katonát ölt meg. A július 27-i rohamról azt írja a főjelentés, hogy a század legkeményebb, legvérengzőbb rohamra. Kidőlt kétszáz tiszt, több ezer közkatona, közöttük hatszáz magyar hajdú. Az elesetteket oldalakon át sorolják: a két ifjú gróf Dohna testvér, Dünnewald gróf, a császári hadsereg legjobb lovastábornoka, szászok, olaszok, angolok, spanyolok, bajorok, magyarok, németek, brandenburgiak. Az utolsó rohamban vesztette életét az ostrom alatt már megsebesült nápolyi születésű ifjú Michele d'Asti. A vár sokat szenvedett lakói s az ostromtábor elvadult katonái egyaránt áldozatok.⁷⁷

A Buda visszavívását követő napokban Lipót császár sorra tudósítja Európa uralkodóit: Buda expugnata. Európa hónapokig ünnepelt. Harangok, tűzijátékok, hálaénekek, színdarabok, emlékérmek és metszetek adták tudtára a világnak a Szent Liga győzelmét. Buda Európa megszentelt földje, Ferdinánd Károly mantovai herceg a vár bevétele után el akar jönni Magyarországra, hogy megtekintse az ostrom színhelyét. Európa valójában önmagát ünnepelte, összefogását, cselekvőkészségét, hogy képes volt egy több mint kétszáz éves háborút

⁷⁶ Károlyi Á.–Wellmann I. 1936. 284. – Nagy L. 1986. 35. – Tassy Ferenc a szepesi Kamarának. 1686. aug. RII. 1686 Fasc. VIII No 119.

⁷⁷ Összefoglalóan: Károlyi Á.–Wellmann I. 1936. 260–261. – Szakály F. 1986. 64. – Keczer János haláláról nővére ír: „Eöcsém, Keczer János is Ófelsége hűségében a pogány fegyvere mia mostanság elveszvéen” – Tassy Ferenc jelentése. 1686. aug. 18. RII. 1686. Fasc. VIII. No. 232.

megnyerni. A Szent Liga három esztendeje, vagy inkább Buda ostromának hetvenöt napja alatt Európa keresztény országai között béke volt, talán először a század folyamán és még sokáig utoljára.

MEGNYÍLIK A NYUGATI FRONT

Szulejmán nagyvezér 1686. szeptember 2-án nem támadta meg a rohamra induló keresztény sereget, mert úgy tervezte, hogy erősebb hadsereggel még visszafoglalhatja a szultánnak Buda várát, az „iszlám pajzsát”. 1687. augusztus 12-én Nagyharsánynál azonban Lotharingiai Károly herceg megsemmisítette a nagyvezér seregét.⁷⁸ A szövetséges csapatok ezután egyetlen lendülettel elérték Magyarország déli határát, majd Miksa Emánuel bajor választófejedelem főparancsoki vezényletével 1688. szeptember 6-án bevették Belgrádot. Egész Európa úgy vélte, nyitva az út Konstantinápoly felé. A Santa Maria Maggiore-bazilikában a római nép örvendezésével kísérve helyezték el a Balkán kulcsának nevezett Belgrád elfoglalása alkalmával nyert török hadizászlókat. Ez volt a hosszú háború történetében az utolsó örömművel. Lengyelország behatolt Moldvába, Velence megvette Moreát, felszabadította Athént. A Balkán-hegység lejtőin Gabrovo, Trojan környékén kirobbant a második tirnovói felkelés. Mintegy 4000 felkelő várta, hogy a Szent Liga csapataival egyesülve Bulgária népei megszabaduljanak az oszmán hatalomtól. A velencei, a császári, a lengyel és az orosz csapatok hadműveleteinek irányát meghosszabbítva a Balkán-félszigeten körülbelül Drinápoly, Konstantinápoly térségében találkozhattak volna.

Miért maradt el a Balkán-félsziget visszavívása, Konstantinápoly visszafoglalása? Miért tört meg 1688-ban a Szent Liga nemzetközi törökellenes háborújának lendülete? Nyilván nem egyetlen okban rejlik a válasz. A török birodalom még mindig hatalmas erővel rendelkezik. A Szent Liga országai között lazulóban az egyetértés korábban sem erős köteléke. Főleg pedig: megváltoztak az európai hatalmi viszonyok. A Habsburg-birodalom Spanyolországgal, Hollandiával, Angliával és Svédországgal létrehozta nyugati határainak védelmére az Augsburgi Szövetséget.⁷⁹ 1688. szeptember 25-én XIV. Lajos király 80 ezer főnyi hadsereggel megtámadta Pfalzot.

Miért omlott össze a törökellenes nemzetközi háború jegyében megteremtett európai békemű? 1687–1688 fordulójára megromlott a Habsburg-állam és a Szent Liga többi tagjai között a szövetséges viszony. XIV. Lajos pedig úgy vélte, Lipót császár nem tartotta be a Franciaország semlegességét biztosító feltételeket. A Habsburg-kormányzat történeti jogaira hivatkozva jelentette be igényét Bosznia velencei fegyverekkel elfoglalt területeire, mivel azok a középkorban a magyar Szent Korona birtokai voltak. Lengyelországgal Bécs korábban sem felhőtlen viszonyát az rontotta meg, hogy III. (Sobieski) János lengyel király az

⁷⁸ Urbanski, H. 1983. – Nagy Lajos 1987. 34–51., 1989. 45–48. – Veress D. Cs. 1989. 51–61. – Hóvári J. 1989. 65–74.

⁷⁹ Köhler, K. 1957. – Hüttl L. 1989. 144–145. – Bariska I. 1989.

Erdélyi Fejedelemséget, Bécs pedig Moldvát akarta hatalmi szférájába vonni a másik ellenében.

Franciaország álláspontjának megváltozásához a végső lökést a Habsburg-kormányzat magyarországi politikája adta meg. 1687 elején a gróf Caraffa tábornok elnökletével létrehozott rendkívüli bíróság Eperjesen perbe fog és súlyos kínzások után kivégeztet tizenhét nemesurat és gazdag városi polgárt. Majd Lipót császár kompromisszumot kötött a magyar főrendeknek a nádor vezette csoportjával. Ennek értelmében a császár beszüntette az addigra már több főurat is célba vett és botrányos nemzetközi visszhangot keltett eperjesi vértörvényszék működését, és szavatalta, hogy az ország új berendezését a magyarok kezébe helyezi. A főrendek pedig a királyi biztosokkal együtt elérték, hogy a császári kezdeményezésnek megfelelően az 1687 őszi Pozsonyba összehívott országgyűlés átalakította Magyarország alkotmányát, az addig választó Királyságot a Habsburg-dinasztia örökös királyságává nyilvánították. A nem kis ellenállást tanúsító rendek, részben a kényszernek engedve, abban a tudatban mondtak le ellenállási jogukról és törölték el az Aranybulla 31. pontját, hogy a hatalom korlátozásának követelményeit a királyi eskü foglalja majd magában. Mikor azonban Lipót császár sebtében nagykorúsított kilencéves fiának, Józsefnek most már a Habsburg-dinasztia örökös jogán helyezték a fejére Szent István király súlyos koronáját, megdöbbenve tapasztalhatták, hogy az eskü nem ad garanciát, a szöveget átírták.⁸⁰

A korszak politikai értékrendszerének egyik legfőbb támpontja a hatalmi egyensúly elve volt. Grotius műve, a *De jure Belli ac Pacis*, a *háború és a béke joga*, a kis országok önálló államiségének is nagy jelentőséget tulajdonít a hatalmi egyensúlyban. A francia politika a Habsburgok magyarországi eljárását úgy értékelte, hogy az veszélyesen megbontja a hatalmi erőegyensúlyt. A török háború során a Habsburg-birodalom ereje és tekintélye Franciaország rovására úgyszólván fenyegetően megnövekedett. A rövid életű európai békének vége, francia csapatok támadják meg Pfalzot, megnyílik a nyugati front, XIV. Lajos leplezetlenül támogatja a Portát.

Anglia és Hollandia földközi-tengeri kereskedelmét féltette Franciaországtól, s a Habsburgok oldalán szállt be a küzdelembe. Ebből, de főleg kereskedelmi érdekeiből következett, hogy a török birodalom határán békét akart. Spanyolország egyenesen politikai sikernek könyvelte el, hogy Lipót császár hadseregének jelentős részét nyugati határainak védelmére kénytelen harcba vetni. Miután a Porta Hollandia és Brandenburg közvetítésével kezdett béketalálkozásokai megghiúsultak, a török háború összeurópai háborúvá szélesedett. Egyre inkább a gazdasági kulcspozíciókért folyt a küzdelem. 1689 elején Orániai Vilmos ellen Írországból felkelés robbant ki, és Európát területi kiterjedésében addigi történetének legnagyobb háborúja rázta meg. Dublintól a Dnyeperig, a Fekete-tengertől a Rajna vidékéig mindenütt szóltak a fegyverek. A háború súlypontja a nyugati hadszíntérre tevődött át, a Habsburg-kormányzat legjobb

⁸⁰ Fraknói V. 1922. – Baranyai B. 1934. – Grexa Gy. 1919. – Dankó I. 1934.

haderőit, tisztjeit Lotharingiai Károly herceggel együtt oda irányította. A török hadszíntéren súlyos nehézségeket okozott a frontvonalak szinte átfoghatatlan mélysége: Várad, Gyula és még jó néhány magyarországi vár a török kezében van, de a szövetséges csapatok egyes egységei elérték az Al-Duna vonalát és a Balkán-félsziget nyugati partjait.

Bulgáriában, Csiprovec környékén újabb heves felkelés robbant ki. A török ellen fegyvert fogó lakosságot nem csupán a magyarországi születésű Brankovics szerb despota és Lipót császár vallásszabadságot, adómentességet, úrbéri tehermentességet és önkormányzatot ígérő pátensei biztatják, hanem erős itáliai kapcsolataik is táplálják a felkelők reményeit. Bánáti szerbek, románok és magyarok elfoglalták Orsovát, Georgi Pejachevich, Bogdan Marianov és a hozzájuk csatlakozott Csáky László csapatai Vidinig hatoltak. Karposev bolgár hajdúkapitány Macedóniát szerezte meg. Ez a balkáni felkelés lendítette át a szövetséges hadsereget a kritikus katonai helyzet holtpontjára. Badeni Lajos kitűnő hadvezetésével a szövetséges csapatok szélesedő ék alakban hatoltak be a Balkán-félszigetre. 1689. augusztus 29–30-án Grabovac Batocsinnál fényes győzelmet arattak. Elfoglalták Ništ, Vidint és elérték Skopjét. Eljutottak Nikápolyig, megszállták az Al-Duna vonalát és behatoltak Havasalföld belsejébe.⁸¹ Veterani tábornok és mások már Konstantinápoly felszabadítását, a keleti császárság megszerzését tervezték. E nagyralátó tervet több tényező hiúsította meg. A török háború pénzügyi alapjai szinte katasztrofálisan összeomlottak. A Habsburg-kormányzat balkáni politikájában egyre inkább a szűk látókörű hódító szempontok érvényesültek. A Porta pedig nagy ellentámadást indított. Beteljesedett a magukra hagyott és egymás ellen harcoló Duna-táji népek nyomorúságos sorsa; a csiproveci különben nem jelentős felkelést a török oldalára szorult Thököly verte le.

1689-ben meghalt Ince pápa. Az új pápa, VIII. Sándor a különben is kiürült császári kincstárt pedig már csak azért sem tölthette fel, mert gazdasági képességei és lehetőségei jóval szerényebbek voltak elődjénél, s Lipót császár kormányzatának pénzügyi fegyelmével elégedetlen volt.

NÉLKÜLÜNK, RÓLUNK

A balkáni felkelők mozgalmát a császári kormányzat nem segítette, s a felkelő egységek és a császári csapatok között nem alakult ki kapcsolat, Brankovics Györgyöt pedig, attól tartva, hogy Szerbia, Illíria, Moesia, Bosznia és a Szerémség despotájává akarja tenni önmagát, Lipót császár elfogatta és Szeben várába záratta. A magukra maradt felkelőket elsöpörte a török ellentámadás.⁸² A török megtorlások elől Arzen Črnojević ipeki pátriárka vezetésével 30 ezer család menekült Magyarországra.

⁸¹Benda K. 1983/1. 179. – Szita L. 1987. 63–69. – Hüttl L. 1989. 146–147.

⁸²Benda K. 1983/1. 79.

Köprülü Musztafa nagyvezér visszafoglalta Ništ, Vidint, megvette a felégetett Skopjét, Orsovát, Szendrőt, Galambócot és 1690. október 8-án Belgrádot. A 100 ezer főnyi haderejével, francia hadmérnökeivel és ugyancsak francia tüzer-ségével hamarosan Zimonyig hatoló török sereget Badeni Lajos 1691. augusztus 19-én a szalánkeméni csatában 45 ezer főnyi császári gyalogságból és magyar, rác és horvát lovasságból álló haderejével megsemmisítette. Az évszázad legvéresebb csatájaként jellemzett szalánkeméni ütközetben a nagyvezér, számos főtiszt és 12 ezer török harcos maradt a csatatéren. A szövetséges csapatok 7000 embert vesztek, közöttük az 1663–1664. évi török háború egyik résztvevőjét, Suches tábornokot és Zrínyi Miklós huszonnyolc éves fiát, Adá-mot.⁸³

Az 1690-es évek helyi harcai már nem változtattak az erőviszonyokon. A Szent Liga és a török birodalom hadereje között Magyarország déli területein állandósult a harcfront. A magyarországi török helyőrségek sorra megadták magukat. Az 1687-ben visszafoglalt Eger, az 1688-ban visszafoglalt Székesfehérvár után Szigetvár (1689), Kanizsa (1690), majd 1692-ben Várad, 1695-ben Gyula romlott falai közé vonultak be a Szent Liga csapatai. A szövetséges csapatok főparancsnoki tisztét 1696-ban I. Frigyes Ágost szász választófejedelemre ruházzák, aki a tartományi rendektől magasabb adót követelve 8000 főnyi szász katonát hozott Magyarországra. A császári hadvezetést 1694–1695-ben súlyos kudarcok érték: a törökök visszafoglalták Lugost. A velenceiek 1695-ben még utolsó erőfeszítéssel elfoglalták Khioszt. Lengyelországban III. (Sobieski) János király 1696-ban bekövetkezett halála után eluralkodnak a pártharcok, a társadalom kimerült, s már nem indítanak támadást a török ellen. Ezzel szemben a francia követi utasítások szerint az 1690-es években XIV. Lajos tudatosan azon fáradozik, hogy felélessze a Porta főembereinek „megtört bátorságát”. Hosszú erőgyűjtés után 1695-ben Isztambul elérkezettnek látta az időt, hogy újabb ellentámadást kezdjen. Megerősítik Temesvárt, és II. Musztafa szultán ismét 100 ezer főnyi haderővel indul Magyarországra. Az Augsburgi Liga béketárgyalásai Rijswijkben elakadnak, Franciaország csapatai Barcelonánál, titkos diplomáciája a török Portán és Lengyelországban ért el sikereket. A franciabarát lengyel nemesség a Bourbon-családból való Conti herceget választotta a megüresedett trónra, és Magyarországon a Hegyalján, Thököly egykori katonáinak szervezésében felkelés tör ki a császári katonaság ellen.

A Habsburg-kormányzatra nézve kritikus helyzetet a diplomácia és a gyors cselekvőkészség változtatja meg. 1697 nyarán a bécsi és az orosz diplomácia összefogására a lengyel nemesség franciaellenes szárnya Lipót császár jelöltjét, a szász Frigyes Ágostot választotta királlyá. Az európai diplomáciában messze-menő következményekkel járó változás a Habsburg-állam katonai ütőképességét is megsokszorozta. Magyarországra irányított Rajna menti és spanyolországi csapatokkal együtt a mintegy 80 ezer főnyi összevont haderő élére, a trónra kerülő szász választófejedelem elhagyott posztjára a francia emigránsból magát

⁸³Bubics Zs.: Hivatalos jelentés Belgrád 1690-iki elvesztéséről. TT 1888. 743–753. – Schulte, Über die Schlacht von Salankemen. Breslau, 1897.

az udvari arisztokrácia legtekintélyesebb tagjai közé felküzdött kiváló katonát, tapasztalt hadvezért, Savoyai Jenő herceget nevezték ki. A Hadi Tanács parancsait kevésbé vette figyelembe, és 1697. szeptember 11-én megtámadta Zentánál a Tiszán éppen átkelőben levő szultáni sereget. A nagyvezér mintegy 20 ezer katonájával maradt a csatatéren, a szultán Temesvárra menekült.⁸⁴

A zentai győzelemmel befejeződött a Szent Liga tizenöt éves háborúja. A Habsburg-kormányzat ugyan az 1697. október 30-án megkötött rijswijki béke következtében nyugaton felszabaduló haderejében bízva még megkísérelte, hogy kiterjessze hatalmát a Balkánra, a boszniai hadjárat azonban kudarcba fulladt.

Isztambul a megsemmisítő vereség hatására a korábban már békeközvetítőnek ajánlkozott tengeri hatalmakhoz fordult. Anglia követei, Lord Paget és Jacob Colyer, 1682 óta Hollandia isztambuli képviselői, 1698-ban megkezdtek a békétárgyalások előkészítését.

Az előzetes békepontokba Magyarország érdekét szolgáló cikkelyt is bevettek: „őrizték meg a lelkiismereti szabadságot, a vallási és egyéb jogokat, valamint a kiváltságokat Magyarországon.” Ez azoknak a szűk lehetőségeknek a következménye volt, amelyeket a királyságbeli és az erdélyi politika a török háború második szakaszában 1687 után igyekezett kihasználni. A Habsburg-kormányzat azonban ezt a francia ösztönzésre a törökök által is támogatott igényt mereven elutasította, s a ratifikált megegyezési szövegből a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség ügyével foglalkozó cikkely kimaradt.⁸⁵

A karlócai konferencián a Habsburg-kormányzat, Velence és Lengyelország húsz évre kötött fegyverszünetet a török birodalommal, Velencének a Porta átadta Moreát és a szigeteket, Lengyelországnak Kameniecot, s lemondott Podóliáról és Ukrajnáról. Magyarországi egykori birtokaiból Isztambul egyedül Temesvárt és a Maros–Tisza között tarthatta meg, el kellett ismernie, hogy a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség kikerült hatalmi szférájából. Európai birodalma a két román vajdaságra és a Balkán-félszigetre szorult vissza. Az Oroszország és a Porta huszonöt éves fegyverszünetét megerősítő okmányt – bár a cár képviselője, P. B. Voznyicin is jelen volt Karlócán – 1700-ban Isztambulban írták alá. Az 1699. évi, eredetileg fegyverszüneti megállapodás mint a „karlócai béke”, a nemzetközi török háborút lezáró karlócai békeokmány illeszkedett a történelmi folyamatba.

A kora újkori Európa hatalmai között az erőfölényért és gazdasági kulcspozíciókért kirobbanó két nagy háború, a spanyol örökösödési háború és az északi háború következtében az oszmán hatalom szélárnyékba került.

Az európai országok páratlan összefogásával visszavívták Budát, a magyar királyok egykori székhelyét. Magyarország másfél évszázadon át török uralom alatt levő területét a temesi bánság kivételével visszafoglalták, Erdélyt megszabadították az oszmán protektorátus alól. Mindez Magyarország fejlődésében

⁸⁴Dudás Gy. A zentai csata 1697. Zenta, 1885. – Braubach, M. 1963–1965.

⁸⁵Hodinka A. 1935. – Manifestum – Kiáltvány a világ népeihez. 1703. 4. pont. RPI 1. 99.

elvileg kedvező, történelmi jelentőségű változást hozott. De az országegység mint a fejlődés alapvető követelménye nem jött létre. Horvátországot és Erdélyt külön tartományként kapcsolták közvetlenül a bécsi kormányzathoz, a Királyság déli sávján ugyancsak a központi kormányzathoz irányított ügynevezett határőrvideket alakítottak ki. Az új berendezkedés politikai rendszerében pedig a magyar államiság megsemmisülni látszott. Az Erdélyi Fejedelemség állami integritását szavatoló szerződéseket a Habsburg-kormányzatban uralomra került dinasztikus párt nem tartotta be. A királyságbeli protestánsok vallásszabadságát, bár több császári szerződés szavatolta, semmibe vették. Súlyos sérelmek érték a magyar katolikus egyházat is. A főnemesség elvesztette hagyományos politikai pozícióit, az állandó hadsereg tisztikarában csak alárendelt tisztségekbe jutott, a diplomáciai pálya és a bécsi központi hivatalok bezárultak előtte. A vármegyék, városok, mezővárosok testületei minden önállóságukat elvesztették, és a távoli hatalom parancsvégrehajtó szerveivé korcsosultak, miközben teljesen ki voltak szolgáltatva a rajtuk élő hadsereg parancsnokainak. A karlócai béke első fogalmazványába a mediatorok még bevetették, hogy Magyarország és Erdély minden szabadságjogát megtartják, a végleges szövegbe ez nem kerülhetett bele. Az ország másfél évszázados törökellenes harcai emlékére a feledés fátyla borult, a magyar politika nagy erőfeszítései, diplomáciai akciói és kezdeményezései a török elleni nemzetközi szövetség megteremtésére kiestek Európa emlékezetéből. Lipót császár a Jupiter, Herkules, Triumfator, „Mars Orientalis Occidentalis” képzeletével együtt magára öltötte a „Kereszténység védőbástyája” eszme súlyos méltóságú palástját. Magyarországra pedig a „barbár”, a „kereszténység ellensége” szégyenletes bélyegét sütötték.

II. Rákóczi Ferenc a világ népeihez intézett kiáltványában a karlócai békéről szólva hangsúlyozta, hogy azt „sine nobis, de nobis” kötötték meg. Magyarország elveszti történelmét, mintha letörölnék Európa térképéről, mintha Európa tudatából teljesen kiesne a „Marssal társalkodó”, a Marssal szövetkező nemzet több mint kétszázötven éves török harcainak emléke.

BÚCSÚ ÉS EMLÉKEZET

A reformkor gondolkodói és politikusai többek között azért bírálták hevesen a magyar történetírást, mert „ütköztetleírás elég van históriánkban, mintha bizony a szisztematizált emberöklés volna az emberi lélek fényoldala; de oly história, mely a kornak, melyről ír, sajátságait, a nép belső érdekét tükörbe állítaná előttünk – nincs.”¹

A TÖRÖK KÉPE A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNYBEN

A kritika a török háborúk korára hosszú időn át érvényes maradt. A hadieseményekről jobbnál jobb feldolgozások születtek és születnek. A háborút átélő lakosság véleményéről egy évszázad óta sommás nézet él, valójában érdemi kutatások régebben nemigen történtek e tárgyban. Az újabb nemzetközi vizsgálatok követelményeit ismerve annyi ma már nyilvánvaló, hogy a visszaszorított török és a magyar közvélemény kérdésköre hatalmas terület. Időhatárait némi megszorítással V. Károly és Mikes neve jelöli. Témakörei: a hírszolgálat, a magyar és a Habsburg politikai kultúra, a politikai gondolkodás, a mentalitás, az oszmán birodalom haditervei, a hazai törökség szokásai, a nemzetközi röpirat-irodalom, a 17. századi magyar nyelv török szókincese és még sok más terület. Mindehhez több módszertani feladat és olyan elméleti kérdések megoldása járul, mint a közvélemény kialakulása, a döntéstudomány, a hagyományok és értékrendszerek, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Valójában a török világról alkotott közvélemény rekonstruálása interdiszciplináris feladat.²

A történész mindebből csupán néhány eddig számba nem vett jelenségre és a kutatás várható eredményeire hívhatja fel a figyelmet a rendelkezésre álló keretek között.

Régi megállapítás, hogy az elmúló török világnak néhány naplón kívül nincs korabeli magyar irodalma. A magyarországi események egykorú nemzetközi irodalmát ismerve ez a hiány régebben felmentett a kutatástól. Újabban viszont kihívás, amelyre felelni kell. Ismeretes: német, angol, francia, olasz, spanyol művek sokasága örököltette meg a magyarországi török háborút, és a több

¹ Kossuth levele anyjának, idézi: R. Várkonyi Á. 1974. II. 254–255.

² Dresler, A. 1929. – Erdélyi Gy. 1936. – Kletler, P. 1943. – Lenz, Fr. 1956. – Hertz, Fr. 1957. – Zöllner, E. 1979. – Vocelka K. 1981. – Benda K. 1942. – Köpeczi B. 1979.

száznyi Zeitung-, Relatio-, Diarium-szerző egytől egyig azt hangsúlyozza, hogy azért írt a magyarországi török háborúról, mert a közönség kíváncsiságát kellett kielégítenie.³

Magyarország viszont kiejtette volna tudatából a búcsúzó török világ emlékét? Tény, hogy a kor magyar írói, emlékiratszerzői szembetűnően szűkszavúak. Töredékes utalásokkal és néhány mondatral tudósítanak a kora újkori magyar történelem egyik legfontosabb változásáról.

Jól jelképezik a lényegét a legnevesebb szerzők művei.

Bethlen Miklós *Önéletírásában* hangsúlyozta, hogy 1664-ben személyes elkötelezettséggel vállalta a török háború ügyét. Még mint a nagy politika beavatott ifjú inasa – Erdélyből a szentgotthárdi győzelem hírére elindult Csáktornyára, és útközben értesült a vasvári békéről – elhatározta: „ha a velencések még hadakoznak a törökökkel Candiában, odamégyek.”⁴ Az 1680-as évek török háborúi viszont mintha már kevésbé foglalkoztatták volna. A korszakfordító eseményre csak utal: „Anno 1683. lőn a töröknek rettenetes nagy hadakozása, Bécs alá, melynek egyik szárnya, a tatár khám negyvenezer tatárral, százezer lóval és mindenestől fogva négyezer szekérrel általméne az országon, úgy mint barátunk, szolgatársunk.”⁵

Rákóczi *Vallomásaiban* a személyes sorsát is eldöntő nagy eseményt egyetlen mellékmondatban összegezi: „Miután a barbárokat ismét megverték Esztergomnál, s Újvár, Esztergom, Buda váraikat elvesztették, ügyük végső romlásba jutott ... kapkodtak mindenfelé.”⁶

A távolságtartás e furcsa jelenségét azonban leginkább Mikes műve, a *Törökországi levelek* jelképezi. Pontosabban az, ami eddigi tudásunk szerint hiányzik belőle.

A mű mintegy egyharmad része a török világgal foglalkozik. Ezek azonban nagyrészt fordítások, eredetileg angol, francia, olasz munkák részletei vagy kivonatai. Viszonylag kevés a friss élmény, az eredeti rodostói megfigyelés. Közvetlen magyarországi török emléket, a török háborúk erdélyi élményeit azonban a valóban gondos, sőt bravúros irodalmi és filológiai elemzések nem mutatnak ki.⁷ Annál különösebb ez, mert Mikes sokat utal gyermekkorára és az elhagyott hazára. Erdély török protektorátus alatt élő emberei között serdült fel, majd Rákóczi mellett olvashatta az 1705-ben kiadott *Török Áfiumot*. Sőt a magyarországi török világ elmúlásának szemtanúi között élt Rodostóban is. Mégis például a 63. levélben úgy írja le Bandello nyomán Konstantinápoly megvételének és Mehmed császár kegyetlenségének történetét, hogy kihagyja

³Benda K. 1942. – Köpeczi B. 1979. – Jászay M. 1987. – Hopp L. 1974. – Nemeskürty H. 1986. – Bóka É. 1987.

⁴Bethlen *Önéletírása*, I. 203., 322.

⁵Bethlen *Önéletírása*, I. 322.

⁶Rákóczi, *Confessiones*, 11.

⁷Mikes *Levelek*, 376.

az olasz szerző művéből a magyar történelemre utaló részt. Nevezetesen a következőt: „amikor (Mehmed) be akarta venni Belgrádot, akkor érte az a híres vereség a keresztény fegyverektől, Hunyadi Jánosnak vezérlete alatt, akit a fehér Hunyadinak neveztek és a dicső Korvin Mátyás apja volt.”⁸

Feledékenység? Távoltartás? Vagy értékítélet? Miért hallgatnak a török háborúk magyar kortársai? Mert nincs magyar közvélemény?

VALÓBAN CSAK A KÖZÖNY?

A török háborúkkal kapcsolatos magyar közvélemény milyenségéről Acsády Ignác még a múlt században megállapította: „a nagy nemzeti társadalom hidegen vette a világtörténeti eseményt ...” hiszen „bármilyen hön óhajtott egykor a török iga alóli fölszabadulást, az immár oly módon történt, hogy a megmaradt csekély lakosság a multat eszményi állapotnak tekinté a rettenetes jelenhez képest s mindenütt fájdalmasan emlékezett vissza az annak előtte való boldogabb időkre.”⁹ E megállapítást pedig mint alapvető tételt vették át az egymást váltó történészgenerációk.

Fölösleges találgatnunk, hogy Acsády ezzel mennyiben tette le a voksát a magyar történelmet csak a török vagy csak a Habsburg-orientáció zsinórmértékéhez szabott régi vitában. Véleményét még a török orientációt különben hevesen elítélő Szekfű Gyula is elfogadta.¹⁰ Ez nagyon is érthető. Ismert és kevésbé ismert források tömege még a gyanúját is elaltatta annak, hogy a magyar társadalom ne kívánhatta volna vissza a török világot. Esterházy nádor felterjesztését csaknem mindenki idézi: az ország adóban két év alatt többet fizetett, mint amit az elmúlt évszázadban összesen a töröknek adott. Szekfű is hivatkozik a magyarok javára elfogultsággal nem vádolható Flämitzer hadbíró megállítására: a lakosság eladja gyerekeit a töröknek, hogy fizethesse a német adót.¹¹ Kimutathatjuk, hogy a háború évei alatt a hadviselés viszonyai következtében a Lipót császár és magyar király nevében kiadott rendeletek ugyanolyan szankciókkal szorították szolgálatra, fizetésre a lakosságot, mint a török: „az anyától szopott tej is keserűre fordul”, „még a bölcsőbeli gyereket is kardélre hányatják”, „az ártatlan csecsemőknek se fog kedvezni”. A panasziratok katasztrofális viszonyokról tájékoztató részleteivel könyvet tölthetnénk meg, s kiemelhetnénk innen indulatos szavakat a kíméletlen keresztény katonákról, akik a pogánynál is kegyetlenebbek. Hosszan idézhetnénk a Habsburg-kormányzat dinasztikus abszolutizmusát bíráló és korszerűbb berendezkedést kívánó magyar felterjeszt-

⁸ Mikes Levelek, 63. és 564.

⁹ Acsády I. 1898. 454., 458. – Károlyi Á. – Wellmann I. 1936. 385. – R. Várkonyi Á. 1984. 339., 1985. 1629. – Szakály F. 1986. 72. – Varga J. J. 1986. 142–143.

¹⁰ Szekfű Gy. 1935/2. 222.

¹¹ Szekfű Gy. 1935/2. 202–203., 230., 225.

téseket. Sőt előszámlálhatnánk a császári udvar nem egy tagjának a reális viszonyokat ismertető sorait is. Olyan kijelentést azonban sehol nem találunk, hogy a magyarok a török időket kívánták volna vissza.¹² De az ellenkezőjét sem. Acsády következtetése így logikusnak tűnt.

A vasvári békét követően, az 1665–1670-es években a kényszerhelyzet, majd a francia politika főleg az északkeleti országrész társadalmában táplálta erősen a török orientációhoz fűzött reményeket.¹³ De már 1683 után Thököly is többször megpróbálja, hogy csatlakozhassék a Szent Ligához. Egykori tanácsosa, Szirmay István majd végrendeletében tudósít róla, hogy 1685-ben titkos megbízással küldte őt ura a bécsi udvarba; Thököly felajánlja kardját Lipót császárnak, és Szkander bég példájára harcolni fog a török ellen. Mikor pedig Thököly végleg a török oldalára szorult, kiáltványai visszhangtalanok maradtak. Egykori katonasága más magyar ezredekkel együtt mindvégig a Szent Liga csapatainak kötelékeiben harcolt. Az 1690-es években, az oszmánok részleges sikerei idején török támogatással biztatva sem lehet többé számottevőbb rétegeket megmozgatni sem a Királyságban, sem Erdélyben.¹⁴

Az 1680-as évek magyar társadalmáról hitelt érdemlő módon nem lehet bizonyítani, hogy vissza kívánta volna a török világot. De ha így van, miért nem beszélt róla? Vélemény nélküli társadalom lenne a török háborúk korabeli Magyarországának társadalma? Hiányzott volna még a közvélemény Magyarországon? Vagy ellenkezőleg, már ebben a hallgatásban létezett? Bármilyen válasz, a magyar közvélemény milyensége a kor objektív megítélésében is fontos, koncepcionális elem. A hazai történelem nagyobb, egyetemes összefüggéseibe illeszkedik.

VITÁK A KÖZ VÉLEMÉNYÉRŐL

Vizsgálható-e racionális módszerekkel a 17. századi magyar közvélemény? A közvélemény újkeletű fogalmi meghatározásait is figyelembe véve ismeretes, hogy az a kora újkori Európa rendkívül összetett jelensége. Kialakulása bizonyos fejlődési szintet követel meg, többek között erős közhatalmat, publicisztikát, kifejlett hírközlési rendszert, az információ társadalmi méretű igényét, olyan helyeket, ahol többen vannak együtt vagy jöhetnek össze rendszeresen, mint a városok, főterek, templomok, vásárok, iskolák, országgyűlések, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Mert itt jelennek meg, öltenek formát, ütköznek és csiszolódnak az információk és a vélemények a közérdekű dolgokról. Kiket érdekeltek a társadalom alján élők gondolatai? Ki pazarolt rá tintát és papírt, hogy följegyezze a névtelenek szavait? Mégis van rá módszer, hogy feltárjuk ezt az eltűntnek vélt világot. De tudomásul kell vennünk, hogy ez a töb-

¹²Lotharingiai Hadinapló – Nagy L. 1986. 55–56. – Hornyik J. 1861–1862. II–III.

¹³Benczédi L. 1983. – Perjés G. 1989/1.

¹⁴Abrahamowicz, Z. 1983. – Csáky M. 1983. – Kopčan, V. 1983. – R. Várkonyi Á. 1984.

bé-kevésbé közösnek tekinthető vélemény nem az, amelyről a polgári korszakban beszélnek.¹⁵

Magyarország hírszolgáltatása elűt a korabeli nyugat-európaiktól. Még nincs újság. De tájékozódásra azért a legkisebb közösségnek is szüksége van. Hírek nélkül, különösen háborús időkben elképzelhetetlen nemcsak bármilyen döntés, de még a túlélés is. Akár végvári kapitány, akár politikus legyen is, akinek cselekedni kell, tájékozódás nélkül elveszett. 1526 után a kényszerhelyzet új politikai kultúrát kívánt, s a magyar társadalom az európai művelődés újabb és újabb hullámait befogadva és viszonyaihoz formálva, kialakította a tájékozódás sajátos módjait is. Nyugat-Európából tekintve ez a tájékozódási kultúra mérhetetlenül archaikus, közelebből megvizsgálva viszont kiderül, hogy rendkívül célszerű, és a nyomorúságos viszonyok között meglepően jól működő. Nyilvánvaló, hogy a nádor, a kancellár, a bán, általában az ország főméltóság-viselői másként szerzik be értesüléseiket, mint az egyszerű várkapitány vagy köznemes. A mezővárosi cívis és a jobbágy tájékozottságát a császári udvarban élő főúréval össze sem lehet hasonlítani. Mégis, mivel a hírközlésben hierarchikus szervezet érvényesül, s az elit értesülései is gyorsan leszivárognak, elterjednek, éles határ sem vonható a társadalom különböző rendjei között. A Habsburg-kormányzat már jóval több mint egy évszázad óta tudatosan él a közvélemény-formálás válogatott eszközeivel.¹⁶

Új kíváncsisággal, az eddigieknél behatóbb módszerekkel vizsgáltuk tehát meg az 1680-as évek levelezését. Ezekből a különböző hazai, erdélyi és szlovákiai családi levéltárakból, a Rákóczi-, az Apafi-, az Esterházy-levéltárakból feltárt, főleg magyar, kisebb részben latin és német, többségükben kiadatlan levelekből bontakozott ki a mintegy három évszázados tetszhalál után az elmúló török világ képe a magyar közvéleményben.

HÍRLEVELEK, KÉMJELENTÉSEK, BIZALMAS TUDÓSÍTÁSOK

A források műfaji meghatározása nyilván sok vitára ad még okot. A hagyományos levél, missilis vagy „funkcionális missilis” tartalmát tekintve sokféle lehet, többek között: tudósítás, kémjelentés, beszámoló vagy hírlevél. A tudósítólevél, hírlevél nem magyar jelenség. A Fuggerek gazdasági hírszolgálatra is példa rá, hogy a hírközlő levélnek a sajtó előtti Európában gazdag múltja van.¹⁷ Magyarországon pedig a tájékoztatásnak ez a módja az 1680-as években még nagyon jól működik. Évszázados gyakorlatban csiszolódott, s szigorú szabályozta.

¹⁵Péter K. 1973. – Köpeczi B. 1979. – Völcse, K. 1981. Történezhallgatók egy csoportjával szemináriumon éveken át vizsgáltuk és vitattuk a kora újkori közvélemény fogalmát és megjelenését más és más történeti eseményekkel kapcsolatban. Csapodi Zoltán, Erdősi Péter, Etényi Nóra, Lukács Zs. Tibor, Szabó János disszertációi e nagy kérdéskörben új eredményeket hoztak.

¹⁶Hertz, Fr. 1957. – Lenz, Fr. 1956. – Zöllner, E. 1979.

¹⁷Hopp L. 1974. – Hargittay E. 1981. – Kletler, P. 1943.

A végváriak nem csak a harcokról írtak vagy sérelmeiket panaszolták, mindenről tudósították egymást rendszeresen. Íratlan kötelesség, hogy a távollévő családtag, a peregrinus diák, a vármegyei és városi követ küldjön hírt az otthoniaknak, a közösségnek a világ eseményeiről. A tudomány emberei több évszázad óta levelekkel hidalják át a műhelymunkához szükséges távolságokat. A különböző előjárók, a tisztartók, főkapitányok, főispánok levélhordó legények seregét tartották, és különleges szervezőkészség, bátorság, tapasztalat, lelemény kellett hozzá, hogy hétről hétre áttörjék a behavazott utak, árvizek, hadvonalak, járványok és még mennyiféle más körülmény akadályait. Megküzdeni az elszigeteltséggel talán nehezebb volt, mint megvívni a mindennapos védelmi harcokat. A magyar állam rendi főméltóságai, a nádorok, országbírók, kancellárok s az erdélyi fejedelmek meghitt emberek – túlon túl modern kifejezéssel élve, hírszerzők – sokaságát foglalkoztatták.¹⁸ Természetes reflexe volt ez a magyar politikusoknak, akik úgy vélték, hogy a Habsburg-kormányzat nem tájékoztatja őket az országot illető dolgokról. Bár hozzátartozik az igazsághoz, hogy még nincs is újkori értelemben szervezett tájékoztatási rendszer. Az uralkodók, diplomaták saját külön tudósítókat küldenek Buda alá. A különböző hadseregek fővezérei ugyancsak saját tudósítókat, írókat és rajzolókat hoztak magukkal. Az első kézből vett hír, a jólértesültség érték és előny, hiszen saját szempontjaik szerinti érdekeikhez igazítva közölhetik a nagyvilággal a történeteket.¹⁹

A hírközlő levelek további, ugyancsak nagy csoportja a kamarai tisztek, harmincadosok, sőtisztek kezéből került ki. A központi hivatal alsósztintű embereinek szolgálati kötelessége volt, hogy tájékoztassák feletteseiket, mit beszélnek a jövő-menő emberek, mi hír hallatszik a vámok körül, a piacon vagy a vendégfogadóknak. Érdekes Csáky István közlése (a szóbeli hírt írásbeli jelentések is megerősítik): „érkezvén... Szent Jobbi hadnagy hozzám, s mind az beszéli, s mind pedig több Tiszteim írják...” A „jelentés” az udvarbírók, várnagyok, várkapitányok kötelességeihez is hozzátartozott. A harmincadosok, sőtisztek, kamarai alkalmazottak hír-jelentései különösen sok információval szolgálnak a hírközlés technikájáról.²⁰

Az 1680-as években keltezett magyar levelekből szinte árad a türelmetlenség. Mindenki tudni akarja, mégpedig mielőbb, hogy hol, mi történik. 1686-ban pedig valóságos híréhségről beszélhetünk Magyarországon. Az írásokban visszatérő fordulat: „Hír nélkül ne hagyjon”; „Emberét mindenfelé járattassa, tudakoztassa, mivel és mely felé fordulnak a dolgok.” A kapkodva papírra vetett sorok, a hosszú, részletes beszámolók szerint a hírközlés kényszere sem kisebb. A friss hírek, az időben értesültség értékét jól jelzik a levelek visszatérő fordulatok.

¹⁸Takáts S. 1913. – Erdélyi Gy. 1936. – Biegman, N. H. 1963, 237–255. – Benna, A. H. 1965.

¹⁹Dresler, A. 1929. – Bubics A. 1891. – Buda 1986.

²⁰RII Fasc. 1986. I–XII.

latai: „ezen órában”, „most érkezett”, „most hozták híré, hogy...” s a talán legjellemzőbb: „minden órában igen kapnak az Erdély felől jött híreken”.²¹

Jogos a kérdés, hogy mennyiben tükrözik a köz véleményét ezek a szövegek?

Azt bizonyosan tudtják, hogy miről beszéltek, mit tudtak az emberek. A levelek legtöbbször így kezdődnek: „Beszéllek” ... „Tudósítás jött” ... „Hozzák hírül” ... „Hír érkezett” ... „Olyan hír is van” ... „Hallottuk” ... „Bizonnyal beszéllek” ... „Ma forgott oly hír is”, s a bizonytalan hírre egy Mikes tollára illő fordulat: „érkezett ma fülheggel értett hírem”.²²

Hírközlőiket többnyire nem nevezik meg. Csak így említik: „Kémem” ... „Meghitt emberem” ... „Egy paraszt” ... „Egy ember” ... „Egy kereskedő” ... „Meghitt szabadosom, aki törökül és rácul tud” ... „Jászvárosi ember” ... „Levélfíróm” ... „Egy zsoldos rác” ... „Szökevények” ... „Katonáim” ... „Makói emberek” ... „Sebes katonák, kik Buda alól jöttek” ... „Egy meghitt emberem, kinek Csanádon az aga udvarában ismeretsége van”. Sűrűn előfordul már hírközlőként a „posta” is. De nem állíthatjuk, hogy, miként már külföldön, Magyarországon is a postamesterek gyűjtenék össze, küldözgetnék tovább a hírleveleket. Tassy Ferenc szolnoki harmincados egyetlen levelében a következő hírközlőket jelöli meg: a „posta”, „meghitt régi szabadosom”, „az aga borbély”, „az aga fia”, „egy zsoldos rác”, „az aga felesége”.²³

A tudósítók többnyire névtelenek. A levélírók ismert emberek: végvári kapitányok, a fejedelem megbízottai, a nádor, az országbíró, a vármegyei tisztek familiárisai, „főemberszolgái”, a szolnoki harmincados, a tokaji, kassai kamarai tisz, bírók, a városok előjárói, neves személyiségek.

A török hírek származási helyét tekintve 1686 nyarán akár Raguzától Jászvárosig, Bécstől Drinápolyig is meghúzhatjuk a kört. Természetesen 1686-ban legtöbb hír Buda alól és a többi török vár környékéről jön. A nagyvezér táborából, s az úgynevezett „császár útja”, az Eszékről Budára vezető út környékéről, a felmentő török sereg útvonaláról ugyancsak sokan szereznek és kapnak híreket 1686-ban.

Különös figyelmet érdemelnek a hírforrások is. Nagyon különbözőek. A visszatérő fordulatok az értesülés hitelességét hangsúlyozzák: „Aki szemével látta, az beszéli...”, „Elfogott levelekből tudja...”, „Carulus herceg szolgája mondta...”, „A táborban beszéllek...”, „Szökevények a török táborból...”

Sok a törököktől származó értesülés: „Foglyok”, „Török rabok mondják...”, „Az aga borbélyátul tudja...”

²¹Baló Mátyás Apafi fejedelemnek. Hadrianopoli, 1688. ápr. 27. TMÁO VII. 164. 21. – Csáky István Batthyány Ádámnak. Eperjes, 1688. aug. 16. BLt Missiles.

²²Michael Filtich brassói bíró Apafi fejedelemnek. Brassó, 1686. TMÁO VII. 178.

²³Tassy Ferenc Fischer Mihálynak. Szolnok, 1686. aug. 24. RII Fasc. 1686. VIII. No. 93.

S a jólérsültségnek vannak időtlen formulái. Mégis egy máig alig tudomásul vett világról közvetítenek üzeneteket: „Az agának pedig a felesége a konyhán beszéllette, hogy az pasának az csausza úgy mondotta az urának...”²⁴

Hova tűntek a történelmi idők mindennapi beszélgetései? Mit mondtak, mit suttogtak, mit közöltek egymásnak az útonjárók, a táborokban, piactereken, vendégfogadóknak megfordulók? Sokáig úgy hittük, hangjuk örökre elszállt, szavaikat megették a fősvény századok. Most mégis vitába kell szállnunk egykori önmagunkkal. Valamennyi még most is megmenthető ebből a mulékony anyagból.

Természetesen az utókor kételkedő. Mennyiben pontosak ezek az innen-onnan szerzett értesülések? Bizonyos, hogy sok a kősa hír, a túlzás, a szóbeszéd. De még ezeket se ajánlatos lesöpörni asztalunkról. Az ilyen információk árfolyama szinte napról napra emelkedik. A diadalmasan előretörő divatos új diszciplína, a mentalitástörténet nemes anyaga a közbeszéd, a korabeli gondolkozási szintről, közérdeklődésről, hiedelemvilágról tájékoztat. A lényeg mégis az, hogy ha megvizsgáljuk a német, angol, olasz naplókat és tudósításokat, meglepve tapasztalhatjuk, hogy ugyanilyen vagy hasonló hírforrásokat jelölnek meg ők is. „Egy menekült janicsár tájékoztatta”, „tudósítás érkezett”, „kijött egy szökevény Budáról, aki azt mondta”. „Estefelé az a hír jött”. „Néhány paraszt is kiszökött a városból s ezek jelentették...”, „egy szökevény jelentése szerint...” Hasonló fordulatok valamennyi haditudósításból kiemelhetők. Azt a kérdést, hogy ezek mennyiben valóban első kézből vett értesülések vagy átvételek, esetleg toposzok, csak a haditudósítások kritikai feldolgozása döntheti majd el.²⁵

Mindinkább fontos tudnunk, hogy a magyar hírlevélírók igyekeztek pontos értesüléseket szerezni. Az említett fülhegyel hallott hír arról szólt, hogy „az tatár Galacz nevű helyig Moldovában kiérkezett, (a hír) bizonyosabb voltáért, sem éjet sem napot várván mindgyarást elküldöttem az két országra, megértvén ezen híreknek bizonyosabb relatiókat.”²⁶

Tudunk holtfáradtan, kisebesedett lábbal érkező hírhozókról, akik „nem szánván érette fáradságot”, „meghallván a török jövetelit”, máris fordultak vissza. Nem egy esetben ezek a hírközlő levelek a szaktudományban ismeretlen vagy kellően nem ismert mozzanatra hívják fel a figyelmet. A májusi tudósításokból például nagy biztonsággal állítható, hogy a török hadvezetés 1686-ban támadó hadjáratl tervezte megelőzni Buda ostromát.

Babocsay Ferenc veszprémi kapitány például május 8-án írja: „Az török hírek felől ezt írhatom Nagyságodnak, hogy ezen múlt héten ugyan magam fiát, Roboz Mihály hadnagy urammal küldöttem volt szintén a Duna mellé a Császár útjára. Istennek hála jó szerencsével jártak, jó öt törököt hoztak, s három fejet, mely török rabokat egymás után megh examinálván, azt beszéllik, hogy már az

²⁴Uo.

²⁵A Historical Description, 193., 195., 201., 203. – Zenarolla 1686–1986. 103., 113., 115., 117., 201.

²⁶Michael Filtich brassói bíró Apafi fejedelemnek. Coroneae, 1686. jún. 8. TMÁO VII. 177.

eszéki hidat két basa népe őrzi, de az két basa népe mennyi törökből álló légyen, nem soknak mondgyák ugyan, de bizonyosan nem tudgyák; beszéllek azt is, hogy a török Császárnak, intentuma s parancsolattya szerént mind Budát, Fejérvárt, Simontornyát, Kanizsát és Szigetvárt megrakták gyalogsággal, az kik azon végházakban mind addig benn fognak mint egy őrzőül resideálni, valamig Csillagh basa (aki Landorfejérvárot vagyon) az harmadik boncsokot ki nem teteti; Az első, amint ezen rabok mondgyák, húsvét hétfőn tétette ki, aki az ő modgyok szerént az táborozásnak jelensége; A másodikat azután egy holnappal, az harmadikat ismét az után egy holnappal, mely holnap elmolván, a Csillagh basa a lovassal, a hova szükség lészen, megh fogh indulni.”²⁷

A török hadjárat nagy előkészületeiről ír a brassói bíró is egy kereskedő tudósításából 1686. június 8-án: „Onnét belől Adrianapoly felől érkezvén egy kereskedő ember ide Brassóban, megérkezvén (megkérdezvén) az hírek felől, épen az táborból jönni lovak szedetése végett, mondotta, egyszersmind is az töröknek nagy készen létét és aparatussal épen (mivel azont is látotta) az minéművel Cserehim alatt volt, bizonyosan hozta, és nékem referálta, szemével hogy látta volna számtalan hadait, kiváltképen az anatóliai basáknak fényes készületeket, vas derékjakat mindenek felette extollálta, lévén szerezsen hada is az vezérnek, és rettenetes, tengeren tul hozott sokaságu népe, kivel ma három hete (mondása és számlálása szerént) az janicsár aga elől menvén, utána való hétfőn az vezér... oly dispositióval utnak indulván, hogy Sophian által Nándor-Fejérvárra menne 30 000 tatárokat és havasalföldi vajdát magához vevén.”²⁸

A „RETTEGETES SÁRKÁNY” LEGYŐZHETŐ

Ezekből a levelekből akár több kötetre való is kikerekedik. Feldolgozásuk a jövő történészeire vár. Most csupán egy különleges pillanatra, a véleményváltás történelmi pillanatára hívjuk fel a figyelmet. Még nagyinak, félelmetesnek, legyőzhetetlennek látják a százötven éves hódítót, de már ráébrednek, hogy a török világ elmúlik feltartóztatlanul. Az első pillanat ez, amikor már az országos közvélemény szintjén számba veszik a félreérthetetlen tényeket, amikor biztosan tudják: a másfél évszázados ellenfél most valóban legyőzhető.

A véleményváltás természetesen nem egységesen alakul ki az egyik pillanatról a másikra. Már 1683 után kimutatható, hogy a magyar közvéleményben is számolnak az oszmán hatalom összeomlásával, 1684 kudarca, Buda megghiúsult ostroma azonban ismét a török birodalom legyőzhetetlenségének nézeteit erősítette meg. 1686 elején még felelős politikusok is úgy vélik, a Szent Liga hamarosan békét köt. Még nagyon sok a szorongó hír „a győzhetetlen császár erejéről”. A harcoló török katona szinte még ugyanolyan mesébe illően félelmetes, mint Mohács évszázadában. Olyan vitéz, mint a *Szigeti veszedelemben*.

²⁷ Babocsay Ferenc veszprémi kapitány Batthyány Ádámnak. Veszprém, 1686. máj. 8. OSZKK Fol. Hung. 1389. Fasc. 1.

²⁸ Michael Filtich brassói bíró Apafi fejedelemnek. Coronae, 1686. jún. 8. TMÁO VII. 177.

1684 után mintha Zrínyi húsz évvel azelőtt elhangzott véleménye lenne ismét időszerű: „a török, anélkül, hogy győzne, mindig győz, hacsak nem marad legyőzött. Benne a mesebeli Anteusz öltött valóságos testet, aki mindannyiszor visszanyeri erejét, mikor lábával a földet érinti.”²⁹

1686 elején az oszmán hatalom még nincs legyőzve. Az ostrom elején a hírhozók dicsérik, sőt csodálják Buda védőit: „Budán vitézül harcolnak”, „derekasan keménykednek”. Elismeréssel ecsetelik a janicsárok vállalkozó kedvét, vitézségét. Hírül viszik „a jól őrzött Budáról” a vezér, Abdurrahman pasa végső elszántságáról tanúskodó válaszát. Minél nagyobb az ostromlók bátorsága, minél hatalmasabb a véráldozat, annál nagyobbban tűnik az ellenfél ereje is.

1686. augusztus 3-án 9 órakor a szolnoki harmincados írja: „Az hadak Fejervartul mind Budához takarodtanak, csak készülnek erősen az harchoz, az Keresztes mezeire adott az pogány helt, ottan akar meghverekedni. 30 julii szökött ki négy rácz Budáról, kikkel az Herceg sátoránál beszéllett az debreceni posta, Turi János, azt referálta, többen nincsenek negyed fél ezer embernél benn a várban, igen vitézül viselik magukat, s mind inkább azon volnának csak éppen, resolválnák (magukat) az halálra. Szemeivel látta azt is a posta, (hogy) 31 julii két agát Budáról az vezér kiküldött plenipotenciájával az török császárnak, ha az Herceg czedál Budának, Egret resignálják, kész békességet csinálni eő Felségével. Az harc, ugy gondolom, megleszen az második hétben, mert az Török mind által takarodott az eszéki hidon... Die 1-ma Augusti két Colonellus volt benn Budán, az ki Budát kérte, olyan válasza lett, hogy Constantinápolban vagyon az kulcsa.”³⁰

Különböző országrészekről származó hírközlő levelek mind a törökök nagy erejéről tudósítanak. Érthető, hogy az erdélyi hírek „sok törökről, tíz ezer tatárról, a rettenetes had készülődéséről” szólnak. Nem vélekednek másként a Dunántúlon sem.

Gyöngyösi Nagy Ferenc 1686. július 17-én kelt levele a következőkben adja tovább egy török, ahogy ő nevezi, „derék ember Iszpaia” véleményét: „Kérdezte azt is ugyan azon Iszpaia, hogy ha Eszéknél vagyon-e derék török tábor? Azt mondotta az Iszpaia: ja (hja), bizony nincs jámbor, valami kevés vagyon, ki hidat őrzi, három négy öt ezer lehet. Azt is kérdezte, ha Budát megh vehetik az keresztények, arra azt felelte, bizony jámbor Buda nem fél, csak mint harmadéval egyszer elsöknek alóla, puskákat ott hagyják.”³¹

Sok hír foglalkozik a felmentő sereggel: „erős had takarodik fel, kiváltképpen az janicsárságh, parancsolattya vagyon az vezérnek, ha mind egy szálíg elvesznek is, Budát megsegítsék. Az egész török tábor száma másfélszáz ezer lévén.” Az országszerte, de kiváltképpen a Tiszántúlon zajló helyi harcokról ugyancsak sokat beszélnek. Rengeteg rémisztő hír kering a Dunántúlon is. A

²⁹Szelestey Nagy L. 1980. 193–194., 197.

³⁰Tassy Ferenc szolnoki harmincados a Szepesi Kamarának. Szolnok, 1686. aug. 3. 9 óra. RII Fasc. 1686. VIII. No. 119.

³¹Lessenyei Nagy Ferenc Batthyány Ádámnak. Nemti, 1686. júl. 17. BLt Missiles.

török elfogdossa a magyar parasztokat is, a keresztények fejbőrit a fővezérhez viszi.³²

Károlyi László, Szatmár vármegye főispánja 1686. július 10-i jelentése szinte a végvári harcok hangulatát idézi. Szatmártól fél mérföldnyire éjszaka a váradi török beütött, rabokat szedett, az ott való magyar hadak utánuk mentek, elérték, a rabokat visszavették, két török fejet hoztak, egyet, aki előttük járó volt, egy élő törököt és egy zászlót „Istennek hála szegyenvallással mentek vissza”.³³

Ilyen és hasonló szubjektív megjegyzést gyakran olvashatunk, de összességében a hírlevelekre általában tárgyilagosság, objektív hangnem jellemző.

1686-ban mintha egész Magyarország szorongva figyelné, mi lesz. S ez a figyelő Magyarország nagyon sok mindent észrevesz. Nemcsak az oszmán birodalom romlását, gyengeségét tanúsító tényeket látja, hanem tévedhetetlen biztonsággal állapítja meg: a török legyőzetett. Tudják, a hadszíntér messze túlterjed Magyarország határain, s a külső csataterék hírei is elég gyorsan eljutnak hozzájuk. Ezek közül Mikes Kelemennek, az író nagybátyjának Zabolán, 1685. szeptember 14-én kelt leveléből idézünk: „Szintén ez órában érkezék a vajda ő nagysága levele, melyben írja, hogy Drinápolyból az kapitánya írja, hogy a tefterdár passát indította meg a császár Ibraim szerdár passa segítségére, olyan rendkívül való haddal, a régi spájákat is melléje adván, kik eddig való szokás szerint az fővezér és Muhamet zászlója nélkül táborba soha nem szoktanak menni, de most azokat is elkergették, mivel az tengeren az keresztényeknek nagy triumphusok lett...” A veszprémiek megfigyelik: „harmadfélszáz... tevéket nagy málhássan Budára haitották volt, ismét most Budáról málhásabban s nagyobb terhel vissza Eszék felé...” Fontosnak tartják, hogy a kozákok nem hódolnak a Portának. Egerben nincs elég élelem, nagy az ellentét a janicsárok és a „közönséges törökök között”. „Nagy a sírás-rívás közöttük az minapi veszedelem miatt. Temesvár vidékéről az mely törökök táborban mentenek vala az szerdarhoz, azok mindinkább vissza jötenek, feleséget, gyermeket szekérre rakván mind Nandorfeirvár felé viszi alá.”³⁴

A harcok magyar átlóinek mélyreható megfigyeléséről az egri csatát ismerető, Ónodon keletkezett magyar beszámoló tájékoztat. 1686 júliusának egyik napján a tiszai császári hadtest kötelékébe osztott magyar ezredek kicsalták és megtámadták Oszmán egri pasa seregét. Időközben Heissler ezredes dragonyosai és lovasai is harcba szálltak, s az egész napos küzdelem végül a keresztények győzelmével végződött. A pasa elesett, és Buda védőinek az egri őrség élelmi-szer-utánpótlásáról, a nagyvezérnek a felmentő sereg támogatásáról kellett

³²Tassy Ferenc szolnoki harmincados a Szepesi Kamarának. 1686. aug. 3. 9 óra. RII Fasc. 1686. VIII. No. 119.

³³Károlyi László, Szatmár vármegye főispánja Fischer Mihálynak. Szatmár, 1686. júl. 10. RII. Fasc. 1686. VII. No. 278.

³⁴Mikes Kelemen Apafi fejedelemnek. Zabola, 1685. szept. 14. TMÁO VII. 95. – Babocsay Ferenc veszprémi kapitány Batthyány Ádámnak. Veszprém, 1686. máj. 8. OSZKK Fol. Hung. 1389. Fasc. 1. – Tassy Ferenc szolnoki harmincados Danka Balázsnak. Szolnok, 1686. aug. 7. 7 óra. RII Fasc. 1686. VIII. No. 183.

lemondania. A budai ostrom sikeréhez ily módon hathatósan hozzájáruló haditettéről gróf Caraffa hadtestparancsnok jelentést küldött a Hadi Tanácsnak, és megemlékezett róla többek között Richards hadmérnök naplója, s a karlócai béke alkalmából a háború történetét összefoglaló mű.³⁵

Mindezekhez képest az ónodi beszámoló lényegesen többet mond: „Tegnapelőtt reggel megindulván Gombos, Petneházi Uramék és az ónodiak is, utána nyomakodván az németsegh is Eger felé egész estigh tartott az harcuk Eger alatt, és mind addigis semmit sem adott a pogányságh az magyarságon valamigh a német seregeket arra menni észben nem vették, azt észben vévén, meghfutamodott, de az előtt mind az török, mind az magyarságh csak nem estigh igen erős harcot tartottak, mert az német seregek későcskén érkeztek az harcra. – Soha úgy rajta nem volt az egri pogányságh mint tegnap előtt. Tegnap az egri basa fejét behozták, azonkívül ötvenhat fejet, mind derék urak fejét, fel is rakták a fal mellé az ónodi palánkra. Mind udvara népét az egri basának sok szép ifjúsággal,... és ispájákkal elfogdosák, csak ide Ónodra harminchárom derék rabot a Basának Inasival hozának be. Gombos és Petneházi uraméknál is sok jó rab urak vadnak. Éppen az egri kapuig fogták és vágták őket, kijáró szegénylegény török nem sok volt ottan, mind az urak voltak kün, mert valamely Tatársághal a Pásztó völgye felé mentek volt ki Ónodig valamely katonáknak kergetésire.”³⁶

A levélíró tollát nem vezette részrehajlás. Gróf Caraffa altábornagy szűkszavú jelentésében ugyancsak leszögezi: a magyarok kezdeményeztek, a németek késve kapcsolódtak be a harcba. Annál értékesebb számunkra, hogy észreveszik: a harcolók között sok a „török úr”, a közkatonaság kevésbé vitézkedik. Érdekes és alaposabb vizsgálatot is megérdemelne, hogy mások is felfigyelnek rá: a harcoló törökök között sok a tiszt: „Derék urak is vesztenek közülök az pogányokból.”³⁷

Távrolról a török császár felmentő serege rettenetes, híre félelmetes. De ahogy közeleg Budához a felmentő sereg, gyengeségéről szaporodnak a hírek. Mintha nem akarnának hinni a szemüknek az emberek. Szinte sűt a hírekből a meglepetés, a rácsodálkozás: Zrínyi rettenetes sárkánya íme szánandó, gyűlevész had. Tudatlan a vezér, csak kapkod, rendetlen, szedett-vedett a sereg, nagy a zűrzavar közöttük. A felmentő seregben „a hetes posta szemeivel látta... száz között sincsen tíznek jó fegyvere”. A tatárok nem akarnak a fővezérrel Buda alá menni, mondván: „hazájukat kardélre nem hagyják”.³⁸

³⁵ Richards, J. 1687–1986. – Zennarola, 1686. 127., 128. – Der Siegreich geendigte Türken Krieg... Hamburg, 1699. – Idézi Bánlaky 1940. 223. – Historical Description 54.

³⁶ Danka Balázs a Szepesi Kamarának. Ónod, 1686. júl. 16. RII Fasc. 1686. VII. No. 284.

³⁷ Ifj. Zichy István br. Serédy Gáspárnak. Győr, 1686. aug. 19. EME Lt Esterházy Gyűjt. Vö.: Buda 1686. 549.

³⁸ Tassy Ferenc szolnoki harmincados a Szepesi Kamarának. Szolnok, 1686. aug. 20. RII Fasc. 1686. VIII. No. 164.

A derék iszpája, aki még bízott Buda felmentésében, ezt mondja: „Eddig is jött volna feles tatár segítségre, de az útban megharaguttak, nem akarnak jönni, immár a Török Császár sok ajándékot ígért nekik, rövid nap eljönnek.”³⁹ A hírek általában nagyon sokat foglalkoznak a tatár kánnal. A kortársak az esetlegességekkel teljes közvélemény szintjén is reálisan érzékelték az erőviszonyokat. A hazai és nemzetközi szaktudományi vizsgálatok pedig már régebben kimutatták: nagymértékben azon múltott a Szent Liga csapatainak sikere, hogy mennyiben tudja lekötni a tatár kán seregét.

Az ostromzár körüli harcok hírei egyértelműen Szulejmán nagyvezér kudarcáról tudósítanak: „Augusztus 14-én, úgy mint szerdán, circiter tizenegy ezerig való török portára indult, az ki rendesen is megharcolván, az alatt négy ezer lovas török közében négy ezerig való janicsárokat állítván tizenkét tarackkal együtt, kiket Budára akartak beküldeni az már portázó töröknek füstí alatt. Kit Eszékbe vévén őfelsége hada, az négy ezer lovasban nem sok kár esett, de a négy ezer janicsár mind ottan veszett.”⁴⁰

Baló Mátyás, akit 1686 januárjában nevezett ki Apafi portai megbízottnak, ott van a nagyvezér táborában. Az eszéki táborban még „pompás, szép hadak”-nak látja a felmentő sereget. A fejedelmet ugyancsak a török erejéről tudósítja: „holnap az vezér megyen az eszéki hídhöz, mindenfelől odagyűltek s gyűlnék az hadak, ott téssen egész dispositiót és úgy indul három napok múlva Buda felé. Bizony dolog, Budát az német keményen vijja, hogy míg az segítség elérkezik, aprehendálhassa, de az ben lévő törökök is, tudván már az segítségnek közel való létit, emberül oltalmazták. Ezek oly resolutioval vadnak, csak megharcoljanak, kié lesz a győzelem, isten tudja.” Hamar észreveszi azonban, hogy a felmentő seregnek nagyobb a híre, mint az ereje.

Szulejmán nagyvezér táborával Buda alá érve pedig Baló Mátyás már megdöbbenő kritikával ír a török haderőről. Az augusztus 14-i harcról ilyen benyomásokat jegyez fel naplójába: „Nem harcolt kétezer keresztény, de mégis veszett az nap hat- vagy hétezer pogány, keresztény is vagy ötven... Soha rendetlenebb, rosszabb, szívtelenebb ember harcon nincs mint, Török János (értsd: a törökök) igazán csak kávéfőzni, dohánytörni, kantárt forgatni való ez az utálatos pogányság...” Másnap így ír: „...amint mondják, melyet én nem hiszek, vittek Budára bé segítséget két- vagy háromezer embert. Canis credat, mert ez oly tökéletlen nép, ahol két- vagy háromezret mond, ott százat se érts, mert a minap egy passának mind lovását, mind embereit megolvastam s nem volt több nyolcszázhuszonhat, s ők mondták tízezer embernek; nem szégyenli ez a kufár kutya nép a hazugságot.”⁴¹

Lotharingiai Károly hadinaplójából a felmentő sereg ennél jóval erősebbnek, szinte még félelmetesnek tűnik. Különben a hírközlő magyar levelek tájé-

³⁹ Lessenyei Nagy F. Batthyány Ádámnak. Nemti, 1686. júl. 17. BLt Missiles.

⁴⁰ Tassy Ferenc a Szepesi Kamarának. Szolnok, 1686. aug. 18. RII Fasc. 1686. VIII. No. 192.

⁴¹ Baló Mátyás Apafi fejedelemnek. Eszéki tábor, 1686. júl. 27. AGy. Vegyes Iratok, 4.d. – Vö.: Buda, 1686. 462. – Baló Itinerarium. Buda, 1686. 453–454.

koztatásai sokban egyeznek a hadinaplóban rögzítettekkel. Annál inkább figyelmet érdemel, hogy a hírlevélből egyértelműen megállapítható: Buda visszavívása nem azért sikerült, mintha a védők kevésbé vitézül harcoltak volna. A vár sorsa már akkor eldőlt, amikor a Porta nem tudott ütőképes felmentő sereget kiállítani.

A hírek szerint az ország távolabbi vidékein szinte jobban bíztak Buda megvételében, mint az ostromtáborban. Rengeteg hír kering a szökevényekről: hol kettő, hol több, hol egyszerre egyenesen kétszázan szöktek ki Budáról.

A hírlevél írója rövid, tömör tájékoztatásra törekszik. Nem egy közülük mester, sőt öntudatlan művész. Könnyedén formálja elbeszéléssé a híreket, visszaadja az élmény erejét, feszültségét. A budai ostrom egyik legnevezetesebb eseményéről, a lőporraktár felrobbanásáról az egyik levél így tudósít:

„Budáról kiszökvén két fő pattantyusok, az kik megjelentették minden dolgokat, és hova szorultak, Devanjok hol álljon, szintén akkor Devanban leszen, az porház az hol volt, oda egy bombát vetettek, annak operációja által az porház meggyulladván, falait éppen a Dunába hánta. Az török urakat pedig darabonként szaggatta. Erre a török is belől megh rémülvén, gondolván, az mieink ostromnak mennek. Oltalmazni valami árokba mennek ötszáz janicsárságh. Megsejditvén az mieink, hamar minát sufodiálván felvetették őket. Istennek jóvoltából nemsokára Buda meghvétele reménlik.”⁴²

Az idő előhaladtával megszorodnak a védők kimerüléséről tudósító hírek, „Budában a török megfogyott”, „megfáradván”, „megkevesbült”. „Fele annyian sincsenek”, mint az előző ostromkor. Nincs élelem, „az népség benne elfáradott, csak egy lónak az máját egy aranyon eladják, nagy éhség közöttük mondanak lenni”.⁴³

KORÉLMÉNY ÉS TÁVLAT

Nagy biztonsággal állítható, hogy 1686-ban a magyar társadalom minden rétege akár közvetlenül, akár hírélményként a török legyőzését élte át. Erdély és a Királyság lakója egyaránt a Szent Liga csapatainak győzelmében bízott, az ország mielőbbi visszavételét kívánta.

Mennyiben tekinthetők azonban az itt közölt hírek, szóbeszéddek a közszájon forgó értesülések közvéleménynek?

Ismeretes, hogy a korélmények határozott értékkategóriák szerint rendeződnek közvéleménnyé. Talán a legfontosabb formáló erő a hagyomány. Az előző generációk értékítéletei, a múlt értékrendszere erős törökellenes hagyományokban összegeződött. Már maga ez a hírszolgáltatási rendszer is messze nyúló hagyományokra épült.

⁴²Szenczy György a Kamarának. Tokaj, 1686. júl. 31. RII Fasc. 1686. VII. No. 119.

⁴³Tassy Ferenc szolnoki harmincados a Szepesi Kamarának. Szolnok, 1686. júl. 20. és aug. 3. – Bekes Stephanus Fischer Mihálynak. Bátor, 1686. aug. 4. RII Fasc. 1686. VIII. No. 119.

Az egyik legszebb hírlevél még a 16. századi török Budáról hangzik felénk: Oroszlán budai basa rab magyar gyerekből nevelt török íródeákja írta: „én itt az törökök között való dolgot jól tudom és mindenféle álnokságokban oly igen bölcs vagyok, mind az császár dolgában, vezírek és bégek dolgában. Soha titkon oly hír nem jöhet, hogy én nagy hamar meg nem érteném.”⁴⁴ A szögyéni kapitány levelét pedig a budai nagy tűzvészről azért érdemes idézni, mert tanúsítja: a „hírlevél” szerkezete, már akkor, 1635-ben teljes egészében kész, gondolatfüzése világos, stílusa tárgyilagos. A törökök mindennapi életéről csak az tudósíthat ennyire részletesen, aki szakadatlanul figyeli őket. Ez a hírközlő levél többet mond, mint például a világszenzációnak számító budai tűzvészt Európával tudató Ortelius.

„Egy itt való szegény rab érkezett ezen órában Budáról, és ugyanazon órában más, egy pesti emberséges ember is érkezett hozzám. Beszélük, mely szörnyen elégett Buda, úgyannyira, hogy még a kőfalai is ugyan leszakadoztak. Sok bástyák mind megégtek, mind a lövészszámokkal egyetemben. Pest felől a vezér házánál való bástya is mind leszakadozott. A vezér háza is éppen mind elégett. Az falai is igen leszakadoztak. Kapu is három égett meg. Az Sidó kapu, abban sok lövő szerszámok és öregágyúk égtek meg. Második az várban való kapu, az kin Mátyás király palotájába jártak. Harmadik a Pest felé való gyalog Duna kapu. Öregágyu is egyszerűen harmincnyolc hever, az ki mind megéggett az bástyákon, kapukban. Még most is sok helyen ég, nem olthatják el.

Az város is mind odavagyon. Egész az Török Bálint házául fogvást az is megéggett. Az Duna felől való külső város is éppen mind oda vagyon egész a cigányok házáig föl. Az Vízvár megmaradt.

Az Mátyás király palotái megmaradtak, a porházak is megmaradtak. Ember is igen sok égett meg. Főképpen szegény rab asszonyok, gyerekek, bulyák. Öreg nép is elég égett, hogy az portékájukért értek be az házba, ellepte az tűz őket. Mivelhogy igen nagy szél fújt. Úgyannyira, hogy a basa nyári házának az födelét felvevén egyszer s mind az Duna mellé való városba vetette, az kitől az is mindgyárost meggyulladt.

Az boltok, az kikben az árras emberek árultak, éppen mind elégtek. Szörnyű nagy sírás-rívás vagyon közöttük. Igen félnek is. A vezérnek megizenték, hogy ha mindgyárost hamarsággal be nem jön, reá támadnak, ezért minden órában várják be.

A tüzet pedig Budán úgy mondják, hogy támadott, valami bulya főasszonynak gyermeke lévén, ahhoz gyűltek az bulyák össze, és ott az ő módjuk szerint mulatva, valami vaját olvasztottak, azt eltalálták az tűzben dönteni, mindgyárt föllobbadván gyulladt meg tőle a ház.”⁴⁵

⁴⁴ Jahya Jaczichi (János Deák) Gersei Pethő János komáromi főkapitánynak. 1656. Idézi: Takáts S. 1961. 173.

⁴⁵ Gyöngyösi Nagy János Pálffy István alsó-magyarországi főkapitánynak. Szögyén, 1635. szept. 6. PcsLt Arm. VIII. Lad. II. Fasc. 1. fol. 384.

A tudósításul szolgáló hírlevelek végig a 16–17. századon át szakadatlanul ontják tájékoztatásukat a törökök életéről és a korabeli közvélekedésről.

Egykorú dokumentumok tömege igazolja a kortársak véleményét: a magyar várkapitányok és politikusok a törökről szinte mindent tudnak. Ismerik szokásait, természetüket, mindennapi foglalatosságait. Politikai fejtegetések közben főurak, köznemesek, íródeákok és végvári katonák könnyedén közölnek hosszú leírásokat a magyarországi törökség higiéniai viszonyairól, rabtartó eljárásairól vagy arról, hogy miként gyógyítják sebesültjeiket. Ez a mérhetetlenül fontos kultúrtörténeti anyag ma még nagyrészt a levéltárakban porosodik. A török Buda életét például szinte napról napra rekonstruálhatjuk az érsekújvári főkapitányságra befutó hírlevelekből. Tudatják, mikor hoznak parancsot a Portáról, milyen a viszony a basák között és mikor tartanak dívánt, azaz mikor tárgyalnak. Valószínű, hogy a magyar politikusok jólétesültsége nagy részben a hírlevelekből származik.

Az 1686 korélményeit közvéleménnyé alakító hagyományok közismertek. Elegendő utalni Tinódira, a vitézi siratókra, Zrínyire. Témánk összefüggésében ugyancsak fontosak a tömegtájékoztatás ismert fórumai, az iskola, a szószék, az énekkultúra, az egyházi művészet. Ismeretes, hogy a különböző hatalmi fórumok már tudatosan élnek a politikai propaganda eszközeivel. Kiáltványok, rendeletek még akkor is orientálják a közönséget, ha szűkebb társadalmi csoportoknak szólnak. Fontos lenne megvizsgálnunk például, hogy a nádor magyar nyelvű kiáltványaiban az a gondolat, hogy elérkezett az idő, és az édes magyar haza felszabadul a török igája alól, milyen körben hatott, mennyiben szabta meg a török hírekkel jövő-menő emberek értékítéleteit.⁴⁶ Bizonyos, hogy a közhatalmi rendeletek nehézkes gondolatfűzését, a barokk stílus pátozását a hírlevelekben hiába keressük. Különleges érték, hogy a hírlevelek a mindennapi beszélt nyelvet őrizték meg számunkra, s nem vagyunk olyan gazdagok, hogy lemondhatnánk róluk.

SZULEJMÁN HOROSZKÓPJA ÉS CAROLUS QUINTUS

1686-ban a Szent Liga hatalmai és főleg a Habsburg-kormányzat fórumai a tömegtájékoztatásnak már valóságos arzenáljával rendelkeznek. A röpiratok csaknem kizárólagosan nem magyar nyelvűek. Viszont a század nagy újdonságát, a képűtséget, a képi tájékoztatás anyagát, az olcsó metszeteket, képeket érdemes a közvélemény formálás szempontjából is alaposabban megvizsgálni.

Az egyik talán legnépszerűbb, mert nagyon elterjedt és sok kiadást megért képen a Magyarország térképét néző szultán látható a Budára mutató asztrológusok társaságában. Előtérben kutyák és kentaurok, a háttérben a Szent Liga emblémája, a szövetkezett hatalmakat szimbolizáló állatok, a sas, az oroszlán s a griff.

⁴⁶ Esterházy Pál nádor kiáltványa. Pozsony, 1683. márc. 18. Rg lt. Protocollum opiniorum.

A képet magyarázó szöveg szerint a szultán álmodott, oroszlán, griff és sas támadta meg, s a sas kivette kezéből a kardot. Az összehívott asztrológusok és álmfejtők pedig közölték, hogy az álom a birodalom halálát jelenti.

A szöveg német és francia nyelven ismeretes, egykorú magyar fordításáról nem tudunk.⁴⁷ A kalendáriumokon művelődő magyar közönségnek talán nem is volt szüksége szájbarágós képmagyarázatra. Állandó rovat a magyar kalendáriumokban is az országok állatszimbolikáját közlő rész. A naptárszerkesztők a kronológiát összeállítva ugyancsak kihasználták a véleményformálás lehetőségeit: 1686-ban a *Neubart János Kalendáriuma* közli a török háborúk és Buda történeti adatait. Arról is írtak, hogy az asztrológusok az égitestek állásából milyen prognózisokat adnak a háború kimeneteléről. Az álmodó szultán jelentését tehát egyetlen pillantással felfogta a kalendáriumok olvasóközönsége.

A *Szultán álma* címen ismert kép kulcs Mikes egyik leveléhez is. Mikes a 97. levélben Ibrahim nagyvezér tündöklésének és bukásának történetét mondja el. Ibrahim nagyvezér a magyar történelem ismert alakja, részt vett a mohácsi csatában és ő vezette az első, Bécs elleni hadjáratot. Históriaja világirodalmi téma. Az ősforrás minden bizonnyal Jovius, de Mikes ismerhette azt Sagredo velencei követ 1673-ban megjelent művéből is. Ez a Mikes-levél azért fontos számunkra, mert azon kevesek közé tartozik, ahol közvetlen utalásokat találunk a magyar történelemre. A szultán, Szulimán „mind Magyarországon, mind Perzsiában nagy szerencsés hadakozásokat vitt végben”, s Ibrahim nagyvezér, hogy a szultánt további háborúra ösztönözze, az asztrológust meggyőzte, adjon hamis jóvendölést. Szulimán pedig, hallván a jóslást, hogy „persiai királynak fog tétetni” s őt is „megvakítván a nagyra vágyás” – írja Mikes –, elrendelte a háborút. Mikes szerint Ibrahim nemcsak azért lesz kegyvesztett, mert az asztrológust megvesztegeti, hogy hamis prognózissal vezesse félre a szultánt, hanem azért is, mert „a szultánnak valami formában kitudták, hogy a vezérnek, Kárusus quintussal és Ferdinándussal levél által sok correspondentiája lett volna”.

Itt meg kell állnunk egy pillanatra. A történet régen izgatja a kutatókat. Hopp Lajos gondos munkával összefoglalta az eredményeket, és további vizsgálatokkal bizonyította, hogy Mikes valószínűleg francia forrásból dolgozott. De miért szőtte be elbeszélésébe Ibrahim árulását oly módon, hogy Ferdinánddal és V. Károly császárral levelezett? Véletlen lenne? Elképzelhető. Annál érdekesebb, hogy 1731. április 15-én keletkezett levelében így kezdi a mulattató történetét: „erről jut eszemben, hogy karolus quintus [!], bruxelában [!] lévén ot nagy vendégséget készíttetet.” S ezután következik a mese: két asszony nem ment el, nehogy az egyik a másiknál feljebb kerüljön az ülésrendben, erre Károly császár törvényt ült, kimondta, az kerül előbbre, aki szerelmesebb, az asszonyok pedig nem versengtek többet, mert szégyelltek szerelmesnek mutatkozni.

Mindez még semmi! Kiderül, hogy Mikes Károly császárnak adományozott egy híres történetet. 1734. december 14-i levelében természetesnek tünteti fel, hogy tolla ismét Károly császár nevére fordul: „minden felől csak azt hozák

⁴⁷ MTKCS 84. 225. Vö.: Péter K. 1986. 49–54., 233.

hírül, hogy a spanyolok mennyi várat, várost vettek meg orosz országban... erről jut eszemben, hogy Carolus quintus, nem tudom micsoda várat szállott meg az Imperiumban, de mint hogy későre adták fel a várat, meg haragudott”. Megizente, hogy csak az asszonyoknak kegyelmez, a férfiakat levágatja, az asszonyoknak annyit enged, hogy annyit vigyenek ki a várból, amennyit hátukon elbírnak. Másnap látja, hogy minden asszony és leány egy-egy férfit visz a hátán. Így menekültek meg a vár védői, mert hallván Károly császár a nőket, hogy nincs drágább portékájuk, mint férjük és atyafiaik, az egész várnépnek megkegyelmezett. Mikes idejében ez III. Konrád német császár weinsbergi ostromához fűződő közismert történeti monda. Miért ajándékozta meg vele V. Károlyt?

Pontos válasz a kérdésre nem született. Tudjuk, hogy Rákóczi bécsújhelyi börtönében olvasott egy V. Károly-életrajzot. Családi hagyományként is hallhatta róla, édesanyjának szépapját Bécs 1529. évi ostrománál kitüntette a császár, s talán tudott Zrínyi Miklós korának V. Károly-kultuszáról is? Ha mindez Mohács évszázadának elevenen tovább élő történeti hagyományát bizonyítaná is, még mindig kérdés marad, miért formál ilyen képet Mikes rodostói hallgatóinak a nagy császárról. Emberséges, igazságos, megleckéztette a rátarti asszonyokat és Szulejmán félelmetes nagyvezérét, Ibrahimot árulásra készítette. Ez az emberközeli császár, ugyanúgy, mint Tinódinál, talán valami többet is kifejez.

Biztonsággal csak annyit mondhatunk: Mikes leírásában a Szulejmán álmához hozzátett motívum ismét eredeti ötlet. Játékos és megrendítő. Az álommotívum értelmezése ugyancsak Mikes eredeti hozzájárulása. Szulejmán, aki megfogadta, hogy életében meg nem öleti a nagyvezért, megparancsolta, akkor kell megfojtani Ibrahimot, amikor ő, a szultán alszik, mert – s jön a súlyos mondat – „az álom mintegy halál”. Majd Mikes, a jellemző játékos, humorba futtató feloldással zárja levelét: „jó éttzakát hát édes néném, én is alunni megyek.”⁴⁸

Az egykorú, törökökről tudósító hírlevelekben sok a humor. Thököly elfogatását például 1685. október 18-án Olasz Ferenc Somlyóról, szemtanúi elbeszélés alapján a következőképpen adja hírül:

„Thökölyt ő nagyságát vendégségben híván az pasa hétfőn ebédre, valóban vendége ma is, mert maga házatúl hajadon fővel kísértette bé az várban az jancsárokkal, még azon estve vasban verette, még hogy bádgyadozott, az vár hídján döfölték is, kezeit hátra kötözték, és még akkor éjtszaka kíséreléssel leindították hatod magával Jenő felé.”⁴⁹

ELLENSÉGKÉP ÉS VÁLTOZÁSAI

Összességében ezek a hírlevelek a magyar gondolkodási kultúra, kifejezési készség fejlődésének hosszú folyamatába illeszkednek. Már a 16. században megvannak kikristályosodott fordulataik, továbbélésüket pedig később is nyomon tudjuk követni.

⁴⁸ Mikes Levelek 97., 94., 108. levél 178–181., 171–172., 198–199., 638–639., 649–650., 667.

⁴⁹ Olasz Ferenc somlyói kapitány Izdenczi Mihálynak. Somlyó, 1685. okt. 13. MÁO VII. 103.

Hova tűnt vajon az elmúló török világról egykor eleven, élő magyar közvélemény? Közmondások, szólásmondások őrzik némely részletét? Vagy felszívódott az elit kultúrába? Beépült az irodalomba? Ha igen, akkor hogyan és mennyiben?

Ismeretes, 1686 reményeit a következő évek fejleményei alaposan megfagyasztották. A háború, 1687 sikerei ellenére, a nemzetközi erőviszonyok átrendeződése miatt iszonyatosan elhúzódott. Erdély végül is a Lipót császárral kötött titkos megállapodása ellenére sem vehetett részt államhatalmi szinten a Szent Liga vállalkozásában. Buda egyelőre nem lett az ország székvárosa. Az ország-egység nem valósult meg. A karlócai békéből az angol békeközvetítő javaslatai ellenére is kimaradtak Magyarország érdekei.⁵⁰ Valójában a túlélőket már nem a török vagy a Habsburg-orientáció elé állították koruk fejleményei. Miként korábban is minden igényes magyar politikában, a hatalmi erőviszonyokkal és érdekszférákkal most is tisztában voltak. Azonosodni a különböző politikai irányzatok egyik hatalommal sem akartak. Némikül túlzással fogalmazva a magyar politikusok a Királyságban és Erdélyben egyaránt csak eszköznek tekintették a Habsburg-kormányzatot és a török Portát saját céljaik érdekében. Most is a magyar államiság megőrzésének, átmentésének, továbbfejlesztésének követelményeit kellett vállalniuk. Tanulmányunknak nem feladata, hogy ezeket a különböző politikai irányzatokat akár csak érintőlegesen is vázolja. Befejezésként csupán azt vizsgáljuk, hogy a hírlevelek alapján mennyiben világíthatók meg a legfontosabb irodalmi művekben a visszaszoruló törökről alkotott egykorú közvélemény mélyebb összefüggései.

Bethlen Miklós *Önéletírásában* a török háború, a korabeli Erdély súlyos szenvedéseit örökítette meg. Az országot török és keresztény csapatok egyaránt kegyetlenül pusztították, s Bethlen úgy beszél el tisztartója esetét, hogy már a keresztény és a török katonai vezetés és a teherviselő lakosság viszonyát is megvilágítja, sőt összehasonlíttja:

„Egyszer valami lézengő zsákmányos hatvan tatár érkezik a faluba, szintén akkor, mikor az én tisztartóm a vállán egy pokrócba takarva hoz egy kosár méhet; a tatár ráncigálni kezdi a pokrócot, nem annyira vágynván a mézre, mint a pokrócra, talán nem is tudta a méhet ott lenni. A tisztartó méhet, pokrócot odahajítja a tatár nyakába vagy ölibe; kiposdul a méh, nemcsak azt az egy, hanem a többi tatárt magokat, lovaikat marni kezdi; nekiharagusznak a tatárok, mégis jó, meg nem ölték őket, sem a házat fel nem gyújtották, csak kifosztották lóbból, mindenből, némelyiket anyaszült mezítelen hagyták, és szörnyen megkorbácsolták.” Az enyedi ember azonban utánament a tábornak, s a tatár kán fővezére pártját fogta saját fosztogató katonájával szemben: „Azt mondta a tatár khám fővezére: járjon véle még csak egy nap a káros ember, egy tűig, vagy darab szíjig mindent visszaadat... Szégyenlhetné ezt sok keresztény had és annak tiszt; negyvenezer magyar vagy német között ki keresné az olyat fel, nem azért, hogy

⁵⁰Hodinka, 1935. – L. e. kötet Az ígéret ideje című tanulmányát.

nem lehetne, hanem azért, hogy nem akarják, nemhogy pogánynak, de a magok nemzetének, hazafiainak, keresztényeknek sem.”⁵¹ A fosztogató tatárhoz méhkast vágó tisztartó tömör elbeszélése hozzátartozik a hírlevél műfajához. A tanulságot pedig már a többféle politikával sikertelenül próbálkozó, pályáját végül Habsburg-fogságban végző kancellár vonja le.

II. Rákóczi Ferenc, amint azt már másutt kifejtettük, következetesen elhatárolta magát a török orientációtól, annak ellenére, hogy utolsó politikai akciója a Habsburg–török háborúhoz kapcsolódott (1717), s a törökök oldalán remélte az európai hatalmi viszonyok újrendezésével megteremteni az ország önálló államiságát. A *Vallomásokat* már az oszmán birodalomban menedékjogot nyert bujdosó fejedelem írta, s csakis így érthetők a visszaszoruló török hatalomról alkotott képzetei. A *Confessiones* írója kora bonyolult szimbólumrendszerével dolgozott, s a törökök legtöbbször a rabok és a gyermek fogalmaival összekapcsolódva jelennek meg írásaiban. A *Confessiones* gondolatrendszerében a gyermekség nem életkori fogalom csupán, hanem létállapot. Rákóczi gyermekkora a török háború idejével esett egybe 1683–1688 között, s a *Vallomások* leírásai szerint a legnagyobb veszedelem mindig is a törökök miatt fenyegette: táborukon végigjártak a Bécs alól menekülő janicsárok, és a leszakadó sátor rúdja majdnem agyonütötte, a török-szövetséges Thökölyvel anyja kígyót fogadott az ágyába, mostohaapja túsznak akarta vinni Konstantinápolyba. A kutatások tanúsága szerint mind ez idáig nem bizonyítható, hogy ezek az események valóban megtörténtek volna. Viszont tény, hogy a nemzetközi toposzkinccsel mutatnak rokonságot.⁵² A török háborúk élményét rögzítő hírlevelek és a *Vallomások* között a nemzetközi toposzkinccs világán át mutatható ki kapcsolat.

Lemészárolt csecsemők, rabságba hurcolt, szüleik karjaiból kiragadott gyermekek sorsa visszatérő téma a 16–17. századi hírlevelekben. S a konkrét élmény átkerül az irodalmi igénnyel megfogalmazott humanista levelekbe is. Legjellemzőbb ezek közül Oláh Miklós levele Erasmusnak:

„Egészen biztosan hírül vetted már azt a kegyetlenkedést, amelyet a török Mehmed bég ... az elmúlt napokban Magyarországon elkövetett... Az országnak azt a részét, melyet mi Mátyás földjének nevezünk, teljesen felégette, a teherbíróbb és életerősebb férfiakat és ifjakat, tizenötezenél többet, fogolyként Törökországba indított. Azt mondják, hogy három helyen állomásozott, Thurzó Elek bizonyos falvaiban. Mikor Thurzó a török eltakarodása után kiment, hogy szemügyre vegye, mi kegyetlenséget követtek el, s odaért második állomáshelyükre, több mint ötszáz, részben karddal lemészárolt, részben földhöz csapdosott kisgyereket talált ott holtan...”⁵³ Most nem az a kérdés, hogy mennyire hiteles ez a

⁵¹Bethlen Önéletrása, I. 323–324.

⁵²„Ego solus remansi cum serpente.” Rákóczi: *Confessiones*, 8. – Vö.: R. Várkonyi Á. 1983. 215., 249–251. – Nomi, Fr. Buda Liberata, 1692–1702. Vö.: Kőpeczi B. 1979. 297.

⁵³Oláh Miklós Erasmusnak. Augsburg, 1530. okt. 13. Magyarországi Humanisták. Budapest, 1982. 701.

leírás. Számszerűségében bizonyos, hogy nem. Az oszmán katonát s a tatár harcost különösen kegyetlen hadviselőnek ábrázolják a különböző leírások. Az sem vitás, hogy a 16–17. század háborúiban a tudatos megfélemlítés, pánikkeltés a hadviselés eszköze, de hangsúlyoznunk kell, hogy mindkét oldalon. Tudjuk azt is, hogy a lemészárolt kisgyerekek, a széttépett családok képe általában a „háború” jövőt pusztító képzetének kifejezéseként épült be az európai művészetbe. Részletesebb fejtegetés helyett idézzünk néhány sort Rubens leveléből: *A háború borzalmai* című, 1637–1638-ban készült képét magyarázza: „A központi figura Mars – írja Rubens –, aki Janus templomának kapuját nyitva hagyván (amelyet római szokás szerint béke idején zárva tartottak), pajzsával és véres kardjával a kezében elindul, szörnyű pusztítással fenyegeti a népeket... A közelben a háború elmaradhatatlan kísérőit, a Dögvészt és az Éhínséget ábrázoló szörnyek láthatók; a földön egy nő hever, mellette a háborúskodás által megbomlott harmóniát jelentő, összetört fuvola; ott van továbbá egy csecsemőjét tartó anya is arra utalva, hogy a termékenységet, az utódok nemzését és a könyörületeséget a háború mind legázolja, mivel megront és elpusztít mindent...”⁵⁴

Magyarországon a politikai irodalom és a költészet tanúsága szerint a hazát jelképező gyászruhás nő, az özvegyek és árvák képei mind a szakadatlan háborúban élő ország nyomorúságát fejezik ki. A sok példa közül Rákóczi *Vallomásait* idézzük. Rodostóban gyerekkorára visszatekintve foglalja egységbe a konkrét élményt és az elvont eszmét:

„Borzadva emlékszem vissza mint egy rémálomra, hogyan pusztították és hogyan fűzték rabláncra a törökök és a tatárok a keresztény népet, mert az említett bécsi ostrom idején, anyámat a lévai várban hagyva... én is ott voltam közöttük a pozsonyi magyar táborban...”⁵⁵

A pusztítások, rabságba hurcolások konkrét élményeit őrző levélrészletekből fejezetszámra idézhetnénk. Témánk összefüggésében azonban az a fontos, hogy ez az első kézből, ismeretlen leírók jóvoltából ránk maradt emléktanyag bizonyos vonatkozásban beépült az elit kultúrába, vagy azzal érintkezett és művészi irodalmi szinten motívumai eszméket fejeztek ki, sőt programokat hordoztak.

A hírlevelek nyelvi, irodalmi értékeit, úgy véljük, Mikes Kelemen aknázza ki leginkább. A török világ tündökléséről és bukásáról tudósító egykorú magyar hírlevelek a maguk keretei között azt is kifejezik, hogy a magyar kultúra, a magyar közvélemény a mindennapos háborúk másfél évszázadában mindig is nyitott maradt az európai fejleményekre, nemzetközi iránytű szerint tájékozódott. A török földön menedékre talált Mikes páratlan remeklése, hogy ebből a nyers élményanyagból, az elszigetelődés ellen küzdő széttrött Magyarország keservesen kialakított védelmi technikájából, a hírlevelekből is nagyon sok mindezt megőrzött és tovább fejlesztett.

⁵⁴Rubens levelét idézi: Gombrich, 1986. 40.

⁵⁵„Horret me meminissem quamvis somnii ad instar depopulationes plebis Christianae et ejus ductum in servitutem a Turcis et Tartaris...” Rákóczi, *Confessiones* 10.

A *Törökországi levelek* értékrendszerében a hírnek, a levélnek megkülönböztetett helye van. A régi magyar hírközlő levelek formuláiból sok minden szinte szó szerint átkerült Mikes művébe.

1686: „Más hírekkel nem kedveskedhetem kegyelmednek, hanem hogy ez múlt szerdán be akarván az pogányság a sucursust vinni Budára...”⁵⁶ Mikes: a kalmakányné szolgálatában lévő török mosóné magyar rab férje „titkos helyeken történt hírekkel kedveskedik nekünk.”⁵⁷

A bujdosó életben nincs nagyobb öröm, mint hírt tudni, hírt hallani, hírt kapni. „Igen igen szükséges kédnek egy hírt meg tudni...”, „a híreket fel kell ébreszteni...”, „Ha csak örökké othon nem ülnénk, több híreket is tudnánk. A való, hogy ritka dolog, de amikor kéd híreket ír, azokat el lehet hinni...” Mikes gyönyörűségét leli a hírekben: „én pedig majd olyan hírt küldök kednek tenger habjain, a melyen mind a két füle meg csendül kédnek, jó hogy több füle nincsen kettőnél, de leg előbbször szép színű és jó szagú hírt írok, azután írom meg a csendülő hírt.”

Az irodalomtörténészek régen kimutatták, hogy a hírt hozó leveleket Mikes szinte szerelmesen becézgeti: „kedves levél”, „kedvesen írt levél”, „gyönyörű levél”, „méznél édesebb levél”, „a mézespogácsánál édesebb leveleidet vettem”, „A kéd nádmézes téntával írott levelét tegnap vettem”. A legnagyobb rossz a rövid, a sötlet levél, a „hideg hír” és főleg a hírnélküliség: „itt semmi újság nincsen, csak a nagy unodalmas óság”. Leggyötrőbb a száműzetésben az elszigeteltség: „micsoda hírt tudnék innét a sátor alól írni, soha semmi idegent itt nem látunk, semmi hírt nem hallunk, egyik nap olyan, mint a másik.”⁵⁸

Kiváló filológiai vizsgálatok tisztázták, hogy Mikes Drinápoly, Jenikő, majd Rodostó török világát a Magyarországon meghonosodott török szókinccsel írta le. „Basa”, „basaság”, „boncsok”, „kajmakám”, „emír”, „rézeffendi”, „három-boncsokos basa” és még sorolhatnám a hírlevelek s a *Törökországi levelek* közös szókincsét.⁵⁹ Az is régen tisztázott kérdés, hogy Mikes a magyar levelezési kultúra bőven buzgó forrásából merített legtöbbet. „Ugy írni, ahogy beszélünk, a távollevővel írásban beszélgetünk” – ez lett Mikes igazi levélírói erénye. S ha ezt a magyar levélíró, mint Zolnai megjegyezte, a francia udvari és a jól szervezett társasélet hazájában, Párizsban tanulta meg, ez az iskola kétségtelenül felsőbb tagozata, folytatása a kolozsvári kollégiumban és Rákóczi udvarában végzett korábbi, hazai levélírói iskolának. S bár az erdélyi diák sokat köszönhet a „francia iskolá”-nak, joggal írta Németh László, hogy „Mikes Kelemen nem a franciáktól tanulta el, ami legjobb benne”.⁶⁰ A török világ visszahozhatatlan elmúlására eszmélő 1680–1690-es évek magyar közvéleményéből pedig tartalmilag is

⁵⁶ Vö. 37. jegyzet.

⁵⁷ Mikes Levelek 6. levél 15.

⁵⁸ Mikes Levelek 27., 29., 33., 70., 71., 74., 79., 97. levél 39., 48., 42., 122., 124., 132., 142., 178., 747.

⁵⁹ Mikes Levelek 394–399.

⁶⁰ Idézi Hopp L. 1974. 539–540.

Mikes mentett át legtöbbet. Nem közvetlen átvételekre kell gondolnunk. Bár meglepő, hogy mennyi a közös fordulat, az azonos megítélési mód.

1686: „a vezér semmit sem tud a hadhoz, csak bolondoskodik, mint lovászból lött vezér... a vele lévő sok kúfárokat egynéhány tömött seregben osztván, minden rend nélkül mind lovast, gyalogot... eszevesztve kezd csak kóvályogni...”

Mikes: „hogya folya jól a dolga ennek az imperiumnak, amidőn egy mészárosnak adják azt kezibe”, s elmondja a favágóból lett vezér történetét, akit akkor helyezett a császár ilyen magas polcra, amikor oda okosabbat kellett volna tennie.⁶¹

Mégis tévedés lenne ilyen és hasonló összevetésekkel keresni 1686 magyar közvéleményének áttűnő emlékeit a *Törökországi levelek* lapjain. A szerkesztés, a gondolatritmus, a hangsúly világában, s főleg a művészi megfogalmazás belső törvényszerűségeire figyelve rajzolódik ki előttünk az eddig ismeretlen világ, az 1686 híreit tárgyaló közvélemény. A török birodalom hanyatlásával s a hanyatlás okaival egyetlen magyar nyelvű irodalmi alkotás foglalkozik: a *Törökországi levelek*.

Mikes négy időmetszetben ír a török birodalom hanyatlásáról: az 1716–1718, 1730, 1737–1739 s végül 1748–1753 évek között keletkezett levelekben. Átfogó képet a negyedik időmetszetben ad a birodalomról, s ezek a részek Lord Paul Rycault konstantinápolyi követ 1669-ben megjelent művéből származnak, valószínűleg francia fordítás közvetítésével. 1748-ban nem Rycault könyve az egyetlen és a legfrissebb mű a török birodalom hanyatlásáról. Mikes miért idézi mégis őt? Lehet, hogy véletlenül került éppen ez a mű Mikes asztalára. Az a tény, hogy Mikes 1748-ban egy 1669-ben kiadott műből írja le a török birodalmat, már önmagában is a mozdulatlanság, a változatlanság képzetét fejezi ki. Ennek a résznek a nyitó levelében Mikes félreérthetetlen kritikával ír a török birodalomról. Isteni csoda, hogy még fennáll, a császár hatalma minden okosság és jó erkölcs nélkül van, „nem az érdem emel fel valakit a nagy tiszttségekre”, hanem „a császárnak hozzája való jó akarattya”, misoda az orvossága az ilyen rendetlenségnek a kemény büntetés, hiszen aki valamit kezd, azt megbüntetik, s aki valamit újítani akar, azt megölik.⁶²

A harmadik és a második időmetszet a változtatni, újítani akaró török politika két kudarcának története: az 1737–1739-i háborúé és 1730-ban a Patronafelkelése. Ezeknek a leveleknek egyik kritikai részlete csodálatosan összegezi a két évszázadnak a hazai és nemzetközi műveltség anyagában megőrzött képeit és a politikai közvélemény érveit, a rabságba hurcolt keresztények, a szétszákított családok, a gyermeküket sirató anyák sorsáról.

Vidin 1738: „It pedig minden nap szomorú állapotokat látunk, mert minden nap látjuk, hogy uttzárol uttzára hordozák a rabokat, hol férfiakot, hol leányokat, hol gyermekes asszonyokat, boldog asszony az olyan, a kit gyer-

⁶¹ Baló Itinerarium. Buda 1686. 453–454. – Mikes Levelek 5. levél 13.

⁶² Mikes Levelek 172. levél 261.

mekestől együtt veszik meg, mert sokszor történik, hogy egy az asszonyt veszi meg, más meg a gyermekét, egy órában úgy elválnak egymástól, hogy soha többé esze nem kerülnek...”⁶³ Mikes értékítéletét a látvány és a történelmi tapasztalat, hazai és nemzetközi gondolati elemek kölcsönösen hitelesítik.

Az első időmetszet 1716–1718, a kudarc élménye. A kritika közvetlen és heves, sőt indulatos:

„Belgrádnál meg verték a törököt, a nép it már szalad ásiában, úgy tetszik, mint ha már anémet Drinápolynál volna... ők csak szaladnak ki ide, ki amoda, jaj édes néném hogy lehet ilyen néppel hadakozni”, – „de mi lehet a világon hidegebb dolog, mint a törökkel való dolog... – atörök örömet meg békéllik, ha megverik... mennél inkább beszél a török ahadakozásról, annál nagyobb kedve vagyon abékességre...”

Ezt a kritikát akkor sem hagyhatjuk figyelmen kívül, ha tudjuk, hogy Mikes többször megírja, a törökök barátian fogadják őket: „való, atörökök bennünköt szeretnek...”, „akárhol találjunk törököt, mindenütt jó szívvel látnak minket, mert a török leginkább a magyarokat szereti.”⁶⁴

A történész, ha a 17. századi hírlevelek után veszi kezébe a *Törökországi leveleket*, nehezen szabadul a gondolattól, hogy Mikes nem ötletszerűen, el-elakadva írogatta gyönyörű irodalmi leveleit, hanem felolvasásra szánt hírleveleket írt, s ily módon egységes művet alkotott. S ha meggondoljuk, hogy a török birodalom hanyatlásáról nincs más ehhez fogható magyar nyelvű irodalmi alkotás, további következtetésre juthatunk.

Az egykorú magyar közvéleményből nyilvánvaló, az 1680-as évek társadalma az ország másfél évszázados béke utáni vágyakozásának beteljesülését várta a török hatalmat visszaszorító háborútól. S ha a mindennapok várakozásai vakmerő reményeknek is bizonyultak, a hosszú távú jövőre tekintvén mégsem kívánta vissza a török világot. Mikes személyes sorsában szenvedte meg és oldotta irodalommal a szembenézés dilemmáját: ha a béke meglesz a némettel, „ne oldalt, hanem hátat fordítsunk Erdélynek, hírt nem írhatok, mert olyan hidegek járnak, hogy ahírek is megfagytak.”⁶⁵

ÁRVA TÖRÖK GYEREKEK

Széchenyi György esztergomi érsek, aki korának talán leghosszabb időt megélő embere volt, 1688. június 30-án Pozsonyból kelt és minden bizonnyal Kollonichnak küldött levelében írja, hogy a török háború alatt négy kórházat alapított, sebesült katonák ellátására. „A negyediket Budán a vár alatt, ugyanazon a helyen, ahol már Eminenciád sok jót tett és valóban némely szegények és török árvák számára.”⁶⁶

⁶³ Mikes Levelek 136. levél 226.

⁶⁴ Mikes Levelek 2., 4., 6., 14. levél 9., 11., 14., 24.

⁶⁵ Mikes Levelek 9. levél 19.

⁶⁶ Beke M. 1986.

Valóban, vajon mi lett az elesett török harcosok árváival? És azokkal, akik megszerették ezt a földet, kivárták, míg elzúgott az ország felett a háború tüzes szekere és itt maradtak? Szórványos adatokból tudjuk, hogy a lakosság befogadta őket, voltak, akik megkeresztelkedtek, mások őrizték harcos apáik hitét. Az élmények és vélemények elhalványultak, a régi félelmek gyermekmondókákká szelídültek, ősi varázsszavak rítusaival: „Gólya, gólya gilice, mitől véres a lábad, török gyerek megvágta, magyar gyerek gyógyítja, síppal, dobbal, nádi hegedűvel.” A történelemmé vált múlt világhírű tudósa, Fekete Lajos a második világháború éveiben arról írt, hogy a magyarság, mint jövőjén szüntelen töprengő nép, mindig kutatta a történelem tanulságait, hogy azokat jelen és jövő életének alakításánál hasznára fordíthassa. Feltárva a török forrásokat, kifejtette, hogy Magyarországon két világfelfogás, két kultúra ütközött meg, s idővel „az egykori török uralom rengeteg szenvedésének emléke egyre jobban elhomályosult, végül bekövetkezett az az idő, amikor testvérként kezdték egymást nevezni azok a népek, amelyek évszázadokon át irtóháborút viseltek egymás ellen”.⁶⁷

⁶⁷ Fekete L. 1944.

VITÉZLŐ REND A VÁLASZÚTON

A vizsgálandó témát teljes bonyolultságában egy vélemény és egy szituáció világítja meg legjobban.

A vélemény a következő: ha a magyar nemzetet annyira lealacsonyítják és mellőzik, hogy még saját hazája védelmére is méltatlannak tartják, az joggal keseríti el az egész nemzetet. Joggal sérti az ország törvényeit, és beláthatatlan következményekkel jár.

S a szituáció: a vélemény nem magyar főrend vagy magyar várkapitány szájából hangzott el. Az Udvari Kamara elnöke, gróf Breiner Siegfried jelentette ki Bécsben a magyar haderő ügyében csaknem másfél évtizeden át a Habsburg-kormányzat vezető köreit megosztó vita végén, 1698-ban.¹

Természetesen egy felső-magyarországi köznemes sem fogalmazhatott volna másként.

A magyar végvári társadalom fejlődésbeli válságaival, részvételével az oszmán hatalmat visszaszorító nemzetközi háborúban kitűnő szerzők sokasága foglalkozott és foglalkozik ma is.² Mélyreható elemzésekkel vizsgálták a 17. század végének legfőbb sorsdöntő problémáját, az újjáépítést, a tervek, a török hatalom alól visszafoglalt Magyarország új berendezését is.³

E két vonulat, a magyar végvári társadalom jövője és Magyarország új berendezése között kimutatható összefüggéseket azonban nem méltatták figyelemre.

Szükségszerű volt, hogy a Habsburg-birodalomba tagolódó Magyarország saját hadserege nélkül, lefegyverezve lépett át a 18. századba? Vagy a magyar végvári társadalom átmentésére nyílhatott alternatív lehetőség?

¹Hofkammer-Referat, die Rascianische Miliz und Einrichtung der Granitzen betreffend, és Referat die Einrichtung deren hungarischen Granitzen der räzischen und anderen Nationalmiliz. HKA 14735. Idézi: Takáts S. 1904. 330–332.

²Varga J. 1972. – Rác I. 1969. – Perjés G. 1965. – Benczédi L. 1966.

³Mayer, Th. 1980. – Iványi E. 1971. – Benczédi L. 1987.

Választ keresve jó kiindulópontul szolgál 1687, a Habsburg-abszolutizmus és a magyar rendek mindmáig ugyancsak kevés figyelemre méltatott kompromisszuma.

A közel három évszázaddal ezelőtt megnyílt pozsonyi országgyűlés látványosan tanúsította az uralkodó – az immáron örökös király – és a magyar rendek egységét. A kilencéves József főherceg az első Habsburg, aki koronázási szertartásán zsinóros magyar ruhát visel. A menetben a magyar rendi főméltóságok viszik az uralkodói jelvényeket. A kardot az ifjú Zrínyi Ádám főlovászmester, Miklós fia, a kivégzett Péter unokaöccse tartja. Magyar lovasok emelik a Szent Korona országainak címereivel ékes zászlókat, a hídpadlót piros-fehér-zöld színű posztó borítja. Kilencmázsás ökör forog a nyárson, a köznép örömeire pénzt szórnak. Acsády még azt is megírta a millenniumi *Magyar Nemzet Története* lapjain, hogy a koronázási lakoma 15 ezer forintba került, de rossz volt. Minket azonban most más érdekel.

Az országgyűlésen két ezred szolgált katonai pompával és biztonsággal: a Starhemberg-ezred és Pálffy Károly gróf magyar ezrede. A kor felfogásában ez azt fejezte ki, hogy a választott királyságból örökös királysággá lett Magyarországnak sem nélküli saját hadseregét.⁴ Látszat volt ez vagy valóság?

Az 1687–1688. évi pozsonyi országgyűlésről meglehetősen szélsőséges minősítéseket alkottak a különböző felfogások jegyében dolgozó történétírók. Acsády szerint az ország ezzel veszítette el önállóságát és lett az örökös tartományok szintjén a birodalom része. Szekfü viszont a *Magyar Történet*ben azt hangsúlyozza, hogy éppen ellenkezőleg, az ország állami különállását az 1687. évi országgyűlés törvényei tartották fenn az örökös tartományokkal szemben. A rendek nagy engedményeket tettek a modern kormányzati áramlatnak. Csakhogy nem ingyen, nem pusztán „hálából”. Az országgyűlés célja az volt, hogy megpecsételje a Habsburg-abszolutizmus és a magyar rendiség kompromisszumát. Tudjuk, hogy ezt a kompromisszumot az országgyűlést megelőzően hosszas tárgyalásokon dolgozták ki, és nem minden vihar nélkül tudták keresztülvinni. Nemcsak a rendek, a császári kormányzat is tett engedményeket. Ismeretes, hogy az ország új berendezéséről már 1684-től kezdve folytak tárgyalások a bécsi kormányservekben.

Theodor Mayer szavaival élve ez az első „reformjavaslat” Magyarországra nézve katasztrofálisnak tűnt. A fegyverjog alapján a magyar főméltóság-viselők, magyar politikusok nélkül készült döntés az ország berendezéséről. 1687 nyarán azonban a Habsburg-kormányzat vezetői és a magyar politikusok bécsi tárgyalásán megegyezés született: Magyarország a Habsburg-dinasztia örökös királysága lesz, az ország alkotmányát átalakítják, de politikai, gazdasági, hadügyi berendezése a magyarok bevonásával készül el. Erre utal a rendek országgyűlési prefációja: nagy általánosságban, de mégis a konzervatív rendi frazeoló-

⁴Bán P. 1985. – Tilcsik Gy. 1987. – Acsády I. 1898. 468.

giához képest újszerűen fogalmazták meg az országgyűlés célját: „országunk megőrzésére”, „jólétünk, fennmaradásunk biztosítására” kell hogy döntéseket hozzanak.⁵

A VÁLSÁG

Mi készítette a Habsburg-kormányzatot és a magyar rendeket, hogy megkössék ezt a kompromisszumot? Nem egyetlen tényező, egész sereg körülmény. Katonai sikerek és hadi nehézségek. Továbbá a Szent Liga egységét, a részt vevő országokat, közöttük a Habsburg-birodalmat, főleg pedig Magyarországot külön-külön és együttesen megrázó válság.

1686–1687-ben nemcsak a távoli Európában hitték úgy, hogy a török legyőztetett. A magyar társadalom már Buda ostroma idején átélte az oszmán világ elmúlását. Egyetlen példát idézek.

Eger várát, miként ismeretes, csak 1687 decemberében adta fel Rusztem pasa, de már 1686 nyarán elterjedt a hír, hogy az egri törökök végórájukat élik. Egy martonfalvi ember földesuránál, az egri Olai bégnél járt bent a várban és a bég feleségétől hallottakat így terjesztette tovább: „az egész Eger várában csak négy ember sem eszik buza kenyeret... rettenetes discursus vagyon a janicsár és a közönséges török között... nagy a sirás rivás közöttük...”⁶

A nagyharsányi győzelem 1687. augusztus 12-én végérvényesen eldöntötte, hogy a Szent Liga hadi fölénybe került az oszmánok ellen. Bekövetkezett, ami Buda visszavívásánál elmaradt, a nagyvezér hadserege megsemmisült. A császári haderő előtt pedig megnyílt a lehetőség, hogy a hadműveletek színterét áttegyék a Balkán északi térségébe.⁷ Csakhogy a császári hadsereg katasztrofális állapotba jutott. Villars ezredes jelentései szerint: „A hadsereg igen legyengült, az embereknek és a lovaknak alig van erejük, hogy a táborokat elérjék.” „Az élelemhiány borzalmas... a lovak nincsenek olyan állapotban, hogy egyhetes esőzést kibírijanak... különösen, ha a zab is hiányzik... A csapatok, akiknek Németországba kell visszajutniuk, valószínűleg gyalog fognak visszamenni... Borzalmas dolog, hogy töméntelen halott borítja az utakat... Valóságos méreg a levegő és minden, amit inni lehet Magyarországon.” A hadseregben sok a beteg, és már útban Erdély felé felbomlóban a rend és fegyelem.⁸

Tűlzás nélkül állítható, hogy 1687 kora őszen a császári hadsereg számára létkérdés, hogy Erdély egészséges vidékén téli szállást kapjon, megpihenjen és megerősödjék. Ugyancsak Villarsnak már Bécsben, 1687. szeptember 14-én kelt

⁵Acsády I. 1898. 468–469. – Szekfű Gy. 1935. 203–205. – Fraknói V. 1922. – Baranyai B. 1934. – R. Várkonyi Á. 1989.

⁶Tassy Ferenc szolnoki harmincados jelentése. Szolnok, 1686. aug. 7. 7 óra. RII Fasc. 1686. VIII. No. 183.

⁷Nagy L. 1987.

⁸Villars ezredes levelei. 1687. aug. 27. – szept. 14. és Lotharingiai Károly herceg hadinaplójából. 1687. szept. 7. In: Bécstől Belgrádig, 364–370., 126.

jelentéséből derül ki, hogy az „Udvar igen izgatott, és joggal, hogy mit fognak tenni az erdélyiek, mert a hadseregnek nincs ereje, hogy karddal szerezzen szálást magának”. Erdély az 1686. június 26-i szerződés értelmében hallgatólagosan a Szent Liga oldalán állt, de Várad és Temesvár még török. A Hadi Tanács a tervezett balkáni hadjárat miatt is egyértelmű katonai helyzetet kívánt Erdélyben teremteni. Téves hiedelem azonban, hogy a balázsfalvi szerződés (1687. október 22.) eredetileg egyoldalúan csak Habsburg-érdekeket szolgált volna. Lotharingiai Károly herceg lehetőséget kapott, hogy hadserege megpihenjen, jóllakjon, megerősödjék, a Habsburg-kormányzat pedig, hogy felkészüljön a következő évi balkáni hadjáratra. Apafi és kormányzó köre viszont csak azzal a kikötéssel engedte be, nem minden aggodalom nélkül és a még mindig 40 ezer főnyi haderő fölényét is felmérve Erdélybe Károly herceg haderejét, hogy újabb szerződéssel erősítette meg az 1686. évi titkos megállapodást. Eszerint az Erdélyi Fejedelemség részese a Szent Liga vállalkozásának, anyagiakkal segíti a hadsereget, de úgy, hogy a jövőre nézve Lipót császár szavatolja a Fejedelemségnek mint a Szent Korona tagjának állami szuverenitását. Az önálló államiság kritériumai: fejedelmválasztás, toleráns valláspolitikai, az országhatárok fenntartása, önálló gazdaságpolitika stb. S mivel az erdélyiek hallgatólagos ígéretet kaptak arra is, hogy a következő évi hadműveleteket Várad visszafoglalásával kezdik, védelmet reméltek a törökök várható beütéseivel és követeléseiivel szemben.⁹

A nagyszabású hadigyőzelmek mögött nyilvánvaló a Habsburg-kormányzat fenyegető válsága. A vezérkar meghasonlott. Miksa Emánuel nyíltan szakított a fővezérrel a nagyharsányi győzelem után, és Badeni Lajos búcsúszó nélkül hagyta ott Károly herceget. A kormányzati szervek belső ellentéteit tovább növelte, hogy most kerül be az államtanácsba Kaunitz gróf, a dinasztikus, katonai érdekeket képviselő udvari párt megerősödik, a Hadi Tanács elnökét, Badeni Hermannnt viszont le akarják váltani. Az udvart megosztó érdekellentéteket a súlyos gazdasági nehézségek és új politikai fejlemények növelték meg: a pápai segélyek kimerülőben voltak, 10 millió fölé szökött az államadósság, a hadsereg ellátása megoldhatatlannak tűnt, Velencével és Lengyelországgal megromlott a viszony és a diplomáciai előrejelzések szerint Franciaország támadása várható. A Balkánon viszont gazdaságilag értékes területeket nyerhetnek, s békére kényszeríthetik a Portát, mielőtt megnyílna a nyugati front. A dinasztikus érdek pedig különösen megkövetelte, hogy Lipót császár, mint a magyar korona örökletes birtoklója, zárja le a háborút. A Szent Liga eredeti alapokmányától eltérően ugyanis a Habsburg-kormányzat azt szorgalmazza, hogy a szövetségesek történeti jog szerint osztozzanak a visszafoglalt területeken.

A háború folytatása azonban a magyarországi viszonyok miatt egyre kétségesebbnek látszott. Követek, csapattisztek, megfigyelők, haditudósítók, vármegyei tisztek és kamarai tiszviselők egybehangzó tájékoztatásai szerint a török háború alatt egy másik háború tüze gyuladzik a visszafoglalt Magyarországon. Tanul-

⁹Az 1686. június 28-i megállapodás: PRO SP 103/18 fol 440–441.

mányunknak nem az a feladata, hogy ezt az országos válságot összetevőiben megvilágítsa vagy elemezze. Csak néhány vonással jellemezhetjük.

A hadszíntér és hátország terheit egyszerre viselő lakosság megpróbáltatásairól annyi korábbi vizsgálat után még a legutóbbi években is újabb és újabb fejezetek tárultak fel a kutatók előtt.¹⁰ Nyilvánvaló, hogy a hadsereg ellátását a katonai terror módszereivel (Debrecen 1686, 1687) csak ideig-óráig lehet biztosítani. A halálra kínzott polgárok, összevert jobbágyok, a megpofozott vármegyei tisztek és vasra vert alispánok a legjobb akarattal sem tudnak „megjavulni”, jobb belátásra jutni, vagyis előteremteni azt, ami nincs. S amikor a lakosság foggal-körömmel őrzi tartalékait, korántsem önző és ellenséges szándék vezeti. Sőt a hadsereg jövő esztendei létének alapjait is védi. Ebben a háborúban mindenki igyekszik önmaga, családja túlélését biztosítani, hiszen a rég óhajtott béke idejére készülnek. A katonai erőszak tehát csak elmélyítette, meg nem oldhatta a válságot. A valóban katasztrofális gazdasági nehézségeken Caraffa eperjesi különbíró-sága 1687. tavaszi hónapjaiban a perbe fogott és kivégzett gazdag protestáns polgárok és nemesek javait elkobozva sem sokat segített. A megfélemlítés szándéka pedig visszajára fordult. A teátrálisan megrendezett nyilvános kínzások és kivégzések – amint azt Foucault nagy visszhangot keltett tanulmánya kimutatta – a középkorban rituális módszerek voltak a hatalom mindenhatóságát, a bűn méltó bünhődését bizonyítani. Az eperjesi különbíró-ság véres ítéleteinek nemzetközi visszhangja azonban arra vall, hogy ez a módszer már nem működik. Annál többet ártott a Habsburg-dinasztia nemzetközi presztízsének. Francia, holland, német és angol röpiratok „az országos érdek”, „nemzeti érdek”, „gazdasági érdek” és más korszerű eszmék jegyében vették keresztüztűz alá Caraffa akcióját, s a tévedést a Habsburg-kormányzat hamarosan belátta.¹¹

A magyarországi válság egyik jellegzetes, de eddig kevés figyelemre méltított vonása, hogy a Habsburg-kormányzat híveit is magával ragadta. A központi hatalom rendelkezéseit a hadseregtisztek semmibe veszik, a kamarai tisztviselők, komisszáriusok pedig a legjobb akarattal sem tudják érvényesíteni. Például 1687 tavaszán éppen a Habsburg-kormányzat két helyi exponense nem vállalta, hogy részt vegyen az eperjesi különbíró-ságban: Vallis ezredes és Fischer Mihály, a Szepesi Kamara nagy műveltségű adminisztrátora. Újhelyen már 1686 nyarán bécsi kereskedők és német katonák támadtak a Kamara embereire. A jelentés szerint „kassai és eperjesi bécsi árusok” botokkal és husángokkal megrohanták a Kamara tisztviselőit, majd kereskedőlegények és felfogadott német katonák segítségével árestálták őket.¹²

¹⁰Fenyvesi L. 1987. – Oborni T. 1987. – Varga J. J. 1987. – Wellmann I. 1987. In: Gazdaság és mentalitás.

¹¹Grexa Gy. 1913. – Binder Á. 1941. – Foucault, M. 1975–1990. – Vekerdí L. 1983. – Köpeczi B. 1976.

¹²Károlyi János jelentése. Újhely, 1686. aug. és Tassy Ferenc harmincados jelentése. Szolnok, 1687. ápr. 19. RII Fasc. 1686. VIII. No. 130. Fasc. 1687. IV. No. 33.

A válság akut gócait az egykori végváriak, fegyverviselők, katonák között figyelhetjük meg. A császári zászló alatt harcoló magyar ezredek, tudjuk jól, kevesebb zsoldot kaptak, mostohább ellátásban részesültek, mint a német vitézek. A legveszélyesebb vagy a hadműveletileg mellékes feladatokat bízták rájuk. Veszteségeik nagyok. Elismerésük a semminél is kevesebb. Ha Badeni Lajos az osztrák és német katonákról is azt írja, hogy „nyomorral küzdenek”, s az újoncok negyedrészenek még május végén „sincs kabátja, de még inge sem”, nincs mit csodálkozni a magyarokat sújtó mérhetetlen megpróbáltatások miatt.¹³ Kifosztják a falvakat, megtámadják a kereskedőket, a nemesi kúriákat, az élelemraktárakat, különben éhen halnak. A botrányos esetek azonban másról is tájékoztattak, szélesebb körű összefüggésekre figyelmeztetnek. Gyürky Pál jól fegyelmezett ezredének vitézei 1686 nyarán – a kamarai jelentés szerint – „mihelyt fiscális birtokra értek, mint a krími tatár, neki a falunak (és a katonaság) minden irgalmasság nélkül minden marhát elhajtott, a templomokat felverte, prédát hányt”. Kapitányuk „buzogánnyal és hegyestőrrel” próbálta megfékezni őket, és majdnem életét veszítette. A katonaság érvelése figyelemre méltó: „hagy protestálljon az ördögadta fiscusa, mert olyan nagy zsákja van az ebadtának, hogy az egész Magyarország búzájával sem telik meg.”¹⁴ Gyakori eset, hogy magyar katonák azért hagyják ott a zászlót, mert értésükre jut, falujukra császári ezredet telepítettek vagy szedik a porciót. Hazamennek tehát, hogy családjukat erdőkbe, mocsarak közé vagy idegen országba menekítsék. 1686 végén, 1687 elején Csáky István és Barkóczy ezredében megtudják, hogy a végvárrendszer „reformációja” címén körülbelül hatezer magyar vitézt elbocsátanak. Erre a hírre az a válasz, hogy az ezredben a fegyelem minden köteléke elszakad.¹⁵ Méltán állíthatjuk, hogy a császári hadsereg magyar ezredei nem csak az elmaradt fizetés és a botrányos ellátás miatt lázonganak. Féltik családjukat, a falut, az országot. A hadiélet természetes velejárója az életveszedelem. De a jövő létbizonytalansága elviselhetetlen. Mire számíthatnak – teszik fel a kérdést –, ha a háború kellős közepén szélnek eresztik őket?

Helyzetüket azonban csak Magyarország hadügyeinek rendezésével együtt lehet megoldani.

Más körülményekkel együtt főleg az 1686–1687. évi válság készítette a Habsburg-kormányzatot és a magyar főméltóság-viselőket az érdekek egyeztetésére. Kérdés, működőképesnek bizonyult-e a pozsonyi kompromisszum?

A hadisikerek szerint feltétlenül. A magyar nemesség 1687 végétől kezdve ismét magáénak vallja a háborút. Jobban, mint bármikor. Jellemző például Csáky István levélváltása Fehérvár ostromáról. 1688. május 9-én még azt írja az ostromtáborba Zichy Istvánnak, hogy a törököket „nehéz lesz fészükből kiug-

¹³ Budától Belgrádig, 391.

¹⁴ Jarik Pál Tischer Mihály kamarai adminisztrátornak. Szerednye, 1686. aug. 23. RII Fasc. 1686. VIII. No. 19.

¹⁵ Esterházy Pál nádor Kéri Ferencnek. Lakompak, 1687. január 21. OSZKK Fol. Hung. 1389. Fasc. 1. fol. 110.

rasztani”, ha „securitást és egész erőt nem látnak”. Mindazonáltal „bizon szívből akarnám csak az alatta lévő magyar vitézlő rendre nézve is, ha Isten kegyelme-
tek mostani szándékát boldogítaná”.¹⁶ Négy nap múlva pedig, amikor megérke-
zett Bécsbe a székesfehérvári török őrség kapitulációs kérelme, szükségesnek
véli megjegyezni: „Kiben mind eő Fölségének, s mind Méltóságos udvarnak
egész kedve tött s kívánom, hogy még az idén kegyelmed szorgalmas munkája
által Canisa, Szigeth is Fehér Warat kövesse.”¹⁷ Nándorfehérvár megvétele
(1688. szeptember 6.) azért országos ünnep, mert úgy vélik, a hadszíntér kívülre
helyeződik a sokat szenvedett országon, és hamarosan békét kötnek. Az általá-
nos reményt már augusztus 16-án megfogalmazzák, Barkóczy Ferenc egyik
kémje hozta a hírt a török táborból: az oszmánok „meghunván... sok nyughatat-
lanságát, gondolnák, inkább hajlandóbnak lenni az békességhez, mintsem az
hadakozáshoz”.¹⁸ A balkáni hadjárat első sikerei (Botocsin, Nis, Viddin) ugyan-
csak a közeli béke kilátásait erősítik meg. „Csakhamar a törökkel való békessé-
get várhatnak.”¹⁹ Méltán állíthatjuk, hogy 1688–1689 az uralkodó és a magyar
főrendek viszonyában a legzavartalanabb két esztendő a török háborúk folya-
mán.

REFORMKÍSÉRLETEK

Az ország új berendezkedési terveit valóban a magyarok bevonásával kezdik
kidolgozni. Legégetőbb kérdés a végvári társadalom helyzete és az ország hadü-
gye. Az új alkotmány elvileg biztosította, hogy mindkét kérdést országos keretek
között rendezzék. A pozsonyi országgyűlési törvények az uralkodót és az orszá-
got egyaránt biztosítják az önálló magyar hadseregről, noha ezt országgyűlési
törvény nem mondta ki külön, de nem is volt rá szükség. A rendek az Aranybul-
la ellenállási záradékának eltörlésével biztosították az uralkodót, hogy fegyverü-
ket nem fordítják ellene. Viszont András király dekrétuma „salvis aliis legibus et
libertatibus Hungariae” tollaltatik. Vagyis úgy törlik el ezt a régi törvényt, hogy
Magyarország egyéb törvényeit és szabadságait megtartja az uralkodó. A becik-
kelyezés minden zavaró részlete ellenére még 1699-ben is az Udvari Kamara
kétség nélkül állíthatta, hogy ha az országot megfosztják saját katonaságától, az
törvénysértés.²⁰

Vajon reális lehetőségként számolhattak azzal az 1680-as, 1690-es években,
hogy az egykori végvári katonaságot átmenthetik az új korszakba, korszerű
magyar haditestületi keretek között?

¹⁶Csáky István Zichy Istvánnak. Viennae, 1688. máj. 9. BLt Missiles.

¹⁷Csáky István Batthyány Ádámnak. Viennae, 1688. máj. 13. BLt Missiles.

¹⁸Csáky István Batthyány Ádámnak. Eperjes, 1688. aug. 16. BLt Missiles.

¹⁹Csáky István Batthyány Ádámnak. Lőcse, 1689. szept. 13. BLt Missiles.

²⁰Takáts S. 1904. 330.

Vizsgálatainknak van egy elméleti és egy gyakorlati része. Elméleti szinten megragadva a kérdést csak annyit hangsúlyozhatunk, hogy a 17. század reformterveiben fontos alapelv már, hogy a jövő megtervezhető.

Elképzelések a jövőről együtt születnek a megélt múlt folytathatóságának vagy értékei átmentésének szándékával. Történelmi tudat és jövőtudat mindig is elválaszthatatlan jelenség volt a keresztény kultúrában. Aki számára nincs jövő, annak tudatában meghalt a múlt is, és akár jól, akár rosszul éli minden napjait, értelmét veszti a jelen. E jövőtudat minősége természetesen történetileg meghatározott. Mindig is a kor időtudatának függvénye volt. A 17. századi új időtudat kialakulása hosszú folyamat. Alakította a 14. századi expanzió, a humanizmus és a reneszánsz, meghatározóan hatottak rá az új világkép kialakulásához vezető csillagászati ismeretek, a 16–17. század természettudományos forradalma, új államtudománya s a gazdasági tapasztalatok. Tehát hosszú folyamat, amíg a bibliai időt felváltja – ismert kifejezéssel élve – a „kalmárok ideje”, majd a század élménye, az idő értékének tudata. A megélt pillanat jelentősége, a holnap, a jövő szempontjából. Van szerző – pl. John Stoye –, aki egyenesen úgy látja, hogy a korábbi korszakok gyermekeitől a 17. század második felének embereit ez az új időtudat különbözteti meg: szobájuk falán már ott ketyeg az óra.²¹

Ha ilyen egyszerű lenne, akkor végváraink vitézei ugyancsak modern személyiségeknek számítának: Érsekújvár piactornyán, Kővár vára haranglábszerű alkotmányán s a munkácsi vár palotaházán a falon már óra jelzi az időt. Sok végvári vitéznek rabváltsága fejében már nem pénzt vagy csak pénzt, hanem nyakbavaló vagy asztali órát kellett vinnie a töröknek. A 17. században tehát már az új időmérés általánosan elterjedt Magyarországon is. De vajon milyen időtudattal élt az ország?

Zrínyi szerint elaludt, ébreszteni kell. Apáczai Csere János felrázó szavai telitalálatok: „te álmos hályogosszemű magyar nemzet.” De az is kétségtelen, hogy sokan tudták, jövőjük szempontjából szoros lett az idő, döntő változást élnek át. Zrínyi a *Vitéz hadnagy* „Olvasónak” szánt előszavát a következő, modern időfogalom jegyében indítja: „ha mélyebben vizsgáljuk ezt az időt, akit mindnyájan drágának ismerünk...”²² A jövőt megtervező szándékok nyitányának is beillik az 1687. január 6-án Munkács várában kelt levél idevágó mondata: „Nekünk semmi sem drágább, mint az idő, és semmi sem veszedelmesebb, mint ha csak hiábavalóan telik az idő.”²³ Csáky István pedig 1688 májusának elején, amikor azt írja Bécsből, hogy mindent tegyenek meg Székesfehérvár visszafoglalására, leszögezi: mert „egy óra jobb ezernél”.²⁴

²¹ „They have a clock in the room which tells the time far more accurately than the older time-pieces.” Stoye, J. 1969. 13.

²² Zrínyi: *Vitéz hadnagy*. ZK I. 1985. 103.

²³ „Nobis tempore nihil pretiosius, nihil e contra, si invanum effluat, periculosius...” (Helena Zrínyi) Bethune márkinak. Munkács, 1687. jan. 6. In: Gergely S. 1888. 725.

²⁴ Csáky István Batthyány Ádámnak. Viennae, 1688. máj. 13. BLt. Missiles.

Vajon a vitéz hadnagyok, az egykori végvári vitézek ugyancsak érezték, hogy – ismert kifejezéssel élve – kikökönt az idő? Sokszor elhangzott az elmúlt évek történészvitáin is, hogy a török háborúk korából ránk maradt magyar katonaeénekekben hiába keressük a győztes csatákat, a véres várívásokat, az ismert hadvezérek neveit. Mélyrehatóbb történeti elemzések azt mutatják, hogy ezek a vitézi énekek más értelemben hiteles forrásai a törököt kiűző háború korának. Például jól kifejezik, hogy a magyar katonák tudatában vannak, hogy az „idő megfordul”, vagyis az ország helyzetében gyökeres változás következik. A bujdosó énekek ugyancsak bővelkednek ennek az időtudatnak, helyzetváltozás-tudatnak szimbolikus vagy akár konkrét példáiban.

1687-ben bekövetkezett az új haditechnika kultúraromboló tragédiája. Athénban felrobbant a törökök lőporraktárának használt Parthenon. Ugyanebben az évben jelent meg Newton műve, a *Principia Mathematica Philosophiae Naturalis*, hogy a gravitáció tényének bizonyításával több mint kétszáz éven át szilárd alapjául szolgáljon majd a spekulációmentes, ellenőrizhető és matematikailag egzakt természettudományoknak. Ekkor – az 1687-es évben – a politikai tudomány teoretikusai ugyanúgy, mint a kis és a nagy országok kormányzó körei jó ideje már a jövő legfőbb zálogának az állandó hadsereget tekintik.

Vajon a magyar végvári katonaság alkalmas volt arra, hogy állandó hadsereggé alakítsák?

Közismert tény, hogy összességében a magyar végvári haderő a 17. század második felére nagyon tönkrement. Kivérzett, megfogyatkozott, erkölcsileg is szétzilált állapotban érte meg az oszmánok hatalmát visszaszorító nemzetközi háborút. Egészséges körülmények között fejlődő országokban az állandó hadsereg képzettsége, felszereltsége strukturálisan más, mint a magyar végvári katonaságé. A lépéshátrány Magyarország és a nyugati országok hadi ellátottsága között óriási. Ez történeti körülményekkel magyarázható. A bajok gyökerét Zrínyi már világosan feltárta: „A vas, ha nem használják, önmagát eszi.” „Nincs hasonlatosság a ki jobban eggyezzek egymással, mint a vitézség az órával. Bizonyára vitézségnek hasonlónak kell lenni a jó órához; mert valamint annak nyughatatlansága soha meg nem szűnik, soha forgása meg nem áll, ugy a vitéz ember szorgalmatosságának soha megszűnni nem kell, és fáradságának nem kell megállani. Viszont, considerálnunk kell, hogy az jó órát sok részből, sok sutuból, sok kerekből csinálták meg, és annak minden cikkelyének jónak kell lenni, és ha annak csak legkissebbik része is megbomlik, mind a többi is heábanvaló és haszontalan. Így szintén az a virtus, a kit mi vitézségnek nevezünk, sokféle más apró virtusokbul fel van építve, az kiknek mind jóknak in perfectione kell lenni; ha ezekben megtörik egy, az egész vitézségnek órája mind megbomlik, és egyik az másik nélkül heábanvaló. Az vitézségnek óráinak kerekerei ezek: józanság, vigyázás, szorgalmatosság, fáradság, állandóság, tudomány, bátorság, értelem, gyorsaság, experientia, és száz más, kit meg nem számlálhatunk... mind concurrálnak ennek az órának alkotmányára. De mind ezek is heábanvalók, ha egyik kiugrik helyéből vagy eltörik vagy megbomlik s megcsorbul... egy szorgalmatosság, egy vigyázás törjék ki ebből az órából, ihon az egész óra

eltörött, egy részegség, a mely az óra kerekeinek rozsdája, álljon belé, ihon nem fog forogni tovább az óra...”²⁵

Nyilvánvaló, hogy az 1680-as években a végvári katonaság reformja akkor is elodázhatatlan, ha Magyarország a nemzetközi szövetség egyenrangú tagjaként, államhatalmi szinten vesz részt a törököt kiűző háborúban. Sőt a magyar hadrendszer korszerűsítésére már korábban is több reformjavaslat készült. Esterházy Miklós, majd Zrínyi és köre, s az 1650-es éves országgyűlések foglalkoztak ismételten a magyar haderő korszerűsítésével. Mindamellet az 1663–1664. évi háború, majd Thököly hadserege, végül a Szent Liga zászlója alatt a török ellen harcoló ezredek bizonyítják, hogy a magyar haderő még ebben a tönkrement állapotában is működőképes, és jó vezetéssel megújítható.

A VITÉZLŐ REND TÚLÉLŐKÉPESSÉGE

Takáts Sándor úttörő kezdeményezései óta többen vizsgálták. Egybehangzóan megállapították, hogy a végvárakban fizetett rendes katonaság, hivatásos és alapvetően szolgálatból élő állandó katonaság volt. Ha meggondoljuk, hogy központi irányítás alatt állt, szilárd szervezet, intézmény, testület, némileg már az állandó hadsereget jellemző vonásokra ismerünk. Sebesültjeiről, az elesettek özvegyeiről, árváiról testületileg gondoskodott. Kiváltságai – mint a szabad földhasználat, birtokvásárlás, vámmentes kereskedelem – egybevágtak más országokban, a rendi társadalmi viszonyok között szervezett állandó hadseregek tagjainak a kedvezményeivel, noha a súlyos körülmények között ezek sajátos, nem-egyszer torz formákat öltöttek.

Számolnunk kell a várakban és a várak körül felhalmozódott gazdasági, kulturális értékekkel. A vár lakóházak, paloták, raktárak, műhelyek együttese. Malmok, sütőkemencék, fegyvertárak, templomok vészeltek át másfél évszázadot a várfalak mögött. A végvár vonzáskörében kézművesek sajátos csoportjai dolgoztak. A deveceri végházban például szűrszabó mester és 22 csizmadiá dolgozott, a pápai végházhoz csizmadiák, lakatgyártók, vargák, takácsok, kovácsok, szíjgyártók, nyereggyártók, csapók tartoztak. Nagyvázsonyban csizmadiák, lakatgyártók, szíjgyártók, csiszár, szűcs együttese és egy ötvös, Győrben mintegy ötvenféle iparágat űztek.

A katonai érdemeket elismerő királyi donációs levelek narrációi és címerleírásai külön kutatásokra várnak. Lipót császár donációs levele a Fülek elfoglalásánál magukat kitüntetett Fejérpataky Lászlónak és Ujlaki Mihálynak a ma még ismeretlen magyar történelem lapjainak feltárását rója mint halaszthatatlan kötelességet a jövő historikusok generációira.²⁶

A végvári társadalmat az ország szinte minden rétegéhez fűzték rokoni kapcsolatok. Megteremtették a magyar katonai nyelvet. A végvári rendszer keretei

²⁵Zrínyi: Centuriák. ZK I. 163.

²⁶Rúzsás L. 1966. – Takáts S. 1922. – Gecsényi L. 1984. – NRA Fasc. 101. No. 13 – U et C 23/13. – Iványi E. 1971. 158–165. – Wellmann I. 1987. 66.

között alakult ki a tömegétkeztetés első üzemszerű formája. Sajátos kultúrát, szokásrendet fejlesztettek ki. Képalkotó világuk, életformájuk, az országgyűléséig eljutó érdekvédelmi mozgalmuk nagyrészt még feltárássra várnak. A katonai hivatás már apáról fiúra öröklődik. Vagyis Mohács másfél évszázada megteremtette az adott körülményeknek megfelelő hivatásos katonaságát az országnak, életképes magvát a kora újkori állandó hadseregnek. A végvári társadalom szer-
ves része a korabeli Magyarország társadalmi struktúrájának. A Habsburg-kor-
mányzat ugyan a saját állandó hadseregének kiépítésére fordítva minden erejét,
sorsára hagyta, elsorvadásra ítélte. Az 1670-es években pedig megtizedelték a
redukciók és az elbocsátások.²⁷

A magyar haderő átmentése, a korszerű követelményeknek megfelelő
reformja, az 1680-as, 1690-es évtizedekben a legsürgetőbb országos ügy. A leg-
sürgetőbb, de a legnehezebb is.

Másfél évszázad alatt összekuszálódott viszonyokat kell elrendezni, jó fél
évszázad mulasztásának következményeit áthidalni, és a gazdasági követelmé-
nyek kialakításával párhuzamosan megtalálni a Habsburg-dinasztia érdekszfé-
rájában is a járható utat.

Az első kísérlet teljes kudarcba fulladt. Thököly próbálta meg, több ízben is.
Mintegy 20 ezer főnyi hadseregével akart átállni a Szent Liga oldalára. Tárgya-
lásain egyik legfőbb feltétele volt, hogy hadseregét együtt tartva, mint magyar
milíciát, tisztjei parancsnoksága alatt őrizhesse meg.

Az 1684–1686. évi bécsi reformtervekről keveset tudunk. A végvári rendszer
felsőbb tisztikarából jó néhányan átkerültek a császári hadsereg kötelékébe.
Néhány magyar ezredet is a császári hadrendszer keretei között szerveztek meg.
Thököly átállt ezredeit ugyancsak a császári hadtest kötelékébe kapcsolták.
Valószínű, hogy a birodalmi hadsereg magyarországi embervesztéseit magyar
hadinéppel egészítették ki. De a magyar katonaság helyzetét ezzel nem oldották
meg. Az ország önálló véderejének léte és nemléte körül állandósult bizonyta-
lanság súlyos következményekkel járt.

A nádor 1687 elején készített egy javaslatot a magyar hadsereg reformjáról.
Ez került volna a pozsonyi országgyűlés elé, de, amint Iványi Emma tisztázta,
ott csak megemlégtették, ám nem tárgyalták a nádori hadügyi tervezetet. A kor
államtudományi felfogását és politikai gyakorlatát ismerve nem is tárgyalhattak
róla érdemben.

BERENDEZKEDÉSI TERVEK

A rendek éppen úgy tudták, mint a bécsi kormányférfiak, hogy a militariát
nem lehet megoldani a gazdaság, a politika, a közigazgatás kérdéseitől elválaszt-
va. A mechanikus világképnek megfelelően a kor felfogása szerint az országok,
államok úgy működnek, mint az óraművek vagy a vízhajtásos szerkezetek. Az
ökonómia, a militia, a politika és a művelődés területét is magában foglaló

²⁷Benda K. 1983. – Tóth I. Gy. 1983. – Sugár I. 1983. – Timár Gy. 1989. – Tóth I. Gy. 1991. –
Czigány I. 1991. – Koroknay Á. 1974.

ekléziasztika között okozati összefüggés van. Fogaskerékszerűen kell illeszkedniük egymáshoz. A kor politikusai, osztrákok és magyarok egyaránt, az elit tagjai, művelt emberek Machiavelli, Grotius, Bodin, sőt Pufendorf és a kameralisták műveivel vagy az ő elveiket tartalmazó más művekkel felfegyverkezve vágtak neki, hogy megtervezzék, megszerkesszék a visszafoglalt Magyarország jövőjét. Így helyeződött át a magyar haderő ügye az országgyűlésről a bizottságok asztalára, és körülbelül 50 tervezet készült. A magyar történeti irodalomban eddig ennek csak elenyésző hányada ismeretes. Ezek – a nádori bizottság 1687–1688. évi tervezetétől kezdve Fra Angelo Gabriele de Nizza tervezetétig – egytől egyig már országos vagy birodalmi összefüggésben a gazdasággal, a politikával és más kormányzati területekkel együtt rendezik a magyar hadügyet.

Érdekek sokaságát kellett egyeztetniük. Elegendő felütnünk például a vármegyék előterjesztéseit. Több javaslatuk foglalkozik az államgazdaság működőképességével. Közülük nem egy bekerült Kollonich tervezetébe. S később a szakirodalom mint Kollonich modern követelményét értékelte.

Nem sokkal a nagyharsányi győzelem után az Udvari Kamara egy alacsony beosztású tisztviselője a Duna menti helységek – gyakorlatilag Visegrád, Jászberény, Mohács, Tolna, Dárda körzetébe tartozó helységek – jövedelmeit írta össze és megbízatását túllépve javaslatot tett. Kifejtette, hogy a Duna menti egykori török őrhelyeket németekkel kell betelepíteni. Mégpedig minél gyorsabban, mert várható, hogy ezt a területet mielőbb a győri és a komáromi magyar katonák fogják elfoglalni maguknak.²⁸

Komoly nehézségeket okozott a földesúri és a kamarai érdekek egyeztetése a hadsereg érdekeivel birodalmi szinten is. Az 1687. évi országgyűlés 160 osztrák arisztokratának, főtisztnek, hadikomisszáriusnak adott indigenátust. Ezek az új arisztokraták általában a visszafoglalt területeken kaptak földbirtokot elmaradt fizetésük fejében. S mivel tudták, hogy a birtok munkaerő nélkül holt érték, igyekeztek az egykori fegyverviselőket jobbágyságra letelepíteni.

Még az alapelvekben és az országos érdekek szintjén a legszükségesebben eltérő tervezeteknek is vannak közös gondolataik. Sok az átfedés, az azonos vonás közöttük. Így például az ipar és a kereskedelem fejlesztését a magyar projektumok és Kollonich *Einrichtungswerk*je egyaránt fontosnak tekinti. Leginkább Angelo Gabriele tervezete elfogult a magyarországiak rovására. Szerinte nemcsak a magyar nemesség, hanem a városok is megbízhatatlanok. De a hadsereg tagjainak ő is ugyanolyan szigorúan tiltana minden polgári foglalkozást, mint a magyar nádor. Esterházy harmadik, 1688. szeptemberi tervezete is kiköti: a katonaság ne műveljen földet, ne kereskedjen, csak szigorúan fizetésből éljen. Kollonich tervezetének a *Militaria* című fejezetét nagyrészt még Montecuccoli és az 1672. évi Gubernium instrukciója alapján dolgozta ki, s őt is főleg a katonaság ellátása, a kamarai birtokok s az adózók védelme foglalkoztatta. A tervezetet megtárgyaló bizottság vótuma szerint elismerik a magyar katona harci értékét.

²⁸U et C 23/13.

Esterházy több javaslatot is készített. Az 1688 áprilisára kidolgozott magyar *Einrichtungswerk* után 1688 őszén Esterházy a király felszólítására újabb projektumot nyújtott be. Majd 1690-ben ismét készített egy drámai hangvételű *Opiniót*.²⁹ Valamennyi tervezetében hangsúlyozza a nádor, hogy a magyar haderő mielőbbi megszervezésével más országos bajokon is segítenének. A mintegy 10–14–18 ezer főnyi katonaságot az adóból véli eltarthatónak úgy, hogy a nemesek és a főrendek is adózzanak. Számol az állandó hadsereg hármas feladatkörével: határvédelem, belső rendfenntartás és harctéri csapatszolgálat. Javasolja, hogy a végvári vonalat a végvári katonasággal együtt az ország déli részére helyezték át. Figyelmét nem kerüli el a hadsereg etnikai összetétele sem. Magyarok, németek, horvátok megfelelő arányban szolgáljanak, de mindegyik a maga nemzetének megfelelő tisztikar és főtisztikar parancsnoksága alatt.

Angelo Gabriele egyáltalán nem számol a Habsburg–magyar kompromisszummal.³⁰ Az Aranybulla záradékát eltörölő törvényt ő sajátos egyszerűséggel értelmezi: a magyarok ezzel lemondtak arról, hogy országuknak fegyveres ereje legyen. Projektuma egyes részleteiben vagy egészében valószínűleg 1701 előtt keletkezett. Amikor ugyanis ezt írta, még nem született döntés a határőrvidék megszervezéséről. A híres tüzér és pirotechnikus, Buda ostromának híres Tüzes Gábora legalaposabban a *Militaria* fejezetet dolgozta ki projektumában. A másfél évszázad óta fegyverben élő Magyarországot ő szinte pórére vetköztetné: minden fegyvert össze kell gyűjteni, a városok lőpor- és fegyverraktárait ki kell üríteni. A nemesek viselhetnek ugyan kardot, de pisztolyt nem, és fegyverviselési jogukat évente megújítandó engedélyhez kötné. Jellemző például, hogy megállapítja, a magyarok ereje mindig is a könnyűlovasságban van, következésképpen alakítsanak az országban állomásozó állandó császári hadsereg kötelékében német könnyűlovasságot úgy, hogy szedjenek össze a vármegyékből és vásároljanak meg 8–10 ezer lovat, és arra ültessék fel az örökös tartományokban kiállított katonákat. Angelo Gabriele javasolja, hogy a központi kormányzat német hivatalnokai körében elharapózott korrupciónak kegyetlen szigorral vessenek véget. A kameralisták általában pénzügyi véttségbe esnek – írja –, és ha ilyen előfordul, életükkel feleljenek. A birodalom érdekében használná ki a nemzeti adottságokat. Magyarországra cseh és német katonákat hozna. A magyar vidékekről toborzott hadakat kivinné az osztrák örökös tartományokba. Nyomatékkal megköveteli, hogy az ezredek és főleg a parancsnokokat állandóan cserélgessék, nehogy túlonúl összebarátkozzanak vagy érdekeik összefonódjanak a helybéliekével. Tervezetében a magyaroknak nincs kegyelem vagy grácia. De még ő is megtartaná a magyar hadsereg, vagy ahogy ő írja, a „national militia”, „a nemzeti katonaság” valami látszatát. A Magyar Korona hadseregének székhelyét Budán vagy – érdekes módon – Egerben jelölné meg. A nádor nem lehet

²⁹Iványi E. 1971. 158–165. – Wellmann I. 1987. 66. – Benczédi L. 1987. – Kalmár J. 1989. 109–110.

³⁰Olasz nyelvű tervezete: Tüzes Gábor emlékirata Magyarország kormányzásáról. TT 1900. 219–263. Jászay Gabriella fordításában idézzük.

többé „a magyar nemzeti hadsereg kapitánya”. Meg kell szüntetni a generális és partikuláris inszurrekciókat, vagy bárminemű katonaállítást a „nemzet négy rendje részéről”. De „hogya ne feszítsék a húrt végsőkéig a magyar nemzetnél”, megengedi, hogy az ország körzeteiben 300–300 lovassal magyar tábori kapitányságokat szervezzenek „két beosztott kapitánnyal”, akiknek ugyanaz a függőségük lesz, mint az idegen katonaságnak. S a „magyarok, ha alkalmazkodnak”, elő is léphetnek az idegen katonaságba. Magyarország legelőkelőbb családjai elnyerhetik a főkapitányságot is, „ha hosszú szolgálattal már bebizonyították hűségüket, és életmódjukkal, szolgálatukkal, hadviselésükkel a németekhez akarnak alkalmazkodni”.³¹

A politikai gyakorlat azonban ezeket a tervezeteket jóformán alig vette figyelembe. Legyen vagy ne legyen magyar haderő, ez a Hadi Tanács, az Udvari Tanács és a Titkos Tanács vitáin dőlt el. Ez a vita éveken át húzódott. Az álláspontok megoszlottak, módosultak, újra és újra kiéleződtek. De a 90-es években mindvégig napirenden van a magyar katonaság, a nemzeti keretekben megszervezendő magyar hadsereg kérdése. A Habsburg-kormánykörökön belül utasítják vissza újra és újra a dinasztikus katonai párt szélsőségeinek merev javaslatát: Magyarország hadi berendezésében egyedül „a török és a rebellis magyarok” veszélyével kell számolniuk, a Habsburg-birodalom jövője érdekében egyedül a török féken tartása és a magyarok leigázása kell hogy vezesse a militaria alapelveit kidolgozó politikusokat. Ezzel szemben az Udvari Kamara körül tömörülő politikusok álláspontjában ugyancsak a Habsburg-birodalom érdeke a rendszerezőelv, de olyan reálpolitikai megfontolások miatt, mint az anyagi viszonyok, a katonai hatóképesség, a köznyugalom, Magyarország alkotmánya és törvényei mégis a magyarok saját haderejének megszervezése mellett szólnak.³²

Miért döntöttek mégis ellenkezőleg? 1687 óta sokat változott a világ a Habsburg-birodalomban és Magyarországon is. A balkáni hadjárat rengeteg pénzt vitt el és – miként ismeretes – összeomlott. Belgrádot a törökök visszafoglalták, s az oszmán ellentámadás következtében Magyarországra menekült több mint 30 ezer rác. Megnyílt a nyugati harctér, s a császári hadsereg mintegy 60 ezer főnyi haderejét kötötte le. A török háború lényegében állóháborúvá változott. Magyarországra már a két fronton harcoló birodalom terhei nehezedtek. Ugyanakkor a visszafoglalt területeken és egyes régiókban szembetűnően gyors gazdasági konszolidáció figyelhető meg. Néhány ágazat jól jövedelmezett. Néhány réteg gyarapodott. A kompromisszum és a hadi konjunktúra nyertesei között magyarok és császáriak egyaránt megtalálhatók: haditisztek, udvari arisztokraták, főurak, vállalkozók. Nagy vagyonok jönnek létre, de ugyanakkor az alsóbb rétegek helyzete nem javul, sőt inkább erősen romlik. Mindazonáltal a magyar parasztság nem roppan össze.³³

³¹ I. m.

³² Takáts S. 1904. 327–333. – Koroknay Á. 1974.

³³ Kosáry D. 1965. – R. Várkonyi Á. 1987.

A volt végváriak közül az 1690-es években már sokan szorultak vissza a jobbagyi vagy a társadalmon kívüli létbe. A magyar katonát azonban nem nélkülözhetette a súlyos emberveszteség gondjaival küzdő császári hadvezetés. A várórségek létszámában a magyarok aránya becslések szerint az 1690-es években némileg növekedett, és új magyar ezredek is felállítottak. Az egykori végváriak ezrei, tiszték százai szereztek a török háborúban új hadi tapasztalatokat, hírt, nevet és – miként Bottyán János ezredes példája bizonyítja – korszerű tudást. S hogy a magyar ezredek milyen értékrend hordozói lehetnek, arra ezúttal ne a harckészség vagy a török háborúban a magyar könnyűlovasság nélkülözhetetlenségének sokat emlegetett példáit ismételjük, hanem az évtized sokasodó kárbecslő jegyzőkönyveiben alig előforduló vallomások közül idézzünk. 1698: Kollonich Ádám magyar lovasezrede Szatmár vármegyében telelt, a kártételek összeírására kiküldött bizottság jegyzőkönyvében olvasható: több helység – Dob, Óvár, Ujfalu, Tyukod, Porcsalma, Sály – lakói ugyanazt vallják:

„a quartélyozó katonák semmi kárt nem tettek”;

„a nálunk quartélyozó káplár ellen nincsen semmi panaszkodásunk”;

„az Isten hordozza békével a nálok lévő Öry Pál Lajtnant Uramat, mert jó Urunk volt a mi oly excessusok volt complanálta.”³⁴

S vajon mennyiben volt működőképes a pozsonyi kompromisszum? A 90-es években a hadseregellátás irányításában jelentős részt kapnak a magyar főurak. A vármegyék rengeteget tesznek, hogy biztosítsák a hadsereg ellátását, és közben védjék a jobbagyot is.

1697 az újabb válság esztendeje. Kirobban az egykori végváriak, szőlőtermelő mezővárosok és kereskedő jobbagyok felkelése a Hegyalján. Bár nem könnyen, és van, aki jobb belátása, érzelmei ellenére, de összességében a nemesek még tartják magukat a pozsonyi kompromisszumhoz: a koronás király ellen nem emelnek fegyvert.

Mégis a következő év, 1698 már a pozsonyi kompromisszum felbomlásának esztendeje. A Habsburg-kormányzatban megszületnek a magyar hadügy, a magyar végvári katonaság sorsát hosszú távon eldöntő intézkedések. A határőrvidéket a rácokra bízzák, a rác fegyveresek 16–18 hold földet, kereskedelmi és más kiváltságokat kapnak megélhetésükre. A várak magyar vitézeit elbocsátják, a megmaradásra kijelölt erősségekben csak német őrségek lehetnek. A birodalom állandó hadseregét 20 német gyalog- és 16 ugyancsak német lovasezredben határozzák meg. A magyar ezredek felosztatják. Mindegyik egyforma elbánásban részesül: az örökös király koronázásának fényét emelő Pálffy-ezred éppen úgy, mint a hegyaljai felkelés leverésével érdemeket szerzett Deák Pál-ezred, vagy az akkor már európai hírnű, imént idézett Kollonich Ádám-ezred. A felosztatott lovasezredek közül három, egyenként 600 fős ezredet rendelnek szervezni. A döntés a császári hadsereg vezető főtisztjeinek személyes érdekeit szolgálta,

³⁴ Szatmár vm lt. 1699. APP No. 469.

Schlick, Starhemberg, Nehem, Löffelholz és más generálisok latifundiumokkal felérő birtokokat, javadalmakat kaptak.

A Habsburg-kormányzat józanabb politikusai viszont még a döntés után is tiltakoztak. Az Udvari Kamara 1699. november 15-i felterjesztésében kifejtette, a Habsburg-birodalom érdekeit is jobban szolgálja, ha magyar nemzeti miliciát állít fel. A tapasztalatok azt bizonyították – írják az osztrák urak –, hogy a magyar katona harcképességét nem emeli, ha német ezredekbe osztják, az csak a tiszteket gazdagítja, és apasztja a kincstárt. A nemzeti katonaság nem lesz rosszabb, ha eredeti szervezetében hagyják. A magyar könnyűlovasságot nemzeti szelleme, harcmódora és gyorsasága tette európai hírűvé. Ha a magyarokat kizárják Magyarország védelméből, az nemcsak veszélyes, hanem fölforgatja az alkotmányt és a törvényeket is.

Történelmi távlatból szemlélve az az igazán tragikus, hogy ezek az érvek évszázadokon át ismétlődnek majd. Mindjárt 1698 őszén például a főrendek azért tagadják meg a felemelt adót és azt, hogy annak egy részét a nemesség fizesse, mert Magyarországot megfosztották saját haderejétől, a magyar katonanépet sértő megkülönböztetéssel kiutasították az országvédelem szolgálatából. De a lényeg soha nem változik.

„A magyarság ezzel – állapította meg Szekfü Gyula – abba a helyzetbe jutott, hogy saját államterületén fészkeltek be magukat védett kiváltságos helyzetbe oly ellenségei, kiket századokon át bármikor fel lehetett ellene hajszozni. A magyar állami autarkiának mélyebb süllyedését el sem képzelhetjük, hasonlóval nyugati és Közép-Európa egyetlen népének sem kellett számolnia történetében.”³⁵

Mivel pedig a történettudományban sokszor egy jó kérdés felér egy monográfiával, tegyük hozzá Szekfü értékeléséhez: vajon a Monarchia óraműszerkezetébe nem most épült-e be az egyik rossz, hibás rúgó.

1698–1699 végletes hadügyi döntései a jövő viharvetései lettek. A Dunatáj népeit véghetetlen szenvedésekbe sodró viharokéi.

³⁵Szekfü Gy. 1935. 263.

MAGYAR POLITIKA ÉS A NEMZETKÖZI HATALMI EGYENSÚLY

Szinonimái kimeríthetetlenek: az újkori Európa „bölcsoje”, „keresztlevele”, „mérnöke”, „tanítómestere”, „kibontakoztatója”. A vesztfáliai béke vetette meg az európai hatalmi viszonyok átrendezésének alapjait. Hosszú folyamatot indított el, elveket jelölt ki, feladatokat adott, több alternatívát is kínált. Próbálkozások, egyeztetések, tárgyalások, háborúk és békekötések követik majd egymást, hogy az 1710-es évek végére elkészüljön az újkori európai államrendszer térképe, Közép-Európáéval együtt. Hosszú távú érvényességgel.

Hogyan vett részt a magyar politika e meghatározó európai változásokban?

A tradicionális felfogások szerint a magyar politika kimerült a fegyveres harcokban, a rendi kiváltságok védelmében, horizontja beszűkült, számára Európa a Habsburg-birodalommal volt azonos. Ezzel szemben kitűnő tanulmányok már régen jelzik az újabb kutatások eredményeivel együtt, hogy Magyarország története *szakadatlan jelenlét* Európában.

A vesztfáliai béke megalkotóit az a szándék vezette, hogy kialakítsák a hosszabb távon teherbíró európai államrendszert. Követelményei Magyarország jövőjét is mélyen érintették.¹

Mikor és milyen körülmények között szorítják vissza az oszmán hatalmat Európából? Milyen alternatívák nyílnak a török birodalom erőteréből kiszabaduló országok előtt? Közép-Európa országai, önrendelkezést igénylő történelmi államai hogyan helyezkednek el az európai államrendszerben? Miként érvényesül a térségben a hatalmi erőegyensúly, a grotiusi értelemben vett „emberi jogok” elve? Mennyiben látja nemzetközi összefüggésben önmaga jövőjét a magyar politika?

EGYSÉG A MEGOSZTOTSÁGBAN

Mohács évszázada példátlan feladatot rótt a magyarságra: meg kellett őriznie államiságát, három részre szétért állapotában, az állandósult háború körülményei között. A megőrzés túlélés, a túlélés folytathatóság, vagyis fejlődőképeség. Nem kisebb követelmény, mint hogy Magyarország maradjon szerves egy-

¹ A vesztfáliai béke könyvtárnyi irodalmából: Braubach, M. 1948. – Hövel, E. 1948. – Dickmann F. 1959. – Ruppert, K. 1979. – Duchardt, H. 1991. – Langer, H. 1991. – Bély, L. 1992. 152–172. – Szekfü Gy. 1935. IV. 544. – Szakály F. 1990. 196–197.

ségben a változó, az oszmán kihívásra a megújulások sorozatával felelni képes Európával. Nincs itt rá terünk, hogy akár csak vázlatosan utalhassunk történelmünk e mindmáig nagyon kevésbé ismert fejezetére. A 16–17. századi Magyarország e páratlan teljesítményének mibenvalóságát, az erdélyi vagy a királyságbeli európaiság szintjeit, politikai, gazdasági, mentalitásbeli vagy kulturális beágyazódottságát, az információk áramlását és a kölcsönös kapcsolatok működését csakis a történelem jelenségeit egységben látva írhatjuk le, és tárgyyszerű elemzésekkel minősíthetjük. Mi sem bizonyítja azonban jobban, hogy Magyarország – akár az alkalmazkodások formáit, akár a megújulások áramlatait vizsgáljuk – megőrizte szerves egységét Európával, minthogy politikusai azonnal felismerték a vesztfáliai békemű hosszú távú követelményeiben rejlő lehetőségeket.² Mivel pedig a hatalmi egyensúly kialakításának nemzetközi igénye egybeesett az országegység megteremtését kívánó magyarság érdekeivel, a Királyság és Erdély politikusai képesek voltak kezdeményezően fellépni érdekében.

A vesztfáliai békemű legebevezetőbb pontja Közép-Európa. A Bourbon-Habsburg erőviszonyok kiegyenlítésére szánt Rajnai Liga még csak a döntés szintjén létezik. Még teljesen bizonytalan, hogy az erőre kapott német fejedelemségek, főleg a szászok, bajorok, brandenburgiak hogyan és mennyiben élhetnek lehetőségeikkel. Csehország abszolút vesztes maradt, Lengyelország fenyegetettségben él, a keleti térség, Horvátországtól Ukrajnáig válságos, társadalmi-politikai feszültségek, kirobbanó felkelések tűzfészkeivel. Közép-Európa helyzetének egyik legfőbb tényezője a török. Az oszmán világ sokrétűen beépült a nemzetközi diplomáciába, számottevő az európai, főleg angol és holland kereskedelemben, a francia politikában is. Az újabb vizsgálatok nagy figyelmet szentelnek annak a ténynek, hogy a vesztfáliai tárgyalásokra a török hatalmat nem hívták meg, viszont mint kiismerhetetlen és kiszámíthatatlan erő mégis jelen volt a vesztfáliai béke Európájában.

A béketárgyalások ideje alatt támadták meg az oszmánok Velencét, és a jövő azokat igazolta, akik a heves tengeri csaták és Kréta erődjé, Kandia ostroma első eseményeiből elhúzódnó véres háborúra következtettek.³ Sőt, nem egyedül a magyar politikusok vélik úgy, hogy elérkezett az ideje a törököt visszaszorító nemzetközi vállalkozásnak, mert az európai hatalmi egyensúly hiú reménység mindaddig, amíg a kontinens az oszmánok fenyegetettségében él. Viszont a Habsburgok változatlanul nyugaton, a spanyol birodalomban vélik hatalmuk súlypontját megteremteni, s keleten békét akarnak bármi áron. Ezzel szemben Magyarországnak létkérdés, hogy mielőbb megszabaduljon az oszmán hatalomtól. Magyarországra így a nagy vállalkozás kezdeményezését róttá a történelem. Ezt az elvárást Zrínyi, az *Obsidio Sigetianát* éppen a vesztfáliai béke éveiben írva

²A Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség helyzete a vesztfáliai békerendszerben még nincs feldolgozva. A linzi béke okirattára (Szilágyi S. 1885) anyagához képest újonnan feltárt erdélyi vonatkozású források: Sindelár, B. 1968. – Vázlatos utalások: Hajnal I. 1936. 318–319. – R. Várkonyi Á. 1980. – Bély L. 1992. 183 kkl.

³Eickhoff, E. 1973. 40–58.

mint követelményt fogalmazta meg: „Mindenfelől ránk néz az nagy kereszténység.”⁴

A magyar politikusok tehát 1648-tól kezdve sorozatosan megpróbálják mozgósítani a szűkebb és tágabb régió országait a török ellen, s így a legégetőbb nemzetközi kérdésbe szólnak bele tevőlegesen.

Az első kísérletek sorra zátonyra futottak. A Habsburg-kormányzatban a spanyol irányzat érvényesül, a hagyományosan bevált török politikát folytatják és 1649-ben megerősítik a Portával a békének nevezett fegyverszünetet. A magyar politikának viszont új módszereket kell kialakítania. Határ menti harcokkal már nem robbanthatnak ki nemzetközi konfliktust az oszmán és a keresztény világ között, miként a 16. század végén. Konstantinápoly azóta megtanulta az európai diplomáciát, a keresztény országok pedig még kevésbé tudják közös vállalkozásra összefogva kezelni eltérő érdekeiket. Az eredélyiek és a királyságbeliek egyaránt tisztában voltak vele, hogy egyetlen ország vagy birodalom ereje kevés a török ellen. Miként a letűnt évszázadban keletkezett nemzetközi tervezetek írói ugyancsak elképzelhetetlennek tartották, hogy eredményes nemzetközi összefogás jöhetne létre a veszélyeztetett országok, mindeneke-lőtt pedig a Habsburg-birodalom, az ausztriai császár s a személyében képviselt magyar király tekintélye nélkül. Miként lehet azonban a gyakorlatban egyeztetni a különböző érdekeket? Sem a régebbi, sem az újabb tervezetekben erre nincs, nem is lehet recept.

1655-ben a különböző magyar politikai irányzatok képviselői, megegyezve III. Ferdinánd császár dinasztikus érdekeit szorgalmazó pártjával, kompromisszummal próbálkoztak. A nevezetes pozsonyi országgyűlésen azzal a feltétellel választják meg Lipót főherceget magyar királynak, hogy vállalja az országegyesítés nemzetközi és hadi követelményeit. A megállapodás túltónál általános. Az öreg császár súlyos beteg, halálát a kormányzati viszonyok átrendezése követi, a Titkos Tanács elnöki székébe a spanyol párt szélsőséges elkötelezettje, az itáliai kereskedelemben is erősen érdekelt és a török háborút szenvedélyesen ellenző Porcia herceg kerül.⁵

A nemzetközi törökellenes szövetségre Erdély mindent kockáztató kezdeményezése és a német-római császárválasztás nyitott új lehetőséget.

II. Rákóczi György, apja politikáját követve, óvatosan építette tovább a török elleni tervek diplomáciai kapcsolatait. Báthory István óta a lengyel-magyar perszonálunió állandóan számításba vett lehetőség az erdélyi politikában. 1657-ben a svéd szövetség még olyan tapasztalt öreg diplomata szemében is, mint Kemény János, kedvező lehetőségnek látszott, hogy a fejedelem elnyerje a lengyel koronát. A hadjárat összeomlott, a fejedelem viszont szembefordult a Porta büntető csapataival, és kirobbant az erdélyi-török háború. Rákóczi döntése csakis a nemzetközi összefüggésekben érthető. Folyik a császárválasztás előkészítése, Lipót esélyei nem túl jók. A fejedelem tudja, a voksok ára: Lipót nyújt-

⁴ Szigeti veszedelem, V/24.

⁵ Probszt-Ohstorff, G. 1971. – R. Várkonyi Á. 1985. 1052–1060., 1814.

son segítséget Erdélynek. A királyságbeli politikusok támogatásra találnak a császárválasztással egyidejűleg megalakuló Rajnai Szövetségben. 1658-ban tehát már megindult a szervezkedés, de a diplomácia lassú, a császári kormányzat nem nyújt segítséget. 1660 nyarán II. Rákóczi György belehal a szászfenesi csataterén kapott sebeibe, majd Váradot ostrom alá fogja Ali pasa. Mit tegyen a Habsburg-kormányzat ebben a kiélezett helyzetben?

A magyar politikusok és a török háborút ellenző udvari párt tagjai egyaránt az összeurópai helyzetre hivatkozva érveltek. Vitájukról a grazi tanácskozás a mai riportok elevenségével tájékoztat.⁶

1660 nyarának végén Lipót császár, útban Trieszt felé, azért állt meg Grazban, hogy meghallgassa a magyar egyházi és világi főméltóságokat. A magyarok azt akarják, hogy a császár sürgősen küldjön haderőt az ostromlott Várad felmentésére. Véleményük szerint Várad megsegítését nemcsak Erdély vagy a Királyság, hanem egész Közép-Európa biztonsága követeli. Várad a térség egyik legfontosabb erődtítménye, egyaránt védi Lengyelországot, Sziléziát és az ausztriai tartományokat a török és tatár betörések ellen. Ha Várad elesik, az oszmánok előtt nincs többé akadály, hogy a Királyságra és az örökös tartományokra zúdítsák Ázsia legvadabb harcosait. „Az oszmán kolosszus – adnak szemléletes képet – egyik lábával Lengyelországba lépve, a másikat könnyűszerrel áteszi Sziléziába, Csehországba és a többi örökös tartományokba...” Történeti példákkal érvelnek, mint általában ezekben az években minden helyzetelemző írásukban. A törököt legyőzve visszaállítható lenne V. Károly birodalma. Félnék a jövőtől. „Mind Rudolf, mind Miksa, mind pedig Ferdinánd, akik egész hatalmukat mérlegbe vetve a hosszú és nehéz háborúban, mint őrtállók a kereszténység oltalmára oly erélyesen védve Erdélyt, hogy pasa ott magát huzamosabb időn keresztül meg nem fészkelhette, és most veszítenők el az oly sok drága vér kiontásával megvédett Erdélyt, melynek romjai alól a sok jajszó, gyász és keserűség bosszúért kiáltana fel a magas egekbe, ha végromlását közönyösen néznénk.”

A Titkos Tanács ellenérve súlyos: a császár nem szegheti meg a békét, ha háborúba bonyolódna az oszmánokkal, Franciaország és Svédország azonnal megtámadná a birodalom nyugati és északi határait. Különben is, az örökös tartományok szegények, a kincstár üres. A Habsburg-birodalom csak akkor viselhet háborút a hatalmas oszmán világ ellen, ha „a keresztény fejedelmek, különösen pedig a spanyol király, a pápa, a francia király és a német fejedelmek segítséget adnak”. Vagyis ugyanúgy tisztában van vele Porcia herceg is, mint a magyar politikusok, hogy az erdélyi–török háborúból könnyen döntő küzdelem bontakozhat ki, ha a Habsburg-kormányzat beavatkozik.

A magyar válasz józan és reális. Elismerik, az aggodalmak jogosak, de a valóságos helyzetet ők másként látják. A békét a császár nem szegheti meg, mert azt a török már felbontotta, kiáltványai szerint az egész maradék Magyarország

⁶Der Ungarischen Herrn Consiliariorum So zu Grätz versamlet, Meinungen, wegen geschehenen Angriffs auff Wardeyn. OSZKK App. H. 855.

meghódítására tör, amint írja, „a bölcsőbeli gyermeknek sem fog többé megkegyelmezni”. Valószínűtlen, hogy a franciák vagy a svédek megtámadnák az oszmánokkal hadba szálló császárt, különben is az ilyen támadást a spanyol király azonnal megghiúsítaná. Azzal messzemenően egyetértenek, hogy a török ellen csak több ország összefogásával lehetséges eredményesen harcolni. Senki sem képzei, hogy a Habsburg-császár egymaga szembeszállhatna az oszmán világgal. De a keresztény országok már készülnek, hogy összefogjanak. Nekik biztos ígéreteik vannak: a választófejedelmek „mindenre készek”, a „bajorok, szászok, brandenburgiak, a pápa és más keresztény hercegségek mind tekintélyes segítséggel segítik legyőzni a közös ellenséget”. Hangsúlyozzák, hogy a török háború ügyét nemcsak a birodalmi tanács tette magáévá, hanem a francia király is. Ezért is lehetetlen, hogy „a nemes szívű francia király a török előnyére őfelségét akarná károsítani, sőt mint mondják, Mazarini bíbornok a keresztény hatalmakat felszólítván, azon fáradozik, hogy a török ellen őket közös háborúra egyesítse”. A Habsburg-uralkodó véleményét képviselő Porcia és a magyar álláspontot leghatározottabban megfogalmazó Zrínyi az erdélyi-török háborút homlokegyenest másként ítélik meg. Az udvar spanyol pártja merőben elszigetelt, helyi konfliktusnak tekinti, így is kezeli, és álláspontja a Porta részéről is megértésre talál. Ezzel szemben a magyar politika az egész térség biztonságát is veszélyeztetve látja, ha Várad elesik. Az európai prognózis és a nemzetközi közvélemény hasonló. „Várad a török kezébe esett, ami annyit tesz, hogy a barbároknak megnyílt az út Magyarországot, Morvát, Sziléziát és Lengyelországot megrohanni” – jelentette az oszmánok újabb foglalását a pármai követ.⁷

A nemzetközi törökellenes összefogás szervezése 1660 után tovább folyt, a maga nehézkes, félig törvényes módszereivel. Apafi Mihály erdélyi fejedelem – egyetértve a magyar nádorral – kapcsolatot teremt a portai angol rezidenssel, Lionne francia külügyminiszterrel, Turenne marsallal, beszervezi a román vajdákat, és felveszi a kapcsolatot a lengyelekkel. A mozgékony török diplomácia elébe vágott a szervezkedésnek, ugyanúgy, mint a múltban is, kezdeményezett. Köprülü Ahmed nagyvezér hadjáratot indított, 1663 őszén elfoglalta Érsekújvárat, és janicsárbetörésekkel holtra ijesztette Morvaország lakosságát. A magyar rendeknek pedig hódolást ajánlott, a Pozsonyba összehívandó országgyűlésen Apafit akarta királlyá választatni. Az erdélyi és a királyságbeli politika azonban, összefogva a Rajnai Ligával és a többi német fejedelemséggel, megghiúsította ezt a tervet, és a megvalósulás küszöbére vitte a török elleni nemzetközi szövetség ügyét.⁸

„A birodalmi erőknak gróf Zrínyi mellé kell állniok, őt kell támogatniok, mert az együttműködésből jó és hasznos eredmény születhet” – írta 1663 őszén János Fülöp mainzi érsek, a Rajnai Liga elnöke a török ellen Magyarországra

⁷ Idézi: Deák F. 1882. 32.

⁸ Wesselényi Ferenc fogalmazványa Rottal Jánosnak. 1663. jan. 23. AFW Fasc. 8. – Konceptusok. Wesselényi Ferenc levele Rottal Jánosnak. (Német) Lipcse, 1663. febr. 13. RL No. 466. – Wesselényi fogalmazványa a 13 vármegyének. (1663) AFW Fasc. 7. fol. 102.

küldött csapatai parancsnokának.⁹ A nemzetközi erőkkal a török ellen indítandó támadó háború kérdéseit minden bizonnyal magyar előterjesztés vagy magyar tájékoztatás alapján 1663 október végén tárgyalták Regensburgban. Ide hozza meg Zrínyi Péter személyesen a téli hadjárat sikerének hírért. Az eszéki híd felégetését Európa ünnepli, Zrínyi Miklós „Magyarország Marsa”, „Európa csillaga”! János Fülöp hivatalos levélben tudatja Wesselényi Ferenc nádorral, hogy a keresztény hatalmak összefogtak a török legyőzésére. A Habsburg-kormányzat sem állhatott ellen a török fegyveres kihívásának, még kevésbé a nemzetközi szervezkedés követelményének. A Rajnai Szövetség elnöke, mindvégig tartva a kapcsolatot a magyarokkal, úgy tervezi, hogy megnyeri a pápát, Svédországot és a Szentszék segítségével Oroszországot is, mert a krími tatárokat csakis a cár kötheti le. A támogatás és az elismerés, amit Zrínyi 1664 tavaszán a francia királytól, a spanyol udvartól és a pápától kapott, semmi kétséget nem hagyhatott afelől, hogy a háborút európai ügynek tekintik. Európa lépéskészsége a magyar politika sikere is, a Rajnai Szövetség diplomáciája mellett. A súlyos nehézségek és belső ellentétek nem akadályozhatták meg, hogy 1664 nyarán császári, fejedelemségbeli, magyar, horvát és francia csapatok harcoljanak együtt. A szentgotthárdi győzelmet az európai közvélemény úgy ünnepli, mint az oszmánokat a Balkánra leszorító háború nyitányát.¹⁰ A lepantói győzelemnek annak idején azért nem lett folytatása, mert csak tengeri győzelem volt, az oszmán hatalom gyökerei – Braudel megállapítását idézve – mélyen a kontinensbe nyúlnak. A tizenöt éves háború viszont csupán a szárazföldre szorítkozott. Most azonban Velence a tengeren, a szövetségese a szárazföldön nyitottak frontot.

A szentgotthárdi győzelem után tíz nappal, a szövetségese tudta nélkül, úgy, hogy a Hadi Tanács sem kapott tájékoztatást, Porcia herceg megkötötte a vasvári békét. A nyilvánvalóan a Habsburg-udvar érdekei miatt berekesztett vállalkozás nem múlt el nyomtalanul. Húsz év múlva hasonló rendszerben zajlik majd le a század nagy eseménye. A főpróba a magyarországi és az európai érdekközösséget felismerő magyar politika legsajátosabb eredménye volt, súlyos áldozatok árán.

A KÖZÉP-EURÓPAI KONFÖDERÁCIÓ TERVE

A vasvári békét a magyar társadalom minden rétege felháborodással fogadta. A vármegyék törvénytelennek tekintették, és beadványokkal ostromolták a nádort, tiltakozták az országról az ország megkérdése nélkül hozott „gyalázatos, veszedelmes” döntés ellen. Ez a magyar politikai közvélemény egybevágott a francia, a velencei és bizonyos német fejedelemségbeli véleményekkel is. Zrínyi és köre reálisan számolt a megváltozott viszonyokkal, és a helyzetnek megfelelő új, hosszú távú politika kialakításába kezdett. Ennek a politikának egyik

⁹János Fülöp gr. Hohenlohének. Regensburg, 1663. dec. 29. MEA Rtga. Fasc. 219.

¹⁰Forrásokkal és irodalommal: R. Várkonyi Á. 1975. – Azóta újabb részletek és összefüggések: Perjés G. 1989. – Bene S. 1992.

részlete a szomszédos országokkal tervezett konföderáció. Témánk összefüggésében: a közép-európai országok együttélésének alternatívája, az európai hatalmi egyensúly megvalósításának egyik változata.

A tervezet széles körű nemzetközi és hazai előzményekre épült. Bármelyik országbeli író vagy politikus vázolta is fel az oszmánok elleni összefogás forgatókönyvét, az mindig számolt a közép-európai országok szoros együttműködésével, s a legmerészebb elképzelés, Sully Európa-parlament terve is ugyanúgy bevette az ügyekről közösen döntő országok közé Erdélyt, mint Lengyelországot vagy a Habsburg-birodalom különböző országait. Mindebben a Mátyás király politikájában és a Habsburg centralizációs törekvésekben kifejezésre jutott felismerések összegeződtek: csak több ország ereje képes eredményesen szembeszállni az oszmán világbirodalommal.

Korábban Közép-Európa különböző országai már többször próbálkoztak rendi föderációkkal. 1606-ban a magyar, az ausztriai, a cseh és a morva rendek kötöttek szövetséget, két év múlva pedig Pozsonyban, a csehek kivételével újra megegyeztek. Cseh kezdeményezésre viszont 1619-ben Alsó- és Felső-Ausztria, továbbá Morvaország és Szilézia készült konföderálni úgy, hogy Svájc mintájára kantonális szövetséget alkossanak.¹¹

Zrínyiék terve azonban minőségében más volt. A nemzetközi szövetségtervezetek a törökök elleni háborúra készültek összefogni a különböző országokat. A rendi testületek a Habsburg-politika ellen fegyveres felkelésre szervezkedtek. Olyan időben, a 17. század elején, amikor a Habsburg-birodalmat is megrendítő válságok, az elhúzódó török háborúval együtt végsőkéig kimerítették a térség országainak lakosságát. A vaskvári béke után viszont a magyar politikusok nem a török vagy a Habsburg-birodalom ellen, hanem az ország jövőjéért és térségük biztonságáért, jobb működőképességéért terveznek konföderációt.

Az *Oktatás jó elmélkedésre Magyar Országának romlott alapottya segedelméről* című programirat¹² az új helyzetet a vaskvári békében kifejezésre jutott, Habsburg-török összefogásban, vagy talán helyesebben megállapodásban, konvencióban jelöli meg: „ők ketten csaknem már egyek”. Fegyveres vállalkozásra a magyarok nem gondolhatnak. A királyi Magyarország szegény, népessége megfogyatkozott, terepviszonyai rosszak, területe keskeny és hosszú sáv, önmagában védhetetlen, hiányzik a korszerű haderő, fegyver és felszerelés. „A magyar nemzet dolgainak előbbrevitelén” gondolkozva, „más nemzeteknek példáját forgatván” szinte valamennyi európai országon végigtekint az író, és mérlegeli viszonyát Magyarországgal. Így jut a gondolatra, hogy „jó volna az szomszéd országokkal való Liga, úgy mint Morvával, s Cseh Országgal, s ezekhez hasonlókkal”. Mivel szomszédok, „legalkalmasabb lenne velek egyetérteni és valami bizonyost concludálni, kik által a magyarok s ők is az Magyar Nemzet által remélhetnek maga romlott, s elnyomorodott állapottyukból való felszabadulást és előmenetelt.” Valamennyi „régii nemzet” egykor gazdag ország volt, most viszont a „des-

¹¹Benda K. 1975.

¹²Elmélkedés. EKK Kaprinay-gyűjtemény A. T.: XXXIII. fol.: 83–94., 115–140.

poticum Imperiumot és véghetetlen inséget meghunván, abból való szabadulástukat éjjel nappal óhajtják”. A szomszéd országok két kézzel kapnának a konföderáción, mert régen várják már az ilyen „alkalmatosságot”, de sok nehézséggel és akadállyal kell szembenézniük.

A számvetés *önkritikus*. Kölcsönös előítéletek választják el őket egymástól, s emiatt nehéz „állandó szeretetet és egyenlő értelmet” remélni közöttük. „Mind ezen szomszéd országok magyaroktól, s mind magyarok azoktól sokféle és sokszori injúriákat szenvedtenek, el annyira, hogy noha most mind ezek a nemzetek egy monarcha alatt vannak, mindazonáltal gyakorta egymás szemére hányván az meglőtt alkalmatlanságokat”, s azok most is emlékezetben vannak. „Mihely képest az alattomb[an] való idegenségek, és egymás ellen való gonosz szándékok tittkon ugyan most is fenn vannak.”¹³

Ez a konföderációs terv már a „szomszéd országokról” és nem a rendi testületekről beszél. A rendi intézmények közül az országgyűlés a kölcsönös megértés fórumának tekinti. Mennyiben lenne működőképes? Korábban, az 1650-es években és az 1660-as évek elején előfordult, hogy a horvát országgyűléseken alternatív döntéseket hoztak a királysági országgyűléssel való együttműködés érdekében. Később pedig, a Rákóczi-szabadságharc idején a magyar és az erdélyi konföderáció közös gyűlést tartott Huszton. Messzebbre mutat, hogy terveik szerint *kereskedelmi szerződés* szolgálná a szomszéd országok kölcsönös érdekeit.

A korabeli magyar politikában a *kereskedelem* nem szűken értelmezett rendi kiváltság, hanem országos ügy, az állami szuverenitás feltétele. A Habsburg-hadsereg főtisztjei, az udvari arisztokraták és hitelezők monopóliumai ellen azért tiltakoznak, mert az értékeket kiviszik az országból, azok nem térülnek meg az ország hasznára, a „haza fiai” elvesztik jövedelmi forrásaikat. Dokumentumok tömege bizonyítja, hogy a nádorok, az országbírák vagy a Magyar Kamara elnökei az európai jelenlét legtermészetesebb velejárójának az országos érdek szerint működő kereskedelmi szabadságot tekintik. Vállalkozó főurak, köznemesek, városi polgárok és cívisek közös érdekei szólnak meg a szomszéd országokkal szabad kereskedelmet szorgalmazó követelésekben. Az 1650-es években a Magyar Kamara is pártolja a vármegyék és az országos főméltóságok körében megfogalmazott kívánságokat, hogy kössön a király az országlakosok kereskedelmét biztosító szerződéseket Lengyelországgal, Erdéllyel, Moldvával, Havasalfölddel. Általános véleményről írt 1660-ban a velencei követ: a magyarok félnek, hogy elvágják őket a világkereskedelemtől, s az katasztrofális lenne számukra. A konföderációs keretek között megkötendő kereskedelmi szerződés tehát már évek óta meglévő merkantil igényeket fogalmazott meg.

Végül a Zrínyi körében kikristályosodott konföderációs tervhez még egy különösen figyelemreméltó új elem kapcsolódik. A vassvári békét követő hónapokban mind a velencei, mind pedig a francia politika rendkívül aktívan érdeklődik a magyar politikusok terveiről. Francia részről a Habsburgok, Velence részről a törökök ellen indítandó fegyveres vállalkozás tapogatózásai, óvatos

¹³ Elmélkedés, fol: 83., 130., 131., 132.

ajánlatai figyelhetőek meg. Az *Elmélkedés* a francia és más „kincses békességet megszokott nemzetek” kapcsolatait annyiban tekinti távlatosnak, hogy a béketárgyalásokon tudnák biztosítani az ország érdekeit.¹⁴

Zrínyi váratlan halála, más körülményekkel együtt, megzavarta, kapkodóvá tette a magyar politika nemzetközi tájékozódását. A konföderációs tervek azonban tovább élnek. Emiatt történt, hogy a magyar országbíró, Nádasdy Ferenc, a horvát bán, Zrínyi Péter, a dalmát Frangepán Ferenc fejével együtt Tattenbach Erasmus stájer főúré is a porba hullott. Később pedig a szomszéd országokkal megkötendő konföderáció, mint a karsztvidék bűvópatakjai, újra és újra felbukkan majd a magyar politikában.

Egysíkú megállapítás lenne, ha ezeket a konföderációs terveket és próbálkozásokat egyszerűen az uralkodó és a rendek, az abszolutista állam és a kiváltságaihoz ragaszkodó nemesség ellentéteiből vezetnénk le. Az ország önállóságához ragaszkodók keresik a jobb megoldást a Habsburg-birodalom integrációs központosítása ellenében. Meg akarják őrizni államiságukat az országos intézményeket megsemmisítéssel fenyegető másik állam katonai abszolutizmusával szemben. Felismerték, hogy a térség kis államai önmagukban nem állhatnak meg. Szükségük van az egységbe szerveződés nagyobb kereteire. A konföderáció ennek egyik változata lenne. Az önrendelkezésre, az etnikai, történeti, nemzeti sajátosságok megőrzésére, kölcsönös tolerálására ajánlott egyfajta megoldást. Nem több, de nem is kevesebb, mint válasz a vesztfáliai béke nyitott, de máris súlyos kérdéseire. Egyik elképzelhető vagy igényelt formáció a térség politikai berendezkedésére. Egyfajta lehetőség, hogy a különböző országok eltérő érdekeit kölcsönös megértés és együttműködés jegyében kezeljék.

„EURÓPA VÉDŐBÁSTYÁJA”

Erdélyország Európának abban a szegletében fekszik, amelynek épsége szorosán összefügg a többi Európa biztonságával – pusztulása pedig romlást hoz a környező nemzetekre is – állapította meg Bethlen János kancellár 1663-ban. Történeti áttekintését Apafi fejedelem megbízásából nemzetközi tájékoztatásra írta, s 1664-ben Amszterdamban is kiadták. Gondolatát a következő években sokféle változatban, sokszor újrafogalmazták. Végző érvként a korszak végén majd így: Erdély önállóságának elvesztése veszélyt jelent „Európa szabadságára”.¹⁵

Volt-e valós fedezete az újkori Európában meghatározott hivatást betöltő Erdély-képzetnek?

Évszázados feledékenységek és brutalitások terheit viselő századunk végéről tekintve vissza illúzióknak tűnik. Viszont a kor nemzetközi összefüggéseit és vezéreszméit vizsgálva természetes lecsapódása a fejedelmi politikának. Diplomáciai tapasztalatok és elméleti megfontolások kristályosították ki.

¹⁴Bogišić, V. 1888. – Kosáry D. 1946. – Wagner, G. 1965. – *Elmélkedés*, fol: 136–139.

¹⁵Bethlen 1663. Ad Lectorem. 10. – Rákóczi F. 1713. 389.

Apafi Mihály fejedelemnek azt a leckét adta fel a történelem, hogy építse újjá, amit a vasvári török–Habsburg konvenció akarva-akaratlanul is lerontott. A nemzetközi békeszerződéssel elismert államról feje fölött két nagyhatalom döntött, területét megcsonkították, határerődeitől megfosztották. Nyilvánvaló lett, hogy a vesztfáliai békerendezés Közép-Európa keleti térségein gyenge és bizonytalan.

„Külső országok példája szerint” – ez Apafi politikájának sokszor hangoztatott vezérgondolata. Nehéz körülmények között nagyralátóbb elvet aligha tűzhettek volna ki. Erdély népességét, gazdaságát, értékeit az 1657–1664. évi háborúk megtizedelték. Negyedszázad alatt viszont Apafi és kormányzó köre gazdasági konszolidációt teremt, az erdélyi kultúra virágzik és nemzetközi szintű értékeket hoz létre. Ugyanakkor a fejedelemséget új nemzetközi szerződések kapcsolták be Európa diplomáciai vérkeringésébe. Jellemző például a nyitott politikára, hogy a görög kereskedő-társaságok, az angol Levant Company exponensei és a holland oroszlanos tallér erdélyi forgalma egyaránt hozzájárult az államgazdasághoz. Nagy az ország vonzereje; mindenkit befogad, és külföldön tanuló diákjai hazamennek. Üldözött lengyel unitáriusok, nyomorgó moldvai és havasalföldi román jobbágyok, morvaországi anabaptisták, református és evangélikus lelkészek a Királyságból a politikai üldözöttekkel együtt kapnak menedéket és találnak megélhetést Erdélyben. Törvény biztosította a különböző vallások szabad gyakorlását, magyarok, szászok és különleges fejedelmi támogatással a románok anyanyelvi iskolázását, a külföldi tanulmányutak szabadságát. Az erdélyi tolerancia különleges fejlődési lehetőséget hordoz magában: egyházak keretei között az anyanyelvi műveltség és az etnikai kulturális hagyományok kibontakozását, a nemzetek együttélését úgy, hogy megőrzik nemzeti sajátosságaikat.

Nemzetközi kapcsolatait a már a szakágazatokra tagozódó fejedelmi tanács segítségével Apafi a hosszú távú politika jegyében alakította ki, azzal a céllal, hogy megőrizze és átmentse Erdély államiségét az európai hatalmi átrendeződés korszakában. Visszaállította Lengyelországgal a II. Rákóczi György hadjárata miatt megrendült jó viszonyát, állandó összeköttetést épített ki Béccsel, a Királyság főméltóságaival és a német fejedelemségekkel. Egyetemi ösztöndíjak, egyházi kapcsolatok, szellemi érintkezések elevenítették fel a régi összeköttetéseket Svédországgal, Angliával és Hollandiával, vagy építettek ki újabb utakat. Óvatosság és mozgékonyosság jellemezte ezt a politikát. Többször leszögezték, nem a fegyver erejével, hanem „okossággal” lehet Erdély érdekeit megvédelmezni. A törökkel nem húztak ujjat, de a fejedelmi külpolitikát következetes nyugati orientáció jellemezte. Közben Apafi jó viszonyt tartott a román vajdákkal is.¹⁶

1675–1678-ban megkötik az erdélyi–francia–lengyel szerződést. Anyagi segítség fejében a francia politika, átnyúlva a Habsburgok birodalmán, Lengyelországban is kiépítve bázisát, Közép-Európa keleti térségein csak diverzióra szá-

¹⁶ Apafi fejedelem reális megismerését a sok elmarasztaló, szélsőséges és lekicsinylő vélemény ellenében Tavasz Sándor kezdeményezte, majd Trócsányi Zsolt helyezte új megvilágításba: 1972. Vö.: R. Várkonyi Á. 1984.

mít. Jellemző az erdélyi politikára, hogy a fegyveres harc kockázatát a határán éveken át eltartott és fizetett „bujdosók” seregére bízta, a vállalkozást pedig nem nagyon jelentős számú francia és lengyel segédc csapatok közreműködésével a fiatal Thököly Imre nemzetközi visszhangot keltő bravúrral hajtja végre. A francia–Habsburg háború keretei között a Királyság testi-lelki szabadságáért indított támadás jelentős diplomáciai sikert hozott, Erdélyt befoglalják a nymwegeri békébe. XIV. Lajos és Lipót császár egyetértése a garanciát vállaló országok állásfoglalásával együtt mintegy kifejezi, hogy Európa nyugalmának egyik feltétele az erdélyi állam léte és biztonsága. A hatalmi fölényért folyó küzdelem a két nagyhatalom között Európa középső térségének keleti végeire is kiterjedt. Bizonyítja ezt a nyilvánvaló együttmozgást, hogy 1681-ben a soproni országgyűlésen újra rendezik a Magyar Királyság és a Habsburg-dinasztia viszonyát, visszaállítják a Wesselényi-szervezkedés ürügyén eltörölt alkotmányt, a magyar végvári katonaság szervezetét, biztosítják bizonyos keretek között a protestánsok szabad vallásgyakorlását, s mindezt a nemzetközi politika élénk figyelemmel kíséri. Röpiratok és hírlevelek jóvoltából a magyarkérdés beépül az európai közvéleménybe.¹⁷

Thököly erős francia orientációja ellenére a Habsburg-udvar beleegyezésével kapja szállásterületül Felső-Magyarországot, és veszi feleségül I. Rákóczi Ferenc özvegyét, Zrínyi Ilonát. Érdekes, hogy a Habsburg-kormányzat spanyol pártja, többek között a Hadi Tanács elnöke, Badeni Hermann, Theodor Strattmann udvari kancellár, Abele, az Udvari Kamara elnöke és Sinelli bécsi püspök Thököly úgynevezett tiszai hercegségének tervével is foglalkoztak. A történelmi pillanat a nemzetközi erőviszonyok adott körülményei között egyfajta stabilizáció lehetőségét hordta magában.

VÁLTOZATOK AZ ORSZÁGEGYESÍTÉSRE

Zrínyi Miklós 1664 tavaszán azt írta röpiratában, hogy ha akkor nem szorítják vissza az oszmán hatalmat Európából, rövid idő múltán Bécs alatt jelennek majd meg a török fegyverek.¹⁸ Realitását ennek az akkor képtelennek tűnő prognózisnak 1683 véresen igazolta. Kara Musztafa bécsi ostroma és következményei, a Szent Liga megalakulásával és páratlan hadisikereivel együtt merőben új helyzetet teremtett a térségben. Már ekkor megfigyelhető a később mintegy évszázados fejleményekkel igazolt tény, hogy Közép-Európa keleti térségein viharos gyorsasággal változnak a hatalmi viszonyok.

Az erdélyi politika szélesen kiépített nemzetközi kapcsolatrendszere elég jól működött az új viszonyok között is. Erdély a német fejedelemségekéhez hasonló státusban a Szent Liga tagja lett. Török várak és vazallus államok vették közre,

¹⁷ Hudits I. 1927. 269–277., 286–297. – Trócsányi Zs. 1972. 162–167. – EOE XVI. 123–124. – XIV. Lajos Apafinak. 1679. jun. 8. AGY 3. dob. – EOE XVI. 659. – Hudits I. 1927. 344–350. – Benda K. 1982. 498. – Rákóczi F. 1713. 373. – A béke szövegének egykorú magyar fordítását Kulcsár Árpád tárta fel: AGY-T 4. dob. 37–44. fol.

¹⁸ Szelestey Nagy L. 1980. 193–194. – Bene S. 1992.

ebben a helyzetben viszont az 1686 nyarán megkötött szerződés egyelőre titkos volt.¹⁹ Vállalt kötelezettségeit azonban a Fejedelemség teljesítette, amennyiben pénzzel, élelemmel és téli szállással segítette a nemzetközi Liga harcoló csapatait. Majd újabb konvenciók, s az erdélyi politika új erős angol és holland orientációja elegendő biztosítéknak látszott, hogy a Fejedelemségnek sikerüljön átmentenie az 1686. évi szerződésben is szavatolt szuverenitását. Olyan formában, ahogyan azt Bocskai, Pázmány, Bethlen Gábor, Zrínyi és mások többször megfogalmazták: a Fejedelemség egységét a Királysággal, miként Horvátországot is, a Szent Korona testesíti meg, de különben az ország megőrzi állami önrendelkezését, és konföderáció biztosítja a gyakorlati együttműködést.

Mégsem így történt. A Szent Liga a keresztény Európa minden anyagi és erkölcsi erejét összefogva vívta ki első, döntő győzelmeit. Buda ostromára a keresztény Európa minden nemzete elküldte fiait. 1686. szeptember 2-át, a magyar királyok székvárosának visszavételét Európa soha nem látott egységben heteken át, euforikusan ünnepelte. A diadalittas Európa azonban a megváltozó hatalmi viszonyok józan reggelére virradt. Történelmi jog és fegyverjog elvein vitázva az elfoglalt és elfoglalandó területek hovatartozása felett a nagyléptékű háború irdatlan anyagi nehézségei megbontották a szövetségesek belső egységét és a nemzetközi erőviszonyok szembeűnő átrendezését indították el.

Mindez alaposan megváltoztatta a királyságbeli és erdélyi magyar politika esélyeit. Apafinak ugyan sikerült az elmúlt évtizedekben újrafogalmaznia Erdély önálló államiségét, bizonyítania gazdasági életképességét, megteremtenie a diplomácia, a nemzetközi érdekeltség és a kultúra szféráiban európai jelenlétét. Közvetlen szomszédaival azonban Apafi nem tudta kiépíteni a közös érdekek érvényesítésének a háború súlyos viszonyai között teherbíró kapcsolatait. Ez még az összehasonlíthatatlanul előnyösebb helyzetből politizáló Sobieski János királynak sem sikerült. Thököly önállósuló politikája és végleges francia, majd kényszerű török orientációja sem kedvezett a nemzetközi elszigetelődés ellen küzdő fejedelmi szándékoknak.

„Mink magyarok lennénk azok, kik az török alól felszabadítanánk az hazát” – fogalmazta meg Thököly abban a *Memoriáléban*, amelyben a bécsi udvar egyetértését kérte, hogy a Lipót császár gyámságára bízott Rákóczi árvák anyját feleségül vehesse.²⁰ Ugyanakkor a Porta támogatását is kihasználta, hogy az ellenőrzése alá került területet felső-magyarországi fejedelemségnek nyilváníthassa. Bécs felmentése után pedig mindent elkövetett, hogy mintegy 20 ezer főnyi haderejével a Szent Liga tagjaként a keresztény sereg kötelékében harcolhasson. Állandó kapcsolatot tartott Sobieski János lengyel királlyal, követei felkeresték Lotharingiai Károly herceget, a Magyarországon harcoló szövetséges csapatok főparancsnokát, és segítségért fordult a pápához is. Több mint egy évtizede Európa egyik legismertebb személyisége volt. Üstökösként ábrázol-

¹⁹PRO SP. 103/18. fol. 440–441. – AGY 4. dob.

²⁰A szöveget Zrínyi Ilona *Memoriáléjából* idézzük: Munkács, 1681. nov. 4. Thlt 14. cs. VIII/3. fol. 35–35/v.

ták, Orániai Vilmost hasonlították vele össze, és egy ismeretlen angol mester 1683-ban közzétett könyvillusztrációjában a visszafoglaló háború jelentős személyiségei között Cromwell arcvonásaival ruházta fel. Lotharingiai Károly pedig állítólag kijelentette: „bár szemben állt a császárral, kedves uram érdekeivel, bevalom, hogy ő századunk legnagyobb embere.”²¹ Az viszont bizonyos, hogy pártolta Thököly átállási szándékát, mert, mint mondta, hadserege kiváló és nélkülözhetetlen. A Habsburg-kormányzat azonban nem ismerte el szuverén személynek Thökölyt, aki viszont hiába ragaszkodott az intézményes megállapodáshoz, erre az adott nemzetközi jogi viszonyok sem biztosítottak lehetőséget. A váradi pasa mégis azért fogatta el és küldte vasma verve Temesvárra, hogy az esetleges megegyezésnek élébe vágjon, s bár tévedését a Porta hamar belátta, a hibás lépés messze ható következményekkel járt Thököly nemzetközi megítélésében és erdélyi politikájában is.²²

Miután felső-magyarországi fejedelemsége összeomlott, a császáriak ostroma alá vett Munkács vára szolgált diplomáciai hídfőállásul, hogy Európát tájékoztassa, és Lengyelországgal, főleg pedig Franciaországgal tarthassa kapcsolatait.

Eközben a nádor, Esterházy Pál vezetésével a magyar főméltóságok kompromisszumot kötve az udvarral, annak fejében, hogy a magyar államiság érdekeit érvényesítve maguk rendezik be a visszafoglalt országot, elfogadták a Habsburg-dinasztia örökös jogát a magyar trónra. Az ország alkotmányát megváltoztató 1687. évi országgyűlés a nemzetközi közvéleményben heves visszhangot keltett, és az akkor már küszöbön álló Bourbon–Habsburg fegyveres összecsapást vezette be az éles hangú pamfletháború. A rendkívül sokrétű császári propaganda Thökölyt törökbérencnek, a francia királyt az oszmánok titkos felbujtójának és univerzális monarchiára törő zsarnoknak nevezte. Magyarországon viszont, mivel az alkotmány megváltoztatását előkészítő megállapodás feltételeit a Habsburg-kormányzatban fölénybe került háborús párt nem tartotta be, a magyar államiság felszámolásának, az ország bekebelezésének nyilvánvaló veszélye miatt heves társadalmi és politikai mozgalom bontakozott ki. A politikai elit számolt az új feltételekkel, és először a megegyezéses érdekérvényesítés útját kereste. Csakhogy amíg az országgyűlés előtt a magyar főméltóságok elérhették, hogy a császár beszüntette az eperjesi törvényszék nyilvánvalóan törvénytelen működését, és nyilvánosan elégettette Flämitzer hadbírónak *Der in böhmische Hosen ausgekleidete ungarische Libertiner...* című, előítéletekkel áthatott durva röpiratát, később már semminemű kormányzati fórum nem állt rendelkezésükre. Ugyanakkor az elhúzódó háború, a hadszíntérré és felvonulási területté vált ország példátlan terhei, az ellátatlan hadseregek brutalitása, a katonai erővel végrehajtott vagyonkiszajátítások, a realitásokkal nem számoló adóprés, az erőszakos ellenreformáció s a magyar haderő felszámolása a kereskedelem

²¹ Le Noble, E. 1690. Vö.: Köpeczi B. 1979. 180. – Károlyi Á.–Wellmann I. 1936.

²² Köpeczi B. 1979. – Csáky M. 1981. – Újabban Csapodi Z.: A Thököly-felkelés visszhangja a Német-római Birodalom területén. Szakdolgozat. ELTE BTK.

kincstári kisajátításával együtt, a magyarországi társadalom minden rétegéből heves ellenállást váltott ki. Mindez jó ürügyül szolgált, hogy a nemzetközi röpi-ratháborúban a császári propaganda Magyarországra a „kereszténység ellensége” bélyegét üsse, Lipót személyiségét pedig a „kereszténység megvédője” képzetel ruházza fel. Európa piacterein a közvélemény-formálás legmodernebb eszköze, a képűtség a császárt a középkori magyar állam jelképeivel és az antikvitás hősi szimbolikájával együtt barokk pompában, a kereszténység képzetét hordozó ősi jegyekkel jelenítette meg. A magyarokat viszont a török pasák előtt hasalva vagy a pogányok szolgáinak ábrázolták. A magyar hatalmi elitet mélyen sértette ez a nyilvánvalóan igazságtalan nemzetközi megítélés, de nagyon kevés eszközzel rendelkezett, hogy hathatósan küzdhessen ellene.

Az angol, a holland és a német protestánsok, akikkel az erdélyi értelmiség állandó összeköttetést tartott, felkarolták ugyan hitsorsosaik ügyét, de politikai szinten csak a francia propaganda tudta közvetíteni a magyar politika álláspontját. Az anyag rendkívül gazdag, és újabban sokat foglalkoztak vele. Jó néhány, karteziánus szellemmel áthatott szerző az önrendelkezés, a vallásszabadság, a népek jogai, a természetjog és más eszmék jegyében hangsúlyozza a magyar politikusok felfogását az országegyesítés és az állami szuverenitás összetartozó viszonyáról. Az is kétségtelen, hogy a hivatalos propaganda már az európai hatalmi fölényért harcba készülő XIV. Lajos dinasztikus érdekei szolgálatában is előszeretettel dramatizálja a királyságbeli és erdélyi állapotokat. Vitathatatlan azonban, hogy a nemzetközi politika a vesztfáliai békében felvázolt európai államrendszer keretei között mozog, s Magyarországot egységben látja Közép- és Nyugat-Európa más országaival. Jellemző például, ahogy az európai koordinátára vetítve elemzik a magyarországi változásokat: „Magyarország szolgasága csak egy fokkal különbözött Németországtól. A császár, akinek tanácsa az Ausztriai Ház régi hagyományait követve arra törekszik, hogy a németeket despotikus hatalmának vesse alá, amint meghallotta a budai győzelem hírért, fogadta titkos és hosszú audienciákon Spanyolország követét, amelyekre nem hívta meg a Birodalom minisztereit, és három dolgot határozott el: Magyarország abszolút alávetettségét, a privilégiumok teljes eltörlését és József herceg örökös királlyá való kinevezését ebben a királyságban, amelyet fegyverrel hódított vissza: a másik az, hogy fiát római királynak választatja, és a harmadik az, hogy szakít Franciaországgal és felfegyverzi ellene egész Európát, hogy az Ausztriai Ház szokásos pénzével fizesse ki Nagy Lajos nemeslelkűségét, aki megengedte, hogy a császár a török zsákmányaiból erősödjék meg.”²³ A szélsőséges nemzetközi tollharc hatott a magyar politikára, erősítette a meggyőződést, hogy az ország szerves része az európai államrendszernek. Látványos példával Munkács ostroma szolgált.

Európát mindhárom éven át izgalomban tartotta Munkács. Bár a hallatlan nagy nemzetközi visszhanghoz a védők leleményes tájékoztatásai is hozzájárultak, mégis kétségtelen, hogy Európa saját történetének látta. Pro vagy kontra

²³ Le Noble: *Pierre de touche politique, La Diète d'Augsbourg (1690)*. Idézi: Köpeczi B. 1976. 178. – Újabb röpiratokat tárt fel: Német S. Katalin.

érveihez hálásabb témát gondolni sem lehetett, s az ostrom egybeesik Buda visszavívásával és a török háború döntő eseményeivel. Jellemző, hogy 1686 őszén Madridban, a királyi palota Buen Retiro színpadán az uralkodópár és Lipót császár jelenlétében előadott színdarab, Bances Candamo, II. Károly király udvari költőjének műve Buda megvívásáról egyik jelenetében Munkács ostromának sűrített eseményét ábrázolja, hatásosan és rokonszenven, annak ellenére, hogy a védőket a törökök szövetségesének tünteti fel.²⁴ Tény, hogy szerte Európában alkalmi versekben harsogták „Ragozziné” nevét a piac-tereken, s Krakkótól Párizsig könnyeztek és megbotránkoztak az uralkodói udvarok. A szalonokban végigszörnyülködtek az ostromot, hogy „Nő, meg gyerekek ellen! Éjszakai bombázásokkal! És a palotaház aranyos mennyezete is beszakadt...!” A *Nouvelles Extraordinaires de Divers Endroits* még 1687 végén is azt írta: „hősnő, aki egész Európa csodálatát kivívta.” A francia király ékszerrel hódolt „Európa legbátrabb asszonyának”, de érdemi segítséget nem, s még diplomáciait is keveset adott. Mégis, ez a páratlan európai visszhang volt nagyrészt az oka, hogy Zrínyi Ilona császári garanciával megerősített feltételekkel adhatta át a várat. Munkács bástyáit viszont azonnal átkeresztelték a bevonuló ostromlók a maguk rövid dicsőségére, hosszú életű gyakorlatát kezdve el ezzel a térsegre jellemző névváltoztatások gyakoriságának.

A visszafoglaló háború idején a magyar politika különböző irányzatai és a magyarországi események szerves beépülése az európai nagypolitika kötéshúzását kísérő röpirat-irodalomba jól jelezte, hogy a vesztfáliai békében fölvezolt államrendszer működése érdekében eddig is csak felében-harmadában megtertartható konszenzusok lejártak. Új érdekviszonyok alakultak ki, új értékkategóriák érvényesülnek. Egy angol vitairat például 1689-ben így kel a török szövetségbe kényszerült Thököly védelmére: „Aki pedig azt hiszi, hogy a hitetlenekkel szövetkezni a keresztények ellen bármilyen esetben is törvénytelen, az nagy hibát követ el... Vajon milyen alapon kötöttek szövetséget az angolok nyugat-indiai első kereskedelmi útjaik során több alkalommal is a mohamedánokkal és a pogányokkal a portugálok ellen.”²⁵

A királyságbeli és erdélyi politika kialakította különböző irányzatait, de mind egyértelműen a keresztény Európában látja az ország jövőjét. 1690-ben, amikor az oszmánok visszafoglalják Belgrádot, és a Habsburg-csapatoknak véglegesen fel kell adniuk a balkáni hadjárat terveit, Thököly betör Erdélybe, győz a zernyesti csatában, a keresztényszigeti országgyűlés pedig fejedelemmé választja, de nem tudja megszilárdítani helyzetét. A társadalom döntő többsége elutasítja a török szövetséget. Bethlen Miklós kancellár pedig eléri, hogy Lipót császár újabb megállapodással erősíti meg Erdélynek a fejedelemválasztás sza-

²⁴ A nemzetközi visszhang szemtanúktól származó információira: Csáky István felső-magyarországi főkapitány Lotharingiai Károly hercegnek. Kassa, 1686. aug. 21. – Péter K. 1986. 108. Candamo színdarabját feltárta és feldolgozta: Szobieszky Tamás. Szakdolgozat. ELTE BTK, 1987.

²⁵ *Observations upon the Warre of Hungary...* London, 1689. Idézi: Köpeczi B. 1979. 173.

badtságában, gazdasági, kormányzati önrendelkezésében s vallási toleranciájában összegeződött államiságát.²⁶

1691-ben a török háború lezárását előkészítő bécsi tárgyalásokon az angol megbízott, Sir William Hussey álláspontját, hogy Erdélyt foglalják be a háborút lezáró nemzetközi békébe, Lipót császár is elfogadja. A spanyol örökösödési háború előrejelzéseire azonban a Habsburg-udvar erdélyi politikája is megváltozik: Várad visszafoglalása után kiskorú fejedelmét, II. Apafi Mihályt Bécsbe internálják, a kormányzó hivatalát, a Guberniumot a Fejedelemséget megszálló császári hadsereg generálisának irányítása alá rendelik. Az erdélyi protestánsok William Paget konstantinápolyi angol követ közvetítésével küldik el segélykérő folyamodványukat Orániai Vilmosnak. Az erdélyi politika angol orientációját még az öreg Apafi Mihály kezdte, majd Bethlen Miklós fejlesztette tovább a kényszerhelyzet adta lehetőségek között. Annyi eredménnyel járt, hogy a török-Habsburg béke előkészítésén munkálkodó angol mediátorok, George Stepney és William Paget következetesen kitartottak Erdély státuszának a békeszerződésbe foglalandó elismerése mellett. Viszont mégis az új háborúra, nyugati hadszíntérre készülő Habsburg-kormányzat érdeke érvényesült: „Maradjon Erdély tartománya úgy, mint jelenleg van, a császár birtokában.”²⁷ Ez azt jelentette, hogy az országegység sem jött létre. Nemcsak az államiságát veszített Erdélyt kormányozták különválasztva a Királyságtól a központi udvari hivatalok, hanem Horvátországot és az úgynevezett határőrvidéket is.

Az országos közvélemény szintjén a karlócai megállapodást alig vették tudomásul, mert a béke és nyugalom, amelyre másfél évszázad óta generációk vártak, nem következett be. A különböző politikai irányzatok pedig azért tekintették elfogadhatatlannak, mert az – amint majd a nemzetközi fórumokon is kifejtik – „sine nobis, de nobis”, vagyis az országról az ország nélkül döntve köttetett.

AZ EMBERI JOGOK ESZMÉJE

A fény századának hajnalán, a 18. század elején az európai közösség érték-kategóriáit a lelkiismereti szabadság, a természetjog, a népek szabadságjoga és a békét életető hatalmi egyensúly fogalmaiban határozzák meg. „A just Ballance of Power is the Life of Peace” – összegezte Daniel Defoe az európai hatalmi viszonyok alakításában hathatósan részt venni kívánó angol politika vezéreszméjét 1700-ban.²⁸

²⁶Bethlen Önéletírása, I. 402–407.

²⁷Angyal D. 1900. 703., 705. – Hussey jelentései, 1691. PRO SP 97/20 I. fol. 190–193., 206. Vö.: Buda expugnata, 1686. – Hodinka A. 1935. – Visszatérő téma a magyar-Habsburg megegyezést előkészítő nemzetközi tárgyalásokon. Vö.: W. Gallas, osztrák követ jelentései Londonból, 1708–1710. HHStA England. Karton: 44–46.

²⁸Defoe, Daniel : The Two Great Questions consider'd. I. What the French King will Do, with Respect to the Spanish Monarchy. II. What Measures the English ought to Take. London, 1700.

Karlóca után a magyar politika európai jelenléte az önálló államiság feltétele. II. Rákóczi Ferenc új magyar állama a hagyományokat tovább víve, de már a korabeli követelmények szerint belső reformokkal, közhatalmi diplomáciával, a protokoll, a reprezentáció, a publicisztikai követelmények minden lehetőségét kihasználva igyekszik meggyőzni „a keresztény világ népeit”, hogy a királyi Magyarország és Erdély önálló államiságának léte összeurópai érdek.

Rákóczi a szervezkedők élén azzal a feltétellel kapcsolódott be Franciaország oldalán a spanyol örökösödési háborúba, hogy a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség szuverenitása bekerül az európai háborúkat lezáró nemzetközi békébe. Diplomáciáját emellett az a cél vezette, hogy a szomszéd országokkal hozzon létre szövetségi rendszert. Részleges eredményei azt mutatják, hogy – amint azt már az idősödő Szekfü is jelezte – felismerte a nemzetközi politika új, csak jó néhány évtized múltán nyilvánvaló fejleményeit. Az újabb kutatások egyértelműen bizonyítják, hogy a magyar szabadságharc, mivel nyolc éven át mindvégig mintegy 20 ezer főnyi császári haderőt vont el a nyugati hadszínterekről, meghatározóan befolyásolta a spanyol örökösödési háború erőviszonyait és menetét.²⁹

A Habsburg-kormányzat a háborúra felvett angol és holland kölcsönök fedezetéül a királyságbeli és erdélyi bányák jövedelmeit is lekötötte. Az angol közvélemény rokonszenvét a szövetségesük ellen harcoló magyarok iránt mindenekelőtt a protestánsok sorsa keltette fel. Amikor Tige császári ezredes felégette a nagyenyedi kollégiumot, zágoni Szentkereszti András, az erdélyi kancellária titkára Anna királynőnek küldött levelét George Stepney bécsi angol követ tolmácsolja: „Őfelsége járjon közben és kérje meg a császárt, hogy a protestánsokat egyházi javaikba, amelyeket korábban is birtokoltak, visszahelyezzék, örmére szolgálja, ha Őcsászári felsége kijelentené, a kegyetlenségeket, amelyeket az enyedi kollégiummal elkövettek, szándékai ellenére tették.” Az angol követ véleménye szerint a canterburyi érsek és az angol miniszter, Robert Harley segítségével tíz-tizenkét erdélyi diák tanulhatna az angol egyetemeken.³⁰

Végző soron Marlborough herceg bécsi politikájának köszönhető, hogy Rákóczi és kormányzó köre elérhette: angol és holland mediációval, tehát a nemzetközi követelmények szerint kezdődhettek meg a megegyezési tárgyalások. Anglia és Hollandia a rijswijki konvenció szellemében közös célú mediációt tartanak fenn, s így a korabeli Európa leghatékonyabb közvetítő tényezőjének számítanak.

Már 1706-ban, a nagyszombati béketárgyalásokon a két mediátor, George Stepney és Jacob Hamel-Bruyninx elismerte és magáévá tette a magyar és az erdélyi konföderáció jogát a nemzetközi garanciákkal létrehozandó megegyezésre, állami önrendelkezésük biztosítása érdekében. A mediációt Anna angol

²⁹ Aretin, K.O. v. 1978. 524.

³⁰ Az angol követ, William Paget erdélyi diákjaira vonatkozó régi tévedést helyreigazítja: Gömöri Gy. Erdélyiek, 61. A nagyenyedi kollégium megsegítésére kiadott püspöki körlevél: BM 816 m. 22. 105. (122–127.)

királynő, a királyi tanács és a Parlament egyetértésével sürgették. Hogy meghí-
úsult, arról R. Warre államtitkár úgy vélekedett: „Európa közös ügye látja
kárát.”³¹

Rákóczi államának kétségtelen diplomáciai sikere, hogy a rendkívül súlyos
nehézségek ellenére is elérte: az általános európai békét előkészítő hágai és
gertruydenbergi békekonferenciák után Anglia, Hollandia készen mutatkozott
a Habsburg–magyar tárgyalások közvetítésére, a megállapodást a két tengeri
hatalom mellett Poroszország és Oroszország garantálná. Amikor Rákóczi 1710
augusztusában megtette az előkészületeket a békétárgyalások megkezdésére,
kérésére Anna angol királynő elküldte különmegbízottját, Lord Peterborought,
hogy a mediátorok mellett működjek közre Bécsben.³²

I. József császár mellett az új kabinetben döntő befolyáshoz jutott Savoyai
Jenő herceg azonban, számításba véve, hogy a spanyol trónról az Ausztriai Ház-
nak le kell végül is mondania, dinasztikus érdekből a magyar ügyet az uralkodó
és alattvalók konfliktusának tekintette és a birodalom belügyeként kívánta
kezelni. Szándéka találkozott a háború alatt mindvégig a császár hűségén
maradt magyar rendi főméltóságokéval, akik biztonságot ígérő nagyhatalmat
láttak a spanyol Németalfölddel, Szicíliával és a Közép- és Felső-Itália tekinté-
lyes részével gyarapodott Habsburg-birodalomban. Rákóczi diplomáciai szándé-
kával szemben ily módon nem kis engedmények árán ugyan, de Savoyai kon-
cepciója győzött. A szatmári béke, a magyar főrendek és a Habsburg-dinasztia
kompromisszuma a térség berendezkedésének egyik alternatíváját valósította
meg.

Rákóczi néhány hívével együtt, elutasítva a császári kegyelmet, Lengyelor-
szágból a francia udvarba ment, hogy a spanyol örökösödési háborút lezáró
utrechti (1713) és rastatti (1714) békékbe megpróbálja fölvetetni a Magyar
Királyság és az Erdélyi Fejedelemség ügyét. A tárgyaló felek és a nemzetközi
közvélemény tájékoztatására szánt írásaiban együtt látva országa és a stabilitásra
törekvő Európa érdekeit, olyan megoldásokat javasol, amelyek Közép-Európa
berendezkedését is szolgálnák. A hatalmi egyensúly követelményére hivatkozva
szögezi le, hogy az önálló erdélyi állam felszámolása nemcsak a Fejedelemség
lakosságára nézve jár súlyos következményekkel, hanem befolyásolja Európa
jövőjét is. Mert a kisebb országok ellenőrzői és ellensúlyozói lehetnek a nagyh-
atalmaknak, ezek hiányában viszont a nagyhatalom egész Európát felfegyverez-
heti.

A *Dédution des droits de la Principauté de Transylvanie* Rákóczi államának utol-
só olyan irata, amely az európai békétárgyalásokra készült. Megállapítja: „Attól
félni nem kell, hogy visszahelyezve jogaiba ezt a fejedelemséget, az Ausztriai
Ház meggyengül, és ezzel az európai egyensúly biztosításához szükséges erővi-
szonyok felborulnak. Éppen ellenkezőleg, Magyarország, amely ily módon biz-

³¹Warre, R. Stepneynek. Whitehall, 1706. júl. 30. AR. II/III. 175. – Frey, L. & M., 1981.

³²Anna királynő instrukciója Peterboroughnak. 1710. dec. 6. AR II/III. 465–466. Vö.: R. Vár-
konyi Á. 1980.

tosítva volna lelkiismereti és politikai szabadságjogainak tiszteletben tartásáról és arról, hogy törvényei szerint kormányozzák, sokkal többel járulna hozzá a császár szükségleteinek támogatásához, és minden gazdagságát erre fordítaná, míg eddig Magyarország gazdagságából csak a mohó udvaroncok kapzsisága töltözött.³³ Meggyőződése, hogy Erdély önállóságát kívánja meg Európa szabadságának biztosítása, és Grotius gondolatát hangsúlyozva a természeti törvényre és az emberi jogokra hivatkozik: „Az emberi jogok előírják, hogy végső esetben az elnyomott alattvalóknak segítséget adjanak.”³⁴

Az országot veszített fejedelem azonban a hosszú távú békére készülő Európában már nem hatalmi tényező. Franciaország az utrechti tárgyalásokon javasolta ugyan, hogy Erdély ügyét vegyék be az univerzális béke pontjai közé, de XIV. Lajos kimerült és válsággal küzdő kormányzata már nem tudott kellő súllyal fellépni a spanyol trón elvesztése miatt különben is kárpótlást kívánó győztes hatalommal szemben.

*

A történelmi fejlődés mindig alternatív jellegű. A vesztfáliai békeművel kibontakozó európai átrendeződésben, a hatalmi egyensúly megteremtéséért vívott diplomáciai küzdelmekben többféle lehetőség rejlett.

Magyarország jövőjére nézve történelmi jelentőségű fejlemény volt, hogy az oszmán birodalmat kiszorították Közép-Európából. A legtágabb értelemben vett nemzetközi összefogással megvívott háború a Szent Liga, a pápai diplomácia, az európai pénzügyvilág, a birodalmi szervezéstudomány s Közép-Európa népeinek és nemzeteinek hatalmas teljesítménye. Lengyel, német, ausztriai, orosz, itáliai, francia, spanyol és angol katonák, hadseregek és segédcsoportok mellett a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség lakossága az országegység megteremtéséért harcolva hatalmas anyagi és véráldozatokkal vette ki részét a korabeli kifejezéssel Európa integritásáért vívott háborúban. Szerződések és megegyezések azonban elégtelennek bizonyultak, hogy az ország önálló államiségét biztosítsák.

A visszafoglalt ország berendezésére ugyancsak több változatot kínált a hatalmi átrendeződés korszaka. Valamennyi változat szerves összefüggésben volt azzal, hogy milyen lesz a Magyarországot is magában foglaló régió politikai struktúrája, és ez a struktúra miként illeszkedik be a hatalmi egyensúlyra törekvő Európába.

A szatmári megegyezés a Habsburg-dinasztia és a magyar főrendek kompromisszuma volt, rövid távon mindkét fél szempontjából kedvezően zárta le a háborút. Mindenki amnesztiában részesült. A Rákóczi egykori államában tevékenykedő főurak és nemesek visszakapták elkobzott birtokaikat, a rendi állam intézményeit visszaállították, bár a Királyságot és Erdélyt a császári kormányzat

³³Rákóczi F. 1713. 387.

³⁴Rákóczi F. 1713. 385.

központi hivatalaiból kormányozták. A hatalmi ellentétek súlypontja az országon kívülre helyeződve, az állandósult háborúk másfél évszázada után először nyílt lehetősége folyamatos belső építkezésre Magyarország társadalmának.

„Ausztriának nagy érdeke fűződik a magyarok nyugalmához” – állapította meg a szatmári megegyezést ratifikáló III. Károly császár és magyar király. Magyarország örökös királyság maradt, Erdély katonai teljhatalommal kormányzott külön fejedelemség, s az országos ügyek legmagasabb szintű döntéseinek jogáról a rendi állam intézményeinek fejében lemondtak a rendek. Az örökösödési háborúban felgyülemlett adósságait, miként az udvari arisztokrácia, a katonai és a hivatali nemesség elmaradt fizetéseit is, magyarországi birtokadományokkal, bányajövedelmekkel elégíthette ki az udvar. Mindemellett az európai hatalmi átrendeződés több mint fél évszázados korszakát az 1710-es években lezáró békerendszer elvben lehetőséget biztosított a Habsburg-birodalomnak, hogy kialakítsa Közép-Európa országainak ütközésmentes együttélését.³⁵

Hosszú távon viszont, a közismert történelmi fejlemények tanúbizonysága szerint teherbírása gyengének, működőképessége sérülékenynek bizonyult. Közép-Európa, nyugati felében Poroszországgal, a Habsburg-birodalom országaiktól, így Magyarországtól is súlyos áldozatokat kívánó török konfliktusaival, dinasztikus meg területszerző háborúival, Lengyelország felosztásával, a megmerevedett rendiség hierarchikus viszonyaival, összekeveredett etnikumainak, egymásba ékelődött történeti és ifjú nemzeteinek a toleráns patriotizmussal szemben fölénybe került militáris nacionalizmusaival nem lehetett stabilizálójá az európai hatalmi egyensúlynak.

Az újkori Európának a vesztfáliai békeműben óhajtott képe ködbe veszett anélkül, hogy lényegében megvalósulhatott volna.

Az állami önrendelkezést, a közép-európai konföderációt, az anyanyelvi kultúrát és a nemzetek együttélését is biztosító vallási toleranciát, a szociális és gazdasági reformokat ebben a térségben újra és újra napirendre kellett hogy tűzze a történelem. Ezért is van, hogy a 18. századi Habsburg–magyar viszony alakulása nem érthető a két ország európai jelenlétének vizsgálata nélkül, nem írható le hitelt érdemlően Közép-Európa más nemzeteivel és népeivel a kölcsönös alkalmazkodás, a működőképes együttélés vizsgálata nélkül.

³⁵Weber, O. 1891–1892. – Kalmár I. 1989.

BÉL MÁTYÁST OLVASVA: KÖZÉP-EURÓPA ESÉLYEIRŐL

Bél Mátyás a következőket írja a *Notitia* bevezetőjében: „Sok minden van Magyarországon, amit részben a külföldiek irigysége ferdített el és tett gyűlöletessé, részben a mieink érdektelensége megvetetté: sok olyan is van azonban, amit homály borít és az elfeledéssel küzd.”¹ Enigmatikus szavak, de azonnal megvilágosodnak, ha például megvizsgáljuk Bél Mátyás munkásságában a közép-európaiság kérdéskörét. Ezt valóban közöny és feledés homálya fedte el eddig a kutatók szemei elől. Tudtommal egyedül Wellmann Imre hangsúlyozta 1979-ben megjelent tanulmányában, hogy Bél Mátyás munkássága egész *Közép-Európa* számára nagy jelentőségű. Ma már azt is látnunk illendő, hogy miért. Nincs még egy tudós a fény évszázadának küszöbén egész Európában, aki olyan átgondoltan, megalapozottan és lényegbemarkolóan ajánlott volna megoldásokat Közép-Európa sajátos problémáira, mint ő.²

Közép-Európa a 18. század elején már jól körülhatárolható történeti kategória. Mindaz, amit Európa középső része vagy az Európának középső szeglete fogalom tartalmilag kifejez, évszázadok alatt alakult ki. Hosszú folyamat, egymásra torlódott problémák tömegével. Sokrétű tartalmáról három időmetszetben nyerhetünk némi áttekintést.

Az első meglehetősen közismert. A 15. századtól kezdve az oszmánok támadásaira a dunai térség országai, felismerve egymásrautaltságukat, összefogással szervezték meg a védelmet. A közös veszély az érdekegyeztetés különböző igényeit, formáit és részleges megoldásait alakította ki közöttük.

A közép-európai kérdéskör másik időmetszete a kettéváló Európa jelen-ségében ragadható meg. Megfogalmazásai közismertek: a felfedezések nyertesei gazdagodnak, Nyugaton kibontakoznak a modern nemzetállamok, a dunai térség országai és népei lépéshátrányba kerülnek. A lényegét a vesztfáliai béke és kortársai fogalmazzák meg, akik e békemű szándékai és eredményei között felismerik az ellentmondásokat. Európa csak úgy őrizheti meg önazonosságát, ha megteremti a hosszú távú békét, a hatalmi egyensúlyt. Ennek azonban szerves tényezője Közép-Európa. Viszont a vesztfáliai béke nem számolt azzal, hogy mi lesz ezzel a térséggel, ha kiszorítják a törököt Európából.

¹Bél M. *Notitia* 1984. 202.

²Wellmann I. 1979. 381.

A harmadik időmetszet: Bél Mátyás kora. Közép-Európa országainak maguknak kell megküzdeniük felgyülemlett gondjaikkal. Melyek ezek? Az elszigetelődés veszélye, a szegénység, az elhúzódó, kihagyásos polgárosodás, a rendi társadalom, a lakosság megosztottsága, az a tény, hogy sokféle vallású, nyelvű és etnikumú nép él egymás mellett vagy egymásba ékelődve, keverten, a nemzeti fejlődés különböző stádiumában. Kérdéssé váltak a nagyhatalmak érdekszférájában a kis nemzetek önálló államiságának esélyei. Így például Bél Mátyás meghatározó élménye II. Rákóczi Ferenc állama, kísérlete, hogy Magyarország, Csehország, Szilézia, Morvaország, Horvátország, az Erdélyi Fejedelemség és a térség más országai között konföderációval teremtsen meg az együttműködés intézményes kereteit, a vallásszabadság törvénybe iktatásával az együttélés feltételeit, a tájékoztatás megszervezésével kivédje a nemzetközi elszigetelődés, és a belső kommunikáció hiányának a veszélyeit.

Az újabb kutatások meggyőzően bizonyították, hogy Bél Mátyást fontos kapcsolatok fűzték Rákóczi államához. Támogatói és munkatársai között feltűnően sokan vannak olyanok, akik a Rákóczi-szabadságharc idején az államhatalom döntéshozó testületében dolgoztak vagy a különböző reformmunkálatokban vettek részt, mint Ráday Pál kancellár, Jánoky Zsigmond tanácsos, Moller Károly orvos, Lányi Pál vállalkozó s az ifjabb Bucholtz György

A magyar és a szlovák kutatók egyértelműen megállapították, hogy Bél Mátyás a hallei egyetem reformgondolatait is magáévá téve egy széles körű magyarországi munkatársi gárda eredményeit foglalta össze. Monumentális tudományos teljesítményének színvonalát két körülmény minősíti. Egyrészt műveibe beépültek a nemzetközi tudományos eredmények, másrészt munkásságát a különböző tudományos akadémiák messzemenően elismerték.³ Mindez különös hangsúlyt ad annak, hogy műveinek egyik lehetséges olvasata: megoldások a közép-európai problémákra. Ezekből hármat vázolok. Három igényt. Vagy ha úgy tetszik, három felismert szükségszerűséget. Ezek: a tájékozottság, a tolerancia és az együttélés képessége. S végül: a térség különleges ökológiai érzékenysége.

TÁJÉKOZOTTSÁG

Comenius 1623-ban *Labyrinth* című műve lapjain a következőképpen fogalmazta meg a tájékoztatás jelentőségét. Bemutatott egy virtuális csoportot, ezt a csoportot a hírhajhászok kedvükre manipulálhatták. Az emberek jó hírt hallanak, és minden ok nélkül örülnek, majd rossz hírt mondanak nekik, és ugyancsak valódi ok nélkül kétségbe esnek. Vagyis a hírközlők úgy játszhatnak a tájékoztatlan közösséggel, ahogy akarnak, az ilyen közösség pedig hajlamos a különböző hisztériákra. Ellenszere ennek az alapos és önálló tájékozódási képesség. Ezért kívánta, hogy az iskolákban rendszeresen olvassák a tanulók a külföldi újságokat, a heti órarendbe iktatott időben. Tudjuk, hogy amíg Nyugaton és a

³Haan, L. 1879. – Wellmann I. 1979. – Mészáros I. 1987.

német nyelvterületen a 17. században rendszeresen megjelennek az újságok, Közép-Európa keleti térségeinek országaiban jó évszázados elmaradással számolhatunk. A magyarországi társadalom a hazai újság hiányát a hírlevelek rendszerével hidalta át. Rákóczi állama, bár a hazai újságot éppen a lakosság mentális egyensúlya szempontjait is hangsúlyozva tervezte bevezetni, csak a külföld tájékoztatására szánt újság kiadásáig jutott el. Nagy jelentőségű tehát, hogy Bél Mátyás messzemenően tudatában volt, mit jelent, ha a külföld megtévesztő híreket kap rólunk, a hazai lakosság pedig nem tudja, hogy mi történik körülötte.

A külföldiek vádaskodásai... – írja – „barbárságot vetnek a latinul írni vagy beszélni akaró magyarok szemére. Legyen bár ez igazi vagy képzelt hiba, nem akarom közölni bárkinek is példájával cáfolni; meg kell mondanom azonban, hogy nem hiányoznak azokon a tájakon sem az olyan irodalomban képzett tudósok, akikkel Ciceró és kortársai kevésbé elégednének meg, mint sok magyarral.”⁴ Miként Comenius, majd Ráday Pál és Rákóczi, Bél Mátyás is hangsúlyozza, hogy a Nyugat országaiban is vannak kevésbé műveltek, és a mi régiókban is élnek kiváló műveltségű emberek. Pozsony vármegye nemeseiről például nagy elismeréssel állapította meg, hogy műveltek, a műveltség számukra rendkívül fontos. Műveiből összeállítható lenne a korabeli iskolák katalógusa, és nem vagyok benne biztos, hogy nem egészítené ki lényeges momentumokkal jelenlegi ismereteinket.

A *Notitia* szerzőjének műveltségi eszményeit vizsgálva szembeötlő, hogy mennyire számol a műveltség feltételeivel. Ilyen fontos meghatározó szerinte a tájékozottság és tájékoztatás. A pietisták körében tantervi követelmény lesz az újságolvasás, s Bél Mátyás maga is megköveteli, hogy a tanulók rendszeresen olvassanak újságokat. Ide illeszkedik Bél úttörő vállalkozása, hogy újságot ad ki, a *Nova Posoniensiát* (1721–1722).⁵

Az információ közép-európai kérdéskörében a másik korszerű követelmény így fogalmazható meg: tájékozódjunk a hazáról, az államhatalom ismerje az ország értékeit, lakóit, lehetőségeit és nehézségeit. Minden európai országban az államhatalom különböző intézkedéseit, ha igényt tart az eredményre is, csak széles körű tájékozódás alapján teheti meg. Rákóczi államában például mielőtt megszerkesztették volna a vallásszabadság törvényét, számba vették az ország egyházi viszonyait. Az adórendeletet pedig az adózás történetének áttekintése alapján hozták meg.

AZ EGYÜTTÉLÉS KÉPESSÉGE

Bél Mátyás hatalmas munkássága Magyarország népességi, természeti, történeti, gazdasági viszonyainak rekonstrukciója faluról falura, városról városra, gyakorlatilag minden addiginál részletesebb és mélyrehatóbb információkkal

⁴Notitia 1984. 200–201.

⁵Dezsényi B. 1948. – Kosáry D. 1981. – Notitia 1984. 227.

szolgál. A tolerancia és a kölcsönös szóértés vagy kommunikációs készség kifejlesztése Bél Mátyás számára felismert szükségszerűség volt.

A különböző vallásúak nyugodt együttélésének gyakorlatát az Erdélyi Fejedelemség fejlesztette ki. Másfél évszázados gyakorlattal. Európa számára modellértékűen. A 16. századi törvények, a fejedelmek idevágó próbálkozásai és rendelkezései szervesen építkező politikai kultúrát tárnak elénk. A katolikus és protestáns, a református és evangélikus hívek nyugodt együttélését biztosító feltételeket nem könnyen, sőt, sokszor gyötrelmes harcok során alakították ki. Fellátják a román nyelvű iskolákat és nyomdát, majd Apafi fejedelem az ortodox püspököt meghívja az országgyűlésre, s ily módon vallásuk intézményes képviselésére is lehetőség nyílik. A megoldások között figyelemre méltó volt, mert Rákóczi állama is ezt követte, és Bél Mátyásnak is ismernie kellett, hogy a többségi vallás hívei megkapják a templomot, de azzal a feltétellel, hogy a kisebbségnek maguk építenek Isten házáat. A vallásszabadság több volt, mint a hitbeli meggyőződés választásának szabadsága. Korabeli kifejezéssel élve a lelkiismereti szabadság az individuum jelentőségét, a közösség önazonosságának biztosítását, az anyanyelvi műveltség kifejlődését is magában foglalta. Mivel az iskola, a szőszék, a nyomda sok esetben ez egyházak kezében volt, a lelkiismereti szabadság egyben a modern nemzetek kialakulását segíti.

Bél Mátyás műveiből egyértelműen kiderül, hogy az ország feltérképezésében különös gondot fordít a vallási és az etnikai viszonyokra. Őt magát nem vezette vallási elfogultság, a katolikus vallás értékeiről például hosszan és részletesen ír, elismeréssel ecseteli a nagyszombati egyetemet és a jezsuiták oktatási rendszerét, a szerzetesrendek munkáját, és számos látéletén érződik, nem kívánja elkendőzni a valóságot. Miközben az államhatalom nem ismerte a toleranciát, s a rendek közegellenállásával is meg kellett küzdenie. Veszprém vármegye egyik kicsiny falujáról, Gecséről írja: „A veszprémi püspök apró falucskája, katolikus, református és luteránus vallásúak vegyesen lakják, olyan egyetértésben, hogy az evangélikusoktól, kik egyedül bírnak ott vallásgyakorlattal nem különülnek el, hanem egybegyűlvén, közösen tartják napi könyörgésüket, a katolikusok és reformátusok csak istentisztelet okából keresik fel saját gyülekezetüket.”⁶

Szükségesnek vélte például hangsúlyozni: Nagyszombat „Régen a zsidókat... tolerálta”.⁷

Műveiből egyértelműen kiderül: tudatában volt a vallás, a nyelv és a nemzeti szokások összefüggéseinek. Megírja például, hogy a horvátok Pozsony vármegyében „bevándorolt nép”. A török elől menekülő falvak Zrínyi Miklóstól kaptak oltalomlevelet... „mihelyt Magyarországra érkeztek, befogadták őket... Serédy Gáspár, akinek akkor nagy birtokai voltak: földet jelölt ki menekülteknek, és később sem szűnt meg különös jóindulattal támogatni e szorgalmas népet... Bámulatra méltó, hogy a szlovákok közepette alig változtattak valamit

⁶Lukács 1943.

⁷Notitia 1984. 254.

ősi szokásaikon és nyelvükön... Most, hogy szlovák papok szentbeszédeit kénytelenek hallgatni, nemcsak a szlovák nyelvet, hanem az idegen szokást is kezdik megtanulni”.⁸ Számára nem a nemzetiség az értékkategória, hanem például a szorgalom, a foglalkozás, a szokásokat is magában foglaló műveltség. A szlovákok... a szőlő- és földművelést „nagy szorgalommal űzik... A gyermekágyat is különös vidámsággal vállalják, a temetést viszont páratlan gyászolással.” Viszont az állathajtók nehéz életet élnek, eldurvulnak, az ünnepek alatt, mikor szabadok, „az a szokásuk, hogy dorbézolnak a városban, részegen civakodnak, zavarást okoznak, társaikkal verekednek”.⁹ Nem tudom, hogy figyelte volna-e előtte bárki is olyan következetesen, mint ő a lakosság együttélési képességét.

Szükségesnek vélte hangsúlyozni, hogy a pozsonyiak életmódja „ha nem zavarják meg pártharcok, amit egyesek szítanak... különösen alkalmas a közösség megővésére”. Különösen szépek a Nagyszombat lakóit jellemző sorok: „a város polgárai nem egy nemzethez tartoznak. Magyarok, németek és szlovákok körülbelül azonos arányban vannak”, ebből következik a szokások bizonyos eltérése. „Mert mindenképpen úgy van, hogy akik nyelvben különböznek, berendezkedésükben is eltérnek egymástól, hacsak az állandó összeszokottság nem hoz bizonyos hasonlóságot magával. Megtartják tehát szokásaikat a magyarok, nem teszik le a magukét a németek és a szlovákok sem... Kölcsönös egyetértéssel óvják a szomszédság jogait.”¹⁰

Ezért szentel olyan sok figyelmet annak, hogy egyes városok, falvak lakói miként bánnak az idegenekkel. Megírja például, hogy az uralkodók többek között a Pozsony vármegye legrégibb lakóinak mondott németeket nemcsak mesterségbeli tudásuk miatt pártolták, hanem azért is, mert magukévá tették Szent István politikai kultúráját. Majd így folytatja: úgy, hogy „nem kell túrni azokat az önző embereket, akik azt hiszik, hogy akkor lesz boldog Magyarország, ha kiűzik belőle az idegeneket. Biztosan nem ismerik a Szent Istvántól hozott törvényt, amit azért helyes lesz ideírni...” Behatóan vizsgálja az együttélési készség feltételeit, s látja és elfogadja, hogy kölcsönös alkalmazkodásra van szükség. Ma sem lehetne pontosabban megfogalmazni a kölcsönös tűrőképesség egyik fontos feltételét: a tapintatot, hogy ne legyenek egymás terhére. A polgárság hagyományos értékkategóriáját veszi át. Pozsonyba másokat „nem fogadnak be, csak akik tisztas és szabad családból származnak, és akiknek megvan, amiből éljenek, anélkül, hogy másoknak terhére legyenek, és megfizessék az adót...”¹¹

Pozsony megye lakói, a magyarok, németek és szlovákok „különös gondot viselnek arra is, hogy egymás iránt ellenszenvet ne keltsenek”. Besztercebányán már nem látja felhőtlennek a különböző nemzetek együttélését, de észreveszi,

⁸Notitia 1984. 235–236.

⁹Notitia 1984. 234–235., 240.

¹⁰Notitia 1984. 253–254., 257.

¹¹Notitia 1984. 230., 237.

hogy az ellentétek mélyén anyagi érdekek húzódnak meg. Viszont leszögezi: A besztercebányaiak „az idegenekkel szemben nagyon figyelmesek”¹²

A polgári szokások között említi, hogy a pozsonyiak a vendégszeretetre nagyon hajlamosak..., amit nemcsak „vendégeskedésnek fognak föl, hanem kölcsönös szolgálatnak”. „A nagyszombati polgárok különösen barátságosak a vendégekkel és az idegenekkel.”¹³

Sokszor megfogalmazza, hogy az együttélési képesség egyik legfőbb feltétele, hogy értsék egymás nyelvét. Közép-Európa jelmondata lehetne, amit Pavel Doležal cseh-szláv nyelvтанához írott előszavában is kifejtett. Nemcsak fontos, itt létkérdés, hogy a népek és a nemzetek, akiket a nyelvi különbség elválaszt, elkülönülés helyett inkább közeledhessenek egymáshoz. Az evangélikus tudós Szent Ágostont idézi, a középkor nagy egyháztudósával ért egyet: „A nyelvi különbség elidegeníti az embert az embertől.” Fontos, hogy a nyelvek megismerésével „a környező népek szemét és figyelmét ráirányítsák sajátjuk megismerésére”.¹⁴

Ezért támogatta egyaránt a magyar, a szlovák és a német irodalmat. Helyesírási szabályai, nyelvтанai a keverten együtt élő népek anyanyelvi művelését szolgálták úgy, hogy megértsék egymást. Első az anyanyelv, de azután egymás nyelvét is tanulják meg. Leírja például, hogy helytelen a szlovák ifjakat német nyelvre erőltetni, ha ők inkább szívesebben tanulnák a magyart. Ezek az elvek érvényesültek a tudóstársaság megalapítását szorgalmazó terveiben is.

Műveinek sajnos csak töredékét ismerem, de ezekből is kiderül szociális érzéke. Megállapítja, hogy az anyagi viszonyok romlásával egyenes arányban fogy a kölcsönös türelem, válik sérülékennyé az együttélési készség. Őt is, mint annyi más közép-európai gondolkozót, behatóan foglalkoztatta a szegényedés. Ír a kora újkor városainak jellegzetességéről, hogy elszaporodnak a szegények és a koldusok, és a város nem tudja kezelni a szegényügyet.

A polgárok szívélyesek, nemcsak barátaikkal, hanem az idegenekkel szemben is, főleg korábban, amikor még nagyobb volt a jómód. Különösen érdekes, amit az ökológiai viszonyok és a szegénység összefüggésében vázol.

ÖKOLÓGIAI ÉRZÉKENYSÉG

Gyönyörű természetleírásait sokat idézték. Minket az érdekel, hogy a tájleíró, a természeti körülményeket vázoló részletek milyen szerkezetbe, milyen gondolati összefüggésbe illeszkednek. Mi a feladatuk a mű tájékoztató koncepciójában. Így tűnik elénk, hogy a jó természettudományos képzettségű Bél Mátyás gondolkozását a korra jellemző ökológiai szemlélet hatotta át. Tájszemléletét egyszerre jellemzi a reneszánsz ember felfedező öröme és az újkor racionalitása. Pécs fekvéséről például így ír: „Keleten mezőket, messzire kiterjedő

¹²Notitia 1984. 227., 277–278.

¹³Notitia 1984. 246., 258.

¹⁴Előszó Pavel Doležal cseh-szláv nyelvтанához, 1746. In: Notitia 1984. 303–304.

hosszú, szép síkságokat pillantott meg az ember... Nyugatra szőlőhegyek emelkedtek..."¹⁵ Északra „csodálatosan szép dombok... van egy forrás, amelynek kibuggyanó vize tiszta, egészséges és bőven folyó... kevés földi dolog van, amelyet Virgilius az elysiumi mezőknél szebbnek nyilvánított volna. Szolimán ide helyezte vissza a földi paradicsomot.”¹⁶ Mindenütt vázolja a település és a természeti viszonyok kölcsönhatását. Ő hangsúlyozta általánosító jelentőséggel, hogy a várak a folyók mellé épültek, s ezt védelmi rendszerük kiépítésében felhasználták. Csallóközről írva megállapítja a természeti viszonyok embert megtartó erejét. Következésképpen számba veszi a természet biztosította megélhetési viszonyokat. Pozsony megyében „minden megterem, ami az élet illő eltöltéséhez alkalmas.”... „Kitűnőek a gabonaföldek... sőt zöldségféle is oly bőségesen terem, hogy a Duna ellenében Ausztriába lehet szállítani...[gabona] őrlésére is megvan az alkalom, és sehol nem jobb hozzáértés. Mert hogy ne is beszéljünk a sok és kitűnően fölépített dunai vízimalomról, nincsen olyan folyócska, amin számos ne volna.” A fácánok „nem kevésbé honosak Magyarországon, mint a fogolymadarak, császármadarak... A Duna erdős partjainál ahol beljebb folyik, igen gyakoriak, más madarak módján szaporodnak.”¹⁷

Sokat írt az ember együttműködéséről a természettel: „A természetnek a felnövő vetések iránti kegyességéhez nemrégén az emberi szorgalom is hozzájárult.” A gabonát már nem vermekbe teszik, hanem magtárakba. „Ezzel az eljárással azt értük el, hogy gabonahiány idején annyit lehetett belőlük kihozni, ami nemcsak az éhínség megszüntetésére, hanem a drágaság enyhítésére is elegendő volt. Ilyen bölcs előrelátással cselekedtek a Pálffy, Esterházy, Erdődy, Illésházy grófok és sok nemes, hogy legyen, amit ebben is utánozzon Magyarország többi része.” „Vannak árnyas gesztenyeligetek is magas és öreg fákkal: ez arra utal, hogy a faültetés szokása nem új a mieinknél, hanem az ősoktól vették át. Az ő előrelátásukat abból is tudjuk, hogy a Duna szigeteit, főként Pozsony környékén, válogatott fákkal ültették be.” Vannak a külföldiek mintájára gondosan művelt kertek. Pálffy János királyfalvi kertjéről írja: „Nem könnyen akad olyan hazai vagy külföldi fa, ami itt nem díszlik.” Amikor a *Notitia* írta, ott volt az asztalán Plinius. Pl. „Rengeteg a fokhagyma és a vöröshagyma... tapsolunk tehát a mieinknek Juvenalis eme soraival: *Ó boldog népek, akiknek kertjeit ezzel Áldja az istenség!* Istenség mondom. Úgy van! Mert a fokhagymát és a vöröshagymát az egyiptomiak Plinius szerint eskü szerint tartják az istenek között.” Besztercebányának facsöveken vezetett vize van, a hegyekből vízvezeték viszi facsöveken a friss vizet minden házba. „Ami a város ápoltságát és tisztaságát illeti, sok van benne a szász eleganciából és életmódból.” Az árnyékszékeket vízzel öblítik, a város ápolat.¹⁸

¹⁵Notitia, Comitatus Baranyaiensis descriptio. Idézi: Tóth I. 1982. 83.

¹⁶Uo. 84–85.

¹⁷Notitia 1984. 204., 218.

¹⁸Notitia 1984. 205., 212–214., 274–275.

Már számol az ipari természetszennyezéssel: Besztercebánya levegője a szénégető és az olvasztókemencék miatt, főként esős vagy felhős időben árt az egészségnek. Észreveszi és hangsúlyozza, milyen ostobaság és káros kellő ismeretek nélkül beavatkozni a természetbe. Egyetlen példa: a szentgyörgyi bor sorsa. A szentgyörgyiek maguk rontották el addig híres borukat, mert a tokajikat utánozva aszút kezdtek csinálni, de kellő ismeret nélkül, s így a boruk savanyúvá vált. „Mint szokott, hozzájárultak ehhez az ugyanerre a haszonra törekvő osztrák *bornemesítők*, akik a mustot cukorral és nem is tudom miféle zagyvalékkal rontják el, hogy az aszúhoz legyen hasonló.” A szentgyörgyi bor híre megromlott, de „az aszúnak sem tartott sokáig a becsülete az előbb kárhozottatott harácsolók miatt.”¹⁹

„Szándékom szerint olyannak akartam bemutatni Magyarország képét, amely egyetlen pillantásra elárulja régi szépségét, és a hibákat is, amelyek utóbb elcsúfították.”

Visszatérő kérdése: ha az ország természeti kincsekben ennyire gazdag, miért szegény a lakosság. Sokféle okot vizsgál végig. Többek között a természetpusztító ostobaságot, a nép elhagyatottságát, a tulajdonviszonyokat s mélyebb okokat. A Balaton-vidékről írja: „ennek a gazdag vidéknek a szerencsétlenségéhez tartozik, hogy az az értékeket, amelyeket a földművelés által megtermel, nem tudja pénzzé tenni.” A piac hiánya „a falusi népre nehezedő szegénységnek legfőbb okozója.”²⁰ Ha a Pozsony környéki bortermelő mezővárosok bortermelésének nincs piaca, a lakosok maguk isszák meg, s terjed az iszákosság és a nyomor. Ha mesterségükből nem tudnak megélni az iparosok, erdőt irtanak. Egységben látva a természetet, a társadalmat és a történelmet, ezek addig számba nem vett és azóta is alig számon tartott kölcsönhatását mutatja ki.

Összességében: tájékozottság és információ, tolerancia és a szóértés képessége, a természeti adottságok és a társadalmi igények egyensúlya: Közép-Európa esélyeiben fontos, talán legfontosabb tényezők. Mintha egyenesen korunknak adta volna át az értelem stafétabotját Bél Mátyás: „Nekünk elég, hogy próbát tettünk, célhoz érni mások próbáljanak.”²¹ Merjük tehát ismerni és vállalni Bél Mátyást, elvadulással fenyegető világunkban az igazi közép-európai!

¹⁹Notitia 1984. 274., 209.

²⁰Notitia, Comitatus Saladiensis descriptio. Idézi: Deák A. 1984. 17. Notitia 1984. 201.

²¹Notitia 1984. 212. Előszó: 203.

V. KÁROLY MAGYARORSZÁGON

Részletek: Die Schüler des Erasmus Des Habsburger in Ungarn im Jahrhundert der Schlacht von Mohács 1515-1566. Gerda Mraz (Hiragi). Was ist neu an der Neuen? Eisenstadt, 1991. 51-66.
- Erasmus és tanítványai Közép-Európában. Alternatívák Mohács után. Műhely, 1993/2. 44-51. Ebben a formában is jelenik meg először.

ERDÉLY ÉS A TÖRÖKKÉRDÉS PÁZMÁNY POLITIKÁJÁBAN

Magyar Műveltség, 1991. (II) 1-4. sz. 78-81.

COMENIUS ÉS A VESZTFÁLIAI BÉKE EURÓPÁJA

Comenius Európa békejéről töltött: Személyes emlékei Közép-Európában. Emlékkönyv Niederhäuser Endi 70. születésnapjára. Szerk. Glaz F. Budapest, 1995. 63-74. Néhány hangsúlytöltesel.

„A KERESZTÉNYSÉG ACHILLEI ÉSE”

Rákóczi György. A nemzetközi szövetség és a magyar nemesség generációja és II. Rákóczi György. Emlékkönyv válogat. Történelmi Szemle, 1984/1-2. 57-79.

ZRÍNYI SZÖVETSÉGLEVELE

Történelmi Szemle, 1984/5. 341-358.

AZ ÍGÉRET ÚRJE

Europe et Hongrie 1683-1686 (Történelmi bevezető). Budapesti Magyarok 1686. I. 15-55. Emlékkönyv válogat. Ebben a formában is jelenik meg először.

BÜCSÜ ÉS EMLÉKEZET

Bücsü és emlékeztet a vizsgálatok során a magyar közéletben. Emlékkönyv, 1988/1. 3-24.

VITTELŐ REND A VÁLASZTÓTON

Részletek: 1687 és az érdekeltségviselés a választó. Válogatott tanulmányok, IV. 7-24. Ebben a formában is jelenik meg először.

MAGYAR POLITIKA ÉS A NEMZETKÖZI HATALMI EGYENSÓLY

Magyar Tudomány, 1991. 1272-1282.

BÉL MATTYÁST OLVASVA: KÖZÉP-EURÓPA ESÉLYEIRŐL

Honismeret (XXI) 1993/2. 3-7.

A TANULMÁNYOK ELSŐ MEGJELENÉSI HELYE

V. KÁROLY MAGYARORSZÁGON

Részletek: Die Schüler des Erasmus. Die Habsburger in Ungarn im Jahrhundert der Schlacht von Mohács 1516–1556. Gerda Mraz (Hrsg.): Was ist neu an der Neuzeit? Eisenstadt, 1991. 51–69.
– Erasmus és tanítványai Közép-Európában. Alternatívák Mohács után. Műhely, 1993/2. 44–51.
Ebben a formában itt jelenik meg először.

ERDÉLY ÉS A TÖRÖKKÉRDÉS PÁZMÁNY POLITIKÁJÁBAN

Magyar Múzeum, 1991. (I) 1–4. sz. 28–51.

COMENIUS ÉS A VESZTFÁLIAI BÉKE EURÓPÁJA

Comenius Európa békéjéről címmel: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. Glatz F. Budapest, 1993. 63–74. Néhány kiegészítéssel.

„A KERESZTÉNYSÉG ACHILLESE”

Rákóczi György. A nemzetközi törökellenes szövetség genezise és II. Rákóczi György. Bővebb változat. Történelmi Szemle, 1984/1–2. 67–79.

ZRÍNYI SZÖVETSÉGLEVELE

Történelmi Szemle, 1984/3. 341–368.

AZ ÍGÉRET IDEJE

Europa et Hungaria 1683–1618 (Történeti bevezető). Buda expugnata 1686. I. 15–58. Kibővített változat. Ebben a formában itt jelenik meg először.

BÚCSÚ ÉS EMLÉKEZET

Búcsú és emlékezet (a visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben). Keletkutatás, 1988/I. 3–24.

VITÉZLŐ REND A VÁLASZÚTON

Részletek: 1687 és az érdekegyeztetés stratégiái. Végvári tanulmányok, IV. 7–24. Ebben a formában itt jelenik meg először.

MAGYAR POLITIKA ÉS A NEMZETKÖZI HATALMI EGYENSÚLY

Magyar Tudomány, 1991. 1272–1289.

BÉL MÁTYÁST OLVASVA: KÖZÉP-EURÓPA ESÉLYEIRŐL

Honismeret (XXI) 1993/2. 3–7.

LEVÉLTÁRAK, KÖNYVTÁRAK, KÉZIRATTÁRAK

AFW	= OL E 199 A Wesselényi család levéltára
AGY	= OL P 1239 Apaffy Gyűjtemény, Vegyes iratok
AGYT	= OL P 1238 Apaffy Gyűjtemény, Teleki család lt.
BLt	= OL P 1314 Batthyány (gr. hg.) család levéltára
BM	= British Museum, London
BR	= OL E 21 Kamarai lt. Benignae Resolutiones
EcsLt	= A cseszneki Esterházy család levéltára. Pozsony, Állami Levéltár, Szlovákia
ELt	= Erdődy (gr.) család levéltára. Pozsony, Állami Levéltár, Szlovákia
EME Lt	= Erdélyi Múzeum Egylet levéltára, Kolozsvár, Románia
EPI	= OL P 125 Esterházy család (hercegi ág) levéltára. Pál nádor iratai
FLt	= OL P 287 Forgách (gr.) család levéltára
HHStA	= Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs
HKA	= Hofkammer Archiv, Bécs
HS	= Handschriften Sammlung, National Bibliothek, Bécs
KA	= Kriegsarchiv, Bécs
LLt	= Lobkowitz (hg.) család levéltára. Litoměřice, Csehország
MEA	= HHStA, Mainzer Erzkanzler Archiv
MTAKKt	= Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár
MTKCS	= Magyar Történelmi Képcsarnok
NRA	= OL E 148 Kamarai lt. Neo Regestrata Acta
OL	= Magyar Országos Levéltár
OSZKK	= Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár
Pcslt	= Pálffy (gr. és hg.) család levéltára. Pozsony, Állami Levéltár, Szlovákia
PLt	= Prímási Levéltár, Esztergom
PRO	= Public Record Office, London
Rgtl	= OL N 8 Regnicolaris levéltár. Archivum Palatinale Principis Pauli Esterházy
RII	= OL E 254 Kamarai lt. Representationes, informationes et instantiae
RL	= OL P 507 Nádasdy gr. család lt. Rottal János levelezése
Szatmár vmlt	= Szatmár vármegye levéltára. Kolozsvár, Állami Levéltár, Románia
TLt	= OL P 659 Teleki gr. család marosvásárhelyi levéltára
TSZL	= OL G – 8 Thököly-szabadságharc levéltára
U et C	= OL E 156. Urbaria et Conscriptiones

FORRÁSKIADVÁNYOK, FOLYÓIRATOK, TANULMÁNYKÖTETEK, KÉZIKÖNYVEK

AKG	= Archiv für Kulturgeschichte
AÖG	= Archiv für die Kunde österreichischer Geschichtes Quellen. Wien
AUSz	= Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae
BC	= Bibliotheca Comeniana. Sorozatszerk. Földy F. Szerk. Csorba Cs. – Földy F. – Kődöböcz J. I–III. Sárospatak, 1986–1990
BpSz	= Budapesti Szemle (Pest, 1857–1864, Új folyam 18 1865–69, Budapest, 1873–1944)
Buda 1686	= Buda visszavívásának emlékezete. Összeáll. Szakály F. Budapest, 1986
Buda expugnata 1686	= Buda expugnata. (Szerk. Bariska I. – Haraszti Gy. – Varga J. J.) I–II. Budapest, 1986
Budától Belgrádig	= Budától Belgrádig. Válogatott dokumentum részletek az 1686– 1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez (Szerk. Szita L.) Pécs, 1987
Comenius és Magyarország	= Bibliotheca Comeniana III. Comenius és Magyarország. Magyar Comenius Társaság. Sárospatak, 1990
DBBTI	= Documenta Bohemica Bellum Tricennale Illustrantia I–V. Hauptredaction: Kočí, J. – Polišínský, J. – Čechová G. Praha
DZfG	= Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft
EEQ	= East European Quarterly
EHH	= Études Historiques Hongroises
EHR	= English Historical Review
EM	= Erdélyi Múzeum (Kolozsvár 1800–1818, 1874–1917, 1930–1947. Folytatása: UEM Új Erdélyi Múzeum, 1990–)
EOE	= Erdélyi országgyűlési emlékek (Szerk. Szilágyi Sándor) I–XXI. Budapest, 1872–1898
Erdély története	= Erdély története három kötetben. Budapest, 1986. II. 1606-tól 1830-ig. Írták: Barta G. – Makkai L. – Péter K. – Trócsányi Zs. – R. Várkonyi Á. (Főszerk. Köpeczi Béla)
ÉrtIK	= Értekezések az irodalomtudományok köréből
ÉrtTK	= Értekezések a történeti tudományok köréből
Európa és Rákóczi	= Európa és a Rákóczi-szabadságharc. (Szerk.: Benda K.) Buda- pest, 1980
FKÉK	= Fővárosi Könyvtár Évkönyve
FRA	= Fontes Rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichtsquellen I. Abt. Scriptores. II. Diplomataria et acta (Wien, 1849–)
Gazdaság és mentalitás	= Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének ide- jén. (Szerk. Praznovszky M.–Bagyinszky I.) Salgótarján, 1987
HdtK	= Hadtörténelmi Közlemények
Humanista történetírók	= Humanista történetírók. Válogatta és a szöveget gondozta: Kul- csár P. Budapest, 1977

HZ	= Historische Zeitschrift (München, 1859–)
IJMES	= International Journal of Middle East Studies
Irodalom és felvilágosodás	= Irodalom és felvilágosodás (Szerk. Szauder J.–Tarnai A.) Budapest, 1974
It	= Irodalomtörténet
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (München – Wiesbaden 1936– Neue Folge 1953)
KH	= Kwartalnik Historyczny (Warszawa, 1887–)
Kosáry, Bevezetés I–III.	= Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. 1711–ig. Budapest, 1951. II. 1711–1825. Budapest, 1954. III. Kiegészítések és névmutató. Budapest, 1958
LK	= Levéltári Közlemények
LSz	= Levéltári Szemle
Magyarország keresztútjain	= R. Várkonyi Á.: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századból. Budapest, 1978
MGSz	= Magyar Gazdaságtörténeti Szemle
MHH	= Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történeti Emlékek. I–IV. osztály. (Pest, 1857– Budapest, 1948)
MIKA	= Mitteilungen des k.u.k. Kriegsarchivs (Wien, 1881–1914)
MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck, 1880–1928, Graz, 1948–)
MKSz	= Magyar Könyvszemle (Budapest, 1876–)
MKtSz	= Magyar Katonai Szemle
MNT	= A Magyar Nemzet Története (Szerk. Szilágyi S.) I–X. Budapest, 1898
MOE	= Magyar Országgyűlési Emlékek. Monumenta comitalis Regni Hungariae 1526–1606. I–X. (Szerk. Fraknói V.) XI–XII. (Szerk. Károlyi Á.)
Mohács tanulmányok	= Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. (Szerk. Rúzsás L. – Szakály F.) Budapest, 1986
MOT	= Magyarország Története tíz kötetben (Főszerk. Pach Zs. P.) III–IV. Budapest, 1985, 1989
MÖSt	= Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv (Wien, 1848–)
MT	= Hóman B.–Szekfű Gy.: Magyar Történet. I–V. Budapest, 1935
MTA II. OK.	= A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei
MT2	= Magyarország története (Főszerk. Molnár E., Szerk. Pamlényi E. –Székely Gy.) I–II. Budapest, 1964
MTO	= Magyar Történelmi Okmánytár (Szerk. Simonyi E.)
MTT	= Magyar Történelmi Tár
MVH	= Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. II. sor. I–VI. Budapest, 1884–1909
MZsO	= Magyar Zsidó Oklevéltár
NHQ	= New Hungarian Quarterly
ÖUR	= Österreich-Ungarische Revue

PSz	= Pedagógiai Szemle
RHC	= Revue d'Histoire Comparée
RMTF	= Régi magyar történeti források (Szerk. Horn I. – Kreutzer A.) I–III. Budapest, 1989–1993
RPI	= Ráday Pál iratai. I. 1703–1706. Sajtó alá rendezte Benda K.–Esze T.–Maksay F.–Pap L. Budapest, 1955
Tanulmányok, 1686–1688	= Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688 (Szerk. Szita L.) Pécs, 1989
Tanulmányok, 1989	= Tanulmányok a hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történetészkonferencia előadásai. (1989) (Szerk. Szita L.) Pécs, 1983
Thököly, 1983	= A Thököly felkelés és kora (Szerk. Benczédi L.) Budapest
TMÁO	= Török-Magyarorkori Állam-Okmánytár (Pest, 1863 Budapest, 1875).
TMt	= Török-Magyarorkori Történelmi Emlékek (Pest, 1853 Budapest, 1915)
A történelem veszedelmei	= Kosáry D.: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Budapest, 1987
TSz	= Történelmi Szemle
TT	= Történelmi Tár (Budapest, 1878–1914)
Udvari Kultúra	= Magyar reneszánsz udvari kultúra (Szerk. R. Várkonyi Á.) Budapest, 1987
UEM	= Új Erdélyi Múzeum
UMM	= Új Magyar Múzeum
Végvári tanulmányok I–IV.	= I. Magyar végvárak a XVI–XVII. században. – II. Magyar és török végvárak (1663–1684). – III. Végvári társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1723) (Szerk. Bodó S.–Szabó J.) Eger, 1983, 1985, 1989 – IV. Végvárak és a végváriak sorsa (1699–1723) (Szerk. Petercsák T.–Pető É.) Eger, 1991. – V. Végvárak és régiók a XVI–XVII. században (Szerk. Petercsák T. – Szabó J.) Eger, 1993
ZK	= Zrínyi Könyvtár (Főszerk. Klaniczay T. Szerk. Kovács S.I.) I–IV. Budapest, 1985–1991
ZMÖM	= Zrínyi Miklós Összes Művei (Szerk. Klaniczay T.) I–II. Budapest, 1958

IRODALOM

Abrahamowicz, Z. 1983

Sobieski és Thököly. In: Thököly, 111–118.

– 1983/1

Der politische und ökonomische Hintergrund des Wiener Feldzuges von Kara Mustafa. Warszawa–Krakow

Acsády I. 1896

Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. In: MNT V.

– 1898

Magyarország története I. Lipót és I. József korából. In: MNT VII.

– 1898/1

Buda visszafoglalása. In: MNT VII.

Ágoston G. 1992

A török hadsereg löporellátása a XVI–XVII. századi magyarországi hadjártokban. Zalai Múzeum, 4.

Angyal D. 1900

Erdély politikai érintkezése Angliával. Századok (34) 309–325., 398–420., 495–508., 702–711., 873–904.

– 1900/1

Geschichte der politischen Beziehungen Siebenbürgens zu England. ÖUR

Aretin, K. O. v. 1978

Magyarország és I. József császár politikája. TSz (3–4) 520–526.

– 1979

Kaiser Joseph I. zwischen Kaisertradition und österreichischer Grossmachtpolitik. HZ (215) 528–606.

– 1986

Das Reich, Friedensgarantie und europäisches Gleichgewicht. Stuttgart

Auerbach, B. 1887

La Ligue du Rhin et le traité de Ratisbonne. La diplomatie française et la cour de Saxe, 1648–1680. Paris

Bakos J. 1952–1972

A magyar Komenský irodalom. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve 7. 1–6. Budapest–Eger

– 1958

A magyar Comenius-kutatás néhány időszerű kérdése. PSz (VIII) 993–1002.

– 1990

A comeniusi örökség időszerűségének néhány kérdéséről. In: Comenius és Magyarország. BC III. 75–85.

- Balogh J. 1982
Varadinum – Várad vára. Budapest, I–II.
- Bán P. 1985
Egy portugál szemtanú tudósítása I. József 1687. évi koronázásáról. LSz (35) 56–62.
- Bánkúti I. 1985
Buda 1684 évi ostroma. In: Végvári tanulmányok, II. 41–54.
- Baranyai B. 1934
Hogyan történt az 1687/88. évi 1–4. tc. szerinti törvényszöveg becikkelyezése? Budapest
- Bárdossy L. 1943
Magyar politika a mohácsi vész után. Budapest
- Bariska I. 1982
A protestáns Kőszeg Ferdinánd korában. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. Kőszeg
– 1989
Franciaország és a tengeri nagyhatalmak viszonya a magyarországi török háborúkhöz. In: Tanulmányok, 1686–1688.. 177–186.
- Barkan, Ö. L. 1975
The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East. IJMES, 6. 3–25.
- Barker, Th. M. 1967
Double Eagle and Crescent. New York
- Barlay Ö. Sz. 1986
Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Budapest
- Barta G. 1983
A Sztambulba vezető út (1526–1528). Budapest
– 1986
Egy magyar politikus a középkori Magyarország széthullásának éveiben (Werbőczy István kancellár, 1526–1541). In: Mohács tanulmányok, 275–322.
– 1986/1
Az erdélyi fejedelemség első korszaka (1526–1606). In: Erdély története, I. 409–541.
– 1988
Vajon kié az ország. Budapest
- Barta J. ifj. 1985
Budavár visszavétele. Budapest
- Battaglia, O. F. v. 1946
Jan Sobieski, König von Polen. Einsiedeln–Zürich
- Bečková, M. 1983
Jan Amos Komenský a Polsko. Praha
– 1992
Die Beziehungen des J. A. Komensky zu Polen und zur polnischen Kultur. Amsterdam (Kongressusi előadás)
- Beke M. 1986
Az esztergomi érsekek és a török elleni felszabadító harcok (Kézirat)
- Bél M. Collectaneae
Egyháztörténeti anyaggyűjtés. Kézirat. OSZKK Quart. Lat. 1153.
– Notitia, 1892
Notitia Hungariae novae geographico-historica. Pars Secunda. Trans Danubia. Kiad. Zichy J. 2.ed.
– Notitia, 1984
Notitia, Bécs, 1735–1743. Ford. Déri Balázs. In: Bél M. Hungariából

– Hungáriából

Hungáriából Magyarország felé. Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt írta Tarnai A. Ford. Déri B., Donáth R., Tarnai A. Budapest

– Emlékezete

Bél Mátyás Emlékezete Balatonkeresztúron. Szerk. Marton I. Balatonkeresztúr, 1982

Bély, L. 1992

Les relations internationales en Europe XVIIe–XVIIIe siècles. Paris

Bély, L. – Bercé, Y. M. – Meyer, J. – Quatrefages, R. 1991

Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle. Paris

Benczédi L. 1953

A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Budapest

– 1966

Katonarétegek helyzete a török elleni várháborúban. HdtK (13) 821–826.

– 1974

A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása. TSz (17) 596–630.

– 1980

Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). ÉrtTK 91.

– 1983

A török orientáció a XVII. század végi magyar politikában. In: Tudományos Emléklés. Vaja, 1983. Szerk. Német P. Vaja–Nyíregyháza, 1985

– 1983/1

A Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjai. In: Thököly, 1983

– 1987

Kollonich Lipót és az Einrichtungswerk. In: Gazdaság és mentalitás

Benda K. 1942

A törökkor német újságirodalma. A XV–XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához. In: A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Budapest, 194–277.

– 1955

A Bocskai-szabadságharc. Budapest

– 1962

II. Rákóczi Ferenc török politikájának első évei (1702–1705) TSz (5) 189–209.

– 1975

Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI–XVII. században. Budapest (Történettudomány, történelemtanítás 6.)

– 1978

Pázmány Péter politikai pályakezdése. Vigilia (43) 225–229.

– 1980

Rákóczi és az európai hatalmak. In: Európa és a Rákóczi szabadságharc, 25–34.

– 1983

A magyar végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század elején. In: Végvári tanulmányok, I. 49–60.

– 1983/1

A bujdosó Thököly (1699–1705). In: Thököly, 1983, 165–172.

Megjegyzések Karol Telbizov tanulmányához (Thököly Imre bulgáriai szerepéről). In: Thököly, 1983.

– 1984

II. Rákóczi Ferenc diplomáciai kapcsolatai Velencével 1704–1709. TSz (27) 103–110.

– 1984/1

„Egy lengyel királyi tanácsos levele” 1710. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs É.–Fügedi E.–Maksay F. Budapest

- Benda K. – R. Várkonyi Á. 1988
Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország. (Szerk.–) Budapest
- Bene S. 1989
Zrínyi mint „Magyar Mars”. ZK III. 387–407.
– 1992
Zrínyi-levelek 1664-ből. ItK XCVI/2. 225–242.
- Benna, A. H. 1965
Doppelsonage im Türkenjahr 1683. MÖSt 17/18. 1–23.
- Bérenger, J. 1967
Francia–magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején. TSz (3) 75–291.
– 1980
A Habsburg-hatalom gazdasági alapjai a XVII. század végén. In: Európa és Rákóczi
- Berindei, M. – Veinstein, G. 1987
L’empire ottoman et les pays roumains 1544–1545. Étude et documents. Harvard – Cambridge
- Bessenyei J. 1986
A Héttorony foglya. Budapest
- Bethlen J. 1663
Rerum Transylvanicarum libri quatuor... ab a. 1629 - usque ad a. 1663. – Az erdélyi történelem négy könyve 1629-től 1663-ig. Szeben, 1663. In: Bethlen János Erdély története 1629–1673. Ford. P. Vásárhelyi Judit. Utószó és jegyzetek Jankovics J. Budapest, 1993
- Bethlen levelei
Bethlen Miklós levelei. Összegejtötte, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta Jankovics J. I–II. Budapest, 1987
- Bethlen Önéletírása
Bethlen Miklós Önéletírása. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta V. Windisch É. I–II. Budapest, 1955
- Bibó I. 1934
A szankciók kérdése a nemzetközi jogban. Szeged
– 1946
A jó békekötés technikája. In: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Bibó István összegejtött munkái. Szerk. Kemény J.–Sárközi M. H. n.
– 1981
A békecsinálás művészete. In: A német hisztéria okai és története. Bibó István összegejtött munkái. I.
- Binder Á. 1941
Az eperjesi vértörvényszék. Budapest
- Biró V. 1914
Bethlen viszonya Pázmánnyal. Erdélyi Múzeum (31) 181–194.
- Bitskey I. 1977
Társadalomszemlélet Pázmány Péter beszédeiben. Világosság (18) 411–417.
– 1979
Humanista erudíció és barokk világkép. Budapest
– 1986
Pázmány Péter. Budapest
- Bitskey J. – Kovács B. 1975
A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány-hagyaték. MKSz (91) 25–37.
- Bodor A. 1936
Csepelsziget és Budafok kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae historico-geographica” c. 1736-ban megjelent műve nyomán. Budapest

- Bogišić, V. 1888
Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan, nec non Francisci Nádasdy illustrationia (1663–1671). Zagreb
- Bóka É. 1983
Európa és a törökök (Válogatás a török hatalom megdöntésére született XVI–XVII. századi tervekől). Világtörténet, Új folyam (2) 84–104.
- Brandi, K. 1942
Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches. München.
- Braubach, M. 1948
Der Westfälische Frieden. Münster
– 1963–1965
Prinz Eugen von Savoyen. I–V. Wien–München
- Braudel, F. 1949–1965
La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris
– 1959
Les emprunts de Charles-Quint sur la Place-d'Anvers. In: Charles Quint et son temps. Paris
– 1985
Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. Ford. Pödör L. Budapest
- Brodarics I. 1527–1977
De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohác verissima descriptio. Cracovia. – Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről. Ford. Kulcsár P. In: Humanista történetírók
- Brüsszeli Okmánytár
Magyar történelmi okmányok a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. Kiad. Horváth M. I–II. Pest, 1857–58
- Bubics Zs. 1891
Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről (Kiad. és ford. –) Budapest
- Bucholtz, F. 1831–1836
Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Bd. I–VIII. Wien
- Busbequius, G. Exclamatio
Exclamatio sive de re militari contra turcam instituenda consilium (1663) OSZKK App. 2062
- Čapková, D. 1992
J. A. Comenius' Concept of Humanity. In: Johannes Amos Comenius (1592–1670). Exponent of European Culture? Amsterdam
- Carter, Ch. H. 1964
The Secret Diplomacy of the Habsburgs, 1598–1625. London
- Charrière, E. 1848–1860
Négociations de la France dans le Levant, 1515–1589. I–IV. Paris
- Chéruel, A. 1884
Étude sur la Ligue ou alliance du Rhin. Paris
- Clarkson, L. 1972
The Pre-Industrial Economy in England. 1500–1750. New York
- Comenius: ODO
J. A. Comenii Opera Didactica Omnia ab anno 1627 ad 1657 continuata. Amsterdam, 1657
– Labyrinth 1628–1631
Labyrinth svéta a ráj srdce. Leszno. – A világ útvesztője és a szív paradicsoma. Ford. Dobossy L. és Mayer J. Pozsony, 1977

- De Vocatione
- De Vocatione in Hungariam brevis narratiuncula. Ford. és először megjelentette Gulyás J. 1936. In: Comenius és Magyarország. BC III.
- De cultura...
- De cultura ingeniorum oratio. ODO III. 72-104. - A lelki tehetségek kiművelése. Ford. Ollé István. In: BC II. 7-44.
- Didactica Magna
- Didactica Magna. Ford. és a jegyzeteket írta Geréb Gy. Budapest, 1953, 1992
- Opera omnia
- Joannis Amos Comenii opera omnia. Academia Scientiarum Bohemoslovaca. Praegae, 1966-1974
- Orbis pictus - A világ lefestve. Pozsony, 1793. BC I.
- Angelus Pacis 1667
- Angelus Pacis. In: Opera omnia
- Pampaedia 1966-1992
- De rerum humanarum emendatione consultatio catholica ad genus humanum IV. Praegae, 1966. - Az emberi állapotok megjavítására vonatkozó, mindenre kiterjedő javaslat. In: Pampaedia. Ford. Bollók J. Előszó: Kelemen Elemér. Szerk. Csorba Cs.-Földy F.-Ködöböcz J. Sárospatak, 1992
- Schola ludus... 1656
- Schola ludus seu Encyclopedia viva, hoc est Januae linguarum praxis comica Res omnes Nomenclatura vestitas et vestiendas Sensibus ad vivum praesentandi Artificium exhibens amoenum. Patakini
- 1992
- Johannes Amos Comenius (1592-1670): Exponent of European Culture? Amsterdam
- Curtius, E. R. 1948
- Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern
- Czigány I. 1989
- A magyarországi katonaság és az 1687-es törökellenes hadjárat. In: Tanulmányok, 1686-1688. 115-124.
- 1991
- Regularitás vagy gerillaháború (Gondolatok a magyar hadügyi fejlődés kérdéseiről). In: Végvári tanulmányok, IV. 25-34.
- Csáky M. 1982
- Karl V., Ungarn, die Türkenfrage und das Reich (Zu Beginn der Regierung Ferdinands als König von Ungarn). In: Lutz, H. 1982
- 1983
- Thököly Imre képe az osztrák történeírásban. In: Thököly, 1983. 263-274.
- Csapodi Cs. 1956
- Kiadatlan Zrínyi-levelek az Eszterházy-levéltárból. ItK (LX) 490-497.
- Csonkás M. 1955
- Adalékok a költő Zrínyi Miklós életrajzához. ItK (LIX) 81-82.
- Dankó I. 1989
- A „Caraffa-járás” emlékei. In: Tanulmányok, 1686-1688. 197-216.
- Dávid G. - Fodor P. 1983
- Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. HdtK (30) 278-296.
- Deák A. 1984
- Bél Mátyás élete és munkássága. Budapest
- Deák F. 1878
- Nagyvárad elvesztése 1660-ban. ÉrtTK (VII.1.)

- 1896
Rövid észrevételek Kemény János önéletrajzából és az erdélyi irodalom egy-két kútforrásáról.
Budapest ÉrtTK (XIII. 5.)
- Demény L. 1977
A székelyek és Mihály vajda. 1593–1601. Bukarest
- Demény, L. – Cernavodeanu, P. 1974
Relațiile politice ale Anglie cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI–XVIII. București
- Dezsényi B. 1948
A Nova Posoniensia és az újságolvasók a XVIII. században. Magyar Századok, 142–143.
- Dickmann, F. 1959
Der Westfälische Frieden. Münster
– 1963
Rechtsdenken und Machtpolitik Richelieus. In: HZ
- Djuvara, T. G. 1914
Cent projets de partage de la Turquie (1281–1913). Paris
- Dresler, A. 1929
Über die Anfänge der gedruckten Zeitungen (Neue Zeitungen, Relationen, Flugschriften, Flugblätter, Einblattdrucke von 1470–1820). München
- Duchhardt, H. 1991
Zwischenstaatliche Friedenswahrung im Mittelalter und Früher Neuzeit. (Hrg. –) Wien–Köln
- Ehalt, H.Ch. 1980
Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft. Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert.
Wien
- Eickhoff, E. 1973
Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700. München
- Erasmus 1516–1987
Institutio Principis Christiani – A keresztény fejedelem neveltetése. Ford. Csonka F. Az utószót írta Barlay Ö. Sz. Budapest
– 1530
Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo. In: Opera Omnia Desideris Erasmi Rotterodami. Amsterdam–Oxford
– levelezése
Opus Epistolarum Des. Erasmi Rotterdami. P.S. Allen – H.M. Allen – H.W. Garrod. I–XII. Oxford–Bruxelles, 1906–1958
- Erdélyi Gy. 1936
A magyar hírszerző szolgálat a török hódoltság idején, különös tekintettel a budai pasalik területére. Budapest
- Evans, R. J. W. 1979
The Making of the Habsburg Monarchy (1550–1700). Oxford
- Fabó A. 1871
Vitnyédi István levelei, 1652–1664. (Kiad. –) MTT (XV) 7–272. (XVI) 7–278.
- Fallenbüchl Z. 1977
Spanyolok Magyarországon a 18. században. Századok (109) 1192–1230.
- Fekete L. 1944
Budapest a török korban. Budapest
- Fenyvesi L. 1987
A Duna-mellék és a Kiskunság pusztulása Buda ostroma idején (1683–1687). In: Gazdaság és mentalitás, 103–124.

Ferdinandy M. 1964

Karl V. Tübingen.

Fiedler, J. 1870

Relationen venezianischer Botschafter über Deutschland und Österreich im XVI. Jahrhundert. Wien, FRA 30.

Fodor P. 1991

Magyarország és a török hódítás

Fodor V. 1989

Forstall Márk levelei. Szakdolgozat, ELTE BK

Forster, Th. – Daniell, F. 1881.

The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Bousbecq seigneur of Bousbecq Knight, Imperial Ambassador. I–II. London

Foucalt, M. 1975–1990

Surveiller et punir. – Felügyelet és büntetés. Ford. Fázsy A.–Csűrös K. Budapest

Fraknói V. 1868–1872

Pázmány Péter és kora. I–III. Pest

– 1869

Pázmány Péter spanyol évdíja. Magyar Sion, 7. 22–39.

– 1886

Pázmány Péter 1570–1637. Budapest

– 1871

Pázmány diplomáciai küldetése Rómába (1632). Uj Magyar Sion, 2. 721–736., 801–813., 881–895.

– 1886

Incze pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. Budapest

– 1886/1

Relationes Cardinalis Buonvisi. MVH II. 2. Budapest

– 1902

János király és a római szent-szék. Századok (36) 697–715., 793–809., 894–911.

– 1903

Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal. Budapest, 1–3.

– 1922

A Habsburg ház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/88. országgyűlésen. Budapest

Frey L. and M. 1981

II. Rákóczi Ferenc és a tengeri hatalmak. TSz (1) 663–674.

– 1983

A Question of Empire: Leopold I and the War of Spanish Succession, 1701–1705. New York

Friedell, E. 1928–1993

Az újkori kultúra története. I–III. Ford. Vas. I. – Tandori D. Budapest

Galavics G. 1986

Kössünk kardot a pogány ellen. Budapest

Gángó G. – Müller L. 1988

Pázmány római követsége. Kézirat

Gebei S. 1985

Az erdélyi fejedelemség és a zaporozsjei had politikai kapcsolatrendszerének vizsgálata, 1648–1660. Kandidátusi disszertáció. Kézirat, 1985. MTAKKT

– 1992

II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata. 1657. HdtK (105) 30–64.

Geccsényi L. 1984

Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században. HdtK (31) 664–686.

* Gergely S. 1888

Thököly Imre és a francia diplomácia (Közli –) TT 471–508., 707–742.

* Gévay A. 1840–1872

Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte. I–III. Wien

* Gierowski, J. A. 1970

L'Europe centrale au XVIIe siècle et ses principales tendances politiques. In: XIIIe Congrès International des Sciences Historiques. Rapports I. 5. Moscou

Goehrlert, J. V. 1869

Gabriel Slamancas Grafen zu Ortenburg Gesandtschafts-Berichte über seine Sendung nach England im Jahre 1527. AÖG

Gombrich, E. 1986

Icones Symbolicae. A szimbolikus kifejezés filozófiái és ezek hatása a művészetre. Ford. Novák Gy. In: Ikonológia és műértelmezés. I. Az ikonológia elmélete. Szerk. Pál J. Szeged

Gonda I.–Niederhauser E. 1977

A Habsburgok. Egy európai jelenség. Budapest

Gooss, R. 1911

Österreichische Staatsverträge: Fürstentum Siebenbürgen, 1526–1690. Wien

Gömöri Gy. 1989

Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században. Tanulmányok. Budapest

– II. Rákóczi

II. Rákóczi György a kortársak szemében. In: Gömöri Gy. 1989. 48–52.

– Erdélyiek

Erdélyiek és angolok. É. n. H. n.

Granasztói Gy. 1989

A dunai térség városiasodása (XI–XVIII. század). Demográfia, XXXII/3–4.

Gregorovich M. 1935

A bori és borfői Bory család és levéltára. Szeged

* Grexa Gy. 1913

Caraffa és az eperjesi vértörvényszék. Rozsnyó

Grotius, H. 1626

De jure belli ac pacis. In quibus ius naturae et gentium: item iuris publici praecipua explicantur. Paris

Gundmann, A. 1986

Die Beschwerden der deutschen Nation auf den Reichstagen der Reformation. In: Lutz, H.

– Kohler, A. 1986

Gunst P. 1976

V. Károly. Életek és korok. Szerk. H. Balázs É. Budapest

G. Gy. 1958

Újabb csehszlovák Comenius-kiadványok. PSz (VIII) 1020–1023.

Gyárfás E. 1923

Erdélyi problémák 1903–1923. Kolozsvár

Györffy, G. 1946

„Notitia Hungariae Novae Historico-Geographica” 1746. (La vie et l'oeuvre de M. Bél). RHC (XXIV) 117–122.

Haan L. 1879

Bél Mátyás. Budapest

Habsburg, O. 1967

Karl V. Wien–München

Hajnal I. 1929

Esterházy Miklós nádor lemondása. Budapest

– 1930

Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka. Budapest

– 1936

Magyarország helye az európai fejlődésben. ET III. 146–162.

– 1949

Az első gépek. Válasz (9) 357–371.

Haley, K. H. 1972

The Dutch in the Seventeenth Century. London

Halkin, L. 1976

Erasmus I. Ferenc és V. Károly között. MTA II. OK. 25.

Hammer, J. 1828

Geschichte des osmanischen Reiches III (1520–1570). Pest

Hantsch, H. 1959

Zum ungarisch-türkischen Problem in der allgemeinen Politik Karls V. In: Festschrift Karl

Eder zum siebzigsten Geburtstag. Innsbruck

Hargittay E. 1980

Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei. It (62) 134–147.

– 1981

Régi magyar levél – régi magyar irodalom. In: Régi magyar levelestár. (Szerk.–) Budapest, I–II. 5–33.

– 1987

A politikai elmélet Pázmány tevékenységének háttérében. In: Pázmány Emlékezete, 405–455.

Harsányi I. 1990

A tehetségvédelem gondolata Comenius pedagógiai rendszerében. In: Comenius és Magyarország. BC III.

Hausner, G. 1989

Esterházy Pál Emlékirata Zrínyi 1663–1664-ben vívott harcairól. ZK III. 7–23.

Heckenast G. 1983

Bécsi svéd politikai követjelentések Magyarországról. TSz (24) 205–223.

Hegy K. 1976

Egy világbirodalom végvidékén. Budapest

– 1985

* A török birodalom a 16–17. században. In: MT III/1.

Heiss, G. 1974–1976

Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505–1558) und ihre Verwaltung. MÖSt

Hermann Zs. 1961

Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Budapest

– 1975

Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. Századok (109) 301–334.

– 1976

Jacob Fugger. Budapest

Hertz, Fr. 1957

The Development of the German Public Mind. A Social History of German Political Sentiments. Aspirations and Ideas I. London

Hiller I. 1988

Magyar nádorválasztás és európai politika (Adalékok a királyi Magyarország XVII. századi Spanyol kapcsolatainak történetéhez). Memoria Rerum, I. 111–148.

– 1990

Politikai információk és diplomáciai döntések. A királyi Magyarország külkapcsolatai a XVII. század derekán, 1625–1645. Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE Budapest

– 1992

Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625 bis 1645. Wien

Historical Description

An Historical Description of the glorious conquest of the city of Buda the capital city of the Kingdom of Hungary – Angol szemtanú beszámolója Buda visszavételéről – Ford. Deák F. Hasonmás kiadás. Szerk. Faragó T. – Jegyzetek: Haraszi Gy. – Utószó: Szakály F. Budapest, 1986

Hodinka A. 1935

Ami a karlócai békéből kimaradt és következményei. HdtK (36) 159–213.

Hopp L. 1974

A magyar levélműfaj történetéből. In: Irodalom és felvilágosodás, 501–566.

– 1988

Die ungarische Publizistik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. In: Köpeczi, B.–Tarnai, H. 1988. 47–68.

– 1992

Az „antemurale” és a „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Budapest

Horn I. 1990

Rákóczi László naplója. (Sajtó alá rendezte–) Budapest

– 1993

Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657-ben. In: Perlekedő évszázadok. Emlékkönyv Für Lajos történész 60. születésnapjára. (Szerk. –) Budapest, 240–276.

Hornyik J. 1861–1862

Kecskemét város története. II–IV. Kecskemét

Horváth M. 1859

Adalékok János király külviszonyainak történetéhez. Pest

Hóvári J. 1983

Az oszmán birodalom és a Levante-kereskedelem a 15–16. században. Világtörténet (2) 42–61.

– 1989

A nagyharsányi csata török szemmel. In: Tanulmányok, 1686–1688

Höfler, C. 1869

Die diplomatische Correspondenz des Grafen Johann Wenzel Gallas, Kaiserlichen Gesandten in London und Haag während des spanischen Successionskrieges. AÖG (41) 291–306.

– 1870

Abhandlungen zur Geschichte Österreichs unter den Kaisern Leopold I., Joseph I., Karl VI. Zum ungarischen Ausgleich im Jahre 1705. Nach den Actenstücken der diplomatischen Correspondenz des Grafen Wenzel Gallas, kaiserlichen Gesandten in London. AÖG (43) 201–280.

Hörscik R. 1990

Comenius és az észak-magyarországi cseh–morva emigráció. In: Comenius és Magyarország. BC. III. 145–154.

Hövel, E. 1948

Pax optima rerum. Beiträge zur Geschichte des Westfälischen Friedens 1648. (Hrsg.–) Unter Mitwirkung von J. Bauermann – B. Peus usw. Münster

Höyneck, P.O. 1960

Frankreich und seine Gegner auf dem Nymwegener Friedenskongress. Bonn

Huber, A. 1989

Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte 1658–1664. AÖG (85) 85. 509–587.

Hudič, I. 1926

* Répertoire des documents concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683). Paris
– 1927

Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683). Paris

Hüttl, L. 1989

Die Türkenkriege aus der Sicht des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation. In: Tanulmányok, 1989. 75–941.

Inalcik, H. 1954

Ottoman Methods of Conquest. Studia Islamica (31) 103–129.

– 1973

The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600. London

Israel, J. I. 1989

European Jewry in the Age of Mercantilism. 1550–1750. Oxford

Istvánffy, M. 1622–1962

Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV (1490–1605). Köln – A magyarok történetéből.

Ford. Juhász L. Vál., bev. Székely Gy. Budapest

Ivanics M. 1991

Habsburg–krími tatár diplomáciai kapcsolatok (1598–1682). Kézirat

Iványi B. Végvárak

A dunántúli végvárak élete. Kézirat. MTAKKt Ms 5301/7.

* Iványi E. 1971

Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezkedésével kapcsolatban. LK (42) 137–162.

– 1991

Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége. Budapest

Jászay M. 1987

La Buda Liberata. A török feletti győzelmek visszhangjai. La Gazzetta Italo-Ungerese – Olasz–Magyar Szemle, I. 12–28.

– 1990

Velence és Magyarország. Budapest

Jászay P. 1838

A szónyi béke. 1627. Tudománytár (4) 167–274.

– 1846

A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest

Jovius, P. 1532

Paolo Giovio – Paulus Jovius – Historiarum sui temporis libri XLV. – Firenze – Jelenkori történetek könyve. Ford. Bellus I. In: Kőszeg emlékezete

Kalmár J. 1989

Erdély a rastatti béketárgyalásokon. In: Sub Minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdéseiről Német Lajos 60. születésnapjára. Budapest

– 1989/1

Az Einrichtungswerk fogadtatása a bécsi udvari főbizottságnál. In: Tanulmányok, 1989. 105–116.

- Káldy-Nagy Gy. 1974
Szulejmán. Budapest
- Kapronczay K. 1971
Comenius és az egészségügyi nevelés. In: Orvostörténeti Közlemények (60–61) 33–48.
- Kara Gy. 1987
Between the Danube and the Caucasus. (Szerk.–) Budapest
- Kardos T. 1958
A sárospataki évek jelentősége Comenius humanista pedagógiájában. PSz (VIII) 910–921.
- Károlyi Á. 1877
Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban. Századok (11) 642–654., 841–854.
– 1879
Adalék a nagyváradi béke s az 1536–1538. évek történetéhez. Budapest
– 1880
A német birodalom nagy hadivállalata Magyarországon 1542-ben. Budapest
– 1907
Bocskai és a bécsi béke. Budapest
- Károlyi Á.–Wellmann I. 1936
Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest
- Kárpáti E. 1941
V. Károly keleti politikája. Kolozsvár
- Kelemen E. 1992
Comenius: Pampaedia. Előszó
- Kellenbenz, H. 1960
Zur Problematik der Ostpolitik Karls V. Die westeuropäischen Verbindungen Joan Zapolyas und Hieronymus Laskis zu Beginn der dreißiger Jahre. In: Karl V. Der Kaiser und seine Zeit. Hg. Rassow, P.–Schalk, F. Köln
– 1982
Das Römisch-Deutsche Reich im Rahmen der wirtschafts- und finanzpolitischen Erwähnungen Karls V. im Spannungsfeld imperialer und dynastischer Interessen. In: Lutz, H. 1982
- Kemény Önéletírása
Kemény János Önéletírása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Sajtó alá rendezte és jegyz.: V. Windisch É. Budapest, 1980
- Keynes, J. M. 1920–1991
The Economic Consequences of the Peace. – A béke gazdasági következményei. Ford. Felix P. Budapest
- Kibédi Varga Á. 1983
Retorika, poétika, műfajok. Gyöngyösi István költői világa. It 545–591.
- Kissling, H. J. 1972
Die Köprülü-Restauration. In: Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1969. Eisenstadt
– 1961
Pázmány Péter. In: Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomból. Budapest, 340–360.
– 1982
Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. Magyar remekírók. Budapest
– 1964
Zrínyi Miklós. Budapest
- Klanciczay T. 1964
Zrínyi Miklós. Budapest
– 1976
Hagyományok élesztése. Budapest

- 1985
- Pallas magyar ivadéka. Budapest
- Kletler, P. 1943
- Die Entstehung der Fuggerzeitungen. AKG 31.
- Koch, H. W. 1990
- Brandenburg – Prussia. In: Miller, J. 1990
- Kohler, A. 1980
- Antihabsburgische Politik in der Epoche Karls V. Die reichsständische Opposition gegen die Wahl Ferdinands I. zum römischen König und gegen die Anerkennung seines Königtums (1524–1534). Wien
- 1982
- Die innerdeutsche und die außerdeutsche Opposition gegen das politische System Karls V. Wien
- 1986
- Der Augsburger Reichstag 1530. In: Lutz H.–Kohler A. 1986
- 1990
- Quellen zur Geschichte Karls V. Darmstadt
- Komor I. 1958
- Schola ludus. PSz (VIII) 975–992.
- 1957
- Comenius a humanista békemozgalom vezető alakja. Magyar Tudomány (Új folyam 2. köt.) 273–284.
- Konc S. 1990
- Comenius teológiája. In: Comenius és Magyarország. BC III. 86–102.
- Kopčan, V. 1983
- Thököly és a porta. In: Thököly, 1983
- Kornis Gy. 1935
- Pázmány Péter személyisége. BpSz (239) 133–161., 286–319.
- Koroknai Á. 1974
- Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és tiszai határörvidéken. Budapest
- Kosáry D. 1946
- Français en Hongrie. RHC (XXIV) 29–65.
- 1964–1984
- Bél Mátyás helye a művelődés történetében. In: A történelem veszedelmei, 63–86.
- 1965
- Pest megye a kuruc korban. Budapest
- 1973
- Magyarország és Kelet-Európa a XVI–XVII. század nemzetközi politikájában. Valóság (9) 23–34.
- 1976
- Magyarország külpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács tanulmányok, 101–128.
- 1978
- Magyar külpolitika Mohács előtt. Budapest
- 1985
- Magyarország Európa újkori nemzetközi rendszerében. Budapest
- 1987
- Magyarország a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában. In: A történelem veszedelmei, 20–62.
- Kosztolányi D. 1920
- A magyar próza atyja. Nyugat (13) 911–917.

- Kovachich, M.G. 1801
Supplementum in Vestigia Comitiorum apud Hungaros. 3. Budae.
- Kovács E. 1962
Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből összeállította -. Budapest
- Kovács S. I. 1985
A lírikus Zrínyi. Budapest
- Kovács Gy. 1961
Comenius Lengyelországban. PSz (XI) 829–836.
- Ködöböcz J. 1990
Comenius nyomában Magyarországon. In: Comenius és Magyarország. 25–52.
- Köpeczi B. 1964
Franciaország, a birodalom megmentője és a kereszténység bajnoka. Vasi Szemle (18) 502–512.
– 1969
A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest
– 1976
„Magyarország a kereszténység ellensége.” Thököly a nemzetközi közvéleményben. Budapest
– 1983
Staatsräson und christliche Solidarität. Die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Budapest
– Tarnai A. 1988
Laurus Austriaco–Hungarica. Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. (Hrsg.–) Budapest–Wien
- Köszeg emlékezete
Köszeg ostromának emlékezete. Válogatta, szerkesztette, a bevezetést és a jegyzeteket írta Bariska I. Budapest, 1982
- Kratochvíl, M. V. 1975
Comenius élete. Ford. Cséfalvy E. Budapest
- Kretschmayr, H. 1901
Gritti Lajos. 1480–1534. Budapest
- Kubinyi A. 1971
Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Hrsg. von O. Pickl. Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Graz
– 1986
A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács tanulmányok, 59–99.
- Kumpera, J. 1992
Comenius: between hagiography and historiography. Reflections on the changing image of the Czech reformer. Amsterdam
- Kunt, M. 1983
Türkische Beiträge zur Untersuchung der Beziehungen zwischen dem Osmanischen und dem Habsburger-Reich. In: Die Türkenkriege in der historischen Forschung. Wien
- Kvacsala, J. 1892
Johann-Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften. Leipzig–Wien
- Langer, H. 1991
Schwedische Friedenskonzeptionen und praktischer Frieden im Jahrzehnt nach dem Dreißigjährigen Krieg. In: Duchhardt, H. 1991
- Lanz, K. 1844–1846
Die Correspondenz des Kaisers Karl V. Bd. I. Leipzig

Laslett, P. 1988

(5) Verlorene Lebenswelten. Geschichte der vorindustriellen Gesellschaft. (Ütrg. Astelbauer, W.) KB B 13. Wien-Köln-Graz

Leitsch, W. 1988

Miért akarta Kara Musztafa meghódítani Bécset? Ford. Borsos Miklósné. In: Benda K.-R. Várkonyi Á., 1988. 65-94.

Leman, A. 1920

La mission du Cardinal Pázmány. In: Urbain VIII et la rivalité de la France et de la maison d'Autriche de 1631 à 1635. Paris

Lenz, Fr. 1956

Werden und Wesen der öffentlichen Meinung. Ein Beitrag zur politischen Soziologie. München

Lewison, A. 1913

Nuntiaturberichte vom Kaiserhofe Leopolds I. AÖG 550-841.

Lhotsky, A. 1971

Das Zeitalter des Hauses Österreich. Die ersten Jahre der Regierung Ferdinands I. in Österreich (1520-1527). Wien

Lipsius - Laskai, 1642-1970

Laskai János válogatott művei, magyar Iustus Lipsius. Sajtó alá rendezte Tarnóc M. Budapest

Lotharingiai Hadinapló

Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról. Ford. Mollay K. Bev. Nagy L. Szerk. Kun J. Budapest

Lukács K. 1941

Magyarország halairól és halászatáról. (Ford. a Tractatus de re rustica....ból.) In: Magyar Biológiai Kutató Intézet munkái, XIII. Tihany

Lukács K. 1943

A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. (Ford. a Notitia Hungariae Novae....ból) In: Magyar Biológiai Kutató Intézet Munkái, XV. Tihany

Lukács L. Monumenta

Monumenta Antiquae Hungariae IV. (1593-1600) (Edidit-) Monumenta Historica Societatis Jesu. Romae, 1987. 131.

Lukács L. 1987

Jezsuita maradt-e Pázmány mint érsek? In: Pázmány emlékezete, 197-267.

Lukács Zs. T. 1992

Propaganda és közvélemény a 17. századi Erdélyben. Szakdolgozat. ELTE BTK

Luttenberger, A. 1982

Karl V. Frankreich und der deutsche Reichstag. In: Lutz, H. 1982

Lutz, H. 1964

Christianitas afflicta. Europa, das Reich und die päpstliche Politik im Niedergang der Hegemonie Kaiser Karls V. (1552-1556). Göttingen

-1982

Das römisch-deutsche Reich im politischen System Karls V. (Hrsg.-) München-Wien

Lutz, H. - Kohler, A. 1986

Aus der Arbeit an den Reichstagen unter Kaiser Karl V. Göttingen

Majláth B. 1936

Buda és Pest 1686 évi visszafoglalásának egykorú irodalma. FKÉK V.

Makkai L. 1958

Genús Felicitas. PSz (VIII) 966-972.

- 1960
- Az abszolútizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. TSz (3) 193-223.
- 1985
- Pázmány Péter politikai szerepe. MOT III/2. 1526-1686
- Mandelmayer, M. C. - Vocelka, K. G. 1988
- Die Eroberung Ofens 1686 im Spiegel der deutschsprachigen Flugschriften. In: Köpeczi, B.-Tarnai, A. 1988. 15-48.
- Marczali H. 1881
- Regeszták a külföldi levéltárakból. TT 1881. 114-138., 522-542.
- Markó Á. 1937
- Angol katonák Buda visszafoglalásánál. MKtSz
- Markusovszky S. 1896
- A pozsonyi ág.h.. ev. lyceum története. Pozsony
- Martinkó A. 1949
- Társalkodik, társalog. Társalog vagy társalkodik a Murányi Venus. Magyar Nyelv (XLV) 57-63.
- Martinuzzi levelei és iratai, 1878
- Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok 1535-1551. Kiad. Károlyi Á. TT 211-270., 502-560.
- Matúz, J. 1976
- Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen. Freiburg
- 1990
- Az Oszmán Birodalom története. Budapest
- Mayer, Th. 1911-1980
- Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Sigmaringen
- Mednyánszky, A. 1830
- Petri Pázmány... legatio Romana. Pestini
- Mednyánszky D. 1880
- Nádasdy és Wesselényi levelezéseiből a XVII. század közepén. TT 209-233.
- Mendels, Fr. 1982
- Protoindusztrializáció: elmélet és gyakorlat. Világtörténet (3) 80-117.
- Mentz, G. 1896-1899
- Johann Philipp von Schönborn. 1605-1673. Jena
- Mészáros I. 1987
- Pázmány Péter, 17. századi katolikus iskolaügyünk újjászervezője. In: Pázmány emlékezete, 305-360.
- Michaud, Cl. 1983
- XIV. Lajos török politikája. Nointel márkai követsége a török Portán. In: Thököly tanulmányok, 103-109.
- Mikes Levelek
- Mikes Kelemen Törökországi Levelek és Missilis Levelek. Sajtó alá rendezte Hopp L. Budapest, 1966
- Miller, J. 1990
- Absolutism in Seventeenth Century Europe. (Ed.-) London
- Mohács tanulmányok
- Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás L.-Szakály F. Budapest, 1986
- Monok I. 1988
- Cseffei László 1592-1662. Századok (122) 622-647.
- Müller, G. 1923
- Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen. Hermannstadt

- Nagy L. 1961
A Bocskai-szabadságharc katonai története. Budapest
– 1982
Erdély és a tizenöt éves háború. Századok (116) 639–688.
– 1984
A „bibliás órálló” fejedelem. I. Rákóczi György a magyar történelemben. Budapest
– 1986
Buda felszabadulása a török uralom alól. In: Lotharingiai Hadinapló, 9–65.
– 1991
„Álmodjunk harcot szegényi magunknak...” Végvári vitézek – szegénylegények 1699–1703 között. In: Végvári tanulmányok, IV, 15–24.
- Nagy Lajos 1987
Az 1686–1687. évi hadjárat. In: Budától Belgrádig, 13–52.
- Neck, O. 1964
Busbequius. Graz
- Nehring, K. 1986
Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1609). Századok (120) 3–50.
- Nemeskürty H. 1988
Zum Andenken an einen vergessenen Helden der Türkenkriege. In: Köpeczi, B.–Tarnai, A. 1988. 69–72.
- Oborni T. 1987
Nógrád megye haditerhei a felszabadító háborúban. In: Gazdaság és mentalitás, 134–141.
- Oláh M. Athila
Athila. Ford. Kultsár P. Humanista történetírók. Budapest, 1977
- Oláh M. Hungaria
Hungaria, 1536. Ford. Kathona G. Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Válogatta, a szöveget gondozta, a jegyzeteket készítette Klaniczay T. Budapest, 1982
- Óváry L. 1879
III. Pál pápa és Farnese Sándor bíbornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezése 1535–1549 (Kiad.–) Budapest, MHH Diplomataria 16.
– 1901
A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. I–II. Budapest
- Óry M. 1970
Pázmány tanulmányi évei. Eisenstadt
- Óry M.–Szabó F. 1983
Pázmány Péter. In: Pázmány Művei, 1983
- Pach Zs. P. 1968
A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződések kérdéséhez. Századok (102) 863–896.
– 1985
Európa a 16–17. században. MOT III/1. 35–100.
– 1987
A békeeszmé történetéből. Comenius Magyarországon. Magyar Tudomány (12) 905–910.
- Palous, R. 1992
„Comenius vivus”. In: Comenius: Exponent of European Culture? Amsterdam
- Pánek, J. 1991
Comenius, Teacher of Nations. Prague
- Parker, G. 1988
The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800. Cambridge

Pauler Gy. 1876

Wesselényi Ferenc és társainak összeesküvése 1664–1671. I–II. Budapest

Pázmány emlékezete, 1987

Pázmány Péter emlékezete halálának 350. évfordulóján. Szerk. Lukács L. S. I. és Szabó F. S. I. Róma

Pázmány Művei, 1983

Pázmány Péter. Válogatás műveiből. A bevezető tanulmányt írta Öry M. S. I. és Szabó F. S. I. Vál. Öry M. S. I., Szabó F. S. I. és Vass P. Budapest

Pázmány összegyűjtött levelei, 1910–1911

Pázmány Péter... Összegyűjtött levelei. Sajtó alá rendezte Hanuy F. I–II. Budapest

Perjés G. 1965

Zrínyi Miklós és kora. Budapest

– 1976

A mohácsi csata (1526. augusztus 29.) In: Mohács tanulmányok, 195–240.

– 1981

Game Theory and the Rationality of War. EEQ

– 1989

The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526 – Buda 1541. Columbia University Press

– 1989/1

Zrínyi és az 1663–1664-es nagy török háború. In: ZK III. 25–99.

– 1990

Az oszmán államvezetés racionalitása. UEMC (1/1–2) 147–162.

Péter K. 1972

Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. Századok (106) 653–665.

– 1973

A magyar nyelvű publicisztika kezdetei. Budapest

– 1975

A magyar romlásnak századában. Budapest

– 1985

Esterházy Miklós. Budapest

– 1985

Comenius magyarországi elképzeléseiről. AUSz XXI.

– 1986

Buda ostroma 1686. Magyar Levelestár. Szerk. Ugrin Aranka. Budapest

– 1987

Zrínyi angol rajongói. In: Angol életrajz Zrínyi Miklósról. ZK II. 27–63.

– 1990

A Comenius kutatás helyzete és problémái. In: Comenius és Magyarország, BC III. 66–67.

Piaget, J. 1957

John Amos Comenius 1592–1670. (Selections Intr. by –) Paris

Picard, B. 1967

Das Gesandtschaftswesen Ostmitteleuropas in der frühen Neuzeit. Beiträge zur Geschichte der Diplomatie in der ersten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts nach den Aufzeichnungen des Freiherrn Sigmund von Herberstein. Graz–Wien–Köln

Polgár L. 1987

Pázmány-bibliográfia. In: Pázmány emlékezete, 449–480.

Polišenský, J. W. 1953

Bohemia, the Turk and the Christian Commonwealth. Praha

– 1968

The Frontier in the Economic History of Central Europe. Bloomington

- 1971
Der Krieg und die Gesellschaft in Europa 1618–1648. In: DBBT I.
- Poncianus 1633–1976
Heltai Gáspár Poncianus császár Historiája. Az 1633-i lőcsei kiadás szövegű másolatát kiad.,
utószó: Nemeskürty I. Budapest
- Pray G. 1767
Annales Regnum Hungariae. 4. Vindobonae
- Pribram, A. F. 1884
Österreich und Brandenburg 1685–1686. Innsbruck
- 1887
Die Berichte des kaiserlichen Gesandten Franz von Lisola aus den Jahren 1655–1660. AÖG
- 1901
Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. Wien
- Probszt-Ohstroff, G. 1971
Die Porcia. Aufstieg und Wirken eines Fürstenhauses. Klagenfurt
- Rabe, H. 1982
Elemente neuzeitlicher Politik und Staatlichkeit im politischen System Karls V. In: Lutz, H.
1982
- Rácz I. 1969
A hajdúk a XVII. században. Debrecen
- Rácz L. 1931
Comenius Sárospatakon. Budapest
- Ráday Iratai
Ráday Pál Iratai. I–II. Szerk. Benda K.–Esze T.–Maksay F.–Papp L.) Budapest, 1955, 1961
- Rákóczi, Confessiones
II. Rákóczi Ferenc Önéletírása. Kiadja az MTA Történelmi Bizottsága. (Grisza Á.) Budapest,
1976
- Rákóczi 1713
Dédution des droits de la Principauté Transilvania. – Az Erdélyi Fejedelemség jogainak biz-
tosítása. Ford. Benda K. In: Rákóczi és Európa. Szerk. Köpeczi B. Budapest, 1970. 371–389.
- Rassow, P. 1957
Karl V. Der letzte Kaiser des Mittelalters. Göttingen
- Rázsó Gy. 1985
A magyarországi végvárok szerepe a Szent Liga 1684-i haditerveiben. In: Végvári tanul-
mányok, II. 21–32.
- 1986
A Habsburg-birodalom politikai és katonai törekvései Magyarországon Mohács időszakában. In:
Mohács tanulmányok, 127–162.
- Reese, W. 1933
Das Ringen um Frieden und Sicherheit in den Entscheidungsjahren des Spanischen Erbfolge-
krieges 1708 bis 1709. München
- Richards, J. 1676–1986
A Journal of the siege and taking of Buda by the Imperial army... Ford. és kiadta Kropf L. TT
1894. 136–137., 142–146. In: Buda 1686
- Roe, Th. 1740
The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, 1627–1628. London
- Rónay Gy. 1974
Kutatás közben. Budapest
- Rózsa Gy. 1986
Magyar történetábrázolás a 17. században. Budapest

Ruppert, K. 1979

Die kaiserliche Politik am Westphälischen Kongress. Münster

Rúzsás L. 1966

Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században. Budapest

– 1969

A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. In: Értkezések II. 63–76.

– 1976

A magyar közvélemény útkeresése Mohács után a XVI. században. In: Mohács tanulmányok, 323–336.

Rycault, P. 1687

The History of the Turkish Empire. London

R. Várkonyi Á. 1974

A pozitivistá történetiszemlélet a magyar történetírásban. I–II. Budapest

– 1974/1

A török kiűzésének eszméje Magyarországon a magyar politikai gondolkodásban a XVII. század közepén. TSz (17) 495–501.

– 1975

Török világ és magyar külpolitika. Budapest

– 1977

Erdély és a német-római császárválasztás 1658-ban. Magyarország keresztútjain.

– 1980

„Ad Pacem Universalem”. A szatmári béke nemzetközi előzményei. Századok (114) 165–200.

– 1980/1

Marssal társolkodó Murányi Venus 1664-ben. It 77–104

– 1983

Rákóczi és a hágai békekonferencia ItK (87) 202–242.

– 1984

Erdélyi változások. Budapest

– 1984/1

Buda visszavívása 1686. Budapest

– 1984/2

Vienna, Buda, Constantinople. NHQ (25) 1–9.

– 1985

A török háború: Bécsről Budáig. In: MOT III/2. 1577–1636.

– 1985/1

Gazdaság és társadalom a 17. század második felében. In: MOT III/2. 1273–1424.

– 1985/2

A Habsburg-abszolutizmus berendezkedése Magyarországon (1686–1703) In: MOT IV/I 1. 83–98.

– 1987

Magyarország visszafoglalása. Budapest

– 1987

Az ígélet ideje (Országegység, önálló államiság, gazdasági fejlődés) (1683–1718) In: Gazdaság és mentalitás, 142–152.

– 1988

Die Belagerung von Ofen im Rahmen der Pläne zur Zurückdrängung der osmanischen Macht. In: Köpeczi, B. – Tarnai, A. 1988. 1–14.

Schönebaum, 1930

Comenius bei den Rákóczis in Sárospatak. Leipzig

- Schönherr, Gy. 1888
Nádasdy országbíró végrendelete TT 176–187., 369–382., 580–591.
- Schulze, W. 1978
Reich und Türkengefahr. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung. München
- Shaw, J. 1971
Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III. New York
- Sík S. 1939
Pázmány, az ember és az író. Budapest
– 1940
Pázmány és Erdély. Jelenkor 2, 19, 5–6.
- Šindelář, B. 1960
Die böhmischen Exulanten in Sachsen und der Westfaelische Friedenskongress. Sbornik prací filosofické fakulty Brněnské University C. 7.
– 1963
Comenius und der Westfaelische Friedenskongress. Historica V.
– 1968
Vestfálský mír a česká otázka. In: DBBTI I. Praha
- Sinkovics I. 1986
Útkeresés Mohács után. In: MOT III/1. 149–222.
- S. Lauter É. 1989
Pálffy Pál nádor levelei elé. In: Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653) RMTF I.
- Šmerda, M. 1989
„Cseh jobbagyság”– Habsburg abszolutizmus. In: Csehország a Habsburg Monarchiában, 1618–1918. Szerk. és ford. Szarka L.
- Sörös P. 1917
Frangepán Ferenc, kalocsai érsek, egri püspök. Századok (51) 429–471., 545–576.
- Srbik, v. H. 1907
Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia. Wien–Leipzig
- Staud, G. 1988
Die Türkenkriege auf der Schulbühne der Jesuiten (1683–1700). In: Köpeczi, B.–Tarnai, A. 1988. 181–192.
- Stoye, J. 1969
Europe Unfolding 1648–1688. Glasgow
- Stradling, R. 1981
Europe and the Decline of Spain. A Study of the Spanish System, 1580–1720. London
- Sturminger, W. 1968
Die Türken vor Wien in Augenzeugenberichten. Düsseldorf
- Suchanek, H. 1950
Die Idee Europas während der Westfälischen Friedensverhandlungen. Wien
- Sugár I. 1979
A budai vár ostromai. Budapest
– 1983
Az egri vár gazdálkodása a XVI. század végén. In: Végvári tanulmányok, I. 147–153.
- Sugar, P. 1977
Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354–1804. London
- Szabó F. 1987
Pázmány hitelemzése a grazi De Fide-traktatusban. In: Pázmány emlékezete, 99–180.
- Szádeczky B. 1911
Az erdélyi fejedelem udvartartása. Budapest

- Szakály F. 1971
 Oppenheimer Sámuel. MZsO XVI.
 – 1975
 A mohácsi csata. Budapest
 – 1986
 A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1361–1526). In: Mohács tanulmányok, 11–58.
 – 1986/1
 Hungaria Eliberata. Budapest
 – 1986/2
 Veszthely az út porában. Budapest
 – 1989
 A visszafoglaló háborúk történeti helyéről (Ki a felelős a hódoltsági terület pusztulásáért). In: Tanulmányok 1686–1688. 23–42.
- Szalárdi krónikája
 Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Szakály F. Budapest, 1980
- Szalay L. 1859
 János király és az európai hatalmasságok 1526–1528. In: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest
- Szalay L.–Salamon F. 1863–1870
 Galántay gróf Esterházy Miklós Magyarország nádora. I–III. Pest
- Szántó K. 1987
 Pázmány főpásztori tevékenysége. In: Pázmány emlékezete, 269–301.
- Széchy K. 1896–1902
 Gróf Zrínyi Miklós. I–V. Budapest
- Szekfű Gy. 1925
 Az erdélyi probléma. Napkelet (III) 453–466.
 – 1929–1983
 Bethlen Gábor. Bev. Pamlényi E. Budapest
 – 1935
 A tizenhatodik század. In: MT III. 11–101.
 – 1935/2
 A bécsi abszolutizmus útján. In: MT IV. 145–234.
- Szelestey Nagy L. 1980
 Zrínyi Miklós tanácsai a császárnak 1664 tavaszán. ItK (84) 185–198.
- Szerémi G. 1545–1961
 Epistola de perditione regni Hungarorum. – Magyarország romlásáról. Erdélyi L. fordítását átdolg. Juhász L. Bev., jegyz. Székely Gy. Budapest, 1961
- Szilágyi S. 1870
 Rákóczi és Pázmány. A két államférfi levelezésével és okmánytárral. Pest
 – 1874
 Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez. (Kiad.–) MHH 23.
 – 1875
 II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata. In: Rajzok és tanulmányok, II.
 – 1875/1
 II. Rákóczi György fejedelem és Nádasdy Ferenc. In: Rajzok és tanulmányok, II.
 – Levelek
 Egykorú levelek II. Rákóczi György lengyel hadjáratáról. In: Rajzok és tanulmányok, II.
 – 1885
 A linzi béke és okirattára. Budapest

- 1890–1891
Erdély és az észak-keleti háború. Levelek és okiratok. (Kiad.–) I–II. Budapest
- 1893
I. Rákóczy György, 1593–1648. Budapest
- Szita L. 1987
Erdély megszállása 1687 őszén; az 1688. évi belgrádi, szlavóniai és boszniai hadjárat. In: Budától Belgrádig, 53–74.
- Sz. Jónás I. 1983
La Noue kapitány a török birodalomról. Világtörténet (2) 84–104.
- Szőnyi Gy. E. 1981
Comenius asztronómiai világképe. In: AUSz ItD (XVIII)
- Sztárai, Historia
Sztárai Mihály Historiája Perényi Ferenc kiszabadulásáról – Perényi Péter élete és halála. Kiadja Téglásy I. Budapest, 1985
- Szűcs J. 1983
Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest
- Takáts S. 1999
Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt. MGSz (VI) 343–367., 391–412., 439–464.
– 1900
Kereskedelmi utak Magyarország és az örökös tartományok között a XVII. században. MGSz (VII) 380–381.
– 1904
Kísérletek a magyar haderő feloszlására 1671–1702. Századok (38) 1–24., 114–135., 219–239., 322–343.
– 1913
A kalauzok és a kémek a török világban. Századok (47) 265–280., 321–338., 401–418.
– 1922
Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest
– 1961
Török és magyar íródeákok. Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Szerk. Benda K. Budapest
- Tardy L. 1977
Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Budapest
- Tarnai A. 1955
Bél Mátyás ismeretlen művei. MKSz 123–128.
– 1975
A toposz-kutatás kérdéseihez. Literatura (II) 66–73.
– 1984
Bél Mátyás (1684–1749). In: Bél M. Hungáriából, 7–33.
- Tavaszy S. 1943
A két Apafi fejedelem. Kolozsvár
- Thienemann T. 1924
Mohács és Erasmus. Minerva, 1924 (III) 1–65.
- Thúry J. 1896
Török történetírók. I–II. Budapest
- Tilcsik Gy. 1987
Újabb forrás I. József magyar királlyá koronázásáról. LSz (37) 70–73.
- Tímár Gy. 1989
Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565. Pécs

- Tinódi Sebestyén 1554
 Krónika. Sajtó alá rendezte Sugár I., bevezető Szakály F. Budapest, 1984
- Toegel, M. 1981
 Der Kampf um den besten Frieden. Quellen zur Geschichte des Dreißigjährigen Krieges zur Zeit der Friedensverhandlungen von Westfalen und der Ratifizierung des Friedens 1643–1649. (Hrsg.–) DBBTI VII.
- Tóth I. 1982
 Bél Mátyás pécs-baranyai kapcsolatai. In: Bél M. emlékezete
- Tóth I. Gy. 1991
 Karddal szerzett és piacon vett armálisok: a végváriak útjai a nemességbe a 18. század elején. In: Végvári tanulmányok, IV. 45–54.
 – 1992
 Jobbágyságok, hajdúk, deákok. Budapest
- Tóth S. L. 1982
 Szinán nagyvezér tervei 1593–1594-ben. HdtK (29) 159–174.
 – 1988
 The „Price Revolution” in the Ottoman Empire at the End of the Sixteenth Century. In: AUSz LXXXVII. 35–47
- Török J. 1985
 Pázmány Péter és az egyetem alapítása (1635–1985). Teológia (19) 130–135.
- Török P. 1930
 I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527–1547. Budapest
- Trencsényi-Waldapfel I. 1941–1966
 Erasmus és magyar barátai. Budapest
- Trócsányi Zs. 1972
 Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig. Budapest
- Ujszászy K. 1958
 Comenius és Sárospatak. PSz (7/10) 939–945.
- Urbanski, H. von, 1983
 Karl von Lotharingen. Österreichs Türkensieger. Wien–München
- Varga I. 1969
 Magyar emlékek II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratairól. Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Budapest
 – 1977
 A kuruc küzdelmek költészete. Budapest
- Varga J. 1969
 Jobbágyságrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest
- Varga J. J. 1985
 Kahlenbergtől az esztergomi Várhegyig. In: Végvári tanulmányok, III. 33–40.
 – 1986
 A fogyó félhold árnyékában. Budapest
 – 1987
 Insurrekció, kvártély és porció (Megyei teherviselés a felszabadító háború időszakában). In: Gazdaság és mentalitás, 125–133.
 – 1989
 Habsburg berendezkedési tervek Magyarországon 1688–1689. Tanulmányok, 1989. 95–104.
- Várkonyi G. 1988
 Batthyány Ádám feljegyzései III. Ferdinánd római királlyá választásáról és megkoronázásáról. In: Memoria Rerum. I. 148–174.

- 1988/1
Dinasztikus politika Erdélyben 1640–1645. RMTF II.
- Vekerdi L. 1983
Foucault és Venturi „XVIII. századai”. Két értékrendszermodell és tudománytörténeti tanulságaik. In: Technikatörténet – tudománytörténet, 63–81.
- Veltze, A. 1900
Hauptrelation des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel Simon Reniger von Reniger (1643–1666). MIKA
- Veress, A. 1906–1943
Carillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai. (Epistolae et acta Patris A.C.S.I.) I, II. Budapest MHH 32., 41.
– 1929–1933
Documente privatoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești (1527–1599). I–IV. București
- Veress E. 1896
Nádasdy Ferenc Oratioja az ország négy rendjéhez (1668). (Közl.–) TT 101–112.
- Vries, De 1976
The Economy of Europe in an Age of Crisis 1600–1700
- Vocelka, K. 1981
Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II. (1576–1612). Wien
- Wagner, G. 1964
Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung. Eisenstadt
– 1965
Der Wiener Hof, Ludwig XIV. und die Anfänge der Magnatenverschwörung 1664/65. MÖG 87–130.
- Wandruszka, A. 1989
Das Haus Habsburg. Die Geschichte einer europäischen Dynastie. Wien
- Weber, O. 1891
Der Friede von Utrecht. Gotha
– 1892
Der Friede von Rastatt 1714. DZfG (8)
- Wellmann I. 1965
Bél Mátyás és a Magyar Tudós Társaság terve 1735-ben. Magyar Tudomány, 738–741.
– 1979
Bél Mátyás (1684–1749). TSz (22) 381–391.
– 1987
Gazdasági élet Magyarországon a töröktől megszabadító háború idején. In: Gazdaság és mentalitás, 40–78.
- Wojcik, Z. 1960
Zmiana w układzie sił politycznych w Europie środkowo-wschodniej w drugiej połowie XVII. w. KH (67) 26–57.
– 1980
King John III of Poland and the Turkish Aspects of his Foreign Policy. Türk tarih Kurumu Basimevi Ankara
- Wolf, A. 1859
Drei diplomatische Relationen aus der Zeit Kaiser Leopold's I. Mit einer Einleitung des ven. Gesandten Giovanni Sagredo. AÖG XX. Band 279–340.
– 1869
Fürst Wenzel Lobkowitz, erster geheimer Rath Kaiser Leopold's I. 1609–1677. Wien

Wood, A.C. 1925

The English Embassy at Constantinople 1660–1672. EHR (40) 533–561.

Zenarolla, 1686

Hadinapló avagy Buda visszafoglalása... Összeáll.: Don Giovanni Paolo Zenarolla. Ford. Jászay Magda. In: Buda, 1986. 93–180.

Zimányi V. 1983

Lepantó, 1571. Budapest

– 1985

Gazdaság és társadalom a 17. század első felében. MOT III/2. 937–985.

Zombori I. 1980

V. Károly és a magyar trónviszályok. (1529–1533). TSz (4) 615–626.

Zöllner, E. 1979

Die öffentliche Meinung in der Geschichte Österreichs. (Hrsg.–) Wien. Schriften des Instituts für Österreichkunde 34.

Zrínyi angol életrajza, 1664–1987

The Conduct and Character of Count Nicholas Serini... London 1664. Angol életrajz Zrínyiről. Ford. Bukovszky A., Gömöri É., Rab A., Zajkás P. Bev., szerk. Kovács S.I. ZK II.

KÉPEK JEGYZÉKE

Címlapon

V. Károly portréja, páncélban. Tiziano. 1548. s' – Heerenberg, Stichting Huis Bergh. Inv. 88. Irod.: Wetthey, H.: The Paintings of Titian, London, 1969–1975.

Zrínyi Miklós portréja, 1662–1663 (?) Olajfestmény. Feltételezett szerzője Jan Thomas, Rubens-tanítvány. In: Stredočeská Galeria, Nelahozeves. Csehország. Irod.: Wolf, A. 1869. – Cennerné Wilhelm G. Új Magyar Művészet 1993/12.

Képek a könyvben

1. Rotterdami Erasmus: Institutio Principis Christiani. Basel 1516. Címlap. Győr, Székesegyházi könyvtár, XII, II, 15.

2. „Sum Johannis Regis Electi Hungariae”, bejegyzés Erasmus Institutio Principis Christiani című könyvének abban a példányában, amelyet feltehetőleg Izabella királyné vitt Erdélybe. Győr, Székesegyházi könyvtár, XII, II, 15.

3. Christoph Fueszl: II. Lajos Magyarország és Csehország királya és Mária királyné portréja. 1526. A mohácsi csata emlékére vert ezüstérem előlapja. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Éremtár. Inv.-Nr. Sz. I. 110. 3.

4. Christoph Fueszl: A magyar király harca a törökökkel a mohácsi csatamezőn. 1526. A mohácsi csata emlékére vert ezüstérem hátlapja. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Éremtár. Inv.-Nr. Sz. I. 110. 3.

5. Leone Leoni: V. Károly spanyol király és német-római császár. 1550 körül. Ezüstérem hátlapja. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Éremtár. Inv.-Nr. 9/888–6.

6. Leone Leoni: Mária Magyarország és Csehország királynéja, (1521) II. Lajos király özvegye. 1550. Ezüstérem előlapja. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Éremtár. Inv.-Nr. 9/888–6.

7. Donat Hübschmann: Oláh Miklós esztergomi érsek arcképe, 1560. Fametszet. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. MTKCs 7206.

8. Erasmus. Rézmetszet. OSZKK App. 675.

9. Johann Nel: A török megcsónkította Magyarország és a segítségére siető kereszténységet megtestesítő német fejedelemségek szimbolikus ábrázolása. Fametszet. Martin Schrott: Wappenbuch des Heil. Röm. Reichs und allgemeiner Christenheit in Europa. München, 1582 OSZKK App. 487. Irod.: Galavics G. 1986. 18–21.

10. Martino Rota: Fordul az idő kereke. Allegória a lepantói csata jelentőségéről. 1572. Rézmetszet. OSZKK App. 427.

11. Az 1655. pozsonyi országgyűlésen magyar királynak választott Lipót osztrák főherceg megkoronázása Pozsonyban 1655. június 16-án. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. MTKCs 287.

12. Comenius: Gentis Felicitas. II. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek ajánlva (1654, Sáros-patak – 1659.)

13. V. Károly császár portréja, halála alkalmával. 1558. Rézmetszet. Magyar Nemzeti Múzeum. MTKCs 8885.
14. Gerard Bouttats: Várad török ostroma. 1660. Rézmetszet. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. MTKCs T 4440.
15. Részlet a Szövetséglevélből. (1663–1666) Bécs HHStA Hungarica
16. Gerard Bouttats: Gróf Zrínyi Miklós. Rézmetszet Jan Thomas festménye után. 1663–1664. OSZKK App. 74.
17. E. Wiedenman: Gróf Wesselényi Ferenc. Magyarország nádora 1655-től. Rézmetszet. 1649. MTKCs 5501.
18. E. Wiedenman: Gróf Nádasdy Ferenc. 1655-től Magyarország országbírja. Rézmetszet. 1650. MTKCs 5481.
19. E. Wiedenman: Gróf Zrínyi Péter. 1665-től Horvátország bánja. Rézmetszet. 1651. MTKCs 5506.
20. Johann Philipp von Schönborn, mainzi érsek, a Rajnai Liga elnöke. Rézmetszet. In: Metz G.: Johann Philipp von Schönborn. Jéna, 1869–1899.
21. A török császár álma. Képes röplap metszete, 1686. MTKCs 84. 225.
22. A nagyharsányi győzelem. 1687. Lotharingiai Károly herceg, a törököt kiűző Szent Liga csapatainak fővezére győzelmeit bemutató sorozatból. S. le Clerc rézkarca. MTKCs
23. E. Nessenthaler: Az 1688. évi Nagyszombati Kalendárium címlapja. Rézmetszet. MTA Könyvtár, Kézirattár. RMK II. 1636.
24. A karlócai béke emlékérméi 1. Ezüstérem. a.) A legyőzött török. Előlap. b.) Lipót császár győzelme, a visszafoglalt Magyarország. Hátlap. 2. Ezüstérem. a.) Béke a keresztény és török világ között. Előlap. b.) Fegyverszünet 25 évre. 1699. január 31. Hátlap. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Éremtár. Prokopius 4255.
25. A vesztfáliai béke emlékérmé 1648. Ezüstérem. Hátlap. Magyar Nemzeti Múzeum Éremtár. Inv.-Nr. Delh. XI. 153.
26. III. Ferdinánd császár és magyar király. 1648. Ezüstérem. Előlap. Magyar Nemzeti Múzeum. Éremtár. Inv.-Nr. Delh. XI. 153.
27. P. van Gunst–A. van der Werff: John Churchill Marlborough herceg. Rézmetszet, 1705 után. Drezda Kupferstich-Kabinet. Irod.: Buzási E. II. Rákóczi Ferenc mint mecénás. Művészettörténeti Értesítő 1988. 3–4. 14. sz. kép.
28. Ismeretlen metsző Mányoki Ádám után: II. Rákóczi Ferenc. Mezzotinto (1710–1711). Debrecen, Déri Múzeum. Irod.: Buzási E. i. m.
29. Emlékérmek a pozsareváci békéről. a.) IV. Károly császár és magyar király. b.) A török–Habsburg háború lezárásának szimbolikus kompozíciója. Előlap. Ezüstérmek. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Éremtár. Sz I. 305. 88.
30. Andreas és Josephus Schmuzer: Bél Mátyás, háttérben a pozsonyi vár. Rézmetszet. Megjelent: Notitia Hungariae Novae. T. II.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Abbas sah 44
 Abdurrahman pasa 151, 167
 Abele, Christoph 209
 Achilles 76, 77, 87
 Acsády Ignác 160, 161, 184
 Ágoston, Szent 224
 Ahmed pasa 33
 Ali pasa 33, 88, 202
 Alstedt, Johann 69, 73
 Alvinczi Péter 47
 András, I. (Árpád-házi), magyar király 189
 Anna (Stuart), angol királynő 215, 216
 Apáczai Csere János 190
 Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 39, 53,
 94, 103, 137, 143–145, 170, 186, 203, 207,
 208, 210, 214, 222
 Apafi Mihály, II., erdélyi fejedelem 214
 d'Asti, Michele 151
 Aspremont, Ferdinand 151
 Attila (Etele), hun fejedelem 28
 Augustus, Caius Octavius, római császár 83

 Babocsay Ferenc 165
 Bacon, Francis 74
 Badeni Hermann 141, 186, 209
 Badeni Lajos 135, 142, 150, 154, 155, 186,
 188
 Bakos József 67
 Baló Mátyás 170
 Bandello, Matteo 159
 Bánffy Dénes 76
 Barcsai Ákos, erdélyi fejedelem 83–86, 88
 Barkóczy Ferenc 188, 189
 Bársony György 100
 Basire, Isaac 77
 Báthory András 42
 Báthory István, erdélyi fejedelem, lengyel ki-
 rály 16, 39–43, 79, 82, 84, 128, 201
 Báthory Zsigmond, erdélyi fejedelem 42, 43

Báthory Zsófia 79, 87
 Batthyány Ádám 151
 Batthyány Ferenc 16, 48
 Bathyány Kristóf 104, 107, 116
 Bél Mátyás 7, 219–222, 224, 226
 Bernegger, Mathias 74
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 7, 36, 38,
 48, 51–57, 60, 69, 77, 80, 83, 111, 131,
 210
 Bethlen István 59
 Bethlen János 7, 53, 78, 87, 88, 207
 Bethlen Miklós 98, 159, 176, 213, 214
 Bethlen Péter 57
 Bibó István 53, 63
 Bidal, Benedikt 141
 Bíró Vencel 38
 Bocskai István 111, 128, 210
 Bodin, Jean 194
 Bonfini, Antonio 35
 Bory Mihály 106, 118, 119
 Bottyán János 197
 Brankovics György, szerb despota 153
 Braudel, Fernand 45, 204
 Breiner, Siegfried 183
 Brodarics István 11, 13, 16, 17, 27, 28
 Bruegel, Pieter 73
 Bucholtz György, ifj. 220
 Buonvisi, Francesco 140
 Burgomayne, bécsi spanyol követ 141
 Busbequius, Gisleinius 126, 128

 Caesar, Caius Julius 10
 Calvin, Jean 41
 Campanella, Tommaso 74
 Candamo, Bances 213
 Caraffa, Antonio 153, 169, 187
 Carillo, Alfonso 42, 43
 Castaldo, Johann 32, 33
 Cicero, Marcus Tullius 221

- Colyer, Jacob 156
 Comenius, Johannes Amos (Komenský, Ján Amoš) 7, 62–75, 77, 220, 221
 Conti, François Louis de Bourbon, hg. 155
 Coriolanus 87
 Črnojević, Arzen 154
 Cromwell, Oliver 82, 211

 Csáky István 106, 108, 163, 188, 190
 Csáky László 154
 Csillagh basa 166

 Defoe, Daniel 214
 De Geer, Laurens 66, 73
 Descartes, René 68
 Dobó István 33
 Dóczy János 17
 Don Juan de Austria 35, 127
 Doležal, Pavel 224
 Don Pedro 123
 Drábik, Mikuláš 66
 Draskovich János 35
 Dünnewald Johann, Heinrich gr. 151

 Eleonóra (Habsburg), császárné (I. Lipót felesége) 141
 Erasmus, Desiderius (Rotterdami Erasmus) 7, 11, 12, 17, 19, 22, 25, 31, 33, 35, 36, 63, 68, 74, 126, 177
 Escalona herceg 151
 Esterházy Mihály 151
 Esterházy Miklós, gr. 44, 48, 51, 54, 55, 58–61, 131, 192, 194, 195
 Esterházy Pál, hg. 39, 106, 142, 144, 160, 211
 Eszterházy János 116, 118

 Fejérpataky László 192
 Fekete Lajos 182
 Ferdinánd, I. (Habsburg), magyar és cseh király, római király, német-római császár 11, 12, 14–21, 23–35, 174
 Ferdinánd, II. (Habsburg), cseh és magyar király, német-római császár 48, 50, 54, 58, 80
 Ferdinánd, III. (Habsburg), magyar és cseh király, Ausztria főhercege, német-római császár 66, 201, 202
 Ferdinánd Károly, mantovai herceg 151
 Ferenc, I. (Valois), francia király 15, 20, 28, 31

 Fiáth János 146
 Fischer Mihály 187
 Fitz-James, James 150
 Flämitzer, Johann Nicolaus 160, 211
 Fontana, La, gr. 151
 Forgách Ádám 101, 106
 Forgách Ferenc 27
 Forgách Zsigmond 48
 Forstall Márk 44
 Foucault, Michel 187
 Fraknoi Vilmos 37, 38, 51, 56
 Frangepán Ferenc 17, 30, 31, 98, 207
 Fráter György → Martinuzzi György
 Friedell, Egon 9
 Frigyes Ágost, I., szász választófejedelem 155
 Frigyes Vilmos, brandenburgi választófejedelem 141, 142

 Galilei, Galileo 67
 Gautieri di Nizza, Angelo Gabriele (Gábel atya, Tüzes Gábor) 149, 194, 195
 Gergely, XIII., pápa 42
 Gombos János 169
 Gonzales tűzmester 149
 Gömöri György 87
 Gremonville, bécsi francia követ 95, 98
 Gritti, Lodovico 20, 25, 26
 Grotius, Hugo 53, 68, 153, 194, 217
 Gusztáv Adolf 57
 Guevara, Antonio 35, 74

 Gyöngyösi István 119
 Gyöngyösi Nagy Ferenc 167
 Gyürky Pál 188

 Hajnal István 38, 45
 Haller Gábor 82
 Hamel-Bruyninx, Jacob 215
 Harley, Robert 215
 Harrach, Leonhard von 17, 19
 Harsányi Jakab 79
 Hartlib, Samuel 73
 Heissler, Donatus 168
 Henrik, IV. (Bourbon), francia király 129
 Hercules 10
 Hmelnickij, Bogdan, ukrajnai hetman 82
 Hohenfeld báró 106
 Hopp Lajos 174
 Horváth Mihály 56
 Hunyadi János 160
 Hussey, Sir William 214

- Ibrahim nagyvezér 20, 26, 174, 175
 Ibrahim szerdár pasa 168
 Ince, XI., pápa 134, 139, 140, 144, 146, 147, 149, 154
 István, I. (Árpád-házi), Szent, magyar király 14, 49, 55, 153, 223
 Istvánffy Éva 35
 Istvánffy Miklós 35
 Iványi Emma 193
 Izabella (Jagelló), magyar királyné (I. János felesége) 33, 40
- Jakab, II. (Stuart), angol király 150
 Jánoky Zsigmond 220
 János, I., Szapolyai, erdélyi vajda, majd magyar király 12, 14–21, 23–29, 40, 53
 János, II. (János Zsigmond), választott magyar király, erdélyi fejedelem 12, 29, 31–33
 János, III. (Sobieski), lengyel király 89, 134, 137, 139, 144, 145, 152, 155, 210
 János Fülöp, mainzi érsek 98, 118, 119, 132–134, 203, 204
 János György, III., szász választófejedelem 141
 Jovius, Paulus (Giovio, Paolo) 25, 174
 József, I. (Habsburg), német-római császár, magyar és cseh király 21, 153, 184, 212, 216
 Juvenalis, Decimus Junius 225
- Kakas István 43
 Kálvin János → Calvin, Jean
 Kara Musztafa 21, 123, 135, 137, 139, 209
 Kardos Tibor 68
 Károly, II. (Habsburg), spanyol király 140, 213
 Károly, III. (Habsburg), magyar király, mint VI. K. német-római császár, spanyol király 218
 Károly, V. (Habsburg), német-római császár, mint I. K. spanyol király 7–12, 15–36, 39, 53, 74, 127, 158, 173–175, 202
 Károly Fülöp, neuburgi herceg 150
 Károly Gusztáv, X. (Pfalzi), svéd király 73
 Károlyi Árpád 122
 Károlyi László 168
 Karposev bolgár hajdúkapitány 154
 Katzianer, Hans 28
 Kaunitz, Wenzel Anton 186
 Kázmér, brandenburgi őrgróf 20
 Kázmér, lengyel herceg 17
- Keczér András 107
 Keczér János 151
 Kelemen, VII., pápa 15, 17, 24
 Kelemen, VIII., pápa 42, 128
 Kemény János, erdélyi fejedelem 38, 39, 56, 57, 76, 80, 90, 201
 Keynes, John 63
 Kiss Imre 87
 Klíma, J. 67
 Klinckowström, Johann von 141
 Klobusiczky András 66
 Kolakowski, Leszek 71
 Kollonich Ádám 197
 Kollonich Lipót 181, 194
 Komenský, Ján Amoš → Comenius, Johannes Amos
 Konrád, III., német császár 175
 Kornis Gyula 45
 Kosztolányi Dezső 45
 Königsmarck, Otto Wilhelm von 141
 Köprülü Ahmed 103, 107, 132, 133, 135, 137, 203
 Köprülü Mehmed 79, 85, 88, 132, 137
 Köprülü Musztafa 155
 Križanić, Juraj (Crisanius) 89, 134
 Kumpera, Jan 67
- Lajos, II. (Jagelló), magyar és cseh király 12, 13, 15, 17, 29, 33
 Lajos, XIII. (Bourbon), francia király 57
 Lajos, XIV. (Bourbon), francia király 131, 133, 134, 136, 137, 140, 152, 153, 155, 209, 212, 217
 La Noue, François de 128
 Lányi Pál 220
 Łaski, Hieronym 17, 20
 Łaski, Jan 17
 László, I. (Árpád-házi), Szent, magyar király 40, 47, 58
 Leleszi János 42
 Leó, X., pápa 123
 Leslie, Walter, gr. 148
 Lhotsky, Alphons 30
 Lionne, Hughes de 133, 203
 Lipót, I. (Habsburg) magyar király, német-római császár 10, 21, 76, 81, 84, 85, 88, 95, 102, 105, 106, 112, 113, 118, 132, 134, 137–139, 141, 142, 145, 146, 151–155, 157, 160, 161, 176, 186, 192, 201, 202, 209, 210, 212–214

- Lippay György 39, 61, 81, 84, 87, 106,
 111–114, 133, 135, 144
 Lipsius, Justus 53, 83
 Lorántffy Zsuzsanna 66
 Lotharingiai Károly herceg 135, 137, 139,
 144, 146, 150, 152, 154, 164, 170, 186,
 210, 211
 Löffelholz, Georg Wilhelm 198
 Lukács László 43
 Luther, Martin 125

 Machiavelli, Niccolò 53, 83, 194
 Macedoniai László 22
 Margit, Habsburg főhercegnő 18
 Mária (Habsburg), magyar királyné (II. Lajos
 felesége) 14, 16, 18, 124
 Marianov, Bogdan 154
 Marlborough, John Churchill, Duke of 215
 Marsigli, Luigi Fernando 150
 Martinuzzi György 27, 29, 32, 33
 Mátyás, I. (Hunyadi), magyar király 8, 10,
 16, 21, 36, 102, 151, 160, 172, 205
 Mátyás, II. (Habsburg), magyar és cseh király,
 német-római császár 128
 Mayer, Theodor 184
 Mazarini, Giulio Raimondo (Mazarin, Jules)
 203
 Mednyánszky Jónás 80, 110
 Mehmed bég 22, 177
 Mehmed szultán 159, 160
 Menzel, Abraham 63
 Mercy, Claudius Florimund, br. 148
 Mihnea, III., vajda 86
 Mikes Kelemen 9, 158, 159, 168, 174, 175,
 178–181
 Miksa, II. (Habsburg), magyar és cseh király,
 német-római császár 202
 Miksa Emánuel, bajor választófejedelem 135,
 142, 150, 152, 186
 Mohamed, II., szultán 123
 Molin, Aloise 76, 77, 86
 Moller Károly 220
 Montecuccoli, Raimondo, hg. 113, 117, 134,
 147, 194
 Musztafa pasa 13, 126
 Musztafa, II., szultán 155

 Nádasdy Ferenc, gr. 84, 92–96, 99–102,
 104–106, 110, 111, 113–117, 119, 120,
 133, 207
 Nádasdy Miklós 149

 Nádasdy Tamás 16
 Nehem, Dietrich Heinrich 198
 Németh Antal 94
 Németh László 179
 Neubart János 174
 Newton, Sir Isaac 191

 Oláh Miklós 16, 22, 28, 33, 124, 126, 177
 Olai bég 185
 Olasz Ferenc 175
 Oppenheimer Sámuel 139
 Orániai Vilmos → Vilmos, III. (Orániai)
 Orbán, VIII., pápa 55, 58
 Oroszlán basa 172
 Oszmán pasa 148, 168
 Oxenstjerna, Axel 62

 Óry Miklós 39, 42, 43
 Óry Pál 197

 Paget, George 156
 Paget, William, Lord 214
 Pál, III., pápa 27–29
 Palacký, František 67
 Pálffy István 60
 Pálffy János 225
 Pálffy Károly 184
 Pálffy Miklós 106
 Pálffy Pál 44, 112
 Pallavicini bíboros 140
 Patočka, Jan 67
 Patrona 180
 Pázmány Péter 7, 36–61, 131, 144, 210
 Pejachevich, Georgi 154
 Perényi Péter 17, 27
 Pestalozzi, Johann Heinrich 67
 Peterborough, Charles, Mordaunt, Earl of
 Monmouth 216
 Petneházy Dávid 146, 148, 169
 Pfalzi Henrietta 66
 Piaget, Jean 67
 Piccolomini, gr. 115
 Piccolomini, hg. 151
 Pisa, Alfonso 42
 Pius, V., pápa 126
 Platón 19
 Plinius, Caius Plinius Secundus Maior 225
 Polišíenský, Josef 67
 Porcia, Johannes Ferdinand, hg. 10, 76, 77,
 88, 103, 104, 106, 113, 135, 201–204
 Prágai András 35

Pucheim, Hans Christoph von 134

Pufendorf, Samuel von 194

Questenberg, Gerard Freiherr 55

Ráday Pál 220, 221

Rákóczi Ferenc, I., választott erdélyi fejedelem 69, 79, 209

Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 39, 49, 53, 103, 157, 159, 175, 177–179, 215–217, 220–222

Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 7, 35, 37, 38, 59–61, 69, 80, 131

Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 66, 76–90, 97, 110, 111, 132, 201, 202, 208

Rákóczi Zsigmond 66

Reifenberg titkár 118

Rembrandt, Harmensz van Rijn 75

Richards, Jacob 149, 169

Richelieu, Armand Jean du Plessis, hg. 46, 57, 58

Ridolfini da Camerino, Domenico 41

Roboz Mihály 165

Roggendorf, Wilhelm 23

Rottal János 100, 106

Rubens, Peter Paul 178

Rudolf, I. (Habsburg), magyar király, mint II. R. német-római császár 42, 128, 202

Rusztém pasa 185

Rycault, Paul 76, 180

Sagredo, Giovanni 77, 174

Sándor, VII., pápa 80, 133

Sándor, VIII., pápa 154

Sándor, kurlandi herceg 151

Savoyai Jenő 156, 216

Schlick, Lipot 198

Schöning, Hans Adam 142

Seneca, Lucius Annaeus 74, 85

Sennyei István 48

Serban, Constantin, havasalföldi vajda 82

Serédy Gáspár 222

Sík Sándor 38, 39

Sinelli, Emerich 209

Sixtus, V., pápa 42

Spinola, Mario 151

Starhemberg, Rüdiger 151, 198

Statileo János 17, 20

Stefan, Gheorghe, moldvai vajda 82

Stepney, George 214, 215

Stoye, John 190

Strada, Framianus 10

Strattman, Theodor 141, 209

Strozzi, Peter 106, 117

Suches, Louis Ratuit, gr. 88, 155

Sully, Maximilien de Béthune 57, 58, 129, 134, 205

Szalaházy Tamás 16

Szalárdi János 78, 84

Szalay László 60

Szántó István 41, 42

Szapolyai János → János, I. (Szapolyai)

Széchényi György 106, 144, 181

Széchy Mária 119

Szejdi Ahmed pasa 87

Szekfü Gyula 9, 38, 45, 46, 51, 56, 160, 184, 198, 215

Szelepcsényi György 106, 144

Szelim, II., szultán 127

Szenthe Bálint 120

Szentkereszti András 215

Szilágyi Sándor 38, 56

Szinán nagyvezér 42

Szirmay István 161

Szkander bég 161

Szulejmán nagyvezér 152, 170

Szulejmán szultán 13–15, 17, 20, 21, 23–26, 29–33, 105, 173–175, 225

Szydłowiecki, Krzysztof 17

Takáts Sándor 192

Tandori Dezső 9

Tassy Ferenc 164

Tattenbach, Erasmus 94, 207

Teleki Mihály 76

Thököly Imre 137, 139, 142, 144, 145, 148, 154, 155, 161, 175, 177, 192, 193, 209–211, 213

Thököly István 101

Thurzó Elek 16, 22, 27, 177

Thurzó György 46, 47

Thurzó Szaniszló 48

Tige, Johann Carl 215

Tilly, Johann 57

Tinódi Lantos Sebestyén 8, 34, 173, 175

Tiziano, Vecellio 9

Tolnai Dali János 65

Török Bálint 172

Török János 170

Trautmansdorff, Maximilian 55

Tulp doktor 75

Turenne, Henri de Latour d'Auvergne 134,
203
Turi János 167
Tüzes Gábor → Gautieri di Nizza, Angelo
Gabriele

Ujlaki Mihály 192
Ulászló, I. (Jagelló) magyar király, mint
III. U. lengyel király 47

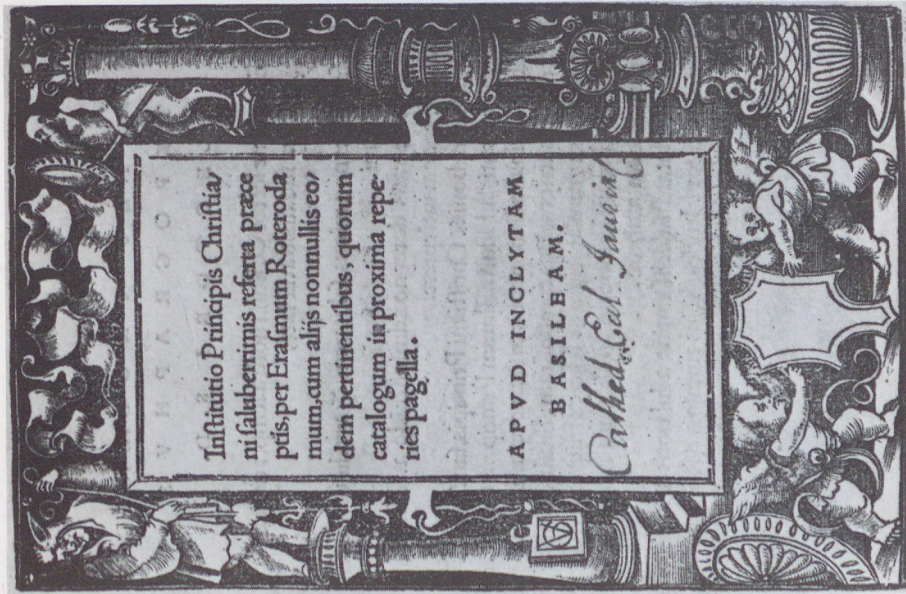
Vallis ezredes 187
Várday Pál 17
Vejar herceg 150, 151
Vergilius, Maro Publius 225
Veterani, Friedrich 154
Villars, Hector 150, 185
Vilmos, III. (Orániai) angol király, Hollandia
helytartója 153, 211, 214
Vitnyédi István 106, 107, 114, 115
Voznyicin, P. B. 156

Wallenstein, Albrecht, hg. 55, 56, 58
Warre, R. államtitkár 216
Wellmann Imre 219
Werbőczy István 17, 19, 20, 40

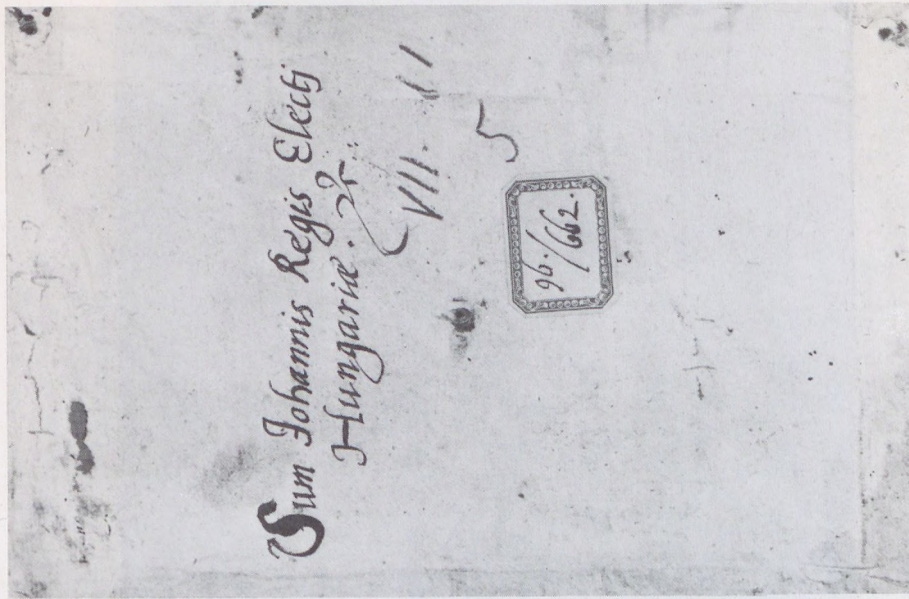
Weres Balázs 40
Wese, Johann 27
Wesselényi Ferenc, gr. 39, 53, 81, 84, 86, 87,
92–96, 98, 99, 102, 104–108, 110, 112,
113, 116, 117, 119, 120, 133, 136, 204

Zichy István 188
Zolnai Béla 179
Zrínyi Ádám 155, 184
Zrínyi Ilona 209, 213
Zrínyi Miklós 8–11, 35, 36, 39, 44, 46, 49, 53,
58, 66, 74, 80, 81, 83–86, 89–91, 94, 100,
102, 105–113, 115–117, 119–121, 123,
127, 130–135, 142, 144, 147, 155, 167,
169, 173, 175, 184, 190–192, 200, 203,
204, 206, 207, 209, 210, 222
Zrínyi Péter 92–94, 98, 99, 101, 184, 207
Zülfikár (Zöldfikár) aga 79

Zsámboki János 35
Zsigmond (Luxemburgi), magyar király, né-
met-római császár 123
Zsigmond, I. (Jagelló), lengyel király 13, 14,
17, 20
Zsigmond, III. (Vasa), lengyel és svéd király
59

1. A 15 éves Károly hercegnek ajánlott királytűkö: Erasmus: Institutio Principis Christiani – A keresztény fejedelem neveltetése (Basel, 1516)

2. „Sum Johannis Regis Electi Hungariae – Jánosé, Magyarorszá-
 g választott királyáé vagyok”. Bejegyzés az Institutio Budáról
 Erdélybe, onnan Győrbe vitt példányában

3. II. Lajos király és Mária királyné portréja Christoph Fueszl érmén (1526)

4. II. Lajos király a mohácsi csatán. Christoph Fueszl érme a mohácsi csata emlékére (1526)

5. V. Károly császár portréja 1550 körül. Leone Leoni ezüstérme

6. Mária, Magyarország és Csehország királynéja, 1521. Leone Leoni ezüstérme (1550 körül)

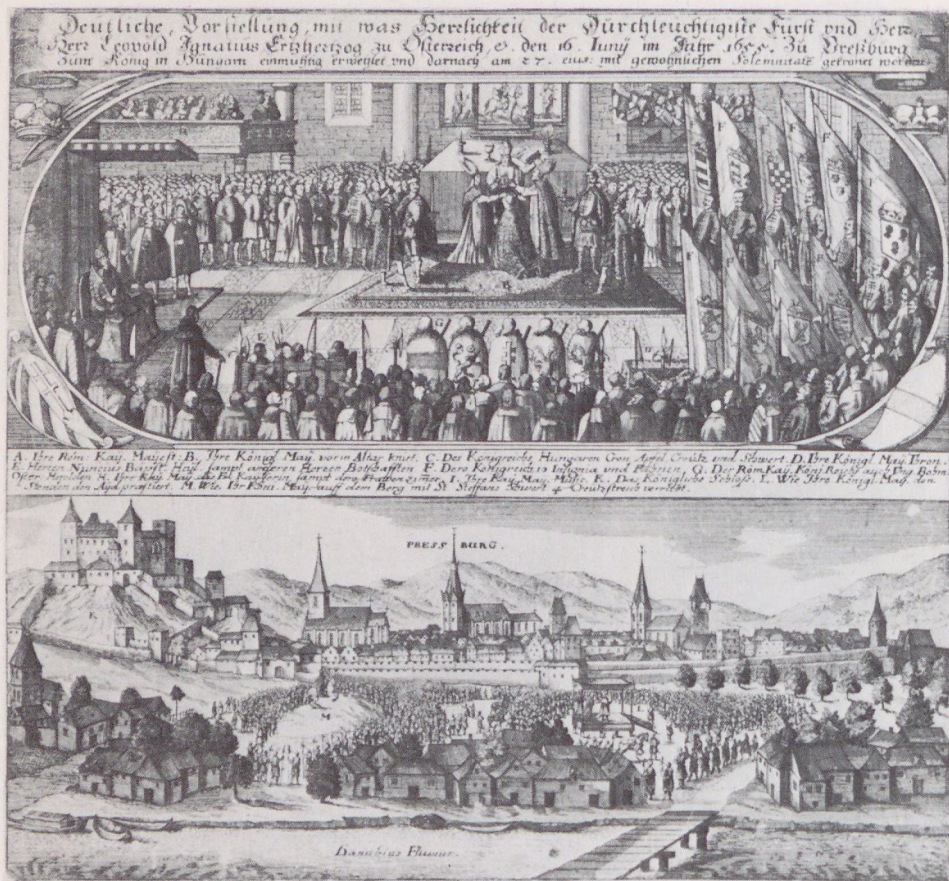
7. Oláh Miklós esztergomi érsek, Mária királyné egykori titkára, Erasmus barátja. Donat Hübischmann fametszete, 1560

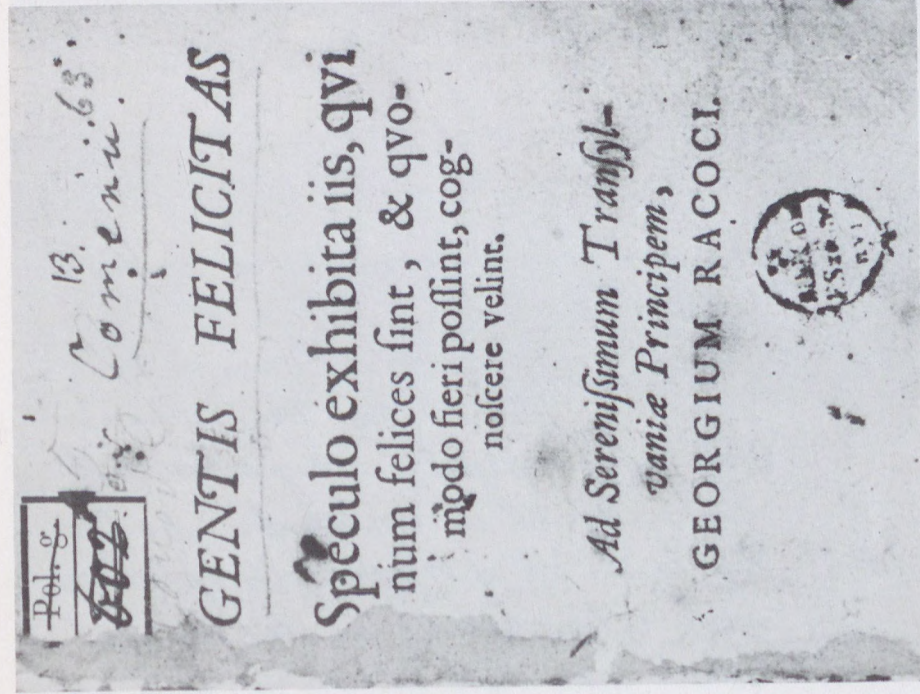
8. Erasmus, aki megbékélésre szólította fel a keresztény Európát

9. Hungária a török harcokban elesett hőseivel és az európai segítséget megtestesítő német fejedelemségek. Johann Nel fametszete

11. Az utolsó választott magyar király, a 15 éves Habsburg Lipót osztrák főherceg megkoronázása Pozsonyban. 1655. június 16. Rézmetszet

12. Comenius II. Rákóczi György erdélyi fejedelemeinek ajánlott művének címlapja

13. Carolus quintus, akit halála után sem felejtettek el. Rézmetszet, 1558 után

14. Tudósítás, hogy Váradot, a kereszténység legkeletibb védőbástyáját ostromolják a török csapatok.
Gerard Boultats rézmetszete

 M; Hadadi Grotz Vilhelm Ferencs Magyar ország
 Palatinuska, Grotz József főúr Hadadi
 Ferencs, azon Magyar ország Bizása, és Grotz
 József Péter, Hővrat országi Bír. Lakos azot
 Hogy Magyar országnak, és Magyar Nemzetnek
 ügye, és állapotára oly vesztélemben intet Legin.
 Hogy ha mi, és az országnak. Kő országnak
 vagynak, valami Babados inton ellet nem vesztül,
 Eszmül eppen végző vmlatra jut, és egy alatt
 illjen hirt, Nemzet Nemzet Nemzetnek az év

15. A Szövetséglevél. A „Péter”-t más tintával, utólag írták be

16. Gróf Zrínyi Miklós. Gerard Bouttats rézmetszete Jan Thomas festménye után

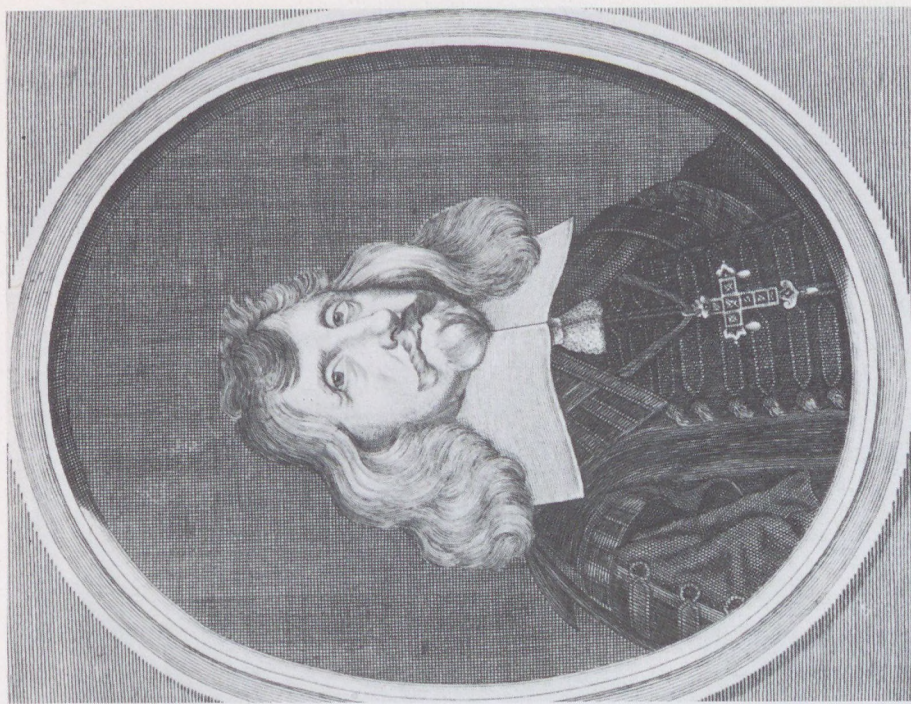
17. Gróf Wesselényi Ferenc, Magyarország nádora: 1655–1667. Wiedenman
rézmetszete, 1649

18. Gróf Nádasdy Ferenc, Magyarország országbírája 1655–1671. Wieden-
man rézmetszete, 1650

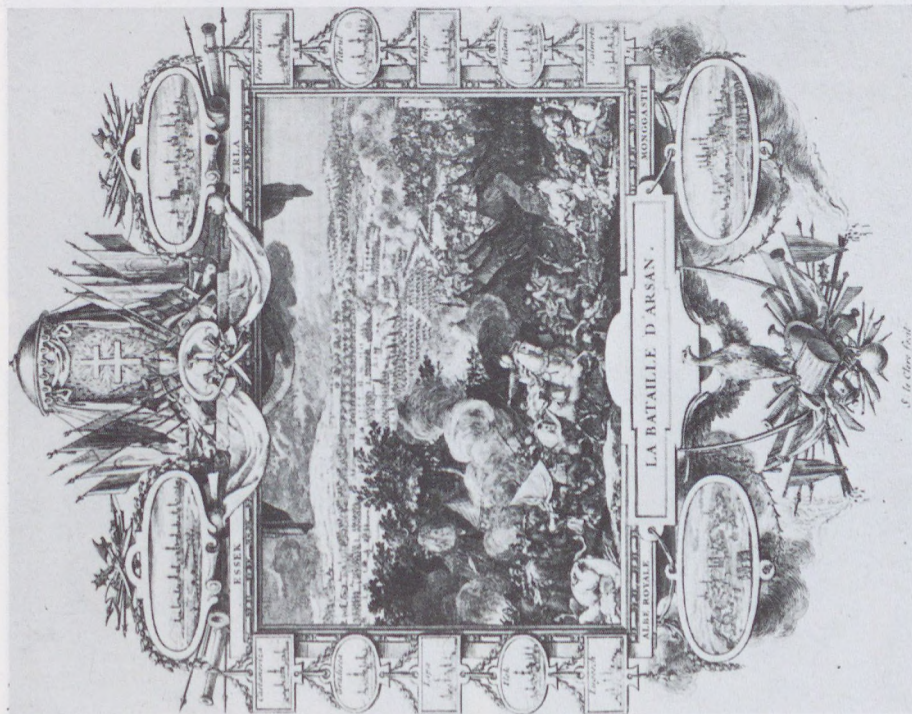
19. Gróf Zrínyi Péter, Horvátország bánja 1665–1671. Wiedenman rézmetsze, 1651

20. A Rajnai Liga elnöke, Johann Philipp mainzi érsek, Zrínyi szövetségese. Rézmetszet

21. A török császár álma. Az oszmán hatalom magyarországi végőrájának szimbolikus ábrázolása a nagyközönség számára készült német röplapon, Buda ostroma idején

22. A Szent Liga csapatainak nagyharsányi győzelme a Buda visszafoglalására induló nagyvezér felett. S. le Clerc rézkarca a Lotharingai Károly herceg hadjárait bemutató sorozatból

23. A Szent Liga győzelmei, Elias Nessenhaler kompozíciója a Nagyszombati Kalendárium címlapján, 1688

24. Két érem a karlócai békekötés emlékére: az egyik a győzelmet, a másik a megegyezést hangsúlyozza

25. A vesztfáliai béke emlékérmé, a hatalmi egyensúly szimbolikus kifejezésével. Ezüstérem 1648-ból

26. III. Ferdinánd császár és magyar király a vesztfáliai béke emlékérmén, 1648

27. John Churchill Marlborough herceg, a höchstätti győző, a garanciális Habsburg–magyar megegyezés szorgalmazója. P. van Gunst–A. van der Werff rézmetszete, 1705 után

28. II. Rákóczi Ferenc, 1710–1711-ben, amikor nemzetközi garanciákkal, az univerzális békébe foglalva akarja lezárni a háborút

29. A béke szimbólumai a Habsburg–török háborút lezáró béke éremképein

30. Bél Mátyás, háttérben a pozsonyi vár. A. és J. Schönerer rézmetszete. Notitia Hungariae Novae előlapján

Mit tanult Erasmustól V. Károly császár és Szapolyai János király?

Miért Toledóban írták alá a váradi béke egyik példányát?

Mi volt Pázmány Erdély-élménye Rómában, és miféle együttműködés lehetett Bethlen Gábor, a nagy fejedelem és az esztergomi érsek között?

Mikor idézte Zrínyi Miklós V. Károlyt, és miért figyelmeztették a magyar világi és egyházi főméltóság-viselők a magyar királyt és Habsburg-császárt nagy elődje példájára?

Merre mehet tovább a kutató, ha az 1666-ra datált Szövetséglevélben a Zrínyi név mellett a kivakart papírra írt „Péter” mögül az ultraviola lámpa fényénél „Miklós” tűnik elő?

Milyen következményekkel számolt Comenius, megtudván, hogy a vesztfáliai békéből kihagyták Csehországot?

Mennyit tévedtek a béke megszerkesztői könnyelműen megelégedve arról, hogy ha majd a Balkánra szorítják vissza az oszmán birodalom nyugati határát, mi lesz Közép-Európával?

Hogyan jött létre a béke pillanata a keresztény országok között, hogy másfél évszázados készülődés után Európa minden nemzete hullatta vérért Budavár visszavásáráért?

Hogyan értelmezte az európai hatalmi egyensúly elvét Marlborough herceg és hogyan II. Rákóczi Ferenc fejedelem?

Miért mondta Lord George Stepney, Anglia bécsi követe: annyi, mintha „fejszét fognának a fa gyökerére”, hogyha az Erdélyi Fejedelemség elveszti állami önállóságával a vallásszabadságot?

Miben vélte felismerni Bél Mátyás a Kárpát-medence jövőjének, az egymással keverten élő közép-európai nemzetek békéjének garanciáját?

És még jó néhány, hasonlóan nehéz vagy talán kényes kérdésre vázol fel válaszokat a szerző, többnyire hazai és külföldi levéltárakból újonnan feltárt források alapján.

R. Várkonyi Ágnes, az ELTE Középkori és Kora-Újkori Magyar Történeti Tan-
székének egyetemi tanára több mint két évszázados folyamat kritikus csomópontjait
világítja meg. Tanulmányait összefogja a közös történelem, az, amely a 16. század
elejétől a 18. század első harmadáig újra meg újra egymásra rajzolta Európát és
Magyarországot. A képek együttese izgalmas tabló: az önazonosságát kereső Európa,
és a túlélés, a megújulás esélyeiért küzdő Magyarország kölcsönös egymásrautaltságá-
nak története.

Ára: 504,- Ft áfával

ISBN 963 05 6824 1

9 789630 568241

R. Várkonyi Ágnes Hungarica varietas

76